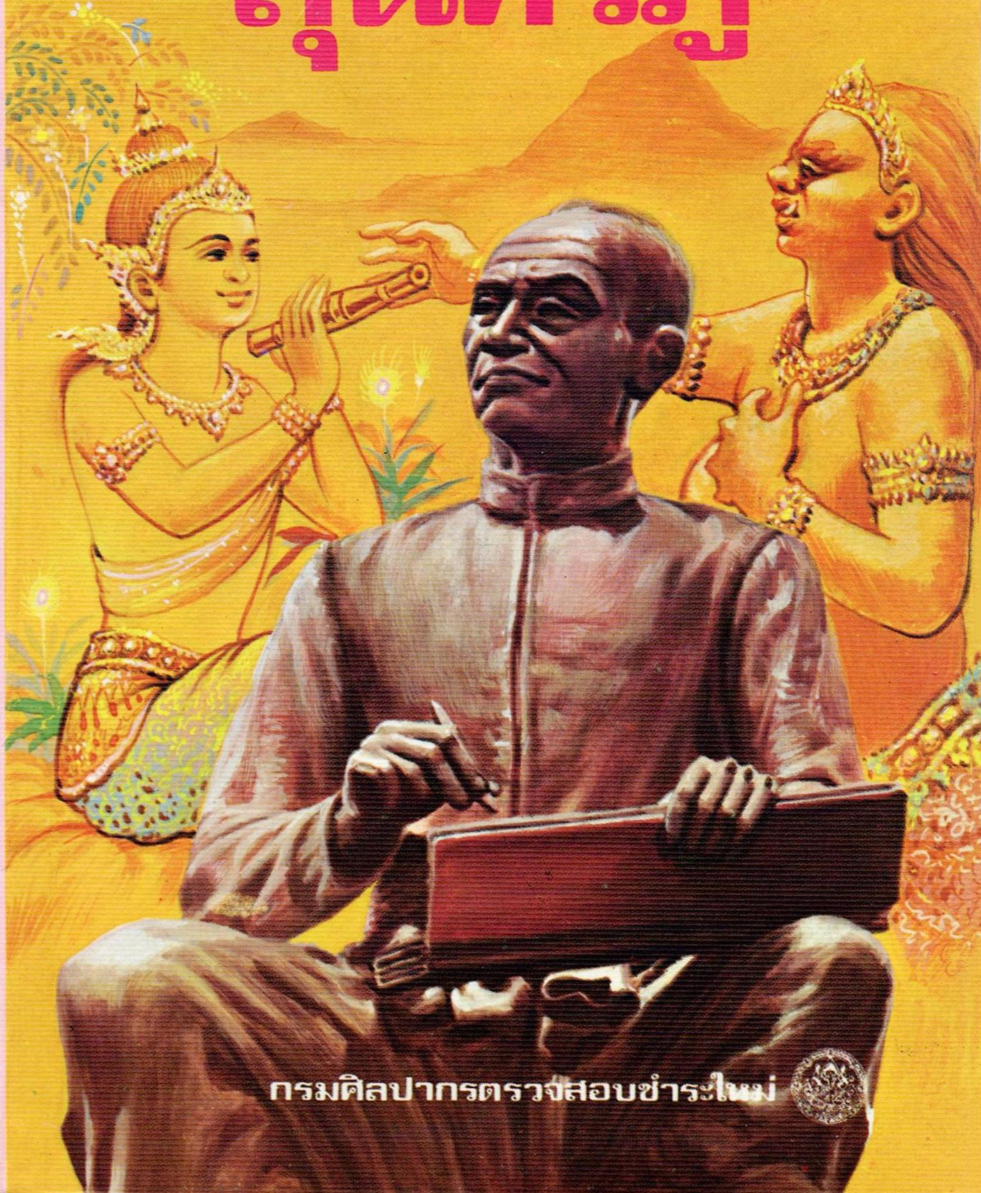
หนังสือชุดภาษาไทยของคุรุสภา

ชีวิตและงาน ของ

สุนทรภู่

กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่

ชีวิตและงานของสุนทรภู่

๖๐๓

ชีวิตและงานของสุนทรภู่
ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่

๖๐๓

ชุดที่ ๖ นิราศ

พิมพ์ครั้งที่ ๙

(ฉบับปรับปรุงใหม่)

พ.ศ. ๒๕๔๓

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

องค์การค้าของคุรุสภา

จัดพิมพ์จำหน่าย

ราคา ๑๒๕.๐๐ บาท

ชีวิตและงานของสุนทรภู่

ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่

องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย

พุทธศักราช ๒๕๔๓

ชีวิตและงานของสุนทรภู่

เลขหมู่หนังสือ ๙๓๘.๙๕๙๑
ISBN 974-419-333-6

พิมพ์ครั้งแรก ๑,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๔๙๖
สำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์จำหน่าย

พิมพ์ครั้งที่สิบห้า ๓,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๔๓
องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย

คำนำ

องค์การค้าของคุรุสภาได้มาแจ้งแก่กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่า มีความประสงค์จะขออนุญาตพิมพ์หนังสือ เรื่อง **ชีวิตและงานของสุนทรภู่** ซึ่งกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่ เพื่อจำหน่ายเผยแพร่ กรมศิลปากรพิจารณาแล้วไม่ขัดข้อง ยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ดังประสงค์

หนังสือ**ชีวิตและงานของสุนทรภู่** นี้ นอกจากจะเป็นหนังสือที่รวมผลงานประเภทนิราศและสุภาษิตของสุนทรภู่ซึ่งเป็นจินตกวีเอกของไทยสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว ยังได้ประมวลประวัติของสุนทรภู่ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวมทั้งบันทึกเรื่องผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง ของนายธนิต อยู่โพธิ์ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรมาพิมพ์ไว้ตอนต้นด้วย

เฉพาะประวัติสุนทรภู่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อให้พิมพ์รวมกับเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นบทนิพนธ์ของสุนทรภู่ แจกเป็นอนุสรณ์ในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นครั้งแรก ต่อมาได้ทรงแก้ไขบ้างเล็กน้อย แล้วพิมพ์ไว้ในเบื้องต้นหนังสือพระอภัยมณี เล่ม ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ และได้พิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ นายธนิต อยู่โพธิ์ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรได้ทำเชิงอรรถและบันทึกเพิ่มเติมตามหลักฐานเท่าที่สอบสวนได้ใหม่ โดยได้จากหนังสือรำพันพิลาป ที่พระยาราชสมบัติ (เอิบ บุรานนท์) นำมามอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ แล้วได้พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ ร.ต.อ. ขาว กำจรไพรินทร์ สังขวาสี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๗ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้แก้ไขเพิ่มเติมเชิงอรรถใหม่อีกครั้งหนึ่งและให้พิมพ์ไว้ในหนังสือพระอภัยมณีภาคจบบริบูรณ์ ซึ่งกรมศิลปากรชำระเพิ่มเติม ต่อมาได้มีผู้สนใจขออนุญาตพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง

ส่วนงานของสุนทรภู่ซึ่งรวมพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ เป็นผลงานประเภทนิราศ ซึ่งมีทั้งสิ้น ๕ เรื่อง และสุภาษิต ๓ เรื่อง พิมพ์ตามลำดับปีที่แต่ง ดังต่อไปนี้

ประเภทนิราศ ได้แก่

๑. **นิราศเมืองแกลง** เป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่ สันนิษฐานว่าแต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ เมื่อครั้งที่สุนทรภู่เดินทางไปหาบิดาที่เมืองแกลง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประมวลเรื่องราวที่ปรากฏในนิราศเรื่องนี้ ประกอบกับศักราชปีเกิดของสุนทรภู่ แล้วทรงวิเคราะห์ว่าสุนทรภู่คงจะแต่งขึ้นเมื่อมีอายุประมาณ ๒๐ ปี และคงจะมีชื่อเสียงในการแต่งกลอนถึงกับมีผู้ฝากเป็นศิษย์ เพราะปรากฏในนิราศเรื่องนี้ว่ามีศิษย์ติดตามไปด้วย ๒ คน

นิราศเมืองแกลงนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ โรงพิมพ์ครูสมิท บางคอแหลม พิมพ์จำหน่าย

๒. **นิราศพระบาท** แต่งเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๕๐ เมื่อครั้งที่สุนทรภู่เป็นมหาดเล็กอยู่ในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสกรมพระราชวังหลัง ได้ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ซึ่งทรงผนวชอยู่วัดระฆังโฆสิตารามขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทในเดือน ๓ (วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๓๕๐) นอกจากจะได้ทราบเรื่องเกี่ยวกับชีวิตรักระหว่างสุนทรภู่กับนางจันทร์ซึ่งเป็นภรรยาจากนิราศเรื่องนี้แล้ว ยังช่วยให้เรารู้เรื่องการเดินทางไปพระพุทธบาทและสภาพของพระพุทธบาทในสมัยนั้นเป็นอย่างดี

นิราศพระบาทนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ รวมอยู่ในประชุมกลอนนิราศต่างๆ ภาค ๑ ของสุนทรภู่ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ นายธนิต อยู่โพธิ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรอยู่ในขณะนั้น ได้ทำเชิงอรรถเพิ่มเติม และคุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนก

อักษรศาสตร์และวรรณคดี กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ช่วยตรวจสอบและตรวจทานฉบับพิมพ์ที่ตีพิมพ์เนื่องในการจัด "วรรณคดีสัญจร" ครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๓ การพิมพ์ครั้งนั้นกรมศิลปากรได้นำภาพและแผนผังมาประกอบด้วย เรื่องนี้ได้มีผู้ขอพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง การพิมพ์ครั้งนี้ได้นำเชิงอรรถรวมทั้งภาพและแผนที่ในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ มาพิมพ์ไว้ด้วย

๓. **นิราศภูเขาทอง** แต่งราว พ.ศ. ๒๓๗๑ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อครั้งที่สุนทรภู่ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุจำพรรษาอยู่ ณ วัดราชบูรณะหรือวัดเลียบ และได้เดินทางไปกรุงเก่าโดยทางเรือ นายธนิต อยู่โพธิ์ สันนิษฐานว่าสุนทรภู่คงจะแต่งนิราศเรื่องนี้เมื่อท่านมีอายุได้ ๔๒ ปี และอุปสมบทมาได้รวม ๔ หรือ ๕ พรรษา นิราศภูเขาทองนี้นอกจากจะมีคำกลอนไพเราะแล้วยังช่วยให้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตประวัติสุนทรภู่มาก

เรื่องนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ รวมอยู่ในประชุมกลอนนิราศสุนทรภู่ ภาค ๑

๔. **นิราศวัดเจ้าฟ้า** แต่งราว พ.ศ. ๒๓๗๕ เมื่อครั้งที่สุนทรภู่ยังอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แต่แต่งเป็นสำนวนเณรพัดผู้เป็นบุตร เรื่องนี้โรงพิมพ์ครูสมิท บางคอแหลม พิมพ์จำหน่ายครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗

๕. **นิราศอิเหนา** แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อสุนทรภู่สึกเป็นฆราวาสแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าคงจะแต่งถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งสุนทรภู่ฝากตัวพึ่งพระบารมีอยู่ในเวลานั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องเดินทางไกลเหมือนนิราศเรื่องอื่น ๆ สุนทรภู่นำเรื่องอิเหนาตอนติดตามนางบุษบาเมื่อถูกลมหอบหายไป มาแต่งขึ้นเป็นนิราศอิเหนาทำนองเดียวกับฉันท์ราชาพิลาปของโบราณที่แต่งว่าด้วยพระรามตามนางสีดา

เรื่องนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ รวมอยู่ในประชุมนิราศสุนทรภู่ ภาค ๒

๖. **โคลงนิราศสุพรรณ** แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ เป็นนิราศเรื่องเดียวของสุนทรภู่ที่แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ เรื่องนี้นอกจากจะมีความไพเราะซาบซึ้งและให้ความสนุกเพลิดเพลินตามท้องเรื่องแล้วยังทำให้ผู้อ่านได้ทราบรายละเอียดในเรื่องการเดินทางไปสุพรรณบุรีของสุนทรภู่ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาชีวประวัติของท่านเพิ่มเติมอีกด้วย นอกจากนี้ที่สำคัญก็คือได้ช่วยให้ผู้ที่หลงใหลในเรื่องเล่นแร่แปรธาตุและหายาอายุวัฒนะ ซึ่งปัจจุบันนี้ก็ยังมีผู้เชื่อว่ามีได้ทราบว่าเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สาระ ดังที่สุนทรภู่ได้แถลงไว้ชัดเจนแล้วในตอนสุดท้ายของโคลงนิราศเรื่องนี้

โคลงนิราศสุพรรณนี้ได้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ แจกเป็นอนุสรณ์ในโอกาสที่มหาเสวกโท พระยาสุวรรณศิริ (ทองดี สุวรรณศิริ) ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยายืนชิงช้า การพิมพ์ครั้งนั้นมีโคลงทั้งหมดเพียง ๒๔๑ บท แต่เขียนไว้ข้างท้ายว่า "จบบริบูรณ์" ทั้งนี้เข้าใจว่าเดิมคงจะพบต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่แต่เพียง ๑ เล่มสมุดไทย ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เจ้าหน้าที่กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้พบต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่เพิ่มขึ้นอีก ๒ เล่มสมุดไทย มีบทโคลงเพิ่มขึ้นและดำเนินความต่อไปอีก ๒๒๑ บท รวมกับของเดิมที่พิมพ์ไว้ก่อนแล้ว ๒๔๑ บท จึงเป็น ๔๖๒ บท ต่อมานายธนิต อยู่โพธิ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้นได้มอบให้เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ คือ นายหรีด เรืองฤทธิ์ เปรียญ อ่านและตรวจสอบชำระโคลงนิราศสุพรรณส่วนที่พบใหม่ และคุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ได้ตรวจสอบชำระเพิ่มเติมในคราวตีพิมพ์ฉบับสมบูรณ์นี้เป็นครั้งแรกเนื่องในวันเกิดของสุนทรภู่ในวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๐ การพิมพ์ครั้งนั้นได้รักษาอักขรวิธีตามต้นฉบับเดิมในสมุดไทย

ทั้งนี้เพื่อให้ท่านผู้อ่านได้ศึกษาวิธีเขียนสะกดการันต์และเสียงอ่านเสียงพูดที่เคยใช้กันในสมัยโบราณ ส่วนคำที่ลักลั่นนั้น นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้ทำเชิงอรรถเทียบคำปัจจุบันไว้ นอกจากนั้นยังได้พิมพ์สถานที่ที่กล่าวถึงในโคลงนิราศสุพรรณ พร้อมทั้งภาพและแผนที่สังเขปแสดงระยะทางเดินไว้ด้วย การพิมพ์ครั้งนี้นับเป็นฉบับพิมพ์ที่สมบูรณ์ ซึ่งได้พิมพ์ตามฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๐ ทุกประการ

๗. **รำพันพิลาป** สุนทรภู่ได้แต่งขึ้นตามความฝันของท่านในคืนวันจันทร์ เดือน ๘ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ ซึ่งเวลานั้นท่านมีอายุ ๕๖ ปี ยังครองเพศเป็นสมณะและจำพรรษาอยู่ ณ วัดเทพธิดาราม ข้อความรำพันในหนังสือเรื่องนี้ช่วยให้ผู้อ่านได้ทราบถึงความเป็นไปในชีวิตของสุนทรภู่ ได้ทราบถึงสิ่งก่อสร้างและพืชพรรณไม้ที่มีอยู่ในวัดเทพธิดารามในครั้งนั้น ตลอดจนพรรณนาถึงเครื่องปัจจัยไทยทาน ซึ่งนิยมจัดทำถวายพระในสมัยนั้นด้วย เรื่องนี้นอกจากจะช่วยให้ผู้อ่านได้ทราบประวัติของสุนทรภู่เพิ่มเติมแล้ว ยังช่วยให้เห็นจินตนาการอันลี้ลับของท่านที่น่าสนใจยิ่ง

ต้นฉบับ "รำพันพิลาป" ที่ใช้เป็นฉบับพิมพ์มีอยู่ ๑ เล่มสมุดไทย พระยาราชสมบัติ (เอิบ บุรานนท์) ได้นำมามอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ และพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๔ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้ตรวจสอบชำระและทำเชิงอรรถประกอบ แล้วตีพิมพ์เป็นครั้งแรกเนื่องในวันเกิดครบ ๑๗๕ ปี ของสุนทรภู่ (๒๖ มิถุนายน ๒๕๐๔) การพิมพ์ครั้งนี้ได้นำเชิงอรรถรวมทั้งภาพและผังในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ มาพิมพ์ไว้ด้วย

๘. **นิราศพระประธม** สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ หลังจากที่ได้ลาสิกขาบทแล้ว นายธนิต อยู่โพธิ์ สันนิษฐานว่าสุนทรภู่ คงจะสึกราวข้างขึ้นเดือน ๘ ก่อนเข้าพรรษาในปีนั้น แล้วเข้าถวายตัวพึ่งพระบารมีอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นเสด็จดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จ

พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมธนบุรี (ซึ่งเป็นโรงเรียนนายเรือบัดนี้) ครั้นต่อมาในเดือน ๑๒ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ นั้นเอง สุนทรภู่ก็เดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์พร้อมกับบุตรชาย ๒ คน คือ นายตาบ และนายนิล เข้าใจว่าลงเรือแถวท่าพระราชวังเดิม จังหวัดธนบุรี บอกวันออกเดินทางไว้ในเบื้องต้นนิราศพระประธมของท่านว่า "ถวิลวันจันทร์ทิวาขึ้นห้าค่ำ" เข้าใจว่าเป็นวันจันทร์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๓๘๕ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังจากเหตุการณ์ใน "รำพันพิลาป" ราว ๓-๔ เดือน

เรื่องนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ รวมอยู่ในประชุมนิราศสุนทรภู่ ภาค ๒ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ กรมศิลปากรได้ตรวจสอบชำระทำเชิงอรรถเพิ่มเติม พร้อมทั้งจัดทำแผนที่และภาพประกอบ ตลอดจนพิมพ์สถานที่ที่กล่าวถึงในนิราศพระประธมไว้ท้ายเรื่องด้วย ซึ่งการพิมพ์ครั้งนี้ได้พิมพ์ตามฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ ทุกประการ

๘. นิราศเมืองเพชร เป็นนิราศเรื่องสุดท้ายของท่านสุนทรภู่แต่งขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๘-๒๓๙๒ ในรัชกาลที่ ๓ นับถือกันว่าเรื่องนี้แต่งดีถึงขนาดนิราศภูเขาทองซึ่งถือเป็นเรื่องยอดเยี่ยมในนิราศของสุนทรภู่ ในเวลาที่แต่งเรื่องนี้สุนทรภู่ได้เข้าไปพึ่งพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กล่าวกันว่า สุนทรภู่ได้รับอาสาไปหาของที่ต้องพระประสงค์ที่เมืองพริบพรีหรือเพชรบุรี และได้แต่งนิราศเมืองเพชรขึ้นในคราวนั้น เรื่องนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ประเภทสุภาษิต ได้แก่

๑. สวัสดิรักษาคำกลอน สุนทรภู่แต่งในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๔ ถึง ๒๓๖๗ เพื่อถวายพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ซึ่ง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมอบให้เป็นศิษย์ศึกษาอักขรสมัยในสำนักของสุนทรภู่ (ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในเพลงยาวถวายโอวาท)

เรื่องสวัสดิรักษานี้ มีมาแต่ครั้งโบราณแล้ว แต่แต่งเป็นฉันท์ ดังปรากฏตอนท้ายของเรื่องว่า

"ขอพระองค์จงจำไว้สำเหนียก ดังนี้เรียกเรื่องสวัสดิรักษา
สำหรับองค์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ให้ผ่องผาสุกสวัสดิ์ขจัดภัย
บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์ แต่คนนั้นมิใคร่แจ้งแถลงไข
จึงกล่าวกลับซับซ้อนเป็นกลอนไว้ หวังจะให้เจนจำได้ชำนาญ"

๒. **เพลงยาวถวายโอวาท** สุนทรภู่แต่งในรัชกาลที่ ๓ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๓ เมื่อออกจากราชการแล้วไปบวชอยู่ที่วัดราชบูรณะ เจ้าฟ้าอาภรณ์ซึ่งเจริญพระชันษา ได้เสด็จออกมาประทับอยู่วังนอกและเริ่มฝึกหัดเข้ารับราชการ พระองค์ทรงเพิกเฉยไม่กล้าเกื้อหนุนสุนทรภู่ ด้วยเกรงจะเป็นการฝ่าฝืนพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีพระมารดายังทรงปรานีสุนทรภู่อยู่ ได้ทรงมอบพระราชโอรสอีกสองพระองค์ซึ่งยังทรงพระเยาว์ คือ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า เจ้าฟ้ากลางกับเจ้าฟ้าปิ๋วให้เป็นศิษย์สุนทรภู่ เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เคยมอบเจ้าฟ้าอาภรณให้เป็นศิษย์มาก่อน และทรงอุปถัมภ์บำรุงสุนทรภู่อยู่ตลอดมา สุนทรภู่ได้รับความสุขอยู่ไม่นานก็ต้องอธิกรณ์ถูกขับไล่ออกจากวัดราชบูรณะ สุนทรภู่คิดจะออกไปอยู่ตามหัวเมืองรอให้เรื่องอธิกรณ์สงบเงียบก็จะกลับเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ อีก จึงได้แต่งเพลงยาวบทนี้ทูลลาและถวายโอวาทเจ้าฟ้าซึ่งเป็นศิษย์ทั้งสอง แล้วจึงออกเดินทางไปจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อมาเกิดเปลี่ยนความคิด กลับลงมาอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม

๓. **สุภาษิตสอนสตรี** สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ว่า "สุนทรภู่เห็นจะแต่งเมื่อราวระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๘๐-

๒๓๘๓ พิเคราะห์ตามสำนวนดูเหมือนหนังสือเรื่องนี้สุนทรภู่จะแต่งขาย เป็นสุภาษิตสำหรับสตรีสามัญทั่วไป ความไม่บ่งว่าแต่งให้ผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะดังเรื่องอื่นบางเรื่อง เช่น เพลงยาวถวายโอวาทและสวัสดิรักษา ต้นฉบับเดิมที่หอพระสมุดฯ ได้มาเรียกว่าสุภาษิตไทย เป็นคำสมมติของผู้อื่น ดูเหมือนผู้สมมติจะไม่รู้ว่าเป็นกลอนของสุนทรภู่ด้วยซ้ำไป ถ้อยคำในต้นฉบับก็วิปลาสคลาดเคลื่อน ต้องซ่อมแซมในหอพระสมุดฯ หลายแห่ง แต่นับว่าแต่งดีน่าอ่าน”

การที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้เช่นนี้ คงจะได้ทรงพิจารณาสำนวนกลอนและโวหารในสุภาษิตเรื่องนี้ประกอบกัน อย่างไรก็ดี เมื่อไม่นานมานี้ได้มีผู้สนใจค้นคว้าศึกษาเรื่องสุภาษิตสอนสตรีและเสนอความเห็นว่า เป็นสำนวนกลอนของผู้อื่น มิใช่สำนวนของสุนทรภู่

สุภาษิตสอนสตรีนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์เป็นครั้งแรกในงานรดน้ำสงกรานต์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ และได้พิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง

หนังสือเรื่องชีวิตและงานของสุนทรภู่นี้เป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในหมู่นิสิต นักศึกษา และประชาชน ได้ตีพิมพ์หลายครั้ง ในการพิมพ์ครั้งที่สิบ นางปรุงศรี วัลลิโภดม ผู้อำนวยการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งนักอักษรศาสตร์ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ตรวจสอบชำระและจัดทำเชิงอรรถเพิ่มเติมบางแห่งเพื่อให้สมบูรณ์ขึ้น เชิงอรรถที่ปรากฏในหนังสือเรื่องนี้ จัดให้พิมพ์อักษรต่างขนาดกัน คือ

ก. เชิงอรรถที่เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดา

ข. เชิงอรรถและข้อความเพิ่มเติมในเรื่องของนายธนิต อยู่โพธิ์ ให้พิมพ์ด้วยตัวจิ๋ว

ค. เชิงอรรถและข้อความเพิ่มเติมในเรื่องที่กรมศิลปากรตรวจสอบชำระในครั้งนี้ให้พิมพ์ด้วยตัวเอน

อนึ่ง การพิมพ์ครั้งนี้เฉพาะ นิราศพระบาท โคลงนิราศสุพรรณ รำพันพิลาป และนิราศพระประธม ได้แก้ไขตามฉบับที่กรมศิลปากร ได้ตรวจสอบชำระใหม่ นอกจากนั้นยังได้นำคำแถลงที่นายหรีด เรืองฤทธิ์ เปรียญ อดีตข้าราชการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ตรวจสอบกับสมุดไทย และพิมพ์ไว้ท้ายฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ มาทำเป็นภาคผนวกท้ายเล่ม และได้นำภาพ แผนที่และแผนผังมาพิมพ์ไว้ด้วย

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเรื่อง**ชีวิตและงานของสุนทรภู่**นี้ จะอำนวยประโยชน์แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจตามควรทั่วกัน

(นายนิคม มูสิกะคามะ)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
พ.ศ. ๒๕๔๓

สารบาญ

ประวัติสุนทรภู่

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

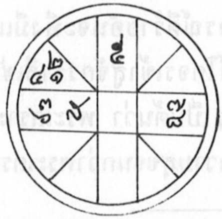
ประวัติสุนทรภู่๑

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๑. ตอนก่อนรับราชการ

พระสุนทรโวหาร (ภู่) ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "สุนทรภู่" นั้น เกิดในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๔๘ เวลาเช้า ๒ โมง (ตรงกับวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๙) มีผู้รู้ตำราโหราศาสตร์ ได้ผูกดวงชาตาของสุนทรภู่ไว้ดังนี้

๑ ประวัติสุนทรภู่ที่พิมพ์นี้ นายธนิต อยู่โพธิ์ (ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร) ได้ทำเชิงอรรถและบันทึกเพิ่มเติมฉบับเดิมของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไว้ และพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ต่อมาคุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ อธิบดีกรมศิลปากร ได้จัดทำเชิงอรรถเพิ่มเติมขึ้นอีก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ ฉะนั้นในการพิมพ์ครั้งหลังมาจึงจัดให้พิมพ์อักษรต่างขนาดกัน คือ (ก) ตัวเรื่องประวัติสุนทรภู่ อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดา (ข) เชิงอรรถที่ทรงไว้แต่เดิมให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดาเหมือนกัน (ค) เชิงอรรถและข้อความเพิ่มเติมในเรื่องของนายธนิต อยู่โพธิ์ ให้พิมพ์ด้วยตัวจิ๋ว เชิงอรรถและข้อความเพิ่มเติมบางตอนที่ตีพิมพ์ในครั้งนี้ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้แก้ไขใหม่ หลังจากที่ได้ให้เจ้าหน้าที่ชำระเรื่องพระอภัยมณีภาคจบบริบูรณ์ เล่ม ๓ – ๔ แล้วมอบให้สำนักพิมพ์ก้าวหน้าจัดพิมพ์จำหน่ายเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ (ง) เชิงอรรถที่เพิ่มเติมขึ้นใหม่ของคุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ให้พิมพ์ด้วยตัวเอน

จะต้องอธิบายความนอกเรื่องประวัติ เผื่อผู้ที่ยังไม่รู้เรื่องดวงชาตาแทรกลงตรงนี้ก่อน อันการทำดวงชาตานั้น คือจดจำจักรราศีที่สถิตของดวงอาทิตย์และดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ ในขณะเวลาเกิดเป็นวิธีมีมาเก่าแก่แต่ดึกดำบรรพ์[๑] ดวงชาตามีที่ใช้ในกิจการหลายอย่าง คือ อย่างหนึ่ง ถ้าจะกำหนดเวลาฤกษ์ยามทำการให้เป็นสิริมงคลแก่ผู้ใด โหรย่อมเอาดวงชาตาของผู้นั้นมาสอบสวนเลือกเวลาอันพระเคราะห์โคจรสู่จักรราศี ซึ่งต้องตำราว่าเป็นสิริมงคลแก่ชาตาของผู้นั้น กำหนดเป็นเวลามงคลฤกษ์ เป็นต้นว่า ฤกษ์ยกกองทัพก็ต้องหาเวลาที่เป็นสิริแก่แม่ทัพ ฤกษ์ปลูกเรือนก็ต้องหาเวลาที่เป็นสิริแก่เจ้าของเรือน ฤกษ์โกนจุกก็ต้องหาเวลาให้เป็นสิริแก่เด็กที่จะโกนจุก ฉะนี้เป็นตัวอย่าง อีกอย่างหนึ่ง ดวงชาตามีที่ใช้ในการพยากรณ์ดีร้ายอันจะพึงมีแก่ตัวบุคคล เพราะเชื่อถือกันมาว่า เมื่อพระเคราะห์โคจรเข้าสู่จักรราศีเช่นนั้น ๆ มักเกิดความดีหรือความชั่วแก่ผู้มีชาตาเช่นนั้น ๆ เป็นต้นว่า พระเคราะห์ราหูเข้าสู่ราศีอันเป็นลัคนาของผู้ใด ว่าผู้นั้นมักจะไม่มีความสุขจนกว่าพระเคราะห์ราหูจะพ้นจักรราศีนั้นไป

---

๑. พวกโหรในกรมโหรหลวงแต่โบราณกาลมา ย่อมมีหน้าที่สำคัญเป็นงานประจำปีอยู่อย่างหนึ่งคือ ต้องทำปฏิทิน เรียกว่าปฏิทินโหร โหรต้องทำกันหลายคน แล้วเอามารวมกันเมื่อถูกต้องตรงกันดีแล้วทุกคน จึงจะจดลงเป็นปฏิทินสำหรับใช้ในปีนั้นต่อไป ส่วนสำคัญของปฏิทินโหร ก็คือบอกว่า ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดาวพระเคราะห์อื่น ๆ ได้โคจรหรือสถิตอยู่ในจักรราศีไหน ณ วันใด เดือนใดบ้าง เช่น ณ เวลาแห่งสุนทรภู่เกิดนั้น พระพฤหัสบดี (๕) อยู่ราศีเมษ อาทิตย์ (๑) จันทร์ (๒) พุธ (๔) ทั้ง ๓ พระเคราะห์นี้รวมอยู่ในราศีเมถุน อังคาร (๓) และศุกร์ (๖) ต่างอยู่ในราศีกรกฎ ทั้ง ๒ พระเคราะห์ เสาร์ (๗) และราหู (๘) อยู่ในราศีมังกรด้วยกัน และจักรราศีนอกจากนี้ที่ว่าง ๆ อยู่นั้นไม่มีพระเคราะห์อะไรสถิตอยู่เลย ตัวอักษรที่คล้ายตัว ส ซึ่งอยู่ในจักรราศีอันเดียวกันกับอังคารและศุกร์นั้นเป็นหน้าที่ของโหรผู้ผูกดวงชาตาสุนทรภู่จะต้องคำนวณเอาจากเวลาเกิดเป็นเกณฑ์ เรียกว่าลัคนา เป็นสิ่งสำคัญในการทำนายทายทักมาก ถ้าไม่รู้เวลาเกิด ก็คำนวณลัคนาไม่ได้ และเป็นเหตุให้ทายอะไรไม่ได้ด้วย ในดวงสุนทรภู่นี้เรียกว่า "ลัคนาอยู่ในราศีกรกฎ" ในสมัยสุนทรภู่เกิดนั้น ในปฏิทินโหรไม่ปรากฏพระเกตุ (๙) และมฤตยู (๐) ทั้งนี้ เพราะพระเคราะห์ทั้งสองนี้เพิ่งจะมานิยมกันในเมื่อราวรัชกาลที่ ๔

ดังนี้เป็นตัวอย่าง อาศัยความเชื่อในข้อนี้ จึงมีวิธีขับสอบดวงชาตา หาความรู้ว่าเคราะห์ดีและเคราะห์ร้ายประการใด ยังมีความเชื่อถือกันมาแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่งว่า ดวงชาตาของผู้ใดอาจจะส่อให้รู้ได้ว่า บุคคลผู้นั้นจะดีหรือชั่ว และที่สุดจะมีอายุยืนหรืออายุสั้น ความเชื่ออย่างที่ว่านี้เกิดแต่เอาดวงชาตาของผู้ที่มีเรื่องประวัติอันปรากฏว่าเป็นคนดีหรือคนชั่วในอดีตกาล มาเป็นหลักสำหรับเทียบเคียง[๑] กับดวงชาตาที่จะพยากรณ์ ถ้าเห็นคล้ายคลึงกับดวงชาตาตัวอย่างข้างฝ่ายคนดี ก็พยากรณ์ว่าจะดี ถ้าไปคล้ายคลึงกับดวงชาตาของข้างฝ่ายพวกชั่วก็พยากรณ์ว่าจะชั่วเป็นเค้าความ ผู้ที่นิยมพยากรณ์อย่างว่านี้ เมื่อเห็นใครเป็นคนทรงคุณหรือให้โทษอย่างวิสามัญ มักสืบวันและเวลาเกิดของผู้นั้น ผูกดวงชาตาลงตำราไว้เป็นตัวอย่าง สำหรับใช้เปรียบเทียบในการพยากรณ์ดวงชาตาของบุคคลต่าง ๆ ทั้งข้างดีและข้างชั่ว จึงมีอยู่ในตำรา[๒] เป็นอันมาก และมักมีคำจดบอกไว้ว่า เป็นผู้มีคุณหรือมีโทษอย่างนั้น ๆ ด้วย

ที่ดวงชาตาของสุนทรภู่มีอยู่ในตำราดวงชาตานั้น คงเป็นเพราะผู้พยากรณ์แต่ก่อนเห็นว่า สุนทรภู่ทรงคุณสมบัติในกระบวนแต่งกลอนเป็นอย่างวิเศษ นับว่าเป็นวิสามัญบุรุษผู้หนึ่ง แต่จดจำคำอธิบายแถมไว้ข้างใต้ดวงชาตาว่า "สุนทรภู่อาลักษณ์ขี้เมา" ดังนี้ด้วย หมายความว่า เป็นผู้ทรงทั้งความดีและความชั่วระคนปนกัน อันเป็นความจริงตามเรื่องประวัติของสุนทรภู่

สกุลวงศ์ของสุนทรภู่ บิดามารดาจะชื่อใดไม่ปรากฏ[๓] ๆ แต่ว่าบิดาของสุนทรภู่เป็นชาวบ้านกร่ำ ในเขตอำเภอเมืองแกลง แขวงจังหวัดระยอง

---

๑ เรียกว่า "ดวงประเทียบ"

๒ ผู้ศึกษาในทางโหราศาสตร์ ย่อมใส่ใจเสาะหาดวงประเทียบจดกันในสมุดคนละมาก ๆ และยิ่งมากก็ยิ่งดี ทั้งได้เก็บรักษากันเป็นสิ่งหวงแหนนัก

๓ *ปรากฏในสยามประเภทสุนทรโรวาทพิเศษ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เล่มที่ ๕ ตอนที่ ๑๔ วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ หน้า ๘๔ ว่า บิดาของสุนทรภู่ชื่อขุนศรีสังหาญ (พลับ) ส่วนมารดาของสุนทรภู่นั้นไม่ทราบแน่ชัดว่าชื่อใด*

ฝ่ายมารดาเป็นชาวเมืองอื่น[๑] มาอยู่ด้วยกันในกรุงเทพฯ เกิดสุนทรภู่เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้วได้ ๔ ปี แล้วบิดากับมารดาหย่ากัน บิดากลับออกไปบวชอยู่ที่เมืองแกลง ฝ่ายมารดาได้สามีใหม่มีลูกหญิงอีก ๒ คน ชื่อฉิมคนหนึ่ง ชื่อนิ่มคนหนึ่ง แล้วได้เป็นนางนมพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง (กล่าวกันว่าพระองค์เจ้าจงกล) เพราะฉะนั้นสุนทรภู่จึงได้อยู่ที่พระราชวังหลังกับมารดา และได้ถวายตัวเป็นข้าในกรมพระราชวังหลังตั้งแต่ยังเด็ก

การศึกษาของสุนทรภู่ ความที่กล่าวในนิราศเมืองสุพรรณ มีเป็นเค้าเงื่อนดูเหมือนจะได้เล่าเรียนในสำนักวัดชีปะขาว (ซึ่งพระราชทานนามในรัชกาลที่ ๔ ว่า วัดศรีสุดาราม) ที่ริมคลองบางกอกน้อย รู้หนังสือทำการเสมียนได้ ได้เคยเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน แต่อุปนิสัยไม่ชอบทำการงานอย่างอื่นนอกจากแต่งบทกลอน สันทัดถึงบอกดอกสร้อยสักวาได้แต่รุ่นหนุ่ม แล้วกลับมาอยู่ที่พระราชวังหลังอย่างเดิม เห็นจะเป็นเพราะที่เป็นเจ้าบทเจ้ากลอนนั่นเอง ชวนให้คะนองจนทำความเกิดขึ้น ด้วยไปลอบลักรักใคร่กับผู้หญิงข้างในคนหนึ่ง ชื่อจัน ถูกกริ้วต้องเวรจำทั้งชายหญิง แต่เวลานั้น กรมพระราชวังหลังใกล้จะทิวงคตอยู่แล้ว ติดเวรจำอยู่ไม่ช้านัก ทำนองจะพ้นโทษเมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๔๙ สุนทรภู่จึงออกไปหาบิดาที่เมืองแกลง แต่งนิราศเมืองแกลง ซึ่งเป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่เมื่อไปคราวนี้[๒]

---

๑ *ฉันท์ ขำวิไล สันนิษฐานว่า เชื้อสายของสุนทรภู่ เดิมเป็นขุนนางหรือคหบดีชาวกรุงศรีอยุธยาอพยพมาในรุ่นปู่ของสุนทรภู่ เมื่อคราวกรุงศรีอยุธยาแตก มาตามสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และคงมีตำแหน่งหน้าที่ราชการในสมัยกรุงธนบุรี ส่วนมารดาของสุนทรภู่นั้นก็คงสืบเชื้อสายมาจากผู้อพยพคราวกรุงศรีอยุธยาแตกเช่นกัน แต่คงมาทางสายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช*

๒ กรมพระราชวังหลัง ทิวงคตเมื่อวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปลาย พ.ศ. ๒๓๔๙ สุนทรภู่ออกไปหาบิดาที่เมืองแกลง เมื่อราวเดือน ๗ พ.ศ. ๒๓๕๐ กลับจากเมืองแกลง เมื่อเดือน ๘ และแต่งนิราศเมืองแกลงในคราวนี้

พิเคราะห์เรื่องราวที่ปรากฏในนิราศ ประกอบกับศักราชปีเกิดของสุนทรภู่ ดูเหมือนเมื่อแต่งนิราศเมืองแกลงอายุจะราวสัก ๒๑ ปี กล่าวในนิราศว่ามีศิษย์ติดตามไปด้วย ๒ คน ข้อนี้ส่อให้เห็นว่า ในเวลานั้นสุนทรภู่ ท่านองจะมีชื่อเสียงในการแต่งบทกลอนอยู่แล้วจึงมีผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ น่าจะมีหนังสือเรื่องอื่นที่สุนทรภู่ได้แต่งไว้ก่อนนิราศเมืองแกลง ลองพิเคราะห์ดูหนังสือกลอนของสุนทรภู่ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ เห็นมีเค้าเงื่อนในทางสำนวนว่าจะแต่งก่อนนิราศเมืองแกลง แต่เรื่องโคบุตรเรื่องเดียว มีคำขึ้นข้างต้นว่า

"๏ แต่ปางหลังครั้งว่างพระศาสนา
เป็นปฐมสมมตินิทานมา ด้วยปัญญายังประวิงทั้งหญิงชาย
ฉันชื่อภู่รู้เรื่องประจักษ์แจ้ง จึงแสดงคำคิดประดิษฐ์ถวาย
ตามสติริเริ่มเรื่องนิยาย ให้เพริศพรายพริ้งเพราะเสนาะกลอน"

ดังนี้ สำนวนดูเหมือนจะแต่งถวายเจ้าวังหลังองค์ใดองค์หนึ่ง เป็นหนังสือ ๘ เล่มสมุดไทย จะแต่งในคราวเดียวกันทั้งนั้น หรือแต่งเป็นหลายครั้งหลายคราว ข้อนี้ทราบไม่ได้ แต่ว่าแต่งค้างอยู่ไม่หมดเรื่อง กลอนเรื่องอื่นของสุนทรภู่ดูสำนวนเป็นชั้นหลังเรื่องโคบุตรทั้งนั้น

สุนทรภู่ไปเมืองแกลงคราวนั้น ออกจากกรุงเทพฯ ในเดือน ๗ ไปเรือประทุน ศิษย์แจวไป ๒ คน กับมีคนขี้ยาชาวเมืองระยองรับนำทางช่วยแจวอีกคนหนึ่ง ไปทางคลองสำโรงและคลองศีรษะจระเข้ ออกปากน้ำบางมังกง[๑] ไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี แล้วเดินบกต่อไป

ความในนิราศตอนไปในคลอง สุนทรภู่อธิบายคำเก่าไว้แห่งหนึ่งว่า

"คำโบราณท่านผูกถูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจองหองมันพองขน"

---

๑ เดี๋ยวนี้เรียกกันว่า "บางปะกง" สันนิษฐานชื่อเดิม เห็นจะเรียกว่า บางมังกร เช่นสุนทรภู่เรียก ด้วยคำว่า "มังกร" เป็นชื่อปลาอย่างหนึ่ง แต่คำว่า ปะกง นั้น แปลไม่ได้ความอย่างไร บางทีจะย่อสั้นมาแต่ บางปลา (มัง) กง ก็เป็นได้

คำนี้เองเป็นมูลที่ด่ากันว่า "จองหองพองขน" คือเปรียบเอาลงเป็นลิง ยังหาเคยพบใครอธิบายไว้ในที่อื่นไม่

เมื่อสุนทรภู่ลงไปถึงเมืองระยอง คนขี้ยาที่ทำหน้าที่นำทางไปถึงบ้านก็หลบเสีย แต่นั้นสุนทรภู่ต้องพยายามถามหนทางตามพวกชาวบ้าน เดินต่อไปจนถึงวัดที่บิดาบวชอยู่ ณ เมืองแกลง กล่าวในนิราศว่า เวลานั้นบิดาบวชมาได้ ๒๐ พรรษา ข้อนี้ส่อให้เห็นว่าบิดากับมารดาเห็นจะพรากกันตั้งแต่สุนทรภู่ยังเป็นเด็กเล็กทีเดียว และน้องสาว ๒ คนนั้นต่างบิดากับสุนทรภู่ ในนิราศกล่าวความอีกข้อหนึ่งว่า บิดาที่บวชอยู่ "เป็นฐานานุประเทศอธิบดี จอมกษัตริย์มัสการขนานนาม เจ้าอารามอารัญธรรมรังษี" ดังนี้ สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นฐานานุกรมของพระครูธรรมรังษี เจ้าคณะเมืองแกลง มิใช่ได้เป็นตำแหน่งพระครูเอง[๑] ที่สุนทรภู่ออกไปหาบิดาบางทีจะคิดออกไปบวช ด้วยเวลานั้นอายุครบอุปสมบท และจะล้างอัปมงคลที่ต้องถูกจำจองด้วยก็เป็นได้ แต่หาได้บวชไม่ เพราะไปอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็ป่วยเป็นไข้ป่า อาการแทบถึงประดาตายรักษาพยาบาลกันอยู่กว่าเดือนจึงหาย พอหายก็กลับเข้ามากรุงเทพฯ ในเดือน ๘ รวมเวลาที่สุนทรภู่ออกไปเมืองแกลงคราวนั้นราว ๓ เดือน

เรื่องประวัติของสุนทรภู่ เมื่อกลับจากเมืองแกลงแล้วมีอยู่ในเรื่องนิราศพระบาทว่า มาเป็นมหาดเล็กพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสพระองค์น้อยของกรมพระราชวังหลัง ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดระฆัง[๒] แต่ตัวสุนทรภู่อยู่ที่พระราชวังหลังและได้หญิงชื่อจัน ที่เคยเกิดความนั้นเป็นภรรยา ท่านองเจ้าครอกข้างใน (ทองอยู่) ซึ่งเป็นพระอัครชายาของกรมพระราชวังหลัง จะยกประทานด้วยปรากฏในนิราศวัดเจ้าฟ้าว่าเมื่อสุนทรภู่มีบุตร เจ้าครอกข้างในรับเข้าไป

---

๑ *ฉันท์ ขำวิไล ว่า บิดาของสุนทรภู่มีสมณศักดิ์ เป็นพระครูธรรมรังษี เจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองแกลง และเป็นเจ้าอาวาสวัดป่า*

๒ กล่าวกันมาว่า เพราะเป็นพระองค์เจ้าองค์แรกที่ประสูติ แต่ประดิษฐานพระราชวงศ์นี้ จึงได้พระนามว่าปฐมวงศ์ แต่ทรงผนวชอยู่ตลอดพระชนมายุสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ทรงเลี้ยงดู แต่เมื่อได้นางจันเป็นภรรยาแล้ว อยู่ด้วยกันเป็นปรกติไม่เท่าใด เห็นจะเป็นเพราะสุนทรภู่จับเป็นคนขี้เมาในตอนนี้ ถึงปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๕๐) ภรรยาก็โกรธ สุนทรภู่ได้แสดงความไว้ข้างต้นนิราศพระบาทว่า

"โอ้อาลัยใจหายไม่วายห่วง
ดังศรสักปักซ้ำระกำทรวง　　เสียดายดวงจันทราพะงางาม
เจ้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรธพี่　　แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม
จนพระหน่อสุริยวงศ์ทรงพระนาม　　จากอารามแรมร้างทางกันดาร
ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท　　จำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
ตามเสด็จเสร็จโดยแดนแสนกันดาร　　นมัสการรอยบาทพระศาสดา" ดังนี้

เมื่อสุนทรภู่ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปพระพุทธบาทคราวที่แต่งนิราศ ไม่ได้ลงเรือลำทรง อาศัยไปในเรือมหาดเล็กที่ตามเสด็จ ต้องพายเรือไปเอง กล่าวความอันนี้ไว้ในนิราศ เมื่อถึงท่าเรือว่า

"ฝ่ายพระหน่อสุริยวงศ์ทรงสิกขา　　ขึ้นศาลาโสรจสรงวารีศรี
ข้างพวกเราเฮฮาลงวารี　　แต่โดยดีใจตนด้วยพ้นพาย
อุระเรียมเกรียมตรมอารมณ์ร้อน　　ระอาอ่อนอกใจมิใคร่หาย
แลตลิงวิงหน้านัยน์ตาพราย　　หัวไหล่ตายตึงยอกตลอดตัว"

ครั้นขึ้นเดินบก จะเป็นด้วยสุนทรภู่ไปเมาเหล้าหรืออย่างไร ถูกเขาแกล้งให้ขึ้นขี่คอช้างตัวบ่มมันที่ต้องให้นำไปข้างหน้า กล่าวไว้ในนิราศว่า

"หั้งสองข้างท่านวางเป็นข้างดั้ง　　ระยะหลังมหาดเล็กนั้นเหลือหลาย
แต่ตัวพี่นี้จำเพาะเป็นเคราะห์ร้าย　　ต้องขึ้นพลายนำทางข้างน้ำมัน
เพื่อนเขาแกล้งตบมือกระพือผัด　　ช้างสะบัดบุกไปในไพรสัณฑ์
ผงะหงายคนท้ายเขาคว้าทัน　　โอ้แม่จันทร์เจียนจะไม่เห็นใจจริง
นึกจะโจนจากช้างลงกลางเถื่อน　　แล้วอายเพื่อนเขาจะเย้ยว่าใจหญิง
แต่ตึงเศียรเวียนหน้านัยน์ตาวิง　　เอาขอพิงพาดตักมาตามทาง"

เมื่อไปพักอยู่ที่ริมบริเวณวัดพระพุทธบาท สุนทรภู่กล่าวในนิราศว่า ไปเที่ยวทางเขาขาด พบ (พระองค์) เจ้าสามเณรองค์ ๑ กั้นพระกลดหักทองขวาง

เสด็จมาทางนั้น พิเคราะห์ตามศักราช เห็นว่าจะเป็นสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพราะเวลานั้นทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่แล้ว กล่าวความอีกแห่งหนึ่งว่า *"พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย"* คือพระยาพระคลัง (กุน) ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ ๒ หานายบุญยังนายโรงละครนอกที่มีชื่อเสียงและเป็นผู้สร้างวัดละครทำในจังหวัดธนบุรีนั้นไปเล่นละครฉลองศาลาที่ท่านสร้างขึ้นใหม่ในลานพระพุทธบาท อาศัยเค้าเงื่อนที่มีดังได้กล่าวมา สันนิษฐานว่าหนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ที่ปรากฏอยู่ เป็นของแต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อก่อนสุนทรภู่เข้ารับราชการ ๓ เรื่อง คือเรื่องโคบุตรเรื่อง ๑ นิราศเมืองแกลงเรื่อง ๑ นิราศพระบาทเรื่อง ๑[๑] ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ เมื่อสุนทรภู่เข้ารับราชการแล้วเห็นจะไม่มีโอกาสไปทางไกล จึงไม่ปรากฏว่าแต่งนิราศเรื่องใดอีกจนตลอดรัชกาล

๒. ตอนรับราชการ

เรื่องประวัติของสุนทรภู่ ตอนจะเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๒ นั้น มีคำเล่ากันมาว่า เมื่อคราวเกิดทิ้งบัตรสนเท่ห์กันชุกชุมใน พ.ศ. ๒๓๕๘ ที่กรมหมื่นศรีสุเรนทรต้องถูกชำระนั้น สุนทรภู่ก็ถูกสงสัยว่าเป็นผู้แต่งหนังสือทิ้งด้วยคนหนึ่ง ความข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในนิราศเมืองเพชรบุรี ซึ่งสุนทรภู่แต่งเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓[๒] กล่าวความย้อนขึ้นไปถึงเมื่อยังเป็นหนุ่มคะนองว่า

---

๑ เข้าใจว่าสุนทรภู่คงจะได้เริ่มหาอาชีพในทางเป็นผู้บอกบทละครในตอนนี้บ้างแล้ว เช่นกล่าวในนิราศสุพรรณ ซึ่งแต่งเป็นโคลงว่า

บางระมาดมิ่งมิตรครั้ง　　คราวงาน
บอกบทบุญยังพยาน　　พยักหน้า
ประทุนประดิษฐาน　　แทนห้อง หอเอย
แหวนประดับกับผ้า　　พี่อ้างรางวัล ฯ

เข้าใจว่า อ้างถึงเคยบอกบทละครโรงนายบุญยัง

๒ *พ. ณ ประมวญมารค และ ฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งนิราศเมืองเพชรเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๔*

ได้เคยหนีออกไปอยู่เมืองเพชร ไปซุ่มซ่อนนอนอยู่ในถ้ำเขาหลวงหลายวัน แล้วไปอาศัยอยู่กับหม่อมบุนนาคในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งออกไปตั้งทำนาอยู่ที่เมืองเพชร[๑] เมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตแล้วบางทีจะหนีไปในคราวที่ถูกสงสัยว่าแต่งหนังสือทิ้ง และบางทีพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะได้ทอดพระเนตรเห็นสำนวนกลอนของสุนทรภู่ในเวลาสอบสำนวนหาตัวผู้ทิ้งหนังสือคราวนั้นเอง จึงเลยทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เอาตัวมารับราชการเป็นอาลักษณ์ มูลเหตุที่สุนทรภู่จะเข้ารับราชการหาปรากฏเรื่องเป็นอย่างอื่นไม่

เมื่อสุนทรภู่ได้เป็นอาลักษณ์แล้ว มีเรื่องเล่ากันมาถึงที่สุนทรภู่ได้ทำความชอบในหน้าที่ว่า ในสมัยนั้นกำลังทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ถึงตอนนางสีดาผูกคอตาย บทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ซึ่งเล่นละครกันมา กล่าวบทนางสีดาตอนเมื่อจะผูกคอตายว่า

"เอาภูษาผูกศอให้มั่น แล้วพันกับกิ่งโศกใหญ่
หลับเนตรดำรงปลงใจ อรไทก็โจนลงมา"

ต่อนี้ถึงบทหนุมานว่า

" ๏ บัดนั้น วายุบุตรวุฒิไกรใจกล้า
ครั้นเห็นองค์อัครกัลยา ผูกศอโจนมาก็ตกใจ
ตัวสั่นเพียงสิ้นชีวิต ร้อนจิตดังหนึ่งเพลิงไหม้
โลดโผนโจนตรงลงไป ด้วยกำลังว่องไวทันที (เชิด)
๏ ครั้นถึงจึ่งแก้ภูษาทรง ที่ผูกศอองค์พระลักษมี
หย่อนลงยังพื้นปัถพี ขุนกระบี่ก็โจนลงมา"

พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงติว่า บทเก่าตรงนี้กว่าหนุมานจะเข้าไปแก้ไขได้นานนัก นางสีดาจะต้องตายเสียแล้ว บทที่ทรง

---

๑ สุนทรภู่คงกลับจากเมืองเพชรมาอยู่กรุงเทพฯ ราวเดือน ๔ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๖ เพราะกล่าวไว้ในนิราศเมืองเพชรว่า "แต่เดือนสี่ปีระกานิราร้าง ไปอยู่บางกอกไกลกันใจหาย" เห็นจะไม่ใช่เนื่องด้วยบัตรสนเท่ห์

พระราชนิพนธ์ใหม่ จึงคิดจะให้หนุมานเข้าแก้ได้โดยรวดเร็ว แต่งบทนางสีดาว่า

"จึ่งเอาผ้าผูกพันกระสันรัด　　เกี่ยวกระหวัดไว้กับกิ่งโศกใหญ่"

ต่อไปนี้เกิดขัดข้องว่า จะแต่งบทหนุมานอย่างไรให้แก้นางสีดาได้โดยเร็ว เหล่ากวีซึ่งเป็นที่ทรงปรึกษา ไม่มีใครสามารถจะแต่งบทให้พอพระราชหฤทัยได้ จึงทรงลองดำรัสสั่งให้สุนทรภู่แต่งต่อไปว่า

"ชายหนึ่งผูกศออรไท　　แล้วทอดองค์ลงไปจะให้ตาย
๏ บัดนั้น　　วายุบุตรแก้ได้ดังใจหมาย"

ดังนี้ก็ชอบพระราชหฤทัย ทรงยกย่องความฉลาดของสุนทรภู่คราวนี้ ครั้งหนึ่ง ด้วยการทรงพระราชนิพนธ์บทละครในรัชกาลที่ ๒ นั้น เล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นแล้ว ให้เอาบทไปซ้อมละครเสียก่อน ถ้าบทยังขัดกับกระบวนการเล่นละคร ก็ต้องแก้ไขบทไปจนกว่าละครจะเล่นได้สะดวก จึงเอาเป็นใช้ได้ บทที่สุนทรภู่แต่งถวายครั้งนั้นเข้ากับกระบวนเล่นได้สะดวกดีด้วย จึงได้โปรดฯ

อีกครั้งหนึ่ง เล่ากันมาว่า เมื่อแต่งบทเรื่องรามเกียรติ์ต่อมาถึงตอนศึกสิบขุนสิบรถ ทรงพระราชนิพนธ์บทชมรถทศกัณฐ์ว่า

"๏ รถเอยรถที่นั่ง　　บุษบกบัลลังก์ตั้งตระหง่าน
กว้างยาวใหญ่เท่าเขาจักรวาล　　ยอดเยี่ยมเทียมวิมานเมืองแมน
ดุมวงกงหันเป็นควันคว้าง　　เทียมสิงห์วิ่งวางข้างละแสน
สารถีขี่ขับเข้าดงแดน　　พื้นแผ่นดินกระเด็นไปเป็นจุณ"

ทรงพระราชนิพนธ์มาได้เพียงนี้ ทรงนึกความที่จะต่อไปอย่างไรให้สมกับเป็นรถใหญ่โตถึงปานนั้นยังไม่ออก จึงมีรับสั่งให้สุนทรภู่ต่อ สุนทรภู่ต่อว่า

"นทีตีฟองนองระลอก　　คลื่นกระฉอกกระฉ่อนชลข้นขุ่น
เขาพระเมรุเอนเอียงอ่อนละมุน　　อนนต์หนุนดินดานสะท้านสะเทือน
ทวยหาญโห่ร้องก้องกัมปนาท　　สุธาวาสไหวหวั่นลั่นเลื่อน
บดแสงสุริยันตะวันเดือน　　คลาดเคลื่อนจัตุรงค์ตรงมา"

เล่ากันว่าโปรดนัก แต่นั้นก็นับสุนทรภู่เป็นกวีที่ทรงปรึกษาด้วยอีกคนหนึ่ง ทรงตั้งเป็นที่ขุนสุนทรโวหารในกรมพระอาลักษณ์ พระราชทานที่ให้ปลูกเรือนอยู่ที่ใต้ท่าช้าง[๑] และมีตำแหน่งเฝ้าฯ เป็นนิจ แม้เวลาเสด็จประพาสก็โปรดฯ ให้ลงเรือพระที่นั่งเป็นพนักงานอ่านเขียนในเวลาทรงพระราชนิพนธ์บทกลอน[๒]

แต่การที่สุนทรภู่ได้เป็นขุนนางและได้มีตำแหน่งรับราชการใกล้ชิดติดพระองค์เช่นนั้น ไม่สามารถจะคุ้มความทุกข์ยากได้ทีเดียว เหตุด้วยสุนทรภู่ยังเสพสุราไม่ทิ้งได้ เมื่อเป็นขุนสุนทรโวหารแล้ว ครั้งหนึ่งกำลังเมาสุราไปหามารดา มารดาว่ากล่าว กลับขู่เข็ญมารดา ขณะนั้นมีญาติผู้ใหญ่จะเป็นลุงหรือน้าคนหนึ่งเข้าไปห้ามปราม สุนทรภู่ทุบตีเอาบาดเจ็บถึงสาหัส เขาทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาก็ถูกกริ้ว มีรับสั่งให้เอาตัวไปจำไว้ ณ คุก เรื่องสุนทรภู่ติดคุก มีเค้าเงื่อนปรากฏแต่งไว้ในเสภา พรรณนาถึงลักษณะติดคุกตอนเมื่อพลายงามจะขออยู่ในคุกกับขุนแผนว่า

"ขุนแผนว่าจะอยู่ดูไม่ได้ ในคุกใหญ่ยากแค้นมันแสนเข็ญ
เหมือนกับนรกตกทั้งเป็น มิได้เว้นโทษทัณฑ์สักวันเลย
แต่พ่อนี้ท่านเจ้ากรมยมราช อนุญาตให้อยู่ทับในหับเผย
คนทั้งหลายนายมุลก็คุ้นเคย เขาละเลยพ่อไม่ต้องถูกจองจำ"

มีคำเล่ากันมาอีกข้อหนึ่งว่า สุนทรภู่เริ่มแต่งหนังสือเรื่องพระอภัยมณีเมื่ออยู่ในคุกคราวนั้น ข้อนี้ก็เห็นจะจริง[๓] มีเค้าเงื่อนอยู่ในเสภา ตอนที่สุนทรภู่แต่งว่าถึงขุนแผนติดคุกนั้นว่า

---

๑ ความข้อนี้กล่าวไว้ในนิราศเมืองสุพรรณ

๒ ความข้อนี้กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทอง

๓ เข้าใจว่า คงจะได้แต่งหนังสือเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นขายเป็นอาชีพจริง แต่คงไม่ใช่เรื่องพระอภัยมณี เพราะเรื่องพระอภัยมณีนั้นเข้าใจว่าสุนทรภู่เริ่มแต่งในรัชกาลที่ ๓ โปรดดูเรื่อง "ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" ในกลอนสุภาพเรื่องพระอภัยมณี เล่ม ๔

"อยู่เปล่าเปล่าเล่าก็จนพ้นกำลัง อุตส่าห์นั่งทำการสานกระทาย
ให้นางแก้วกิริยาช่วยทารัก ขุนแผนถักขอบรัดกระหวัดหวาย
ใบละบาทค่าดได้ด้วยง่ายดาย แขวนไว้ขายทั้งเรือนออกเกลื่อนไป"

สุนทรภู่คงคิดแต่งหนังสือเรื่องพระอภัยมณีขึ้น ขายฝีปากเลี้ยงตัวในเวลาที่ติดคุกอยู่ อันประเพณีแต่งหนังสือขายในสมัยเมื่อยังไม่ใช้การพิมพ์นั้น เมื่อแต่งขึ้นแล้วใครอยากจะอ่านก็มาขอลอกเอาไป ผู้แต่งคิดเอาค่าแต่งตามแต่ผู้ต้องการอ่านจะยอมให้ ผู้มีชื่อเสียงเช่นสุนทรภู่ก็เห็นจะได้ค่าแต่งแรงอยู่ ประเพณีที่กล่าวมานี้เป็นทางหากินของพวกกวีที่ขัดสนมาช้านาน คุณพุ่มธิดาพระยาราชมนตรี (ภู่) ยังแต่งกลอนขายมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ บอกไว้ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติที่คุณพุ่มแต่ง

สุนทรภู่จะติดคุกอยู่ช้านานเท่าใดมิได้ปรากฏ เล่ากันแต่ถึงเหตุที่จะพ้นโทษว่า พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องใดเรื่องหนึ่งเกิดติดขัด ไม่มีผู้ใดจะต่อให้พอพระราชหฤทัยได้ จึงมีรับสั่งให้ไปเบิกตัวสุนทรภู่มาจากคุก สุนทรภู่ต่อกลอนได้ดังพระราชประสงค์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พ้นโทษ กลับมารับราชการตามเดิม มาถึงตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้สุนทรภู่เป็นครูสอนหนังสือถวายพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ สุนทรภู่แต่งกลอนเรื่องสวัสดิรักษาถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ ขึ้นต้นว่า

"สุนทรทำคำสวัสดิรักษา
ถวายพระหน่อบพิตรอิศรา ตามพระบาลีเฉลิมให้เพิ่มพูน"[๑]

---

๑ เรื่องสวัสดิรักษานี้ เข้าใจว่าคงจะแต่งขึ้นถวายระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๔ – ๒๓๖๗ ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ สวรรคต

อนึ่ง มีบางท่านให้ข้อสันนิษฐานเรื่องสวัสดิรักษานี้แตกต่างอีก ๒ ประการ คือ

ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องนี้เพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นศิษย์ในสมัยรัชกาลที่ ๒

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งถวายกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ในสมัยรัชกาลที่ ๔

และกล่าวในกลอนตอนปลายเมื่อก่อนจบว่า

"ขอพระองค์จงจำไว้สำเหนียก ดังนี้เรียกเรื่องสวัสดิรักษา
สำหรับองค์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ให้ผ่องผาสุกสวัสดิ์ขจัดภัย
บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์ แต่คนนั้นมิใคร่แจ้งแถลงไข
จึงกล่าวกลับซับซ้อนเป็นกลอนไว้ หวังจะให้เจนจำได้ชำนาญ
สนองคุณมุลิกาสามิภักดิ์ ให้สูงศักดิ์สืบสมบัติพัสถาน
แม้นผิดเพี้ยนเปลี่ยนเรื่องเบื้องโบราณ ขอประทานอภัยโทษได้โปรดเอย"[๑]

ดังนี้

ในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน[๒] มีสำนวนสุนทรภู่แต่งตอนหนึ่ง ตั้งแต่พลายงามเกิดไปจนพลายงามถวายตัวเป็นมหาดเล็ก สำนวนตั้งใจประจงแต่งดีหนักหนา บทเสภาตอนนี้สันนิษฐานว่าเห็นจะแต่งในรัชกาลที่ ๒ ด้วยกล่าวความตอนพลายงามอยู่กับจมื่นศรีว่า

"ครานั้นพลายงามทรามสวาท แหลมฉลาดเลขผาปัญญาขยัน
อยู่บ้านพระหมื่นศรียินดีครัน ทุกคืนวันตามหลังเข้าวังใน
เธอเข้าเฝ้าเจ้าก็นั่งบังไม้ดัด คอยฟังตรัสตรึกตราอัชฌาสัย
ค่อยรู้กิจผิดชอบรอบคอบไป ด้วยมิได้คบเพื่อนเที่ยวเชือนแช"

ต่อมาอีกแห่งหนึ่งกล่าวถึงบทสมเด็จพระพันวษา

"ครานั้นสมเด็จพระพันวษา เหลือบเห็นหน้าพลายงามความสงสาร
จะออกพระโอษฐ์โปรดขุนแผนแสนสะท้าน แต่กรรมนั้นบันดาลดลพระทัย

---

๑ อนึ่ง เข้าใจว่า สุนทรภู่คงจะได้เริ่มแต่งเรื่องสิงหไตรภพตอนต้น ๆ ถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ ในตอนนี้ด้วย เพราะมีคำกล่าวไว้ในเรื่องรำพันพิลาปของสุนทรภู่เอง เมื่อพูดถึงเจ้าฟ้าอาภรณ์ สุนทรภู่เรียกเป็นพระนามแฝงว่า พระสิงหไตรภพ และเมื่อพิจารณาสำนวนกลอนในเรื่องสิงหไตรภพตอนต้น ๆ กับในเรื่องพระอภัยมณีจะเห็นได้ว่าเรื่องพระสิงหไตรภพนั้น สำนวนโวหารการประพันธ์ตอนต้น ๆ เป็นการเริ่มลองมือไว้ อันทำให้โวหารการประพันธ์ในเรื่องพระอภัยมณีเพราะพริ้งขึ้นมาก

๒ ฉบับหอพระสมุดฯ เล่ม ๒ ตอนที่ ๒๔

ให้เคลิ้มพระองค์ทรงกลอนละครนอก นึกไม่ออกเวียนวงให้หลงใหล
ลืมประภาษราชกิจที่คิดไว้ กลับเข้าในแท่นที่ศรีไสยา ฯ”

เรื่องประวัติตอนเมื่อสุนทรภู่เป็นกวีที่ทรงปรึกษา ยังมีเรื่องเกร็ดเล่ากันมาอีกหลายอย่าง เรื่องหนึ่งว่า สุนทรภู่คุยว่าสำนวนกลอนที่จะแต่งให้เป็นคำปากตลาดนั้น ต้องเป็นไพร่เช่นตัวถึงจะแต่งได้ บ่งความว่า ถ้าเป็นเจ้านายก็แต่งไม่ได้ ความนี้ทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไกรทอง เพื่อพิสูจน์ให้ปรากฏว่าถึงเจ้านายจะทรงแต่งกลอนให้เป็นคำปากตลาดก็อาจทรงได้ อีกเรื่องหนึ่งเล่ากันว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา ทรงแบ่งตอนนางบุษบาเล่นธารเมื่อท้าวดาหาไปใช้บน พระราชทานให้พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงแต่ง เมื่อทรงแต่งแล้วถึงวันจะอ่านถวายตัว พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งวานสุนทรภู่อ่านตรวจดูเสียก่อน สุนทรภู่อ่านแล้วกราบทูลว่าเห็นดีอยู่แล้ว ครั้นเสด็จออก เมื่อโปรดให้อ่านต่อหน้ากวีที่ทรงปรึกษาพร้อมกันถึงบทแห่งหนึ่งว่า

“น้ำใสไหลเย็นแลเห็นตัว ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว”[๑]

สุนทรภู่ติว่ายังไม่ดี ขอแก้เป็น

“น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา ว่ายแหวกปทุมาอยู่ไหวไหว”

โปรดตามที่สุนทรภู่แก้ พอเสด็จขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ดำรัสว่า เมื่อขอให้ตรวจทำไมจึงไม่แก้ไข แกล้งนิ่งเอาไว้ติหักหน้าเล่นกลางคัน เป็นเรื่องที่ทรงขัดเคืองสุนทรภู่ครั้งหนึ่ง อีกครั้งหนึ่งรับสั่งให้พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งบทละครเรื่องสังข์ทองตอนท้าวสามลจะให้ลูกสาวเลือกคู่ ทรงแต่งคำปรารภของท้าวสามลว่า

---

๑ ความวรรคหลังมักกล่าวกันว่า “ว่ายแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว” ข้าพเจ้าเห็นว่าคงเป็นคำ “ปลา” มิใช่ “ว่าย”

"จำจะปลูกฝังเสียยังแล้ว ให้ลูกแก้วสมมาดปรารถนา"

ครั้นถึงเวลาอ่านถวาย สุนทรภู่ถามขึ้นว่า "ลูกปรารถนาอะไร" พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงแก้ว่า

"ให้ลูกแก้วมีคู่เสน่หา"

ทรงขัดเคืองสุนทรภู่ว่าแกล้งปรามาสอีกครั้งหนึ่ง แต่นั้นก็ว่า พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมึนตึงต่อสุนทรภู่มาจนตลอดรัชกาลที่ ๒

ในระยะเวลาที่สุนทรภู่รับราชการอยู่เมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น มีบุตร ๒ คน บุตรชายคนใหญ่ชื่อพัด ดูเหมือนภรรยาคนที่ชื่อจันจะเป็นมารดา ต่อมาสุนทรภู่ได้ภรรยาอีกคนหนึ่งชื่อนิ่มเป็นชาวบางกรวย มีบุตรด้วยกันชื่อตาบ[๑] จะเป็นด้วยเหตุที่ได้ภรรยาใหม่ หรือด้วยเหตุอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง ภรรยาที่ชื่อจันนั้นลงท้ายหย่ากันกับสุนทรภู่ แล้วไปมีสามีใหม่ ความข้อนี้สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศเมืองสุพรรณเป็นโคลง ๒ บทว่า

" ๏ยลย่านบ้านบุตั้ง ตีขัน
ขุกคิดเคยชมจันทร์ แจ่มฟ้า
ยามยากหากปันกัน กินซีก ฉลีกแฮ
มีคู่ขูชื่นหน้า นุชปลิ้มลืมเดิม ฯ

๏ เสียดายสายสวาทโอ้ อาวรณ์
รักพี่มีโทษกรณ์ กับน้อง
จำจากพรากพลัดสมร เสมอชีพ เรียมเอย
เสียนุชดุจทรวงต้อง แตกฟ้าผ่าสลาย ฯ"

ส่วนภรรยาคนที่ชื่อนิ่มนั้น พอมีบุตรได้ไม่ช้าก็ตาย[๒] เจ้าครอกข้างในฯ

---

๑ นายพัดกับนายตาบอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ทั้งสองคน นายตาบเป็นกวีตามบิดา มีสำนวนแต่งเพลงยาวปรากฏอยู่

๒ นิราศพระประธมซึ่งสุนทรภู่แต่งในราว พ.ศ. ๒๓๘๕ ว่า "เคยร่วมสุขทุกข์ร้อนแต่ก่อนมา โอ้สิ้นอายุเจ้าได้เก้าปี" เข้าใจว่าคงจะตายราว พ.ศ. ๒๓๗๖

จึงรับบุตรของสุนทรภู่ไปเลี้ยงไว้ในพระราชวังหลังทั้ง ๒ คน นอกจากภรรยาชื่อจันกับชื่อนิ่ม ๒ คน ที่กล่าวมาแล้ว สุนทรภู่ยังมีคู่รักระบุชื่อไว้ในนิราศอีกหลายคนว่าเป็นภรรยาบ้าง เป็นชู้บ้าง แต่มิได้ปรากฏว่าอยู่กับใครยืดยาวสักคนเดียว

๓. ตอนออกบวช

สุนทรภู่ตั้งแต่เยาว์มา ยังไม่ได้บวชจนตลอดรัชกาลที่ ๒ พอถึงรัชกาลที่ ๓ ก็ออกบวช เหตุที่จะบวชนั้นเล่ากันมาว่า เพราะหวาดหวั่นเกรงพระราชอาญา ด้วยเห็นว่า พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองแต่รัชกาลก่อน แต่ข้อนี้เมื่อพิเคราะห์ดูตามคำที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทองว่า

"ถึงสามโคกโศกถวิลถึงปิ่นเกล้า พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ประทานนามสามโคกเป็นเมืองตรี ชื่อปทุมธานีเพราะมีบัว
โอ้พระคุณสูญลับไม่กลับหลัง แต่ชื่อตั้งก็ยังอยู่เขารู้ทั่ว
โอ้เรานี้ที่สุนทรประทานตัว ไม่รอดชั่วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ
สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย"

คำของสุนทรภู่ที่กล่าวตรงนี้ ดูประหนึ่งว่าถึงรัชกาลที่ ๓ ถูกถอดจากที่ขุนสุนทรโวหาร[๑] น่าจะเป็นเช่นนั้นจริง คนทั้งหลายจึงได้เรียกกันว่า "สุนทรภู่" เห็นจะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้ต้องถูกถอดจากบรรดาศักดิ์แล้วจึงออกบวช ถ้าเวลาบวชยังเป็นขุนนางคงจะได้รับพระราชูปถัมภ์ ไหนจะอนาถาดังปรากฏในเรื่องประวัติ อีกประการหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ เมื่อคราวแต่งจารึกวัดพระเชตุพนฯ

---

๑ เข้าใจว่าก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์สุนทรภู่เป็นหลวงสุนทรโวหาร ดังปรากฏหลักฐานในคำฟ้องซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทูลเกล้า ฯ สมเด็จพระปิยมหาราช เรื่อง นายทิม สุขยางค์ แต่งนิราศหนองคาย กล่าวหมิ่นประมาทสมเด็จเจ้าพระยา ฯ โดยกล่าวนามถึงสุนทรภู่ว่า "หลวงสุนทรภู่" (ดูจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาคที่ ๗ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๗ หน้า ๒๕๘)

มีแต่งกลอนเพลงยาวกลบทเป็นต้น พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเสาะหากวีที่ชำนาญกลอน แม้จนมหาดเล็กเลวก็ได้มีชื่อแต่งถวาย สุนทรภู่เป็นกวีคนสำคัญมาแต่ก่อน เหตุใดจึงมิได้ปรากฏชื่อว่าแต่งจารึกอย่างใดอย่างหนึ่งในคราวนั้น ข้อนี้ก็ส่อให้เห็นว่า คงเป็นผู้ต้องตำหนิติโทษ ทรงรังเกียจในรัชกาลที่ ๓ เห็นสมกับความที่กล่าวในกลอน จึงเข้าใจว่าถูกถอด[๑]

ความจริงในเรื่องที่สุนทรภู่ออกบวช เห็นจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะยังไม่ได้บวชตามประเพณีนิยมประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งสุนทรภู่วิวาทกับญาติ เข้ากับใครไม่ติด มีภรรยาก็อยู่ด้วยกันไม่ยืด เป็นคนตัวคนเดียวอยู่แต่กับบุตรมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ข้อนี้สังเกตได้ด้วยในนิราศของสุนทรภู่เมื่อกล่าวถึงญาติเมื่อใด คงเป็นคำโกรธแค้นว่าพึ่งพาไม่ได้ กล่าวถึงภรรยาและคู่รัก ก็มักปรากฏว่าอยู่ด้วยกันไม่ยืด ครั้นเมื่อมาถูกถอดในรัชกาลที่ ๓ เจ้านายและผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ไม่มีพระองค์ใดและท่านผู้ใดกล้าชุบเลี้ยงเกื้อหนุนโดยเปิดเผย ด้วยเกรงจะเป็นที่ฝ่าฝืนพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้เจ้าฟ้าอาภรณ์ ซึ่งเป็นศิษย์ก็ต้องทำเพิกเฉยมึนตึง สุนทรภู่ได้กล่าวความข้อนี้ไว้ในเพลงยาว[๒] ว่า

"สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร ฟ้าอาภรณ์แปลกพักตร์อาลักษณ์เดิม"

ดังนี้

สุนทรภู่ตกยากสิ้นคิดจึงออกบวช ด้วยเห็นว่าพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพพระสงฆ์มาก ถ้าบวชเป็นพระ ใครจะอุปถัมภ์ก็เห็นจะไม่ทรงติเตียน ความที่สุนทรภู่คาดนี้ก็มีมูลด้วยปรากฏในเพลงยาวนั้นว่าเมื่อสุนทรภู่บวชแล้ว พอถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีก็ทรง

---

๑ มีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดให้กวีแต่งบทกลอนจารึกที่วัดพระเชตุพนฯ คราวนี้ สุนทรภู่แอบแต่งล้อเล่นโดยใช้คำผวน มีผู้จำได้เล่ากันมาบทหนึ่งว่า "โรคมากรากโมกต้มกินหาย"

๒ คือเพลงยาวถวายโอวาทเจ้าฟ้ากลาง เจ้าฟ้าปิ๋ว

ฝากเจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์) กับเจ้าฟ้าปิ๋ว พระโอรสพระองค์น้อย เวลานั้นพระชันษาได้ ๑๑ ปีพระองค์หนึ่ง ๘ ปีพระองค์หนึ่ง ให้เป็นศิษย์สุนทรภู่ เหมือนอย่างเจ้าฟ้าอาภรณ์ พระโอรสพระองค์ใหญ่ได้เคยเป็นศิษย์มาในรัชกาลก่อน แล้วทรงส่งเสียอุปการะต่อมาในชั้นนั้น มีคำสุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในเพลงยาว[๑] ว่า

"เคยฉันของสองพระองค์ส่งถวาย　　มิได้วายเว้นหน้าท่านข้าหลวง" ดังนี้

สุนทรภู่เห็นจะบวชเมื่อราวปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๙[๒] เวลานั้นอายุได้ ๔๑ ปี แรกบวชอยู่ที่วัดราชบุรณะ[๓] อยู่ได้ ๓ พรรษา มีอธิกรณ์เกิดขึ้น (กล่าวกันเป็นความสงสัยว่าจะเป็นด้วยสุนทรภู่ต้องหาว่าเสพสุรา[๔] เพราะวิสัยของสุนทรภู่นั้น เวลาจะแต่งกลอน ถ้ามีฤทธิ์สุราเป็นเชื้ออยู่แล้วแต่งคล่องนัก นัยว่าถ้ามีฤทธิ์สุราพอเหมาะแล้ว อาจจะคิดกลอนทันบอกให้เสมียนเขียนต่อกันถึงสองคน ดังนี้) เพราะอธิกรณ์เกิดขึ้นครั้งนั้น สุนทรภู่ถูกบัพพาชนียกรรมขับไล่ให้ไปเสียจากวัดราชบุรณะ เดิมคิดจะออกไปอยู่เสียตามหัวเมือง จึงแต่งเพลงยาวทูลลาเจ้าฟ้ากลาง เจ้าฟ้าปิ๋ว ในเพลงยาวนั้น มีคำคร่ำครวญและถวายโอวาทแต่งเพราะดีหลายแห่ง แห่งหนึ่งว่า

"นิจจาเอ๋ยเคยรองละอองบาท　　โปรดประภาษไพเราะเสนาะเสียง
แสนละม่อมน้อมพระองค์ดำรงเรียง　　ดังเดือนเคียงแข่งคู่กับสุริยา

---

๑ เพลงยาวความนี้ คงจะแต่งถวายเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๗๓

๒ สุนทรภู่บวชแต่ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ อายุ ๓๘ ปี เพราะบอกไว้ในรำพันพิลาปว่า "แต่ปีวอกออกขาดราชกิจ บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา" ดูในบันทึก "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่องนี้

๓ สุนทรภู่กล่าวไว้ในรำพันพิลาปว่า เมื่อบวชแล้วได้ท่องเที่ยวเตร็ดเตร่ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ราว ๒ – ๓ ปี แล้วจึงกลับเข้ามาอยู่วัดราชบุรณะ

๔ เห็นจะไม่ใช่เรื่องสุรา เข้าใจว่าเป็นเรื่องรักผู้หญิง ดังจะเห็นได้จากที่สุนทรภู่พรรณนาไว้บ้างในนิราศภูเขาทอง และนิราศสุพรรณคำโคลง

จงอยู่ดีศรีสวัสดิ์พิพัฒน์ผล ให้พระชนม์ยั่งยืนหมื่นพรรษา
ได้สืบวงศ์พงศ์มกุฎอยุธยา บำรุงราษฎร์ศาสนาถึงห้าพัน
เหมือนสององค์ทรงนามพระรามลักษมณ์ เป็นปิ่นปักปกเกศทุกเขตขัณฑ์
ประจามิตรคิดร้ายวายชีวัน เสวยชั้นฉัตรเฉลิมเป็นเจิมจอม
จะไปจากฝากสมเด็จพระเชษฐา จงรักพระอนุชาอุตส่าห์ถนอม
พระองค์น้อยคอยประณตนิ่งอดออม ทูลกระหม่อมครอบครองกันสององค์"

ในคำถวายโอวาทแห่งหนึ่งว่า

"อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
แม้นเจ็บอื่นหมื่นแสนจะแคลนคลาย เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ"

อีกแห่งหนึ่งว่า

"จับให้มั่นคั้นหมายให้วายวอด ช่วยให้รอดรักให้ชิดพิสมัย
ตัดให้ขาดปรารถนาหาสิ่งใด เพียรจงได้ดังประสงค์ที่ตรงดี"

อีกแห่งหนึ่งว่า

"อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ"

สุนทรภู่ออกจากวัดราชบุรณะไปคราวนี้ กลับแต่งนิราศอีก คือนิราศภูเขาทอง เห็นจะแต่งเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๗๓[๑] เมื่อออกเรือไป กล่าวความถึงเรื่องที่ต้องไปจากวัดราชบุรณะว่า

"โอ้อาวาสราชบุรณะพระวิหาร แต่นี้นานนับทิวาจะมาเห็น
เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น เพราะขุกเข็ญคนพาลมารานทาง

---

๑ เข้าใจว่าแต่งเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๗๑ เพราะกล่าวไว้ในนิราศภูเขาทองนี้ว่า "ถึงเขมาอารามอร่ามทอง พึ่งฉลองเลิกงานเมื่อวานซืน" มีประกาศในรัชกาลที่ ๔ ว่า "...ก็ได้ทรงพระศรัทธาเสด็จไปทำมหกรรมการฉลอง ทรงบำเพ็ญการพระกุศลในที่นั้นเป็นอันมาก ในปีชวด สัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑)" ดูประวัติวัดเขมาภิรตาราม ฉบับพิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทาน กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๔๗๗ หน้า ๑๒

จะยกหยิบธิบดีเป็นที่ตั้ง *ก็ใช้ถังแทนสัดเห็นขัดขวาง*
จึ่งจำลาอาวาสนิราศร้าง *มาอ้างว้างวิญญาณ์ในสาคร"*

ในนิราศนี้กล่าวความตอนเมื่อผ่านพระบรมมหาราชวัง ครวญถึงพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่าดีนัก น่าสงสาร ผู้ที่ได้อ่านมักจำกันได้โดยมาก ว่า

"ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด *คิดถึงบาทบพิตรอดิศร*
โอ้ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร *แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น*
พระนิพพานปานประหนึ่งศีรษะขาด *ด้วยไร้ญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ*
ทั้งโรคซ้ำกรรมซัดวิบัติเป็น *ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึ่งพา*
จะสร้างพรตอตส่าห์ส่งส่วนบุญถวาย *ประพฤติฝ่ายสมถะทั้งวสา*
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุลิกา *ขอเป็นข้าเคียงบาททุกชาติไป*
ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง *คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล*
เคยหมอบรับกับพระจมื่นไวย *แล้วลงในเรือที่นั่งบัลลังก์ทอง*
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ *เคยรับราชโองการอ่านฉลอง*
จนกฐินสิ้นแม่น้ำแลลำคลอง *มิได้ข้องเคืองขัดหัทยา*
เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ *ละอองอบรสรื่นชื่นนาสา*
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา *วาสนาเราก็สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์"*

เมื่อถึงเมืองปทุมธานี ครวญอีกแห่งว่า

"สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ *ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย*
แม้นกำเนิดเกิดชาติใดใด *ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี*
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง *อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี*
เหลืออาลัยใจตรมระทมทวี *ทุกวันนี้ชังตายทรงกายมา"*

ตอนผ่านหน้าโรงเหล้า สุนทรภู่กล่าวถึงเรื่องเสพสุราก็ว่าดี ว่า

"ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง *มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา*
โอ้บาปกรรมน้ำนรกเจียวอกเรา *ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย*

ทำบุญบวชกรวดน้ำขอสำเร็จ สรรเพชญโพธิญาณประมาณหมาย
ถึงสุราพารอดไม่วอดวาย ไม่ใกล้กรายแกล้งเมินก็เกินไป”

สุนทรภู่ไปพระนครศรีอยุธยาคราวนี้ บุตรชายคนที่ชื่อพัดยังเป็นเด็กไปด้วย แต่ภรรยาเห็นจะร้างกันเสียแต่เมื่อก่อนบวชหมดแล้ว เมื่อสุนทรภู่กล่าวกลอนชมทุ่งในตอนเรือลัดไปทางเชียงรากน้อยว่า

“ถึงตัวเราเล่าถ้าหากมีโยมหญิง ไหนจะนิ่งดูดายอายบุปผา
คงจะใช้ให้ศิษย์ที่ติดมา อุตส่าห์หาเอาไปฝากตามยากจน
นี่จนใจไม่มีเท่าขี้เล็บ ขี้เกียจเก็บเลยทางมากลางหน”

เมื่อขึ้นไปถึงกรุงฯ เวลานั้น พระยาไชยวิชิต (เผือก) ซึ่งเคยเป็นพระนายไวยอยู่เมื่อรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นผู้รักษากรุงฯ แต่สุนทรภู่กระดากไม่แวะไปหา กล่าวในนิราศว่า

“มาทางท่าหน้าจวนจอมผู้รั้ง คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
จะแวะหาถ้าท่านเหมือนเมื่อเป็นไวย ก็จะได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน
แต่ยามยากหากว่าถ้าท่านแปลก อกมิแตกเสียหรือเราเขาจะสรวล
เหมือนเข็ญใจใฝ่สูงไม่สมควร จะต้องม้วนหน้ากลับอัประมาณ”

จึงเลยขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทอง แล้วจะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ สุนทรภู่ไปกลับใจไม่อยู่หัวเมืองดังความคิดเดิม หวนกลับมากรุงเทพฯ มาอยู่ที่วัดอรุณฯ แต่จะมามีเหตุอันใดเกิดขึ้นหรืออย่างไร สุนทรภู่อยู่วัดอรุณฯ ไม่ช้าก็ย้ายไปอยู่วัดเทพธิดา[๑]

---

๑ เข้าใจว่าไปอยู่วัดพระเชตุพนฯ ก่อน แล้วจึงไปอยู่วัดเทพธิดาในภายหลัง เพราะเวลานั้นวัดเทพธิดายังไม่ได้สร้าง ดูบันทึก “ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง” ท้ายเรื่อง

อนึ่งเรื่องวัดต่าง ๆ ที่สุนทรภู่จำพรรษาอยู่นี้ มีผู้เสนอข้อคิดเห็นที่แตกต่างไปจากผู้อื่นคือ พ.ณ ประมวญมารค ว่าสุนทรภู่เคยจำพรรษาที่วัดราชบุรณะและวัดเทพธิดารามเพียง ๒ วัด ทั้งนี้ถือความตามรำพันพิลาปซึ่งออกชื่อวัดในกรุงเทพ ฯ ที่สุนทรภู่เคยอยู่เพียง ๒ วัดดังกล่าว

เมื่อสุนทรภู่ไปอยู่วัดเทพธิดานั้น[๑] พระยาธรรมปรีชา (บุญ) บวชอยู่วัดเทพธิดา พระยาธรรมปรีชาเล่าว่า สุนทรภู่แต่งคำเทียบเรื่องพระไชยสุริยา (ที่พิมพ์ในหนังสือมูลบทบรรพกิจ) เมื่ออยู่ที่วัดเทพธิดาคราวนั้น[๒] และมีหนังสือนิราศเมืองสุพรรณอีกเรื่องหนึ่ง[๓] สุนทรภู่แต่งเมื่อบวชอยู่วัดเทพธิดา นิราศเมืองสุพรรณแปลกที่สุนทรภู่แต่งเป็นโคลง โคลงของสุนทรภู่มีปรากฏอยู่เรื่องเดียวเท่านั้น ทำนองเมื่อบวชอยู่วัดเทพธิดา จะถูกปรามาสว่าแต่งเป็นแต่กลอนเพลงยาว (หรือที่เรียกกันภายหลังมาว่ากลอนสุภาพ) จึงแต่งกาพย์คำเทียบเรื่องพระไชยสุริยาและแต่งโคลงนิราศเมืองสุพรรณพิสูจน์ให้ผู้อื่นเห็นว่า ถ้าจะแต่งโคลงกาพย์ก็แต่งได้ แต่ที่แท้นั้นสุนทรภู่รู้ตัวดีทีเดียวว่า ถึงแต่งได้ก็ไม่ถนัดเหมือนกลอนเพลงยาว ได้กล่าวความข้อนี้ไว้ในเพลงยาวถวายโอวาทว่า

"อย่างหม่อมฉันอันที่ดีแลชั่ว ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร"

สุนทรภู่จึงไม่แต่งโคลงกาพย์เรื่องอื่นอีก ข้อนี้ไม่แต่สุนทรภู่เท่านั้น ถึงสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสก็รู้พระองค์ว่า ทรงถนัดแต่ลิลิตและโคลงฉันท์ จึงไม่ทรงแต่งหนังสือเป็นกลอนสุภาพเลยสักเรื่องเดียว มีพระนิพนธ์กลอนสุภาพแต่เป็นของทรงแต่งเล่น เช่น เพลงยาวอันปรากฏอยู่ในเรื่องเพลงยาวเจ้าพระนั้น เป็นต้น

เหตุที่สุนทรภู่ไปเมืองสุพรรณคราวที่แต่งนิราศนั้น ความปรากฏในเรื่องนิราศว่าไปหาแร่ ทำนองจะเล่นแร่แปรธาตุเอง หรือมิฉะนั้นก็ไปหาแร่ให้ผู้อื่นที่เล่นแปรธาตุ เพราะเชื่อกันว่าที่ในแขวงจังหวัดสุพรรณมีแร่อย่างใดอย่างหนึ่ง

---

๑ สุนทรภู่อยู่วัดเทพธิดา ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ – ๒๓๘๕

๒ *ฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องพระไชยสุริยา เมื่อแรกบวชและไปจำพรรษาที่เมืองเพชรบุรีใน พ.ศ. ๒๓๖๘ หรือเมื่อไปเป็นครูสอนหนังสือที่เมืองเพชรบุรีครั้งหลัง*

๓ แต่งเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๔

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งโคลงนิราศสุพรรณ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙

ทรงคุณวิเศษสำหรับใช้แปรธาตุ พวกเล่นแปรธาตุยังเชื่อกันมาจนทุกวันนี้ สุนทรภู่ไปครั้งนั้นพาบุตรไปด้วยทั้ง ๒ คน และมีศิษย์ไปด้วยก็หลายคน ลงเรือที่หน้าวัดเทพธิดาผ่านมาทางคลองมหานาคมาถึงวัดสระเกศ กล่าวความว่าในเวลานั้นมารดาเพิ่งตาย ศพยังฝังอยู่ที่วัดสระเกศนั้น แล้วล่องเรือไปออกปากคลองโอ่งอ่าง เมื่อไปถึงเมืองสุพรรณ ได้ขึ้นไปทางลำน้ำข้างเหนือเมือง ไปขึ้นเดินบกที่วังหิน เที่ยวหาแร่แล้วกลับลงเรือที่บ้านทึง ความที่พรรณนาในนิราศ ดูในเขตแขวงสุพรรณในสมัยนั้นยังเปลี่ยวมาก ทั้งข้างใต้และฝ่ายเหนือเมือง ถึงไปปะเสือใกล้ ๆ ลำแม่น้ำ แต่แร่ที่ไปหาจะได้หรือไม่ได้ หาได้กล่าวถึงไม่

เรื่องเมื่อสุนทรภู่บวช เล่ากันมาเป็นเรื่องเกร็ดเรื่องหนึ่งว่า ครั้งหนึ่งสุนทรภู่ไปจอดเรืออยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง มีชาวบ้านนำภัตตาหารมาถวาย แต่ทายกนั้นว่าคำถวายภัตทานไม่เป็น อาราธนาสุนทรภู่ให้ช่วยสอนให้ว่า เวลานั้นทายกนั่งอยู่บนตลิ่งกับสิ่งของที่เอามาถวาย สุนทรภู่จึงสอนให้ว่าคำถวายภัตทานเป็นกลอนว่า

"อิมัสมิงริมฝั่ง อิมังปลาร้า กุ้งแห้งแตงกวา อีกปลาดุกย่าง ช่อมะกอก ดอกมะปราง เนื้อย่างยำมะดัน ข้าวสุกค่อนขัน น้ำมันขวดหนึ่ง น้ำผึ้งครึ่งโถ ส้มโอแช่อิ่ม ทับทิมสองผล เป็นยอดกุศล สังฆัสสะ เทมิ" ดังนี้

เรื่องนี้จะจริงเท็จอย่างไรไม่รับประกัน แต่ได้ฟังเล่ามาถึงสองแห่งจึงจดไว้ด้วย

เมื่อสุนทรภู่กลับจากเมืองสุพรรณแล้ว ย้ายมาอยู่วัดพระเชตุพนฯ[๑] เหตุที่ย้ายมานั้นเล่ากันมาเป็นสองนัย นัยหนึ่งว่ามาพึ่งพระบารมีอยู่กับสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ด้วยทรงปรานีว่าเป็นกวี อีกนัยหนึ่งว่าเพราะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระเจ้าลูกเธอที่พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดปรานมากนัก ทรงพระปรานี ชักชวนให้มาอยู่วัดพระเชตุพนฯ คิดดูบางที

---

๑ เข้าใจว่าไปเมืองสุพรรณที่หลังย้ายจากวัดพระเชตุพนฯ ไปอยู่วัดเทพธิดาแล้ว ดูเชิงอรรถข้างต้น

ก็จะเป็นความจริงทั้งสองนัย ด้วยพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ทรงผนวชพระเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ เวลานั้นสุนทรภู่บวชอยู่ ได้ราวสัก ๖ พรรษา[๑] เจ้านายสมัยนั้นมักโปรดทรงศึกษาการแต่งกลอนอาจจะมีรับสั่งชวนสุนทรภู่มาอยู่วัดพระเชตุพนฯ ในเวลาทรงผนวชอยู่ที่วัดนั้น และสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสประทานอนุญาต โดยทรงพระปรานีสุนทรภู่ก็ได้

เมื่อสุนทรภู่มาอยู่วัดพระเชตุพนฯ บุตรคนใหญ่ที่ชื่อพัด บวชเป็นสามเณรเห็นจะบวชมาแต่บิดายังอยู่วัดเทพธิดา สุนทรภู่มาอยู่วัดพระเชตุพนฯ แล้วพาเณรพัดกับบุตรคนเล็กที่ชื่อตาบไปพระนครศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้าเมื่อไปคราวนี้ แต่แกล้งแต่งให้เป็นสำนวนเณรพัดว่า

"เณรหนูพัดหัดประดิษฐ์คิดอักษร
เป็นเรื่องความตามติดท่านบิดร　　　กำจัดจรจากนิเวศน์พระเชตุพน"

เมื่อเรือถึงวัดระฆังกล่าวว่า

"ถึงวัดระฆังบังคมบรมธาตุ　　　แทบพระบาทบุษบงองค์อัปสร
มิทันลับกัปกัลป์พุทธันดร　　　พระด่วนจรสู่สวรรค์ครรไล"

ความตรงนี้ (และยังมีในนิราศพระประธมประกอบอีกแห่ง ๑) บ่งว่าเจ้าครอกข้างในซึ่งเป็นพระอัครชายาของกรมพระราชวังหลังสิ้นชีพก่อนนั้นไม่ช้านัก และได้พระราชทานเพลิงที่วัดระฆัง

เหตุที่สุนทรภู่จะไปกรุงศรีอยุธยาคราวนี้ ว่าได้ลายแทงมาแต่เมืองเหนือว่ามียาอายุวัฒนะฝังไว้ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ จึงพยายามไปหายาอายุวัฒนะนั้น เมื่อขึ้นไปถึงกรุงฯ ไปขึ้นบกที่วัดใหญ่ ได้อธิษฐาน ณ ที่นั้น กล่าวคำในคำอธิษฐานแห่งหนึ่งว่า

"อนึ่งเล่าเจ้านายที่หมายพึ่ง　　　ให้ทราบซึ่งสุจริตพิสมัย
อย่าหลงลิ้นหินชาติขาดอาลัย　　　น้ำพระทัยทูลเกล้าให้ยาวยืน"

ความที่อธิษฐานนี้ แสดงว่าเวลานั้นสุนทรภู่กำลังหมายจะพึ่งพระองค์เจ้า

---

๑ เวลานี้สุนทรภู่บวชอยู่ราว ๘ – ๙ พรรษาแล้ว

ลักขณานุคุณดังได้กล่าวมาแล้ว๑ ครั้นออกจากวัดใหญ่เดินบกต่อไปทางทิศตะวันออกคืนหนึ่งถึงวัดเจ้าฟ้า ว่าไปทำพิธีจะขุด ก็เกิดกัมปนาทหวาดไหวด้วยฤทธิ์ปีศาจ ไม่อาจขุดได้ต้องพากันกลับมา แต่เมื่อขากลับคราวนี้ได้แวะหาพระยาไชยวิชิต (เผือก) กล่าวในนิราศว่า

"จะเลยตรงลงไปวัดก็ขัดข้อง ไม่มีของขบฉันจังหันหุง
ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง ท่านบำรุงรักพระไม่ละเมิน
ทั้งเพลเช้าคาวหวานสำราญรื่น ต่างชุ่มชื่นชวนกันสรรเสริญ
ท่านสูงศักดิ์รักใคร่ให้เจริญ อายุเกินกัปกัลป์พุทธันดร
ให้ครองกรุงฟุ้งเฟื่องเปรื่องปรากฏ เกียรติยศอยู่ตลอดอย่าถอดถอน
ท่านอารีมีใจอาลัยวอน ถึงจากจรใจจิตยังคิดคุณ
มาทีไรได้นิมนต์ปรนนิบัติ สารพัดแผ่เผื่อช่วยเกื้อหนุน
ต่างชื่นช่วยอวยกุศลผลบุญ สนองคุณคุณพระยารักษากรุง"

ความที่กล่าวตอนนี้แสดงว่า สุนทรภู่เมื่อบวชได้ขึ้นไปกรุงศรีอยุธยาหลายครั้ง กระดากพระยาไชยวิชิต (เผือก) แต่เมื่อไปครั้งแรกครั้งเดียว ถึงครั้งหลัง ๆ ต่อมาแวะไปหาพระยาไชยวิชิตก็ต้อนรับฉันได้ชอบพอคุ้นเคยกันมาแต่ในรัชกาลที่ ๒

มีคำเล่ากันมาว่า สุนทรภู่เมื่อบวชนั้น ได้ไปอยู่วัดมหาธาตุอีกวัดหนึ่ง ข้อนี้ก็เห็นจะเป็นความจริง คงไปอยู่เมื่อกลับลงมาจากพระนครศรีอยุธยาคราวนี้ เพราะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณลาผนวชเห็นจะทรงชวนให้ไปอยู่ใกล้วังท่าพระ

---

๑ เข้าใจว่าคำกลอนนี้ หมายถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เพราะปีที่แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้านี้ น่าจะเป็นปี พ.ศ. ๒๓๗๘ ซึ่งพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์แล้วราวปีเศษ ดูคำนำนิราศวัดเจ้าฟ้า ฉบับตรวจสอบชำระใหม่ พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๕

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ ขณะจำพรรษาที่วัดราชบุรณะ

ฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ ขณะจำพรรษาที่วัดพระเชตุพนฯ

อันเป็นที่ประทับ เพื่อจะได้สะดวกแก่การที่ทรงอุปถัมภ์ คือส่งสำรับอาหารเป็นต้น เล่ากันว่าในสมัยนั้น พระองค์เจ้าลักขณานุคุณโปรดทรงสักวา เวลาไปทรงสักวาที่ใด ให้นิมนต์สุนทรภู่ลงเรือสักวาไปด้วยเสมอ ให้ไปเป็นผู้บอกสักวาทั้งยังเป็นพระ แต่สุนทรภู่คงสึกกลับออกเป็นคฤหัสถ์ในตอนนี้ รวมเวลาที่สุนทรภู่บวชอยู่เห็นจะราว ๗ หรือ ๘ พรรษา[๑]

๔. ตอนตกยาก[๒]

เมื่อสุนทรภู่พึ่งพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณอยู่นั้น นอกจากเป็นผู้บอกสักวา คงจะได้แต่งหนังสือบทกลอนถวายอีก ได้ยินว่า แต่งเป็นกลอนเฉลิมพระเกียรติพระองค์เจ้าลักขณานุคุณเรื่องหนึ่ง ผู้ที่ได้เคยอ่านยังมีตัวอยู่ แต่หนังสือนั้นหาฉบับยังไม่พบ นอกจากนั้นจะได้แต่งเรื่องใดอีกบ้างหาปรากฏไม่ พิเคราะห์ดูโดยสำนวนกลอน เข้าใจว่าเรื่องนิราศอิเหนา สุนทรภู่เห็นจะแต่งในตอนนี้เรื่องหนึ่ง[๓] อนึ่ง เรื่องพระอภัยมณี ซึ่งสุนทรภู่ได้เริ่มแต่งแต่ในรัชกาลที่ ๒ นั้น สังเกตเห็นถ้อยคำมีบางแห่งรู้ได้แน่ว่ามาแต่งต่อในรัชกาลที่ ๓ จะยกตัวอย่างดังคำนางสุวรรณมาลีว่ากับพระอภัยมณี เมื่อแรกดีกันที่เมืองลังกาว่า *"เพราะปีเถาะเคราะห์กรรมเกิดน้ำมาก ขึ้นท่วมปากท่วมลิ้นเสียสิ้นหนอ"* อยู่ในเล่มสมุดไทยเล่ม ๓๕ ตรงนี้เห็นได้ว่า ต้องแต่งในรัชกาลที่ ๓ ภายหลัง

---

๑ เข้าใจว่าสุนทรภู่บวชอยู่ราว ๑๘ – ๒๐ พรรษา หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวชสองหน ดูบันทึกเรื่อง "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่อง

๒ พ.ณ ประมวญมารค ให้ความเห็นคัดค้านว่า สุนทรภู่ไม่เคยตกยาก ทั้งนี้สังเกตได้จากประวัติของสุนทรภู่เองในหลาย ๆ ตอน เช่น สุนทรภู่มีเจ้านายชั้นสูงหลายพระองค์ให้ความอุปการะ และเมื่อสุนทรภู่เดินทางไปยังจังหวัดต่าง ๆ ตามนิราศ สุนทรภู่ก็มีบุตรและศิษย์ติดตามไปด้วย จึงไม่น่าที่จะเป็นผู้ที่ถูกทอดทิ้งให้ตกยากลำบากดังที่เข้าใจกัน

๓ พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งนิราศอิเหนาเพื่อถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๓๘๕

ฉันท์ ขำวิไล ว่า นิราศอิเหนานี้เป็นสำนวนของนายมีแต่ง

พ.ศ. ๒๓๗๔[๑] การที่สุนทรภู่แต่งหนังสือพระอภัยมณี เห็นจะแต่งทีละเล่มสองเล่มต่อเรื่อยมา ด้วยเป็นหนังสือเรื่องยาว ทำนองพระองค์เจ้าลักขณานุคุณจะได้ทอดพระเนตรเห็นหนังสือเรื่องพระอภัยมณีเมื่อสุนทรภู่ไปพึ่งพระบารมีและมีรับสั่งให้แต่งถวายอีก สุนทรภู่จึงแต่งเรื่องพระอภัยมณีอีกตอนหนึ่ง แต่จะไปค้างอยู่เพียงใดหาปรากฏไม่ เพราะสุนทรภู่พึ่งพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณอยู่ได้ไม่ช้า พอถึง พ.ศ. ๒๓๗๘ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณก็สิ้นพระชนม์

เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ลง เห็นจะไม่มีใครกล้ารับอุปการะสุนทรภู่อีก เวลานั้นเจ้าฟ้ากุณฑลก็ยังมีพระชนม์อยู่ ชะรอยจะทรงขัดเคือง ด้วยสุนทรภู่โจทเจ้าไปพึ่งบุญพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ จึงทรงเฉยเสีย แต่เล่ากันมาว่า สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์นั้น ยังทรงสงสารสุนทรภู่ ถ้าไปเฝ้าเมื่อใดก็มักประทานเงินเกื้อหนุน แต่สุนทรภู่ก็ออกจะกระดากเองด้วย จึงไม่กล้าไปพึ่งสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ต้องตกยากอีกครั้งหนึ่ง กลับอนาถายิ่งกว่าคราวก่อน นัยว่าถึงไม่มีบ้านเรือนจะอาศัย ต้องลงลอยเรือเที่ยวจอดอยู่ตามสวน หาเลี้ยงชีพด้วยรับจ้างเขาแต่งบทกลอนกับทำการค้าขายประกอบกัน

หนังสือสุนทรภู่แต่งในตอนเมื่อตกยากครั้งนี้ก็มีหลายเรื่อง คือ นิราศพระแท่นดงรังเรื่องหนึ่ง กล่าวในกลอนข้างตอนต้นนิราศว่า

"ในปีวอกนักษัตรอัฐศก　　　ชะตาตกต้องไปถึงไพรสณฑ์
ลงนาวาหน้าวัดพระเชตุพน　　　พี่ทุกข์ทนถอนใจครรไลจร"[๒]

---

๑ เรื่องพระอภัยมณีนี้ สุนทรภู่คงจะแต่งขึ้นต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เช่น กล่าวเปรียบเทียบไว้ในเรื่อง "ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" ในหนังสือกลอนสุภาพเรื่องพระอภัยมณี เล่ม ๔

๒ ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรังสำนวนนี้ เข้าใจว่านายมี ไม่ใช่สุนทรภู่ สุนทรภู่เคยไปพระแท่นดงรังเหมือนกัน แต่ไปคราวสามเณรกลั่นแต่งนิราศพระแท่นดงรัง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ ดูบันทึกท้ายเรื่อง

ปีวอก อัฐศก นั้น พ.ศ. ๒๓๗๙ ภายหลังพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ได้ปีหนึ่ง สุนทรภู่ไปคราวนี้อาศัยผู้อื่นไป แต่ตัวมิได้ไปโดยลำพังเหมือนเมื่อครั้งยังบวชเป็นพระ เรื่องนิราศที่แต่งก็ว่าอย่างดาด ๆ ดูไม่มีอกมีใจ มีเรื่องประวัติบอกไว้แต่ว่า ในตอนที่สึกแล้วได้ภรรยาอีกคนหนึ่งชื่อม่วง แต่เมื่อแต่งนิราศนั้นยังไม่ได้เป็นสิทธิ์ขาดทีเดียว เป็นแต่ไปมาหากัน และบอกความไว้อีกข้อหนึ่งว่า เวลานั้นอดเหล้า[๑] ได้กล่าวไว้ในกลอนว่า

"ถึงนครชัยศรีมีโรงเหล้า เป็นของเมาตัดขาดไม่ปรารถนา"

ดังนี้ เมื่อถึงท้ายเรื่องนิราศ ได้กล่าวกลอนบอกเจตนาในการที่แต่งนิราศไว้ว่า

"ใช่จะแกล้งแต่งประกวดอวดฉลาด ทำนิราศรักมิตรพิสมัย
ด้วยจิตรักกาพย์กลอนอักษรไทย จึงตั้งใจแต่งคำแต่ลำพัง
หวังจะให้ลือเลื่องในเมืองหลวง คนทั้งปวงอย่าว่าเราบ้าหลัง
ถ้าใครเป็นก็จะเห็นว่าจริงจัง ประดุจดังน้ำจิตเราคิดกลอน
ขอเดชะถ้อยคำที่ร่ำเรื่อง ให้ลือเลื่องเลิศลักษณ์ในอักษร
ขอเชิญไทเทวราชประสาทพร ให้สุนทรลือทั่วธานีเอย"

ยังหนังสือกลอนสุภาษิตสอนหญิง[๒] อีกเรื่องหนึ่งก็ดูเหมือนจะแต่งในตอนนี้ เมื่อก่อนจบกล่าวกลอนไว้ข้างตอนท้ายว่า

---

๑ เข้าใจว่ายังบวชอยู่ ดูบันทึกท้ายเรื่อง

๒ ในฉบับที่พิมพ์ขายเรียกว่า สุภาษิตไทย เข้าใจว่าแต่งราว พ.ศ. ๒๓๘๐ – ๒๓๘๓

อนึ่ง ยังมีข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับเรื่องระยะเวลาที่แต่ง และผู้แต่งสุภาษิตสอนหญิงนี้คือ

พ.ณ ประมวญมารค และ ฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งสุภาษิตนี้เมื่อครั้งวัยหนุ่มก่อนเข้ารับราชการ

แต่ปัจจุบันมีนักวรรณคดีหลายท่านเชื่อว่า สุนทรภู่ไม่ได้แต่งสุภาษิตสอนหญิง

"อย่าฟังเปล่าเอาแต่กลอนสุนทรเพราะ จงพิเคราะห์คำเลิศประเสริฐศรี
ไว้เป็นแบบสอนตนพ้นราคี กันบัดสีคำค่อนคนนินทา"

ยังมีหนังสือกลอนของสุนทรภู่อีกเรื่องหนึ่ง บางทีจะแต่งในตอนนี้ คือเรื่องลักษณวงศ์[๑] พิเคราะห์ดูเห็นเป็นสำนวนกลอนสุนทรภู่แต่งแต่ ๘ เล่มสมุดไทย *(เพียงม้าตามไปเห็นศพนางเกสร)* ต่อนั้นดูเป็นสำนวนผู้อื่นแต่งตามกลอนสุภาพอีก ๗ เล่ม แล้วแต่งเป็นบทละครต่อไปอีก ๒๓ เล่ม รวมเป็นหนังสือ ๓๘ เล่มสมุดไทย ในฉบับที่พิมพ์ขายมีกลอนนำหน้าว่าเป็นของแต่งถวายเจ้านาย แต่กลอนนั้นเห็นได้ว่าตัดเอากลอนที่มีอยู่ข้างต้นเรื่องโคบุตรมาดัดแปลง น่าสงสัยว่าจะเป็นของผู้อื่นเอามาเติมเข้าต่อชั้นหลัง เพียงจะให้มีชื่อสุนทรภู่ปรากฏในหนังสือนั้น

อนึ่ง มีคำกล่าวกันมาว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องพระสมุทกับเรื่องจันทโครบกับเรื่องนครกายอีก ๓ เรื่อง และว่าเรื่องพระสมุทนั้น สุนทรภู่แต่งเมื่อกำลังลงอยู่เรือลอย จึงให้ชื่อวีรบุรุษในเรื่องนั้นว่า "พระสมุท" พิเคราะห์ดูสำนวนกลอนในฉบับที่พิมพ์ขาย เห็นว่ามิใช่กลอนของสุนทรภู่ น่าจะกล่าวกันโดยเข้าใจผิด เกิดแต่ในหนังสือมีกลอนข้างตอนต้นว่า

"ข้าพเจ้าชื่อภู่ผู้ประดิษฐ์ ไม่แจ้งจิตถ้อยคำในอักษร
แม้นผู้ใดได้สดับคำสุนทร ช่วยเอื้อนกลอนแถลงกล่าวในราวความ"

ความที่กล่าวในกลอนนี้ผิดวิสัยสุนทรภู่ ซึ่งไม่เคยยอมถ่อมตัวว่าความรู้อ่อน มีตัวอย่างสุนทรภู่ในข้อนี้ กล่าวไว้ในนิราศพระประธมตอนอธิษฐานว่า

"หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ ให้สืบชื่อชั่วฟ้าสุธาสถาน
สุนทราอาลักษณ์เจ้าจักรพาฬ พระทรงสารศรีเศวตเกศกุญชร
อนึ่งมนุษย์อุตริติต่างต่าง แล้วเอาอย่างเทียบทำคำอักษร
ให้ฟั่นเฟือนเหมือนเราสาปในกาพย์กลอน ต่อโอนอ่อนออกชื่อจึงลือชา"

---

๑ พ.ณ ประมวญมารค และ ฉันท์ ขำวิไล สันนิษฐานว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องลักษณวงศ์ในสมัยหนุ่ม ๆ มากกว่าที่จะแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๓

เรื่องพระสมุทนั้นกล่าวกันอีกนัยหนึ่งว่า มีคนชื่อภู่อีกคนหนึ่ง แต่งเอาอย่างสุนทรภู่ในเวลาชั้นหลังมา เลียนสุนทรภู่ด้วยความนับถือ จึงถ่อมตัวว่าเป็นผู้ยังรู้น้อย ความจริงก็เห็นจะเป็นเช่นว่านี้ ส่วนเรื่องจันทโครบนั้นได้พิเคราะห์ดูไม่พบกลอนตอนใดที่จะเชื่อได้ว่าเป็นสำนวนกลอนสุนทรภู่สักแห่งเดียว คำที่กล่าวกันก็กล่าวแต่ว่าสุนทรภู่แต่งกับผู้อื่นอีกหลายคน จึงเห็นว่าน่าจะเป็นสำนวนผู้อื่นแต่งตามอย่างสุนทรภู่ หากว่าจะเกี่ยวข้องกับสุนทรภู่ก็เพียงแต่งแล้วบางทีจะเอาไปให้สุนทรภู่ตรวจแก้ไข จึงขึ้นชื่อสุนทรภู่ว่าได้เกี่ยวข้อง แต่ที่แท้หาได้แต่งไม่[๑] ส่วนเรื่องนครกายนั้น มีกลอนบอกข้างต้นหนังสือนั้นว่า *"นายภู่อยู่นาวาเที่ยวค้าขาย"* เห็นจะเป็นนายภู่คนที่แต่งเรื่องพระสมุท หาใช่สุนทรภู่ไม่

๕. ตอนสิ้นเคราะห์

สุนทรภู่จะตกยากอยู่สักกี่ปี ข้อนี้ไม่ทราบชัด ปรากฏแต่ว่าพ้นทุกข์ยากด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงพระปรานีโปรดให้ไปอยู่ที่พระราชวังเดิม ซึ่งเป็นที่เสด็จประทับในสมัยนั้น และต่อมากรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระเจ้าลูกเธอที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามากอีกพระองค์หนึ่ง ทรงอุปการะด้วย เหตุที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพจะทรงอุปการะสุนทรภู่นั้น กล่าวกันว่าเดิมได้ทรงหนังสือเรื่องพระอภัยมณี (ชะรอยจะได้หนังสือมรดกของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ โดยเป็นอนุชาร่วมเจ้าจอมมารดากัน) ชอบพระหฤทัย ทรงเห็นว่าเรื่องที่แต่งไว้ยังค้างอยู่ จึงมีรับสั่งให้สุนทรภู่แต่งถวายให้ทรงต่อไป สุนทรภู่แต่งเรื่องพระอภัยมณีมาได้ ๔๕ เล่มสมุดไทย หมายจะจบเพียงพระอภัยมณีออกบวช (ความตั้งใจของ

---

๑ *พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องจันทโครบ (ถึงตอนเข้าถ้ำมุจลินท์) ภายหลังเรื่องลักษณวงศ์*

สุนทรภู่เห็นได้ชัดในหนังสือที่แต่งนั้น) แต่กรมหมื่นอัปสร ฯ มีรับสั่งให้แต่งต่อไปอีก ด้วยเหตุนี้สุนทรภู่จึงต้องคิดเรื่องพระอภัยมณีตอนหลังตั้งแต่เล่มสมุดไทยที่ ๕๐ ขยายเรื่องออกไปจนจบต่อเล่มที่ ๙๔ แต่พิเคราะห์ดูเรื่องพระอภัยมณีตอนหลังสำนวนไม่ใช่ของสุนทรภู่คนเดียว เล่ากันว่ากรมหมื่นอัปสร ฯ มีรับสั่งให้แต่งถวายเดือนละเล่ม ถ้าเช่นนั้นจริงก็จะเป็นด้วยสุนทรภู่เบื่อ หรือถูกเวลามีกิจติดขัดแต่งเองไม่ทันจึงวานศิษย์หาให้ช่วยแต่งก็จะเป็นได้ นอกจากเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่แต่งเรื่องสิงหไตรภพถวายกรมหมื่นอัปสร ฯ อีกเรื่องหนึ่ง หนังสือนั้นจึงขึ้นต้นว่า *"ข้าบาทขอประกาศประกอบเรื่อง"* ดังนี้ แต่แต่งค้างเพียง ๑๕ เล่มสมุดไทย ชะรอยจะหยุดเมื่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๘๘[๑]

ในระยะเวลาเมื่อสุนทรภู่อยู่ในอุปการะของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นอัปสร ฯ นั้น ได้ไปพระปฐมเจดีย์[๒] จึงแต่งนิราศพระประธมอีกเรื่องหนึ่ง ไปคราวนี้บุตรไปด้วยทั้ง ๒ คน สังเกตสำนวนในนิราศเห็นได้ว่า แต่งโดยใจคอชื่นบานกว่าเมื่อแต่งนิราศพระแท่นดงรัง กล่าวถึงประวัติในเรื่องนิราศพระประธมนี้ว่า แตกกับภรรยาคนที่ชื่อม่วง และกล่าวกลอนตอนแผ่ส่วนกุศลท้ายนิราศ มีครวญถึงพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่า

"แล้วลาออกนอกโบสถ์ขึ้นโขดหิน ตรวจวารินรดทำคำอักษร
ส่งส่วนบุญสุนทราสถาพร ถึงบิดรมารดาครูอาจารย์

---

๑ เข้าใจว่า สุนทรภู่เริ่มแต่งเรื่องสิงหไตรภพ ตอนต้น ๆ (ถวาย ๕ เล่มสมุดไทย) ขึ้นก่อนนี้ และแต่งถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ ผู้อ่านจะสังเกตเห็นได้จากสำนวนการประพันธ์ดังบันทึกข้างต้น แต่ตอนท้าย ๆ อาจแต่งต่อในตอนหลัง และในตอนหลัง ๆ นี้บางทีจะแต่งถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

๒ เข้าใจว่า ไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ออกเรือเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ สุนทรภู่เห็นจะเพิ่งสึกจากพระในปีนี้

ถวายองค์มงกุฎอยุธเยศ *ทรงเศวตคชงามทั้งสามสาร*
เสด็จถึงซึ่งบุรีนีรพาน *เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน*
สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้ามาเปล่าอก *น้ำตาตกตายน้อยลงร้อยหน*
ขอพบเห็นเป็นข้าฝ่ายุคล *พระคุณล้นเลี้ยงเฉลิมให้เพิ่มพูน"*

ต่อนี้กล่าวถวายพระพรถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ว่า

"ถึงล่วงแล้วแก้วเกิดกับบุญฤทธิ์ *ยังช่วยปิดปกอยู่ไม่รู้สูญ*
สิ้นแผ่นดินทินกรรอนจำรูญ *ให้เพิ่มพูนพอสว่างหนทางเดิน*
ดังจินดาห้าดวงช่วงทวีป *ได้ชูชีพช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน*
เป็นทำนุอุปถัมภ์ไม่ก้ำเกิน *จงเจริญเรียงวงศ์ทรงสุธา*
อนึ่งน้อมจอมนิกรอัปสรราช *บำรุงศาสนสงฆ์ทรงสิกขา*
จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา *ขนมาหมื่นแสนอย่าแค้นเคือง"*

ต่อมาเห็นจะเป็นเมื่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ สิ้นพระชนม์แล้ว สุนทรภู่ทูลรับอาสาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไปหาของต้องพระประสงค์ที่เมืองเพชรบุรี แต่จะเป็นของสิ่งใดหาปรากฏไม่ ได้แต่งนิราศเมืองเพชรบุรีอีกเรื่องหนึ่ง เป็นนิราศสุดท้ายของสุนทรภู่[๑] นับถือกันว่าแต่งดี ถึงนิราศภูเขาทองอันเป็นอย่างยอดเยี่ยมในนิราศของสุนทรภู่ กล่าวความไว้ในกลอนข้างตอนต้นว่า

"อนาถหนาวคราวมาอาสาเสด็จ *ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นหวาน*
ลงนาวาหน้าวัด[๒] นมัสการ *อธิษฐานถึงคุณกรุณา*
ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกศ *ถึงต่างเขตของประสงค์คงอาสา"*

---

๑ *พ.ณ ประมวญมารค และฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งนิราศเมืองเพชรราวพ.ศ. ๒๓๗๔ ฉะนั้น นิราศเมืองเพชรจึงไม่ใช่นิราศเรื่องสุดท้าย แต่ควรจะเป็นนิราศพระประธมมากกว่า*

๒ วัดอรุณฯ ริมพระราชวังเดิม

เรื่องประวัติของสุนทรภู่ ที่ปรากฏในนิราศเรื่องนี้ ว่ามีบุตรน้อยไปด้วยอีกคนหนึ่งชื่อนิล ชะรอยจะเป็นลูกมีกับภรรยาที่ชื่อม่วง บุตรคนใหญ่ที่ชื่อพัดนั้นก็ไปด้วย ถึงตอนนี้เป็นหนุ่มแล้ว แต่บุตรที่ชื่อตาบไม่ปรากฏในนิราศเรื่องนี้ อนึ่ง ในเวลาเมื่อสุนทรภู่ไปเมืองเพชรบุรีคราวนี้ เป็นเวลาอยู่ตัวคนเดียวไม่มีภรรยา ได้กล่าวความข้อนี้ไว้ในนิราศหลายแห่ง มักจะว่าน่าฟัง จะคัดมาพอเป็นตัวอย่าง

"ถึงคลองเตยเตยแตกใบแฉกงาม　　คิดถึงยามปลูกรักมักเป็นเตย
จนไม่มีที่รักเป็นหลักแหล่ง　　ต้องคว้างแคว้งคว้าหานิจจาเอ๋ย
โอ้เปลี่ยวใจไร้รักที่จักเชย　　ชมแต่เตยแตกหนามเมื่อยามโซ"

อีกแห่งหนึ่งว่า

"โอ้อกเอ๋ยเลยออกประตูป่า　　กำดัดดึกนึกน่าน้ำตาไหล
จะเหลียวหลังสั่งสาราสุดาใด　　ก็จนใจด้วยไม่มีไมตรีตรึง
ช่างเป็นไรไพร่ผู้ดีก็มิรู้　　ใครแลดูเราก็นึกรำลึกถึง
จะปรับไหมได้หรือไม่อื้ออึง　　เป็นแต่พึ่งพาสนาพอพาใจ"

ตรงเมื่อถึงอ่าวยี่สาน ว่าด้วยหอยจุ๊บแจง เอาคำเห่เด็กของเก่ามาแต่งเป็นกลอน ก็ว่าดี

"โอ้เอ็นดูหนูน้อยร้องหอยเหาะ　　ขึ้นไปเกาะกิ่งตัลอดยอดพฤกษา
ล้วนจุ๊บแจงแผลงฤทธิ์เขาปลิดมา　　กวักตรงหน้าเรียกให้มันได้ยิน
จุ๊บแจงเอ๋ยเผยฝาหาข้าวเปียก　　แม่ยายเรียกจะให้ไปกฐิน
ทั้งงวงทั้งงาออกมากิน　　ช่วยปัดริ้นปัดยุงกระทุงราย
เขาร่ำเรียกเพรียกหูได้ดูเล่น　　มันอยากเป็นลูกเขยทำเงยหงาย
เยี่ยมออกฟังทั้งตัวกลัวแม่ยาย　　โอ้นึกอายด้วยจุ๊บแจงแกล้งสำออย
เหมือนจะรู้อยู่ในเล่ห์เสน่หา　　แต่หากว่าพูดยากเป็นปากหอย
เปรียบเหมือนคนจนทุนทั้งบุญน้อย　　จะกล่าวถ้อยออกไม่ได้ดังใจนึก"

ถึงรัชกาลที่ ๔ พอพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงตั้งสุนทรภู่ให้เป็นเจ้ากรมอาลักษณ์ฝ่ายพระบวรราชวังมีบรรดาศักดิ์

เป็นพระสุนทรโวหาร คงใช้ราชทินนามตามที่ได้พระราชทานเมื่อรัชกาลที่ ๒ เวลานั้นสุนทรภู่อายุได้ ๖๖ ปี

หนังสือสุนทรภู่แต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีปรากฏ ๒ เรื่อง คือบทละครเรื่องอภัยนุราชแต่งถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหนังสือเล่มสมุดไทย ๑ เรื่องหนึ่ง กับเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้แต่งอีกเรื่องหนึ่งเป็นหนังสือ ๒ เล่มสมุดไทย นอกจากนี้ยังมีบทเห่สำหรับกล่อมเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ กล่าวกันว่าบทเห่เรื่องจับระบำกับบทเห่เรื่องกากีเรื่องพระอภัยมณีและเรื่องโคบุตรเป็นของสุนทรภู่แต่ง บทเห่เหล่านี้จะแต่งเมื่อใดดูโอกาสที่สุนทรภู่จะแต่งมีอยู่ ๓ คราว คือแต่งสำหรับกล่อมหม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณคราวหนึ่งหรือสำหรับกล่อมลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นกรมอยู่ในรัชกาลที่ ๓ คราวหนึ่งหรือมิฉะนั้นก็แต่งถวายสำหรับกล่อมพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ดีเมื่อในรัชกาลที่ ๔ บทเห่กล่อมของสุนทรภู่ใช้กล่อมบรรทมเจ้านายทั่วทั้งพระราชวังจนตลอดรัชกาล

ตั้งแต่สุนทรภู่ได้เป็นที่พระสุนทรโวหาร รับราชการอยู่ ๕ ปี ถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ มีอายุได้ ๗๐ ปี[๑]

๖. ว่าด้วยหนังสือที่สุนทรภู่แต่ง

หนังสือบทกลอนที่สุนทรภู่แต่งมีมาก ที่ได้ยินแต่ชื่อเรื่องยังหาฉบับไม่พบก็มี ที่หายสาบสูญไปเสียแล้ว ไม่ได้ยินชื่อเรื่องมาถึงชั้นนี้ทีเดียวก็เห็นจะมี จะกล่าวถึงแต่เฉพาะเรื่องที่ยังมีฉบับอยู่ในปัจจุบันนี้มี ๒๔ เรื่อง คือ

---

๑ มีบางท่านบอกว่าผู้สืบสกุลของสุนทรภู่ต่อมา ใช้นามสกุลว่า "ภู่เรือหงษ์"

นิราศ ៩ เรื่อง[๑]

๑. นิราศเมืองแกลง ต้น พ.ศ. ๒๓๕๐

๒. นิราศพระบาท ปลาย พ.ศ. ๒๓๕๐

๓. นิราศภูเขาทอง พ.ศ. ๒๓๗๑

๔. นิราศเมืองสุพรรณ (แต่งเป็นโคลง) พ.ศ. ๒๓๘๔

๕. นิราศวัดเจ้าฟ้า ราว พ.ศ. ๒๓๗๙

๖. นิราศอิเหนา ราว พ.ศ. ๒๓๗๖ – ๒๓๗๗

๗. นิราศพระแท่นดงรัง[๒]

๘. นิราศพระประธม พ.ศ. ๒๓๘๕

๙. นิราศเมืองเพชรบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๘ – ๙๒

นิราศทั้งปวงนี้แต่งจบในสมุดไทยเล่มเดียวทุกเรื่อง[๓]

นิทาน ๕ เรื่อง[๔]

๑๐. เรื่องโคบุตร ๘ เล่มสมุดไทย แต่งในรัชกาลที่ ๑

๑๑. เรื่องพระอภัยมณี ๙๔ เล่มสมุดไทย แต่งในรัชกาลที่ ๓

๑๒. เรื่องพระไชยสุริยา (แต่งเป็นกาพย์คำเทียบสอนอ่าน) ราวเล่มสมุดไทย ๑ แต่งในรัชกาลที่ ๓

๑๓. เรื่องลักษณวงศ์ ๙ เล่มสมุดไทย (เป็นสำนวนผู้อื่นแต่งต่ออีก ๓๐ เล่ม) แต่งในรัชกาลที่ ๓

---

๑ เลข พ.ศ. นี้ผู้บันทึกเติมลงไว้ตามที่จะรู้ได้

๒ นิราศพระแท่นดงรัง มีสองสำนวน ๆ หนึ่งเป็นของสามเณรกลั่น อีกสำนวนหนึ่งเป็นของนายมี มิใช่สุนทรภู่แต่ง ดูบันทึก "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่อง

๓ นายเอิบ ราชสมบัติ บุรานนท์ ให้ต้นฉบับเรื่องรำพันพิลาป ซึ่งสุนทรภู่แต่งแก่หอสมุด ฯ อีก ๑ เรื่อง พิมพ์หลายครั้งแล้ว

รำพันพิลาปแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ สุนทรภู่ได้แต่งตามความฝันของท่าน ซึ่งขณะนั้นท่านได้บวชอยู่ ณ วัดเทพธิดา

๔ ตัวจิ๋วบอกระยะเวลาที่แต่งนี้เพิ่มเติมขึ้นใหม่

๑๔. เรื่องสิงหไตรภพ ๑๕ เล่มสมุดไทย ตอนต้นแต่งในรัชกาลที่ ๒

สุภาษิต ๓ เรื่อง

๑๕. สวัสดิรักษา รวมเล่มสมุดไทย ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๔ – ๗

๑๖. เพลงยาวถวายโอวาท ราวหน้าสมุดไทย ๑ ราว พ.ศ. ๒๓๗๓

๑๗. สุภาษิตสอนหญิง เล่มสมุดไทย ๑ ราวระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๐ – ๓

บทละครเรื่อง ๑

๑๘. เรื่องอภัยนุราช เล่มสมุดไทย ๑

บทเสภา ๒ เรื่อง

๑๙. เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม เล่มสมุดไทย ๑ แต่งในรัชกาลที่ ๒

๒๐. เรื่องพระราชพงศาวดาร ๒ เล่มสมุดไทย แต่งในรัชกาลที่ ๔

บทเห่กล่อม ๔ เรื่อง

๒๑. เห่เรื่องจับระบำ

๒๒. เห่เรื่องกากี

๒๓. เห่เรื่องพระอภัยมณี

๒๔. เห่เรื่องโคบุตร

บทเห่เป็นบทสั้น ๆ รวมกันทั้ง ๔ เรื่อง สักเล่มสมุดไทย ๑

หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ได้เริ่มพิมพ์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ หมอสมิทเจ้าของโรงพิมพ์ที่บางคอแหลมพิมพ์เรื่องพระอภัยมณีก่อนเรื่องอื่น พิมพ์ขายคราวละเล่มสมุดไทยเรียกราคาเล่มละสลึง (๒๕ สตางค์) คนตื่นซื้อ หมอสมิทได้กำไรมาก นัยว่าสร้างตึกได้หลังหนึ่ง จนหมอสมิทคิดถึงคุณสุนทรภู่ เที่ยวสืบถามเชื้อสายหวังจะให้บำเหน็จ เวลานั้นนายพัดกับนายตาบบุตรสุนทรภู่ยังอยู่ แต่จะได้บำเหน็จเท่าใดหาปรากฏไม่ ตั้งแต่หมอสมิทรวยด้วยพิมพ์หนังสือพระอภัยมณี ต่อมาทั้งหมอสมิทและเจ้าของโรงพิมพ์อื่น ๆ

ก็ค้นคว้าหาหนังสือบทกลอนของสุนทรภู่พิมพ์ขึ้นขายเป็นลำดับมา บางเรื่องได้พิมพ์ถึง ๓ ครั้ง ๔ ครั้ง หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ได้พิมพ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ หมดทุกเรื่อง เว้นแต่เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร หอพระสมุด ฯ ก็ได้พิมพ์แต่ในรัชกาลที่ ๕ แต่พิมพ์เพียงเท่าที่จำกันไว้ได้ เพราะฉบับสูญหายเพิ่งหาได้ฉบับบริบูรณ์ จึงมาพิมพ์ตลอดเรื่องต่อในรัชกาลที่ ๖ เพลงยาวถวายโอวาทก็เพิ่งหาฉบับได้ และได้พิมพ์ต่อในรัชกาลที่ ๖ นี้เหมือนกัน

๗. ว่าด้วยเกียรติคุณของสุนทรภู่

บรรดาผู้ที่ชอบอ่านบทกลอนไทย ดูเหมือนจะเห็นพ้องกันโดยมากว่าสุนทรภู่เป็นกวีที่วิเศษสุดคนหนึ่ง ถ้าและจะลองให้เลือกกวีไทยบรรดาที่มีชื่อเสียงปรากฏมาในพงศาวดารคัดเอาแต่ที่วิเศษสุดเพียง ๕ คน ใคร ๆ เลือกก็เห็นจะเอาชื่อสุนทรภู่ไว้ในกวี ๕ คนนั้นด้วย ข้อวิเศษของสุนทรภู่ที่แปลกกับกวีคนอื่นนั้น คือ ในกระบวนกลอนอย่างหนึ่ง กับสำนวนกระบวนกล่าวความอย่างปากตลาดอีกอย่างหนึ่ง ในกระบวนเหล่านี้จะหาตัวสู้สุนทรภู่แทบไม่มี แต่บทกลอนของสุนทรภู่นั้น ถ้าว่าโดยหลักฐานในทางอักษรศาสตร์ มีที่ติได้หลายอย่าง เช่นมักใช้ศัพท์ผิดและชอบเขียนแก้ศัพท์ไปตามใจสุดแต่ให้ได้สัมผัสกลอน แม้แต่งโคลง (นิราศสุพรรณ) ก็มิใคร่เอาใจใส่ในข้อบังคับเอกโท จะเปรียบกับบทกลอนของกวีที่เป็นบุคคลชั้นสูง เช่นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เปรียบกันไม่ได้ ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดาด้วยการที่ได้ศึกษาผิดกัน บุคคลชั้นสูงเมื่อเรียนเขียนอ่านหนังสือแล้ว ได้เรียนแบบแผนกระบวนภาษาและตำราอักษรศาสตร์แล้วจึงหัดแต่งหนังสือ ฝ่ายบุคคลชั้นต่ำเช่นสุนทรภู่ ได้ศึกษาเพียงแต่หัดอ่านและเขียนหนังสือไม่มีโอกาสได้เล่าเรียนตำรับตำราอันใด มีอุปนิสัยชอบแต่งบทกลอนก็เริ่มหัดแต่งด้วยการช่วยเขาบอกบทดอกสร้อยสักวา อันต้องคิดกลอนเป็นสำคัญฝึกหัดมาในทางนี้ ความคุ้นเคยก็ชักจูงใจให้รักและให้ชำนาญในทางกลอน เลยถือกลอนเป็นสำคัญยิ่งกว่าที่จะใช้ถ้อยคำให้ถูกต้องตามแบบแผน จะยกตัวอย่างพอให้เห็น ดังเช่น

คำขุนแผนในบทเสภาที่ได้คัดมาลงไว้แล้วนั้น สุนทรภู่แต่งว่า *"แต่พ่อนี้ท่านเจ้ากรมยมราช"* เช่นนี้ กวีที่เป็นคนชั้นสูง เช่นพระราชนิพนธ์เป็นไม่ทรงเป็นอันขาด เพราะคำว่าเจ้ากรมนั้นผิดกับตำแหน่งของพระยายมราช แต่ฝ่ายสุนทรภู่รักคำนั้นด้วยได้กลอนสัมผัสใน ถือว่าความก็แปลว่านายเหมือนกันจึงใช้คำเจ้ากรมดังนี้ ความที่กล่าวมาเป็นข้อวินิจฉัยในทางวรรณคดี มิใช่ประสงค์จะลดหย่อนคุณวิเศษของสุนทรภู่ ถึงความบกพร่องมีเช่นว่า บทกลอนของสุนทรภู่ยังต้องนับว่าดีอย่างเอกอยู่นั่นเอง แต่ดีเฉพาะแต่งกลอนเพลงยาวหรือที่เรียกกันทุกวันนี้ว่ากลอนสุภาพ กับดีในทางสำนวนกระบวนว่าเป็นปากตลาด ข้อนี้ที่สุนทรภู่คุยอวด จนเลยเป็นเหตุให้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไกรทองดังกล่าวมาแล้ว แต่เป็นความจริง เพราะฉะนั้น ชั้นบุคคลพลเมืองจึงชอบกลอนสุนทรภู่ยิ่งกว่าของผู้อื่น

คุณวิเศษของสุนทรภู่อีกอย่างหนึ่งนั้น นับว่าเป็นผู้ตั้งแบบกลอนสุภาพขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นชอบเอาอย่าง แต่งกันแพร่หลายมาจนทุกวันนี้ เดิมกระบวนแต่งบทกลอนในสมัยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี หนังสือบทกลอนที่แต่งเรื่อง มักแต่งเป็นลิลิต โคลง ฉันท์ หรือกาพย์ ส่วนกลอนสุภาพเดิมใช้แต่งแต่คำขับลำนำ เช่นร้องเพลงหรือร้องดอกสร้อยสักวา และแต่งบทมโหรี บทเสภา และบทละคร เพิ่งมาเกิดใช้กลอนสุภาพแต่งเป็นเพลงยาวสังวาสเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงนิราศในชั้นเดิม เหมือนเช่นนิราศหม่อมพิมเสนครั้งกรุงศรีอยุธยา และนิราศพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นต้น ก็นับอยู่ในเพลงยาว สุนทรภู่เป็นผู้เริ่มเอากลอนเพลงยาวมาแต่งเรื่องนิทานเรื่องโคบุตรขึ้น เมื่อในรัชกาลที่ ๑ สันนิษฐานว่าแต่งเช่นนั้นก่อนผู้อื่นทั้งสิ้น แล้วตัวสุนทรภู่และผู้อื่นจึงแต่งนิทานเรื่องอื่นเป็นกลอนสุภาพ เอาอย่างเรื่องโคบุตรต่อมา[๑]

---

๑ ได้พิจารณาหาหนังสือ ซึ่งแต่งนิทานเป็นกลอนสุภาพ บรรดามีฉบับอยู่ในหอพระสมุดฯ เรื่องโคบุตรเป็นเก่าก่อนเรื่องอื่นๆ นิทานที่แต่งเป็นกลอนครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่งเป็นกลอนกาพย์ทั้งนั้น

อีกประการหนึ่ง ในกระบวนแต่งกลอนสุภาพนั้น แต่ก่อนมาไม่ได้ถือเอาสัมผัสในเป็นสำคัญ สุนทรภู่เป็นผู้เริ่มเล่นสัมผัสในขึ้นเป็นสำคัญในกระบวนกลอน เลยถือเป็นแบบอย่างกันมาจนทุกวันนี้ นับว่าสุนทรภู่เป็นผู้ชักนำให้กลอนสุภาพเพราะพริ้งยิ่งขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง ตั้งแต่หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ปรากฏแพร่หลาย บรรดาผู้ที่แต่งกลอนสุภาพในชั้นหลังมา ก็หันเข้าแต่งตามแบบกลอนสุนทรภู่แทบทั้งนั้น มีที่สามารถจะแต่งดีได้ใกล้สุนทรภู่ ๒ คน คือ นายมีเดิมบวชอยู่วัดพระเชตุพน ฯ ที่แต่งนิราศเดือน และนิราศเมืองถลางคนหนึ่ง กับหม่อมราโชไทย (ม.ร.ว. กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) ที่แต่งนิราศลอนดอนคนหนึ่ง กล่าวกันมาว่าเป็นศิษย์ศึกษาที่สุนทรภู่ทั้ง ๒ คน แต่ไม่ปรากฏว่าแต่งหนังสือบทกลอนเรื่องอื่นนอกจากที่ระบุนั้น

ในบรรดาหนังสือบทกลอนที่สุนทรภู่ได้แต่งไว้ ถ้าจะลองให้ผู้อ่านชี้ขาดว่าเรื่องไหนเป็นดีกว่าเพื่อน ก็น่าจะเห็นยุติต้องกันโดยมากว่า เรื่องพระอภัยมณีเป็นดีที่สุด เพราะเป็นหนังสือเรื่องยาว แต่งดีทั้งกลอน ทั้งความคิดที่ผูกเรื่อง เรื่องอื่นเช่นเสภาตอนพลายงามถวายตัวก็ดี นิราศภูเขาทองก็ดี นิราศเมืองเพชรบุรีก็ดี แต่งดีอย่างเอกก็จริง แต่เป็นเรื่องสั้น ๆ จะเปรียบกับเรื่องพระอภัยมณีไม่ได้ ถ้าจะลองตัดสินอีกอย่างหนึ่งว่า ในบรรดาบทกลอนของสุนทรภู่เรื่องไหนจะเลวกว่าเพื่อน ก็ดูเหมือนจะเห็นยุติต้องกันอีกว่า บทละครเรื่องอภัยนุราชเป็นเลวกว่าเรื่องอื่น เห็นได้ชัดว่า เพราะสุนทรภู่ไม่สันทัดแต่งบทละคร ไปแต่งเข้าก็ไม่ดีฉันใด ก็เหมือนกับที่สุนทรภู่ไปแต่งนิราศเมืองสุพรรณเป็นโคลง ถ้าจะเอาไปเปรียบกับโคลงนิราศเรื่องที่นับถือกันว่าแต่งดี เช่น นิราศนรินทร์อิน สุนทรภู่ก็สู้เขาไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงควรยกย่องสุนทรภู่แต่ว่าเป็นกวีวิเศษในการแต่งกลอนเพลงยาว หรือที่เรียกกันว่ากลอนสุภาพนั้นอย่างเดียว

บันทึกเรื่อง
ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง

ของ

นายธนิต อยู่โพธิ์

บันทึกเรื่อง

ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง

"นิราศรักหักใจอาลัยหวน
ไปพระแท่นดงรังตั้งแต่ครวญ
มิได้ชวนขวัญใจไปด้วยกัน
ด้วยอยู่ห่างต่างบ้านนานนานปะ
เหมือนเลยละลืมนุชสุดกระสัน
แต่น้ำจิตคิดถึงทุกคืนวัน
จะจากกันเสียทั้งรักพะวักพะวน
ในปีวอกนักษัตรอัฐศก[๑]
ชะตาตกต้องไปถึงไพรสณฑ์
ลงนาวาหน้าวัดพระเชตุพน"

นิราศพระแท่นดงรังสำนวนนี้ ดูเหมือนนักเลงอ่านหนังสือรุ่น *"หน้าวัดเกาะเพราะนักหนา"* จะรู้จักกันโดยมากที่จำกลอนกันได้เป็นท่อนเป็นตอน ถึงกับยกขึ้นว่าให้กันฟังได้ก็มีไม่น้อย เพราะนิยมกันว่าสำนวนกลอนไพเราะ และก็ดูเหมือนจะเข้าใจกันว่าท่านมหากวีเอกสุนทรภู่ของเราเป็นผู้แต่งเสียด้วย จึงเป็นเหตุให้ท่านที่เป็นนักศึกษาค้นคว้าสันนิษฐานเรื่องที่พรรณนาในนิราศนี้มาประกอบประวัติของท่านสุนทรภู่ไปต่าง ๆ แต่เมื่อได้สอบสวนประวัติของท่านสุนทรภู่ดูใหม่ได้ความว่าท่านสุนทรภู่ได้หลบหลีกราชภัย หนีออกบวชเป็นภิกษุในพระบวรพุทธศาสนาตั้งแต่ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เพราะได้บอกไว้ในเรื่อง *"รำพันพิลาป"* ว่า

---

๑ ปีวอกอัฐศก จ.ศ. ๑๑๕๘ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๙

"แต่ปีวอกออกขาดราชกิจ
บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา"

ส่วน *"ในปีวอกนักษัตรอัฐศก"* ที่กล่าวในพระแท่นดงรังนั้น เป็นคนละรอบห่างกัน ๑๒ ปี ปีวอก อัฐศกนี้ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๙ ซึ่งเป็นปีเริ่มสร้างวัดเทพธิดา ปรากฏตามจดหมายเหตุโหร ฉบับพระยาประมูลธนรักษ์ *(หน้า ๕๑)* ว่า *"ปีวอก จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙)---เดือน ๗ พระองค์วิลาศ (กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ) สร้างวัดบ้านพระยาไกรสวนหลวง (คือวัดเทพธิดา)"* เข้าใจว่าการสร้างวัดเทพธิดาเสร็จลงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ เพราะปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินผูกพัทธสีมาใน พ.ศ. นั้น สุนทรภู่ยังอยู่ในสมณเพศ และคงจะได้มาอยู่จำพรรษา ณ วัดเทพธิดาในปีผูกพัทธสีมาหรือถัดมาอีกปีหนึ่ง เพราะกล่าวไว้ในเรื่อง *"รำพันพิลาป"* ว่า

"โอ้ยามนี้ปีขาลสงสารวัด
เคยโสมนัสในอารามสามวัสสา"

ปีขาลที่ว่านี้ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๘๕ แสดงว่าสุนทรภู่บวชมาจนถึง พ.ศ. นี้ ถ้าลาเพศก่อน พ.ศ. ๒๓๗๙ ก็ต้องไม่ได้ไปอยู่วัดเทพธิดา แต่มีหลักฐานว่าท่านสุนทรภู่ได้ไปอยู่วัดนี้ด้วย และอาจลาเพศ หรือดำริจะลาเพศในปีขาลนี้เอง เพราะกล่าวต่อไปว่า

"สิ้นกุศลผลบุญกรุณา
จะจำลาเลยลับไปนับนาน"

จึงรวมเวลาที่สุนทรภู่บวชอยู่ ๑๘ – ๒๐ ปี *(พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๘๕)* ในระยะนี้ ถ้าสุนทรภู่ไปพระแท่นดงรังและแต่งนิราศในการไปคราวนั้นก็ต้องไม่ใช่สำนวน *"ในปีวอกนักษัตรอัฐศก"* เพราะสำนวนนี้ว่ากลอนผาดโผน ไม่รู้สึกว่าผู้แต่งประหยัดถ้อยคำสำนวนกลอน ถ้าเปรียบเทียบกับนิราศภูเขาทองและนิราศวัดเจ้าฟ้า ซึ่งรู้แน่ชัดว่าสุนทรภู่แต่งเมื่อยังอยู่ในสมณเพศ ก็ต่างกัน

ไกลพอจับอ่านก็จะรู้ได้ว่าสุนทรภู่แม้จะได้เคยแต่งกลอนนิราศ และเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ มาอย่างไพเราะเพราะพริ้งจนช่ำชองก็ตาม แต่เมื่อแต่งนิราศ ๒ เรื่องนั้น กลับประหยัดถ้อยคำเป็นอันมาก ด้วยคงจะรู้สึกตัวว่าเป็นบรรพชิตจะแต่งให้ผาดโผนไปก็เสียสมณสารูป ซ้ำนิราศวัดเจ้าฟ้าดัดแต่งเป็นสำนวน *"เณรหนูพัดหัดประดิษฐ์คิดอักษร"* ในทางสำนวนกลอนจึงยอมรับไม่ได้ว่า สุนทรภู่แต่งนิราศพระแท่นดงรังสำนวนนี้

แต่ก็ประหลาดที่นิราศพระแท่นดงรังจบลงด้วยคำว่า

"ขอเชิญไทเทวราชประสาทพร
ให้สุนทรลือทั่วธานีเอย"

ดูว่าเป็น *"สุนทร"* ในวรรคท้ายนี้หมายถึงสุนทรภู่ ถ้าสำนวนกลอนและระยะปีตามประวัติของสุนทรภู่ไม่ขัดกัน ก็ควรจะยอมรับเช่นนั้นได้ แต่เมื่อขัดกันดังกล่าวข้างต้น คำว่า *"สุนทร"* ในที่นี้ก็ต้องไม่หมายถึงสุนทรภู่ ความจริงก็น่าจะเป็นเช่นนั้นเพราะตกมาในชั้นหลัง ๆ ดูเหมือนคำว่า *"สุนทร"* ได้กลายเป็นคำสามัญไป นักแต่งกลอนของเราก็ชอบใช้ *"สุนทร"* ในบทกลอนของตนกันมาก ซึ่งมีความหมายไปในทางว่า ไพเราะ ดีหรืออาจแปลตามความว่า *"บทกลอน"* ก็ได้ ไม่ใช่ชื่อเฉพาะอย่างสุนทรภู่เคยใช้ ทั้งนี้เข้าใจว่าเนื่องจากพากันนิยมสำนวนกลอนสุนทรภู่ แม้ในตอนจบนิราศพระแท่นดงรังนั้นเอง ถ้าเราอ่านย้อนหลังขึ้นไปอีกสักสองสามบรรทัดจะเห็นได้ว่า ผู้แต่งได้กล่าวถ่อมตัวไว้ว่า

"ใช่จะแกล้งแต่งประกวดอวดฉลาด
ทำนิราศรักมิตรพิสมัย
ด้วยจิตรักกาพย์กลอนอักษรไทย
จึงตั้งใจแต่งคำแต่ลำพัง"

ทั้งนี้เป็นอันผิดลักษณะของสุนทรภู่ ซึ่งรู้ตัวว่าแต่งกลอนดี ไม่ยอมถ่อมตัว มีแต่คุยอวด เช่นในเพลงยาวถวายโอวาทก็คุยไว้ว่า

"อย่างหม่อมฉันอันที่ดีแลชั่ว
ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว
เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร"

แม้ในกลอนเรื่องอื่น ๆ ก็มีคุยไว้มากบ้างน้อยบ้าง จึงไม่พอที่จะอ้างได้ว่าสุนทรภู่แต่งนิราศพระแท่นดงรัง สำนวนปีวอกนักษัตรอัฐศก

แต่ใครเป็นผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรังความนี้ เราอาจตอบได้ทันทีเมื่ออ่านนิราศสุพรรณคำกลอน *(ไม่ใช่นิราศสุพรรณคำโคลงซึ่งเป็นของสุนทรภู่)* ตรงที่กล่าวว่า

"ไปสุพรรณครั้งนี้ไม่มีครวญ
ไม่เหมือนไปพระแท่นแสนเทวษ
ทางประเทศร่วมกันคิดหันหวน
ไม่กล่าวซ้ำรำไรอาลัยครวญ
ก็รีบด่วนเรือมาในสาชล"

ความจริงถ้าเราอ่านนิราศพระแท่นดงรังเทียบกับนิราศสุพรรณดู ก็จะรู้สึกได้ว่า *"ไปพระแท่น (ดงรัง) แสนเทวษ"* มาก ส่วนในนิราศสุพรรณนั้น สังเกตดูผู้แต่งภาคภูมิ แต่ก็ผิดกันเพียงในทางความรู้สึกของผู้แต่ง ซึ่งอยู่ในสถานะและเวลาต่างกัน ถ้าพิจารณาในทางสำนวนกลอนนิราศทั้ง ๒ เรื่องนี้ ก็มีแต่งเหยียบกลอนเหยียบความกันหลายแห่ง และที่เหยียบกลอนเหยียบความกับนิราศเดือนก็มี จึงเข้าใจว่าผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรังนั้น ต้องเป็นคนเดียวกับผู้แต่งกลอนนิราศสุพรรณ

ผู้แต่งกลอน *"นิราศสุพรรณ"* มีกระทู้โคลงบอกไว้ตอนท้ายว่า *"เสมียนมีแต่งถวาย"* และว่า

"ถวาย พระน้องยาท้าว ถี่ถ้อยทางแถลง"

ประกอบกับกลอนที่บอกไว้ข้างต้นว่า ปีมะโรงฉศก จึงได้ความว่าแต่งถวาย

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ในรัชกาลที่ ๓ คือ เมื่อร้อยกว่าปีมาแล้ว ขณะเมื่อเสมียนมีแต่งนิราศสุพรรณมีบรรดาศักดิ์เป็นหมื่นพรหมสมพัตสร นายอากรเมืองสุพรรณบุรี ได้เดินทางไปเก็บอากรเมืองสุพรรณ จึงแต่งนิราศในคราวนั้น ข้อความที่พรรณนาในนิราศสุพรรณมีอยู่ตอนหนึ่ง แสดงว่าผู้แต่งรู้ศิลปะในการวาดเขียน เช่นพรรณนาไว้เมื่อผ่านหน้าวัดเพลง และบางตอนก็แสดงว่าผู้แต่งมีความรู้ทางโหราศาสตร์ หรือเป็นหมอดูอยู่บ้าง เช่นกล่าวว่า

"สังเกตดูฤกษ์ยามตามเวลา"

และว่าตัว **"เป็นหมอดูรู้แยบคายทายเฉยเฉย"**

ทำให้สงสัยว่าจะเป็นนายมีคนเดียวกับที่แต่ง *"กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"* ซึ่งบอกไว้ท้ายเพลงยาวนั้นว่า *"นายมีบุตรพระโหราแต่ง"* ด้วยเกิดความเบื่อหน่ายในวิชาช่างเขียน เห็นว่าตัวมีความชำนาญในทางบทกลอน จึงแต่งเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติทูลเกล้าฯ ถวาย

"ให้พระจอมโลกาทรงปรานี
พอพ้นที่ช่างเขียนเปลี่ยนวิชา"

เพื่อ **"ขอฉลองพระคุณไปในอาลักษณ์**
ด้วยจิตรักจงสมปรารถนา"

ถ้านายมีบุตรพระโหราธิบดีผู้นี้เป็นคนเดียวกับเสมียนมี หมื่นพรหมสมพัตสร ผู้แต่งนิราศสุพรรณแล้ว ก็เข้าใจได้ว่าไม่ได้ไปรับราชการทางกรมพระอาลักษณ์ ตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ *(ในคำนำกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๔)* ว่า "นายมีนี้เป็นช่างเขียนที่มีชื่อเสียงครั้งรัชกาลที่ ๓ คนหนึ่ง ได้เขียนชาดกเรื่องพระภูริทัตที่ผนังพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แต่กะเทาะเสียเมื่อไฟไหม้หมดแล้ว"

อนึ่ง ในนิราศสุพรรณเล่าความว่า ผู้แต่งเคยบวชอยู่วัดพระเชตุพนฯ จึงสงสัยว่าเป็นคนเดียวกับนายมีที่แต่งนิราศเดือน ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ข้างต้นนิราศเดือน *(ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๖)* ว่า

"กล่าวกันมาเป็นหลักฐานว่า นายมีศิษย์สุนทรภู่แต่ง *(นิราศเดือน)* เมื่อบวชเป็นพระอยู่วัดพระเชตุพนฯ นายมีคนนี้ว่าได้แต่งกลอนนิราศเมืองถลางไว้อีกเรื่องหนึ่ง ปรากฏสำนวนในหนังสือ ๒ เรื่องด้วยกัน ความที่กล่าวมานี้เห็นว่าพอจะเชื่อฟังได้ ด้วยกลอนนิราศเดือน และนิราศถลางทั้ง ๒ เรื่องนี้แต่งตามแบบของสุนทรภู่เป็นเค้าเรื่อง ผู้แต่งเป็นศิษย์หรือเป็นผู้นับถือวิธีกลอนของสุนทรภู่ แต่พิเคราะห์ดูในทางความที่แต่งผิดกับสุนทรภู่" ในนิราศถลาง *(ฉบับพิมพ์ของโรงพิมพ์พานิชศุภผล พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นนิราศฉลาง)* ก็บอกไว้ในตอนจบว่า

"ฉันเป็นศิษย์สุนทรยังอ่อนศักดิ์
พิไรรักมิ่งมิตรกนิษฐา"

และในนิราศถลางก็บอกไว้ตรงกับนิราศพระแท่นดงรังว่า ลงเรือที่หน้าวัดพระเชตุพนฯ เหมือนกัน ดูมีความสัมพันธ์อยู่แถวท่าหน้าวัดโพธิ์ จึงเข้าใจว่าที่ถูกนั้นนายมีหรือเสมียนมี หมื่นพรหมสมพัตสรผู้นี้เองเป็นผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง สำนวน *"ในปีวอกนักษัตรอัฐศก ชะตาตกต้องไปถึงไพรสณฑ์"*

สำนวนกลอนของนายมีดีเพียงไร ไม่จำเป็นต้องกล่าว ขอให้ลองนึกดูแต่เพียงว่านายมีแต่งนิราศบางเรื่องดี จนทำให้คนเข้าใจหลงไปว่าสุนทรภู่แต่ง เช่นนิราศเดือนก็เคยกล่าวเคยเชื่อกันว่าของสุนทรภู่ นิราศพระแท่นดงรังก็เชื่อกันมาว่าของสุนทรภู่เช่นกล่าวข้างต้น จึงพออนุมานได้ว่า สำนวนกลอนของนายมีดีเพียงไร ยิ่งนิราศสุพรรณด้วย ดูเหมือนจะดียิ่งขึ้นเป็นพิเศษอีก มีผู้กล่าวชมกันว่า กลอนนิราศสุพรรณแต่งดีและแปลกกว่านิราศอื่น ๆ รวมทั้งนิราศของนายมีเอง เช่นนิราศเดือนและนิราศพระแท่นดงรังที่แต่งมาก่อนด้วย เพราะตามธรรมดาเรื่องนิราศที่แต่งกันมาส่วนมาก ย่อมพรรณนาเกี่ยวกับความรักเป็นที่ตั้ง เช่นเมื่อผู้แต่งไปเห็นหรือนึกไปถึงสถานที่ ตำบลบ้าน พันธุ์ไม้ หรืออะไรอื่นก็หยิบเอาเรื่องนั้นมาเป็นเหตุ ใช้สำนวนกลอนพรรณนาย้อนมากล่าวถึงคู่รัก ถึงความรัก ยิ่งใช้ถ้อยคำสำนวนกลอนพรรณนาได้แนบเนียนเพียงไร ก็ยิ่งนิยมกันว่าแต่งดีมีรส คือความรักเป็นเครื่องจูงใจผู้อ่านผู้ฟัง หรือแม้ตัวผู้แต่งเองเป็นส่วนสำคัญ อย่างที่กล่าวกันไว้ในวรรณคดีอินเดียว่ามี

"สิงคารรส" เช่นเรื่องสิงคารประกาศของกวีโภชะ และสิงคารดิลกของกวีรุทรภัตต์ เป็นต้น แต่นิราศสุพรรณของนายมีแต่งหลีกเลี่ยงเรื่องรักไปได้อย่างประหลาด เมื่อพรรณนาถึงตำบลสถานที่หรืออันใดก็ตาม สามารถพรรณนาความจูงใจผู้อ่านคล้ายกับจะหวนมาถึงเรื่องรัก แต่ลงท้ายยักเยื้องไปในข้อรำพึงที่เป็นคติสอนใจ และหวนกลอนเข้ากันได้สนิทอย่างน่าฟัง เป็นเช่นนี้เกือบตลอด ทั้งนี้ก็เป็นความตั้งใจของผู้แต่งที่จะให้เป็นเช่นนั้น เพราะบอกไว้ว่า

"สุดจะคิดครวญคร่ำรำสวาท
ใช่นิราศร้างนุชสุดกระสัน
ประดิษฐ์กลอนค่อนคำเป็นสำคัญ
ไปสุพรรณครั้งนี้ไม่มีครวญ"

การที่วิธีแต่งนิราศสุพรรณของนายมีเป็นดังนี้ ก็คงจะเป็นเพราะเวลาแต่งนิราศสุพรรณนั้น ผู้แต่งมีวัยอยู่ในปูนผู้ใหญ่ย่อมมองเห็นความเป็นไปของโลกเป็นสุภาษิตไปได้ตามวิสัยของผู้ใหญ่ที่ช่างคิดทั้งหลาย จึงมีความดีเป็นพิเศษ แต่ถ้าอยากทราบว่าดีเป็นพิเศษอย่างไร ก็โปรดหาอ่าน

คำนำเมื่อจัดพิมพ์ครั้งแรก

พระนิพนธ์

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

องค์สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ

ลักษณะบทกลอนของไทยเรามี ๔ ประเภท คือโคลงประเภท ๑ ฉันท์ประเภท ๑ กาพย์ประเภท ๑ กลอนประเภท ๑ ฉันท์กับกาพย์ตำรามาแต่ประเทศอินเดีย โคลงกับกลอนตำราเป็นของไทยเราเอง ถ้าว่าเป็นทางตำนาน โดยอาศัยพิจารณาบทกลอนของโบราณที่ยังเหลืออยู่ในบัดนี้ หนังสือบทกลอนไทยที่แต่งเป็นโคลงกับกลอนเป็นของมีมาก่อน ฉันท์และกาพย์มีขึ้นต่อชั้นหลัง ในราวแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่คนสมัยนั้นดูเหมือนจะถือกันเป็นคติว่าโคลงฉันท์เป็นของแต่งยาก กวีที่มีชื่อเสียง มักแต่งหนังสือเรื่องสำคัญเป็นลิลิต หรือ โคลง ฉันท์ทั้งนั้น กาพย์ กลอน ถือกันว่าเป็นของแต่งง่าย มักแต่งแต่เป็นหนังสือสวดหรือเป็นคำขับร้องลำนำและเป็นเพลงยาวสังวาส มาจนถึงปลายสมัยครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จึงค่อยนับถือกาพย์กลอนกันขึ้นกว่าแต่ก่อน เห็นจะเป็นเพราะเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์โปรดทรงแต่งเพลงกาพย์ เช่นกาพย์เห่เรือเป็นต้น และโปรดทรงแต่งเพลงยาวสังวาส การแต่งกาพย์กลอนจึงแต่งกันแพร่หลายขึ้น

หนังสือจำพวกที่เรียกว่านิราศ เป็นบทกลอนแต่งเวลาไปทางไกล มูลเหตุที่จะเกิดหนังสือชนิดนี้ขึ้น สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะเวลาเดินทางที่มักต้องไปเรือหลาย ๆ วัน มีเวลาว่างมากได้แต่นั่ง ๆ นอน ๆ ไปจนเกิดเบื่อ ก็ต้องคิดหาอะไรทำแก้รำคาญ ผู้สันทัดในทางวรรณคดี จึงแก้รำคาญโดยกระบวนคิดแต่งบทกลอน บทกลอนแต่งในเวลาเดินทางเช่นนั้นก็เป็นธรรมดาที่จะพรรณนาว่าด้วยสิ่งซึ่งได้พบเห็นในระยะทางประกอบกับอารมณ์ของตน เช่น ครวญคิดถึงคู่รัก

ซึ่งต้องพรากทิ้งไว้ทางบ้านเรือนเป็นต้น กระบวนความในหนังสือนิราศจึงเป็นทำนองอย่างว่านี้ทั้งนั้น ชอบแต่งกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่ที่เรียกชื่อว่าหนังสือนิราศ ดูเหมือนจะบัญญัติขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้

หนังสือนิราศครั้งกรุงศรีอยุธยามักแต่งเป็นโคลง และเรียกชื่อเรื่องแปลก ๆ กัน โคลงนิราศเก่าก่อนเรื่องอื่นที่มีฉบับอยู่ บัดนี้เรียกชื่อเรื่องว่าโคลงหริภุญชัย เดิมแต่งเป็นโคลงลาวที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อปีฉลู *"เมิงเป้า"* ในนั้นกล่าวถึงพระพุทธสิหิงค์ว่ายังอยู่เมืองเชียงใหม่ เพราะฉะนั้นคงจะแต่งเมื่อปีฉลูเมิงเป้ารอบที่ตรงกับ พ.ศ. ๒๑๘๑ ก่อนสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมากรุงศรีอยุธยา นิราศเรื่องนี้เอามาแต่งแปลงเป็นโคลงไทยที่กรุงศรีอยุธยาอีกชั้นหนึ่ง แต่ดูเหมือนจะนับถือกันมาก นิราศที่แต่งในกรุงศรีอยุธยาเก่าก่อนเรื่องอื่นนั้นคือโคลงพระศรีมโหสถ แต่งครั้งตามเสด็จพระนารายณ์ ฯ ไปรับช้างเผือกที่เมืองนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๑ ต่อมาถึงโคลงกำสรวลของศรีปราชญ์ แต่งเมื่อถูกเนรเทศจากพระนครศรีอยุธยาลงไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช กล่าวกันว่าเมื่อในรัชกาลพระเจ้าเสือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๔๖ กับ พ.ศ. ๒๒๕๑ นิราศกำสรวลนี้ กระบวนความเห็นได้ว่าแต่งตามอย่างนิราศหริภุญชัย แต่แต่งดีขึ้นไปอีก ผู้แต่งโคลงนิราศชั้นหลังมา แม้ที่แต่งในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ชอบแต่งเอาอย่างโดยมาก

นิราศครั้งกรุงศรีอยุธยาที่แต่งเป็นกลอนสุภาพ มีปรากฏอยู่เรื่องเดียว แต่นิราศเมืองเพชรบุรีของหม่อมพิมเสน แต่ก็รวมไว้ในพวกเพลงยาวสังวาส หาได้แยกออกเป็นเรื่องต่างหากเหมือนอย่างนิราศที่แต่งกันในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ ถึงนิราศที่แต่งเป็นกลอนสุภาพในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ชั้นแรกก็รวมอยู่ในเพลงยาวสังวาสมิได้แยกออกเป็นประเภทหนึ่งต่างหาก มีตัวอย่างที่สำคัญคือนิราศท่าดินแดง ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปปราบพม่าข้าศึก เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙ ก็รวมอยู่ในเพลงยาวเพิ่งจะแยกออกเป็นนิราศเรื่องหนึ่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๕

นิราศที่แต่งกันในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่งทั้งเป็นโคลงและเป็นกลอนสุภาพ ดูเหมือนกวีที่แต่งนิราศในครั้งรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ จะถือคติต่างกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งถือคติเดิมว่าโคลงฉันท์เป็นของสำคัญและแต่งยากกว่ากลอน กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นโคลงตามเยี่ยงอย่างศรีปราชญ์ทั้งนั้น กวีอีกพวกหนึ่งชอบเพลงยาว อย่างเช่นเล่นกันเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพทั้งนั้น ถ้าว่าเฉพาะที่เป็นกวีคนสำคัญในพวกหลังนี้คือสุนทรภู่แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพมากเรื่องกว่าใคร ๆ หมด กลอนของสุนทรภู่คนชอบอ่านกันแพร่หลายก็ถือเอานิราศของสุนทรภู่ เป็นแบบอย่างแต่งนิราศกันต่อมา ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๕

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายพลโท พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร *(ม.ร.ว. สิทธิ์ สุทัศน์ ณ กรุงเทพ)* เป็นพระยายืนชิงช้า พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรขอให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ช่วยเลือกเรื่องหนังสือสำหรับจะพิมพ์แจกชำร่วยในงานนั้น ข้าพเจ้าจึงเลือกนิราศของสุนทรภู่ ๔ เรื่อง ให้พิมพ์รวมเป็นประชุมกลอนนิราศเรื่องต่าง ๆ นับเล่มนี้เป็นภาคที่ ๑ เพราะหนังสือซึ่งเคยพิมพ์แจกในงานพิธีตรียัมพวาย มักเลือกหนังสือบทกลอนที่น่าอ่านให้พอใจอ่านกันทุกชั้นบรรดาศักดิ์ และในหมู่นี้ได้ยินว่า มีผู้ต้องการอ่านนิราศของสุนทรภู่กันอยู่มาก เห็นว่าถ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร แจกหนังสือประชุมนิราศนี้เห็นจะเหมาะดี ยังมีเหตุอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยให้เลือกประชุมนิราศนี้ คือที่มีเวลาน้อย เกรงว่าถ้าหาหนังสืออื่นจะไม่ทันงาน หนังสือนิราศเหล่านี้โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากรได้ขอฉบับหอพระสมุด ฯ ไปพิมพ์อยู่แล้ว โดยหมายจะพิมพ์จำหน่ายเป็นเล่มละเรื่อง จึงขอให้เขารวมนิราศสุนทรภู่ ๔ เรื่อง เข้าเป็นประชุมนิราศเล่มนี้

นิราศสุนทรภู่ที่รวมในประชุมนิราศภาคที่ ๑ นี้ จัดเรียงเรื่องตามลำดับนิราศที่สุนทรภู่แต่ง คือที่ ๑ นิราศเมืองแกลง แต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อสุนทรภู่เป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง ที่ ๒ นิราศพระพุทธบาท สุนทรภู่แต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อเป็นมหาดเล็กอยู่ในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์พระโอรสกรมพระราชวังหลัง

(ในนิราศพระพุทธบาทนี้ สุนทรภู่กล่าวความไว้แห่งหนึ่งว่า "พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย" เมื่อข้าพเจ้าแต่งประวัติสุนทรภู่ที่พิมพ์แจกเมื่องานซายิดได้ตีความตรงนี้ว่า เจ้าพระยาพระคลัง (กร) ไปฉลองศาลาเมื่อก่อนอสัญกรรม ครั้นแจกหนังสือแล้วจึงมารู้ว่าตีความผิดไป ที่ถูกนั้นคือ เจ้าพระยาพระคลัง (กุน) หาละครนายบุญยังซึ่งเป็นตัวละครที่มีชื่อเสียง และต่อมาได้สร้างวัดละครทำนั้นไปเล่นฉลองศาลา ข้าพเจ้าเผลอไปไม่ได้นึกจึงแต่งผิดไป ขอโอกาสบอกความไว้ให้ผู้อ่านทราบด้วย) ที่ ๓ นิราศภูเขาทอง สุนทรภู่แต่งเมื่อบวชในรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ นิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่แต่งเมื่อยังบวชอยู่ แต่แต่งเป็นสำนวนเณรพัดผู้เป็นบุตร นิราศสุนทรภู่ยังเหลืออยู่อีก ๕ เรื่อง จะเอาไว้พิมพ์ในประชุมนิราศต่าง ๆ ภาคที่ ๒ ต่อไป

หวังใจว่า ท่านทั้งหลายได้รับหนังสือที่พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร แจกคราวนี้ จะยินดีพอใจอ่านทั่วกัน

สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๕

ประชุมนิราศ

ของ

สุนทรภู่

เชิงอรรถในประชุมนิราศและสุภาษิตของสุนทรภู่ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ ให้พิมพ์ตัวอักษรแตกต่างกัน ดังนี้คือ

๑. *เชิงอรรถและข้อความอธิบายเพิ่มเติม ของ นายธนิต อยู่โพธิ์ ให้พิมพ์ด้วยอักษรตัวจิ๋ว*

๒. เชิงอรรถที่นางปรุงศรี วัลลิโภดม นักอักษรศาสตร์ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ตรวจสอบชำระจัดทำเชิงอรรถเพิ่มเติมบางแห่งเพื่อให้สมบูรณ์ขึ้น เมื่อครั้งพิมพ์หนังสือชีวิตและงานของสุนทรภู่ ครั้งที่สิบ พ.ศ. ๒๕๑๘ ให้พิมพ์ด้วยตัวเอน

๓. เชิงอรรถที่กรมศิลปากรเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งนี้ ซึ่งแสดงถึงข้อคิดเห็นที่แตกต่างกันของผู้ทรงคุณวุฒิแต่ละท่านในเรื่องระยะเวลาและสาเหตุที่สุนทรภู่นิพนธ์ผลงานแต่ละเรื่องเพื่อเป็นข้อเปรียบเทียบกัน **ให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดา**

นิราศเมืองแกลง

นิราศเมืองแกลง[๑]

๏โอ้สังเวชวาสนานิจจาเอ๋ย

จะมีคู่มิได้อยู่ประคองเชย ต้องละเลยดวงใจไว้ไกลตา
ถึงทุกข์ใครในโลกที่โศกเศร้า ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา
จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรวอน
โอ้จำใจไกลนุชสุดสวาท จึงนิราศเรื่องรักเป็นอักษร
ให้เห็นอกตกยากเมื่อจากจร ไปดงดอนแดนป่าพนาวัน
กับศิษย์น้องสองนายล้วนชายหนุ่ม น้อยกับพุ่มเพื่อนไร้ในไพรสัณฑ์
กับนายแสงแจ้งทางกลางอารัญ จะพากันแรมทางไปต่างเมือง
ถึงยามสองล่องลำนาวาเลื่อน พอดวงเดือนดั้นเมฆขึ้นเหลืองเหลือง
ถึงวัดแจ้งแสงจันทร์จำรัสเรือง แลชำเลืองเหลียวหลังหลั่งน้ำตา
เป็นห่วงหนึ่งถึงชนกที่ปกเกล้า จะแสนเศร้าครวญคอยละห้อยหา
ทั้งจากแดนแสนห่วงดวงกานดา โอ้อุรารุ่มร้อนอ่อนกำลัง
ถึงสามปลื้มพี่นี้ร่ำปล้ำแต่ทุกข์ สุดจะปลุกใจปลื้มให้ลืมหลัง
ขออารักษ์หลักประเทศนิเวศน์วัง เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย
ขอฝากน้องสองรามารดาด้วย เอ็นดูช่วยปกครองให้ผ่องใส
ตัวข้าบาทจะนิราศออกแรมไพร ให้พ้นภัยคลาดแคล้วอย่าแผ้วพาน
ถึงสำเพ็งเก๋งตั้งริมฝั่งน้ำ แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน
มีซุ้มซอกตรอกนางเจ้าประจาน ยังสำราญร้องขับไม่หลับลง
โอ้ธานีศรีอยุธยาเอ๋ย นึกจะเชยก็ได้ชมสมประสงค์
จะลำบากยากแค้นไปแดนดง เอาพุ่มพงเพิงเขาเป็นเหย้าเรือน ฯ

---

๑ *แต่งเมื่อต้น พ.ศ. ๒๓๕๐ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อสุนทรภู่เป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง (เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์)*

๏ถึงย่านยาวดาวคะนองคะนึงนิ่ง ยิ่งดึกยิ่งเสียใจใครจะเหมือน
พระพายพานซ่านเสียวทรวงสะเทือน จนเดือนเคลื่อนคล้อยดงลงไรไร
โอ้ดูเดือนเหมือนดวงสุดาแม่ กระต่ายแลเหมือนฉันคิดพิสมัย
เห็นแสงจันทร์อันกระจ่างค่อยสร่างใจ เดือนครรไลลับตาแล้วอาวรณ์
ถึงอารามนามชื่อวัดดอกไม้ คิดถึงไปแนบทรวงดวงสมร
หอมสุคนธ์เคียงกาย[๑] ขจายจร โอ้ยามนอนห่างนางระคางคาย
ถึงบางผึ้งผึ้งรังก็รั้งร้าง พี่ร้างนางร้างรักสมัครหมาย
มาแสนยากฝากชีพกับเพื่อนชาย แม่เพื่อนตายมิได้มาพยาบาล
ถึงปากลัดแลท่าชลาตื้น ดูเลื่อมลื่นเลนลากลำละหาน
เขาแจวจ้องล่อง[๒] แล่นแสนสำราญ มาพบบ้านบางระจ้าว[๓] ยิ่งเศร้าใจ
อนาถนิ่งอิงเขนยคะนึงหวน จนจวบจวนแจ่มแจ้งปัจจุสมัย
ศศิธรอ่อนอับพยับไพร ถึงเซิงไทรศาลพระประแดงแรง
ขออารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ที่สิงศาล ลือสะท้านอยู่ว่าเจ้าห้าวกำแหง
ข้าจะไปทางไกลถึงเมืองแกลง เจ้าจงแจ้งใจภัคนีที
ฉันพลัดพรากจากจรเพราะร้อนจิต ใช่จะคิดอายอางขนางหนี
ให้นิ่มน้องครองรักไว้สักปี ท่านสุขีเถิดข้าขอลาไป
พอแจ่มแจ้งแสงเงินเงาระยับ ดาวเดือนดับเด่นดวงพระสุริยใส
ถึงปากช่องคลองสำโรงสำราญใจ พอน้ำไหลขึ้นเช้าก็เข้าคลอง
เห็นเพื่อนเรือเรียงรายทั้งชายหญิง ดูก็ยิ่งทรวงช้ำเป็นน้ำหนอง
ไม่แม้นเหมือนคู่เชยเคยประคอง ก็เลยล่องหลีกมาไม่อาลัย
กระแสชลวนเชี่ยวเรือเลี้ยวลด ดูค้อมคดขอบคุ้งคงคาไหล
แต่สาชลเจียวยังวนเป็นวงไป นี่หรือใจที่จะตรงอย่าสงกา

---

๑ *ฉบับสมุดไทยและฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น "หอมสุคนธ์ปนกายขจายจร"*

๒ *ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น "เขาแจวจ้วงล่วงแล่นแสนสำราญ"*

๓ *บางระจ้าว ปัจจุบันเรียก บางกระเจ้า*

ถึงด่านทางกลางคลองข้างฝั่งซ้าย ตะวันสายแสงส่องต้องพฤกษา
ออกสุดบ้านถึงทวารอรัญวา เป็นทุ่งคาแฝกแขมขึ้นแกมกัน
ลมระริ้วปลิวหญ้าคาระยาบ ระเนนนาบพลิ้วพลิกกระดิกหัน
ดูโล่งลิ่วทิวรุกขะเรียงรัน เป็นเขตคันขอบป่าพนาลัย ฯ
๏ถึงทับนางวางเวงฤทัยวับ เห็นแต่ทับชาวนาอยู่อาศัย
นางชาวนาก็ไม่น่าจะชื่นใจ คราบขี้ไคลคร่ำคร่าดังทาคราม
อันนางในนคราถึงทาสี ดีกว่านางทั้งนี้สักสองสาม
โอ้พลัดพรากจากบุรินแล้วสิ้นงาม ยิ่งคิดความขวัญหายเสียดายกรุง
ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ ดูระกะดาษทางไปกลางทุ่ง
เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง
ดูเรือแพแออัดอยู่ยัดเยียด เข้าเบียดเสียดแทรกกันสนั่นเสียง
แจวตะกูดเกะกะปะกระเชียง บ้างทุ่มเถียงโดนดุนกันวุ่นวาย
โอ้เรือเราคราวเข้าไปติดแห้ง เห็นนายแสงเป็นผู้ใหญ่ก็ใจหาย
นั่งพยุงตุ้งก่านัยน์ตาลาย เห็นวุ่นวายสับสนก็ลนลาน
น้อยกับพุ่มหนุ่มตะกอถ่อกระหนาบ เสียงสวบสาบแทรกไปด้วยใจหาญ
นายแสงร้องรั้งไว้ไม่ได้การ เอาถ่อกรานโดยกลัวจนตัวโกง
สงสารแสงแข็งข้อไม่ท้อถอย พุ่มกับน้อยแทรกกลางเสียงผางโผง
ถ้วยชามกลิ้งฉิ่งฉ่างเสียงกร่างโกรง นาวาโคลงโคลนเลอะตลอดแคม
จนตกลึกล่วงทางถึงบางโฉลง เป็นทุ่งโล่งลานตาล้วนป่าแขม
เหงือกปลาหมอกอกกกับกุ่มแกม คงคาแจ่มเค็มจัดดังกัดเกลือ
ถึงหัวป่าเห็นป่าพฤกษาโกร๋น ดูเกรียนโกรนกรองกรอยเป็นฝอยเฝือ
ที่กิ่งก้านกรานกีดประทุนเรือ ลำบากเหลือที่จะร่ำในลำคลอง
ถึงหย่อมย่านบ้านไร่อาลัยเหลียว สันโดษเดียวมิได้พบเพื่อนสนอง
เขารีบแจวมาในนทีทอง อันบ้านช่องมิได้แจ้งแห่งตำบล
ถึงคลองขวางบางกระเทียมสะท้านอก โอ้มาตกอ้างว้างอยู่กลางหน
เห็นแต่หมอนอ่อนแอบอุระตน เพราะความจนเจียวจึงจำระกำใจ

จะเหลียวซ้ายแลขวาก็ป่าแสม ตะลึงแลปู่เปี้ยวเที่ยวไสว
ระหริ่งเรื่อยเฉื่อยเสียงเรไรไพร ฤทัยไหวแว่วว่าพะงางาม
ถึงชะแวกแยกคลองสองชะวาก ข้างฝั่งฟากหัวตะเข้มีมะขาม
เขาสร้างศาลเทพาพยายาม กระดานสามแผ่นพิงไว้บูชา
ตะลึงแลแต่ล้วนลูกจระเข้ โดยคะเนมากมายทั้งซ้ายขวา
สักสองร้อยลอยไล่กินลูกปลา เห็นแต่ตากับจมูกเหมือนตุ๊กแก
โอ้คลองขวางทางแดนแสนโสทก ดูบนบกก็แต่ล้วนลิงแสม
เลียบตลิ่งวิ่งตามชาวเรือแพ ทำลอบแลหลอนหลอกตะคอกคน
คำโบราณท่านผูกถูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจองหองมันพองขน
ทำหลุกหลิกเหลือกลานพานลุกลน เขาด่าคนจึงว่าลิงโลนลำพอง
ถึงชะวากปากคลองเป็นสองแพร่ง น้ำก็แห้งสุริยนก็หม่นหมอง
ข้างซ้ายมือนั้นแลคือปากตะคลอง[๑] ข้างขวาคลองบางเหี้ยทะเลวน[๒]
ประทับทอดนาวาอยู่ท่าน้ำ ดูเรียงลำเรือรายริมไพรสณฑ์
เขาหุงหาอาหารให้ตามจน โอ้ยามยลโภชนาน้ำตาคลอ
จะกลืนข้าวคราวโศกในทรวงเสียว เหมือนขืนเคี้ยวกรวดแกลบให้แสบศอ
ต้องเจือน้ำกล้ำกลืนพอกลั้วคอ กินแต่พอดับลมด้วยตรมใจ
พอฟ้าคล้ำค่ำพลบลงหรุบรู่ ยุงออกฉู่ชิงพลบตบไม่ไหว
ได้รับรองป้องกันเพียงควันไฟ แต่หายใจมิใคร่ออกด้วยอบอาย
โอ้ยามยากจากเมืองแล้วลืมมุ้ง มากรำยุงเวทนาประดาหาย
จะกรวดน้ำคว่ำขันจนวันตาย แม้เจ้านายท่านไม่ใช้แล้วไม่มา
พอน้ำตึงถึงเรือก็รีบล่อง เข้าในคลองคึกคักกันนักหนา
ด้วยมีดมัวกลัวตอต้องรอรา นาวามาเรียงตามกันหลามทาง

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ข้างซ้ายมือเขาเรียกปากตะครอง"*
๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ข้างขวาคลองบางเหี้ยขเลวน"*

ถึงบางบ่อพอจันทร์กระจ่างแจ้ง ทุกประเทศเขตแขวงนั้นกว้างขวาง
ดูดาวดาษกลาดฟ้านภาภางค์ วิเวกทางท้องทุ่งสะท้านใจ
ดูริ้วริ้วลมปลิวที่ปลายแฝก ทุกละแวกหวาดหวั่นอยู่ไหวไหว
รำลึกถึงขนิษฐายิ่งอาลัย เช่นนี้ได้เจ้ามาด้วยจะดิ้นโดย
เห็นทิวทุ่งวุ้งเวิ้งให้หวั่นหวาด กัมปนาทเสียงนกวิหคโหย
ไหนจะต้องละอองน้ำค้างโปรย เมื่อลมโชยชื่นนวลจะชวนเชย
โอ้นึกนึกแล้วก็น่าน้ำตาตก ด้วยแนบอกมิได้แนบแอบเขนย
ได้หมอนข้างต่างน้องประคองเกย เมื่อไรเลยจะได้คืนมาชื่นใจ ฯ
◎ถึงหย่อมย่านบ้านระกาดต้องลงถ่อ ค่อยลอยรอเรียงลำตามน้ำไหล
จนล่วงเข้าหัวป่าพนาลัย ล้วนเงาไม้มืดคล้ำในลำคลอง
ระวังตัวกลัวตอตะเคียนขวาง เป็นเยี่ยงอย่างผู้เฒ่าเล่าสนอง
ว่าผีสางสิงนางตะเคียนคะนอง ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ
พอบอกกันยังมิทันจะขาดปาก เห็นเรือจากแจวตรงหลงถลำ
กระทบผางตอนางตะเคียนตำ ก็โคลงคว่ำล่มลงในคงคา
พวกเรือพี่สี่คนขนสยอง ก็เลยล่องหลีกทางไปข้างขวา
พ้นระวางนางรุกขฉายา ต่างระอาเห็นฤทธิ์ประสิทธิ์จริง
ขอนางไม้ไพรพฤกษ์เทพารักษ์ ขอฝากภัคินีน้อยแม่น้องหญิง
ใครสามารถชาติชายจะหมายชิง ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ตำเรือ
จนล่วงล่องมาถึงคลองที่คับแคบ ไม่อาจแอบชิดฝั่งระวังเสือ
ด้วยครึ้มครึกพฤกษาลัดาเครือ ค่อยรอเรือเรียงล่องมานองเนือง
ลำพูรายพรายพร้อยหิ่งห้อยจับ สว่างวับแวววามอร่ามเหลือง
เสมอเม็ดเพชรรัตน์จำรัสเรือง ค่อยประเทืองทุกข์ทัศนาชม
ถึงบางสมัครเหมือนพี่รักสมัครมาด มาแคล้วคลาดมิได้อยู่กับคู่สม
ถึงยามนอนนอนเดียวเปลี่ยวอารมณ์ จะแลชมอื่นอื่นไม่ชื่นใจ
แสนกันดารบ้านเมืองไม่แลเห็น ยะเยือกเย็นหย่อมหญ้าพฤกษาไสว
โอ้คลองเปลี่ยวพี่ก็เปล่าเศร้าฤทัย จะถึงไหนก็ไม่แจ้งแห่งสำคัญ

ประจวบจนถึงตำบลบ้านมะพร้าว พอฟ้าขาวขอบไพรเสียงไก่ขัน
เป็นที่กุมภาพาลชาญฉกรรจ์ ให้หวาดหวั่นรีบมาในสาชล
ถึงบางวัวเห็นแต่ศาลตระหง่านง้ำ ละอองน้ำค้างย้อยเป็นฝอยฝน
ดาวเดือนดับลับเมฆเป็นหมอกมน สุริยนเยี่ยมฟ้าพนาลัย
พอเรือออกนอกชะวากปากตะครอง ค่อยลอยล่องตามลำแม่น้ำไหล
ดูกว้างขวางว้างเวิ้งวิเวกใจ เป็นพงไพรฝูงนกวิหคบิน ฯ
๏ ถึงหย่อมย่านบ้านบางมังกงนั้น ดูเรียงรันเรือนเรียบชลาสินธุ์
แต่ล้วนบ้านตากปลาริมวาริน เหม็นแต่กลิ่นเน่าอบตลบไป
เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ๊กอยู่เซ็งแซ่ ปูนทะก๋งองค์แก่ข้างเพศไสย
เกเลเอ๋ยเคยข้ามคงคาลัย ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเถิดเจ้านาย
พอพ้นบ้านลานแลดูปากช่อง เห็นทิวท้องสมุทรไทยน่าใจหาย
แลทะเลเลี่ยนลาดล้วนหาดทราย ทั้งสามนายจัดแจงโจงกระเบน
ไปตามช่องล่องออกไปนอกรั้ว เห็นเมฆมัวลมแดงดังแสงเสน
สักประเดี๋ยวเหลียวดูลำพูเอน ยอดระเนนนาบน้ำอยู่รำไร
ป่าแสมแลเห็นอยู่ริ้วริ้ว ให้หวิวหวิววาบวับฤทัยไหว
จะหลบหลีกเข้าฝั่งก็ยังไกล คลื่นก็ใหญ่โยนเรือเหลือกำลัง
สงสารแสงแข็งข้อจนขาสั่น เห็นเรือหันโกรธบ่นเอาคนหลัง
น้ำจะพัดปัดตีไปสีชัง แล้วคลุ้มคลั่งเงี่ยนยาทำตาแดง
ปลอบเจ้าพุ่มพึมพำว่ากรรมแล้ว อุตส่าห์แจวเข้าเถิดพ่อให้ข้อแข็ง
สงสารน้อยหน้าจ๋อยนั่งจัดแจง คิดจะแต่งตัวตายไม่พายเรือ
พี่แข็งขืนฝืนภาวนานิ่ง แลตลิ่งไรไรยังไกลเหลือ
เห็นเกินรอยบางปลาสร้อยอยู่ท้ายเรือ คลื่นก็เฝือฟูมฟองคะนองพราย
เห็นจวนจนบนเจ้าเขาสำมุก จงช่วยทุกข์ถึงที่จะทำถวาย
พอขาดคำน้ำขึ้นทั้งคลื่นคลาย ทั้งสามนายหน้าชื่นค่อยเฉื่อยมา
หยุดตะพานย่านกลางบางปลาสร้อย พุ่มกับน้อยสรวลสันต์ต่างหรรษา
นายแสงหายคลายโทโสที่โกรธา ชักกัญชานั่งกริ่มยิ้มละไม

แล้วหุงหาอาหารสำราญรื่น จนเที่ยงคืนขึ้นศาลาได้อาศัย
ฟังเสียงคลื่นครื้นครั่นสนั่นไป ดูมืดในเมฆมานภาภางค์
พี่เล็งแลดูกระแสสายสมุทร ละลิ่วสุดสายตาเห็นฟ้าขวาง
เป็นฟองฟุ้งรุ่งเรืองอยู่รางราง กระเด็นพร่างพรายพราวราวกับพลอย
เห็นคล้ายคล้ายปลาว่ายเฉวียนฉวัด ระลอกซัดสาดกระเซ็นขึ้นเต้นหยอย
ฝูงปลาใหญ่ไล่โลดกระโดดลอย น้ำก็พลอยพร่างพร่างกลางคงคา
แลทะเลแล้วก็ให้อาลัยนุช ไม่สร่างสุดโศกสิ้นถวิลหา
จนอุทัยไตรตรัสจำรัสตา เห็นเคหาเรียงรายริมชายทะเล
ดูเรือแพแต่ละลำล้วนโป๊ะโหละ พวกเจ๊กจีนกินโต๊ะเสียงโหลเหล
บ้างลุยเลนล้วงปูดูโซเซ สมคะเนใส่ข้องเที่ยวมองคอย
อันนารีที่ยังสาวพวกชาวบ้าน ถีบกระดานถือตะกร้าเที่ยวหาหอย
ดูแคล่วคล่องล่องแล่นแฉลบลอย เอาขาห้อยทำเป็นหางไปกลางเลน
อันพวกเขาชาวประโมงไม่โหย่งหยิบ ล้วนตีนถีบปากกัดขัดเขมร
จะได้กินข้าวเช้าก็ราวเพล ดูจัดเจนโลดโผนในโคลนตม
จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาป แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม
จะปลูกเรือนก็มิได้ใส่ปั้นลม ใครขืนทำก็ระทมด้วยเพลิงลาม
โอ้ดูเรือนเหมือนอกเราไร้คู่ ผู้ใดดูจึงไม่ออกเอี่ยมสนาม
หรือต้องสาปบาปหลังยังติดตาม ผู้หญิงงามจึงไม่มีปรานีเลย
จะรักใครเขาก็ไม่เมตตาตอบ สมประกอบได้แต่สอดกอดเขนย
เอ็นดูเขาเฝ้านึกนิยมเชย โอ้ใจเอ๋ยจะเป็นกรรมนั้นร่ำไป
พลางรำพึงถึงทางที่กลางเถื่อน จึงคล้อยเคลื่อนนาวาเข้าอาศัย
มีมิตรชายท้ายย่านเป็นบ้านไทย สำนักในเคหาขุนจ่าเมือง
ใครพบพักตร์เขาก็ทักว่าทรงซูบ จะดูรูปตัวเองก็ผอมเหลือง
ซังตายชื่นฝืนฤทัยให้ประเทือง เที่ยวชำเลืองแลชมตลาดเรียง
เป็นสองแถวแนวถนนคนสะพรั่ง บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสานเสียง
ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกล้องแกล้งเป็นอย่างกลาง

ขายหอยแครงแมงภู่กับปูม้า หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง
พวกเจ๊กจีนสินค้าเอามาวาง มะเขือคางแพะเผือกผักกาดดอง
ที่ขายผ้าหน้าถังก็เปิดโถง ล้วนเบี้ยโป่งหญิงชายมาจ่ายของ
สักยี่สิบหยิบออกเป็นกอบกอง พี่เที่ยวท่องทัศนาจนสายัณห์
ดูก็งามตามประสาพนาเวศ ไม่นวลเนตรเหมือนหนึ่งในไอศวรรย์
แต่แรมค้างบางปลาสร้อยได้สามวัน ก็ชวนกันเลยลาขุนจ่าเมือง
พอฟ้าขาวดาวเดือนลงเลื่อนลด อร่ามรถสุริยาเวหาเหลือง
จากเคหาชลนาพี่นองเนือง ขืนประเทืองปล้ำทุกข์มาตามทาง
พอพ้นบ้านลานแลล้วนทุ่งเลี่ยน หนทางเตียนตัดเข้าภูเขาขวาง
ดูกรวดทรายพรายงามเหมือนเงินราง หยาดน้ำค้างขังหลุมที่ขุมควาย
ดูสีขาวราวกับน้ำตาลโตนด ที่หว่างโขดขอบผาศิลาฉลาย
ริมทางเถื่อนเรือนเหย้ามีรายราย เห็นฝูงควายปล่อยเกลื่อนอยู่กลางแปลง
ถึงหนองมนมีตำบลชื่อบ้านไร่ เขาถากไม้ทุกประเทศทุกเขตแขวง
ต้องเดินเฉียงเลี่ยงลัดตัดทแยง ตามนายแสงนำทางไปกลางไพร
กำดัดแดดแผดร้อนทุกขุมขน ไม่มีต้นพฤกษาจะอาศัย
ล้วนละแวกแฝกคาป่ารำไร จนสุดไร่เลียบริมทะเลมา
ตะวันคล้อยหน่อยหนึ่งถึงบางพระ ดูระยะบ้านนั้นก็แน่นหนา
พอพบเรือนเพื่อนชายชื่อนายมา เขาโอภาต้อนรับให้หลับนอน
พอรุ่งแสงสุริยาลีลาลาศ ลงเลียบหาดหวนคะนึงถึงสมร
เห็นกรวดทรายชายทะเลชโลทร ละเอียดอ่อนดังละอองสำลีดี
ดูกาบหอยรอยคลื่นกระเด็นสาด ก็เกลื่อนกลาดกลางทรายประพรายสี
เป็นหลายอย่างล้างลูกก็เรียวรี โอ้เช่นนี้แม่มาด้วยจะดีใจ
จะเชยชมก้มเก็บไปกลางหาด เห็นประหลาดก็จะถามตามสงสัย
พี่ไม่รู้ก็จะชวนสำรวลไป ถึงเหนื่อยใจจะค่อยเบาบรรเทาคลาย
โอ้ยามนี้พี่เห็นแต่พักตร์เพื่อน ไม่ชื่นเหมือนสุดสวาทที่มาดหมาย
กลั้นน้ำตามาจนสุดที่หาดทราย เห็นเรือรายโรงเรียงเคียงเคียงกัน

อันชื่อนี้ศรีมหาราชาชาติ ขึ้นจากหาดเข้าป่าพนาสัณฑ์
ค่อยเลียบเดินเนินโขดสิงขรคัน เสียงจักจั่นแซ่เซ็งวังเวงใจ
สองข้างทางนางไม้ไพรสงัด ไม่แกว่งกวัดก้านกิ่งประวิงไหว
เย็นระรื่นชื่นชุ่มชอุ่มใบ หนาวฤทัยโทมนัสระมัดกาย
เสียงนกร้องก้องกู่กันกลางป่า ฟังภาษาสัตว์ไพรก็ใจหาย
จนออกดงลงเดินเนินสบาย ค่อยเคลื่อนคลายรอเรียงมาเคียงกัน
ถึงเขาขวางว่างเวิ้งชะวากวุ้ง เขาเรียกทุ่งสงขลาพนาสัณฑ์
เป็นป่ารอบขอบเขินเนินอรัญ นกเขาขันคูเรียกกันเพรียกไพร
บ้างถาบถาพาคู่ลงฟุบฝุ่น เห็นคนผลุนโผผินบินไถล
บ้างก่งคอคูคูกุกกูไป ฝูงเขาไฟฟุบแฝงที่แฝกฟาง
โอ้ปักษีมีคู่ที่ชูชื่น สำราญรื่นปกปิดด้วยปีกหาง
พี่เปลี่ยวใจอายนกเพราะห่างนาง มาเดินกลางดงแดนแสนกันดาร
แล้วรีบรุดไปจนสุดที่ทิวทุ่ง ถึงบางละมุงพบน้ำลำละหาน
เป็นประเทศเขตนิคมกรมการ มีเรือนบ้านแออัดทั้งวัดวา
น้ำตาตกอกโอ้อนาถเหนื่อย ให้มึนเมื่อยขัดข้องทั้งสองขา
ลงหยุดหย่อนผ่อนนั่งที่ศาลา ต่างระอาอ่อนจิตระอิดแรง
ลงอาบน้ำลำห้วยพอเหนื่อยหาย แต่เส้นสายรุมรึงให้ขึงแข็ง
สลดใจเห็นจะไม่ถึงเมืองแกลง แต่นายแสงวอนว่าให้คลาไคล
พี่ดูดวงสุริย์ฉายก็บ่ายคล้อย ชวนพุ่มน้อยจากศาลาที่อาศัย
ออกพ้นย่านบ้านบางละมุงไป ค่อยคลายใจจรเลียบชลามา
ในกระแสแลล้วนแต่โป๊ะล้อม ลงอวนอ้อมโอบสกัดเอามัจฉา
โอ้คิดเห็นเอ็นดูหมู่แมงดา ตัวเมียพาผัวลอยเที่ยวเลื่มไคล
เขาจับตัวผัวทิ้งไว้กลางน้ำ ระลอกซ้ำสาดซัดให้ตัดษัย
พอเมียตายฝ่ายผัวก็บรรลัย โอ้เหมือนใจที่พี่รักภัคินี
แม้น้องตายพี่จะวายชีวิตด้วย เป็นเพื่อนม้วยมิ่งแม่ไปเมืองผี
รำจวนจิตคิดมาในวารี จนถึงที่ศาลาบ้านนาเกลือ

หยุดประทับดับดวงพระสุริย์แสง ยิ่งโรยแรงร้อนรนนั้นล้นเหลือ
จะเคี้ยวข้าวตละคำเอาน้ำเจือ พอกลั้วเกลือกล้ำกลืนค่อยชื่นใจ
ทั้งล้าเลื่อยเหนื่อยอ่อนนอนสนิท จนอาทิตย์แย้มเยี่ยมเหลี่ยมไศล
ถอนสะอื้นตื่นตายังอาลัย รำจวนใจจรจากศาลามา
เข้าเดินดงพงชัฏสงัดเงียบ เย็นยะเยียบน้ำค้างพร่างพฤกษา
ออกชะวากปากทุ่งพัทยา นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วงเวียน
บุกละแวกแฝกแขมแอร่มรก กับกอกกสูงสูงเสมอเศียร
ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน[๑] ขึ้นโขดเตียนตอกรอก[๒] ยอกระยำ
กลัวปลิงเกาะเลาะลัดขัดเขมร ลงลุยเลนพรวดพราดพลาดถลำ
ถึงแนวน่องย่องก้าวเอาเท้าคลำ แต่ท่องน้ำอยู่จนเที่ยงจึงพบทาง
พอยกเท้าก้าวเดินบนเนินแห้ง ทั้งขาแข้งเข่าข้อให้ขัดขวาง
เจ็บระบมคมหญ้าคาระคาง ค่อยย่องย่างเหยียบฝุ่นให้งุนโงง
เห็นพฤกษาไม้มะค่ามะขามข่อย ทั้งไทรย้อยยอดโยนโดนตะโขง[๓]
เหมือนไม้ดัดจัดวางข้างพระโรง เป็นพุ่มโพรงสาขาน่าเสียดาย
เดินพินิจเหมือนคิดสมบัติบ้า จะใคร่หาต้นไม้เข้าไปถวาย
นี่เหน็ดเหนื่อยเลื่อยล้าบรรดาตาย แสนเสียดายดูเดินจนเกินไป
ถึงท้องธารศาลเจ้าริมเขาขวาง พอได้ทางลงมหาชลาไหล
เข้าถามเจ๊กลูกจ้างตามทางไป เป็นจีนใหม่อ้อแอ้ไม่แน่นอน
ร้องไล้ขื่อมือชี้ไปที่เขา ก็ดื้อเดาเลียบเดินเนินสิงขร
ศิลาแลเป็นชะแง่ชะงักงอน บ้างพรุนพรอนแตกกาบเป็นคราบไคล
ต้องเลี่ยงเลียบเหยียบยอกเอาปลาบแปลบ ถึงที่แคบเป็นเขินเนินไศล
ค่อยตะกายป่ายปีนเปะปะไป จะขาดใจเสียด้วยเหนื่อยทั้งเมื่อยกาย

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ด้วยน้ำฝนหล่นค้างหนทางเตียน"*
๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ขึ้นโขดเสี้ยนตอตอกยอกระยำ"*
๓ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ทั้งไทรย้อยเอนโอนต้นตะโขง"*

ถึงที่โขดต้องกระโดดขึ้นบนแง่ ก่นเอาแม่จีนใหม่นั้นใจหาย
บอกว่าใกล้ไกลมาบรรดาตาย ทั้งแค้นนายแสงนำไม่จำทาง
ทำซมเซอะเคอะคะมาปะเขา แต่โดยเมากัญชาจนตาขวาง
แกไขหูสู้นิ่งไปตามทาง ถึงพื้นล่างแลลาดล้วนหาดทราย
ต่างโหยหิวนิ่วหน้าสองขาแข็ง ในคอแห้งหอบรนกระหนกระหาย
กลืนกระเดือกเกลือกลิ้นกินน้ำลาย เจียนจะตายเสียด้วยร้อนอ่อนกำลัง
น้ำก็นองอยู่ในท้องชลาสินธุ์ จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง
เหมือนไร้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง จะเกี่ยวมั่งก็จะเฆี่ยนเอาเจียนตาย
ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้ นึกอะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย
แล้วปลอบน้องสองราปรีชาชาย มาถึงท้ายทิวป่านาจอมเทียน
เห็นบ่อน้ำร่ำดื่มเอาโดยอยาก พออ้าปากเหมิ่นหืนให้คลื่นเหียน
ค่อยมีแรงแข็งใจไปทางเกวียน ไม่แวะเวียนเดาเดินดำเนินไป
ถึงห้วยขวางตัดทางเข้าไต่ถาม พบขุนรามเรียกหาเข้าอาศัย
กินข้าวปลาอาหารสำราญใจ เขาแต่งให้หลับนอนผ่อนกำลัง
สงสารแสงแสนสุดเมื่อหยุดพัก เฝ้านั่งชักกัญชากับตาสัง
เสียงขาคะอยู่จนพระเคาะระฆัง ต่างร่ำสั่งฝากรักกันหนักครัน
แสนวิตกอกพี่เมื่ออ้างว้าง ถามถึงทางที่จะไปในไพรสัณฑ์
ชาวบ้านบอกมรคาว่ากว่าพัน สะกิดกันแกล้วกล้าเป็นน่ากลัว
ยิ่งหวาดจิตคิดคุณพระชินสีห์ กับชนนีบิตุเรศบังเกิดหัว
ข้าตั้งใจไปหาบิดาตัว ให้พ้นชั่วที่ชื่อว่าไภยันต์
อธิษฐานแล้วสะท้านสะท้อนอก สำเนียงนกเพรียกไพรทั้งไก่ขัน
เมฆแอร่มแย้มแยกแหวกตะวัน ก็ชวนกันอำลาเขาคลาไคล
เขม้นเมินเดินตรงเข้าดงดึก ดูซึ้งซึกมิได้เห็นพระสุริย์ใส
เสียงฟ้าร้องก้องลั่นสนั่นไพร ไม้ไหวไหวเหลียวหลังระวังคอย
สงัดเงียบเยียบเย็นยะเยือกอก น้ำค้างตกหยดเหยาะลงเผาะผอย
พฤกษาสูงยูงยางสล้างลอย ดูชดช้อยชื่นชุ่มชอุ่มใบ

ถึงปากช่องหนองชะแง้วเข้าแผ้วถาง แม้นค่ำค้างอรัญวาได้อาศัย
เป็นที่ลุ่มขุมขังคงคาลัย วังเวงใจรีบเดินไม่เมินเลย
หนทางรื่นพื้นทรายละเอียดอ่อน ในดงดอนดอกพะยอมหอมระเหย
หายละหวยด้วยพระพายมาชายเชย ชะแง้เงยแหงนทัศนามา
ถึงบางไผ่ไม่เห็นไผ่เป็นไพรชัฏ แสนสงัดเงียบในไพรพฤกษา
ต้องข้ามธารผ่านเดินเนินวนา อรัญวาอ้างว้างในกลางดง
ถึงพงค้อคอเขาเป็นโขดเขิน ต้องขึ้นเนินภูผาป่าระหง
ส่งกระทั่งหลังโคกเป็นโตรกตรง๑ เมื่อจะลงก็ต้องวิ่งเหมือนลิงโลน
แต่ข้ามห้วยเหวผาจนขาขัด ต้องกำดัดวิ่งเต้นดังเล่นโขน
ทั้งรากยางขวางโกงตะโขงโคน สะดุดโดนโดดข้ามไปตามทาง
ถึงพุดรสาครเป็นพวยพุ น้ำทะลุออกจากชะวากขวาง
ดูซึ้งใสไหลเชี่ยวเป็นเกลียวกลาง สไบบางชุบซับกับอุรา
แล้วขึ้นเนินเดินในดงไม้หอม สะพรั่งพร้อมปรูปรายปฤษณา
ยามพระพายชายเชยรำเพยพา หอมบุปผารื่นรื่นชื่นอารมณ์
เหมือนกลิ่นปรางนางปนสุคนธ์รื่น คิดถึงคืนเคียงน้องประคองสม
ถอนสะอื้นยืนเด็ดลำดวนดม พี่นึกชมต่างนางไปกลางไพร
ถึงห้วยอีร้าและระย้าล้วนสายหยุด ดอกนั้นสุดที่จะดกดูไสว
กะมองกะเมงนมแมวเป็นแถวไป ล้วนลูกไม้กลางป่าทั้งหว้าพลอง
สะท้อนหล่นใต้ต้นออกเกลื่อนกลิ้ง ฝูงคางลิงกินเล่นเป็นเจ้าของ
ต่างเก็บเคี้ยวเปรี้ยวปรายเสียก่ายกอง แต่โดยลองเลือกชิมจนอิ่มไป
ถึงโตรกตรวยห้วยพระยูนจะหยุดร้อน เห็นแรดนอนอยู่ในดงให้สงสัย
เรียกกันดูด้วยไม่รู้ว่าสัตว์ใด เห็นหน้าใหญ่อย่างจระเข้ตะคุกตัว
มันเห็นหน้าทำตากะปริบนิ่ง เห็นหลายสิ่งคอคางทั้งหางหัว
รู้ว่าแรดกินหนามให้คร้ามกลัว ขยับตัววิ่งพัลวันไป

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"สูงกระทั่งหลังโขดเป็นโตรดตรง"*

ครู่หนึ่งถึงชะวากชากลูกหว้า ล้วนพฤกษายางยูงสูงไสว
แต่ล้วนทากตะเละรำลำพูไพร๑ ไต่ใบไม้ยูงยาง๒ มากลางแปลง
กระโดดเผาะเกาะผับกระหยับคืบ ถีบกระทืบมิใคร่หลุดสุดแสยง
ปลดที่ตีนติดขาระอาแรง ทั้งขาแข้งเลือดโซมชโลมไป
ออกเดินถี่หนีทากถึงชากขาม เป็นสนามน้ำท่าได้อาศัย
เห็นรอยคนแรมค้างอยู่กลางไพร ขึ้นต้นไม้หักรังไว้เรียงราย
เสียงลิงค่างบ่างชะนีวะหวีดโหวย กระหึมโหยห้อยไม้น่าใจหาย
เสียงผัวผัวตัวเมียเที่ยวโยนกาย เห็นคนอายแอบอิงกับกิ่งยาง
โอ้ชะนีเวทนาเที่ยวหาผัว เหมือนตัวพี่จากน้องให้หมองหมาง
ชะนีเพรียกเรียกชายอยู่ปลายยาง พี่เรียกนางนุชน้องอยู่ในใจ
เห็นป่าสูงฝูงนกในดงดึก หวนระลึกถึงสุดาน้ำตาไหล
จักจั่นร้องพร้องเพราะเสนาะไพร ทั้งเสียงไก่เถื่อนขันสนั่นเนิน
พฤกษาเบียดเสียดสีดังปี่แก้ว วิเวกแว่วหว่างลำเนาภูเขาเขิน
สดับฟังวังเวงเป็นเพลงเพลิน ต้องรีบเดินโดยด่วนด้วยจวนเย็น
ถึงห้วยโป่งเห็นธารละหานไหล คงคาใสปลาว่ายคล้ายคล้ายเห็น
มีกรวดแก้วแพรวพรายรายกระเด็น บ้างแลเห็นเป็นสีบุษราคัม
ขึนอารมณ์ชมเชยเลยลีลาศ พระพายพาดพัดเรื่อยมาเฉื่อยฉ่ำ
ทั้งสองข้างมรคาป่าระกำ สล้างลำแลสลับอยู่กับกอ
หอมบุปผาสาโรชมารื่นรื่น ต่างหยุดยืนใจหายเสียดายหนอ
แม้นอยู่เคียงเวียงชัยเห็นไม่พอ จะตัดต่อเรือแล่นเล่นตามกัน
ทะลายลูกสุกแลดูแออัด เอาดาบตัดชิมไปในไพรสัณฑ์
มันแสนเปรี้ยวเบี้ยวหน้าเข้าหากัน ออกเข็ดฟันเป็นจะตายด้วยรายชิม ฯ

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"แต่ล้วนทากแต่ละรากลำพูไพร"*

๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ไต่ใบไม้ยุ่งย่างมากลางแปลง"*

๏ ถึงห้วยพร้าวเท้าเมื่อยออกเลื่อยล้า เห็นผิดฟ้าฝนย้อยลงหยิมหยิม
สุริย์ฉายบ่ายเยื้องเมืองประจิม อุระปิ้มศรปักสลักทรวง
ออกเดินรีบถีบถอนไปทุกอย่าง กลัวจะค้างค่ำลงในดงหลวง
ด้วยครึ้มครึกพฤกษาลดาพวง ไม่เห็นดวงสุริยาเวลาไร
พอเต็มตึงถึงสุนัขกะบากนั้น รอยเขาฟันพฤกษาอยู่อาศัย
เห็นรอยคนปนควายค่อยคลายใจ รู้ว่าใกล้ออกดงเดินตะบึง
แต่ย่างย้ายทรายฝุ่นขยุ่นยุบ ยิ่งเหยียบฟุบขาแข้งให้แข็งขึง
ยิ่งจวนเย็นเส้นสายให้ตายตึง ดูเหมือนหนึ่งเหยียบโคลนให้โอนเอน
ออกปากช่องท้องทุ่งที่ตลิ่ง ต่างเกลือกกลิ้งลงทั้งรกถกเขมร
ด้วยล้าเลื่อยเหนื่อยอ่อนนอนระเนน จนสุริเยนทร์ลับไม้ชายทะเล
ผลัดกันทำย่ำเหยียบแล้วยืนหยัด กระดูกดัดผัวะเผาะให้โผเผ
ค่อยย่างเท้าก้าวเขยกดูเกกเก ออกโซเซเดินข้ามตามตะพาน
เป็นทุ่งแถวมีแนวแม่น้ำอ้อม ระยะหย่อมเคหาน่าสนาน
เป็นเนินสวนล้วนเหล่ามะพร้าวตาล เข้าลับบ้านทับม้า[๑] ลีลาไป
พอสิ้นดงตรงบากออกปากช่อง ถึงระยองเหย้าเรือนดูไสว
แวะเข้าย่านบ้านเก่าค่อยเบาใจ เขาจุดไต้ต้อนรับให้หลับนอน
ฝ่ายนายแสงถึงตำแหน่งสำนักน้อง เขายิ้มย่องชมหลานคลานสลอน
พี่ว้าเหว่เอกาอนาทร ด้วยจะจรต่อไปเป็นหลายคืน
ครั้นรุ่งเช้าเท้าบวมทั้งสองข้าง จะย่องย่างสุดแรงจะแข็งขืน
อยู่ระยองสองวันสู้กลั้นกลืน ค่อยแช่มชื่นชวนกันว่าจะคลาไคล
นายแสงหนีลี้หลบไม่พบเห็น โอ้แสนเข็ญคิดน่าน้ำตาไหล
น้อยหรือเพื่อนเหมือนจะร่วมชีวาลัย มาสูญใจจำจากเมื่อยากเย็น
จึงกรวดน้ำร่ำว่าต่ออาวาส อันชายชาตินี้หนอไม่ขอเห็น
มาลวงกันปลิ้นปลอกหลอกทั้งเป็น จะชี้เช่นชั่วช้าให้สาใจ

---

๑ *ปัจจุบันเรียกทับมา*

เดชะสัตย์อธิษฐานประจานแจ้ง ให้เรียกแสงเทวทัตจนตัดษัย
เหมือนชื่อตั้งหลังพิหารเขียนถ่านไฟ ด้วยน้ำใจเหมือนมินหม้อทรชน
แล้วชวนสองน้องรักร่วมชีวิต ให้เปลี่ยวจิตไม่แจ้งรู้แห่งหน
จากระยองย่องตามกันสามคน เลียบถนนคันนาป่ารำไร
ถึงบ้านนาตาขวัญสำคัญแน่ เห็นยายแก่แวะถามตามสงสัย
เขาชี้นิ้วแนะทิวหนทางไป ประจักษ์ใจจำแน่ดำเนินมา
ถึงบ้านแลงทางแห้งเห็นทุ่งกว้าง เฟือนหนทางทวนทบตลบหา
บุกละแวกแฝกแขมกับหญ้าคา จนแดดกล้ามาถึงย่านบ้านตะพง
มีเคหาอารามงามระรื่น ด้วยพ่างพื้นพุ่มไม้ไพรระหง
ตัดกระพ้อห่อได้ทุกไร่กง พี่หลีกลงทางทุ่งกระทอลอ
เห็นสาวสาวชาวไร่เข้าไถที่ บ้างพาทีอือเออเสียงเหนอหนอ
แลขี้ไคลใส่ตาบเป็นคราบคอ ผ้าห่มห่อหมากแห้งตาแบงมาน
พี่สู้เมินเดินตรงเข้าดงสูง เสียงนกยูงเบญจวรรณขึ้นขันขาน
คิดถึงน้องหมองใจอาลัยลาน แม้นแจ้งการว่าพี่จากอยุธยา
จะเศร้าสร้อยคอยท่าเป็นทุกข์ร้อน ถึงยามนอนยามกินถวิลหา
พี่ก็แสนสุดยากลำบากมา ทั้งเดินป่าปิ้มกายจะวายวาง
ต้องเวียนวงหลงทบตลบเลี้ยว ด้วยรกเรี้ยวห้วยหนองเป็นคลองขวาง
ระหกระเหินเดินภาวนาพลาง พอพบทางลงถึงท้องทะเลวน
เสียงพิลึกคริกครื้มกระหึมคลื่น ร่มระรื่นรุกขาพฤกษาสน
เหล่าต้นโปลงโกงกางกิ่งพิกล สล้างต้นเต็งตั้งสะพรั่งตา
ถึงปากช่องคลองกรุ่นเห็นคลองกว้าง มีโรงร้างเรียงรายชายพฤกษา
เป็นชุมรุมหน้าน้ำเขาทำปลา ไม่รอรารีบเดินดำเนินพลาง
ถึงศาลเจ้าอ่าวสมุทรที่สุดหาด เลียบลีลาศขึ้นตามช่องที่คลองขวาง
ถึงบ้านแกลงลัดบ้านไปย่านกลาง เห็นฝูงนางสานเสื่อนั้นเหลือใจ
แต่ปากพลอดมือสอดขยุกขยิก จนมือหงิกงอแงไม่แบได้
เป็นส่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคน

พอพลบค่ำสำนักที่เรือนเพื่อน ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน
มุงด้วยไม้หวายโสมแสนพิกล ไม่มีคนแล้วก็ม้วนหลังคาวาง
ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคลี่ ดูก็ดีเร็วรัดไม่ขัดขวาง
เวลาค่ำล้ำเหลือด้วยเสือกวาง ปีบมาข้างเรือนเหย้าที่เรานอน
เขาดักจั่นชั้นในใส่สุนัข มันหอบฮักดิ้นโดยแล้วโหยหอน
ยิ่งดึกฟังวังเวงวนาดร สังเวชนอนมิใคร่หลับระงับลง
จนรุ่งแจ้งแสงสายไม่วายโศก บริโภคเสร็จสมอารมณ์ประสงค์
จากสถานบ้านแกลงไปกลางดง ต้นรังรงร่มชื่นระรื่นเย็น
เห็นรอกแตแย้ตุ่นออกวุ่นวิ่ง เอาดินทิ้งไล่ทุบตะครุบเล่น
ลูกมะม่วงร่วงกลาดดาษกระเด็น เสียดายเป็นกลางไพรไม่ได้การ
อยู่ใกล้วังดังนี้นางสาวสาว จะโน้มน้าวกิ่งเก็บเกษมศานต์
นึกดำเนินเดินกลางทางกันดาร ถึงตะพานยายเหมสร้างที่กลางไพร
เป็นทุ่งแถวแนวน้ำสกัดกั้น ต้องพากันลุยเลียบทะเลไหล
แล้วขึ้นข้ามตามตะพานสำราญใจ ลงเลียบในตีนเขาลำเนาทาง
ดูครึ้มครึกพฤกษาป่าสงัด ทะลุลัดตัดทะเลแหลมทองหลาง
ต่างเพลิดเพลินเดินว่าเสภาพลาง ถูกขุนช้างเข้าหอหัวร่อเฮ
เห็นไร่แตงแกล้งแวะเข้าริมห้าง ทำถามทางชักชวนให้สรวลเส
พอเจ้าของแตงโมปะโลปะเล สมคะเนกินแตงพอแรงกัน
แล้วภิญโญโมทนาลาลีลาศ ลงเลียบหาดปรีดิ์เปรมเกษมสันต์
ถึงปากช่องคลองน้ำเป็นสำคัญ ตำแหน่งนั้นชื่อชะวากปากลาวน
ไม่หยุดยั้งตั้งหน้าเข้าป่ากว้าง ไปตามทางโขดเขินเนินถนน
สดับเสียงลิงค่างครางคำรน เหมือนคนกรนโครกครอกทำกลอกตา ฯ

๏ ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพอค่ำพลบ ประสบพบเผ่าพงศ์พวกวงศา
ขึ้นกระฎีที่สถิตท่านบิดา กลืนน้ำตาก็ไม่ฟังเฝ้าพรั่งพราย
ศิโรราบกราบเท้าให้เปล่าจิต รำคาญคิดอาลัยมิใคร่หาย
ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย จึงแยกย้ายบิตุราชญาติกา

มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่ ให้ตั้งแต่เศร้าสร้อยละห้อยหา
ชนนีอยู่ศรีอยุธยา บิดามาอ้างว้างอยู่กลางไพร
ภูเขาขวางทางกั้นอรัญเวศ ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล
เดินกันดารปานปิ้มจะบรรลัย จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว
ท่านชูช่วยอวยพรให้ผ่องแผ้ว ดังฉัตรแก้วกางกั้นไว้เหนือหัว
อุตส่าห์ฝนไพลทารักษาตัว ค่อยยังชั่วมึนเมื่อยที่เหนื่อยกาย
บรรดาเหล่าชาวบ้านประมาณมาก ต่างมาฝากรักใคร่เหมือนใจหมาย
พูดถึงที่ตีโบยขโมยควาย กล่าวขวัญนายเบียดเบียนแล้วเฆี่ยนตี
ถามราคาพร้าขวานจะวานซื้อ ล้วนอออือเอ็งกูกะหนูกะหนี
ทีคะขาคำหวานนานนานมี เป็นว่าขี้คร้านฟังแต่ชังตาย
เวลาเช้าก็ชวนกันออกป่า มันโม้หมาไล่เนื้อไปเหลือหลาย
พอเวลาสายัณห์ตะวันชาย ได้กระต่ายตะกวดกวางมาย่างแกง
ทั้งแย้บึ้งอึ่งอ่างเนื้อค่างคั่ว เขาทำครัวครั้นไปปะขยะแขยง
ต้องอดสิ้นกินแต่ข้าวกับเต้าแตง จนเรี่ยวแรงโรยไปมิใคร่มี
อยู่บุรินกินสำราญทั้งหวานเปรี้ยว ตั้งแต่เที่ยวยากไร้มาไพรศรี
แต่น้ำตาลมิได้พานในนาภี ปัถวีวาโยก็หย่อนลง
ด้วยเดือนเก้าเข้าวสาเป็นหน้าฝน จึงขัดสนสิ่งของต้องประสงค์
ครั้นแล้วลาฝ่าเท้าท่านบิตุรงค์ ไปบ้านพงค้อตั้งริมฝั่งคลอง
ดูหนุ่มสาวชาวบ้านรำคาญจิต ไม่น่าคิดเข้าในกลอนอักษรสนอง
ล้วนวงศ์วานว่านเครือเป็นเชื้อชอง๑ ไม่เหมือนน้องนึกน่าน้ำตากระเด็น
แล้วไปชมกรมการบ้านดอนเด็จ ล้วนเลี้ยงเป็ดหมูเนื้อดูเหลือเข็ญ
ยกกระบัตรคัดช้อนทุกเช้าเย็น เมียที่เป็นท่านผู้หญิงนั่งปิ้งปลา ฯ
๏แล้วไปบางทางเลื่อนบ้านพงอ้อ ไม่เหลือหลอหลายตำแหน่งแสวงหา
จะเที่ยวดูคนผู้ทำยาตา ไม่เห็นหน้านึกระทดสลดใจ

---

๑ *เป็นชนชาติในตระกูลภาษามอญ - เขมร*

ถึงคนผู้อยู่เกลื่อนก็เหมือนเปลี่ยว สันโดษเดี่ยวด้วยว่าจิตผิดวิสัย
มาอยู่ย่านบ้านกร่ำระกำใจ ชวนกันไปชมทะเลทุกเวลา
เห็นเงื้อมเขาเงาบังขึ้นนั่งเล่น ลมเย็นเย็นอยากดูหมู่มัจฉา
แลตลิ่งโล่งลิ่วทิวชลา ดูนาวาแล่นละเลาะริมเกาะเกียน
บ้างก้าวเสียดเฉียดทางไปข้างเขา บ้างออกเข้าข้ามฟากดังฉากเขียน
เรือตระเวนเจนแดนเที่ยวแล่นเวียน ดาษเดียรดูสล้างกลางชลา
ครั้นยามเย็นเห็นเหมือนหนึ่งเมฆพลุ่ง เป็นควันฟุ้งราวกับไฟไกลหนักหนา
แล้วถอยลงโพลงขึ้นไม่ขาดตา ถามผู้เฒ่าเขาว่าปลามันพ่นฟอง[๑]
เห็นจริงจังนั่งนึกพิลึกล้ำ จนพลบค่ำมืดมนขนสยอง
ยิ่งอาลัยใจมาอยู่ที่คู่ครอง แม้นแม่น้องได้มาเห็นเหมือนเช่นนี้
จะแอบอิงวิงวอนชะอ้อนถาม ตำแหน่งนามเกาะแก่งแขวงวิถี
ได้เชยชื่นรื่นรสสุมาลี แล้วจะชี้ให้แม่ชมยมนา
ไหนตัวพี่นี้จะชมทะเลหลวง จะชมดวงนัยน์เนตรของเชษฐา
โอ้อาลัยไกลแก้วกานดามา กลั้นน้ำตามิใคร่หยุดสุดระกำ
เสียดายนักภัคินีเจ้าพี่เอ๋ย ยังชื่นเชยชมชิมไม่อิ่มหนำ
มายากเย็นเห็นแต่ผ้าแพรดำ ได้ห่มกร่ำอยู่กับกายไม่วายตรอม
อยู่บ้านกร่ำทำบุญกับบิตุเรศ ถึงเดือนเศษโศกซูบจนรูปผอม
ทุกคืนค่ำกำสรดสู้อดออม ประณตน้อมพุทธคุณกรุณา
ทั้งถือศีลกินเพลเหมือนเช่นบวช เย็นเย็นสวดศักราชศาสนา
พยายามตามกิจด้วยบิดา[๒] เป็นฐานานุประเทศอธิบดี[๓]
จอมกษัตริย์มัสการขนานนาม เจ้าอารามอารัญธรรมรังษี
เจริญพรตยศยิ่งมิ่งโมลี กำหนดยี่สิบวสาสถาวร

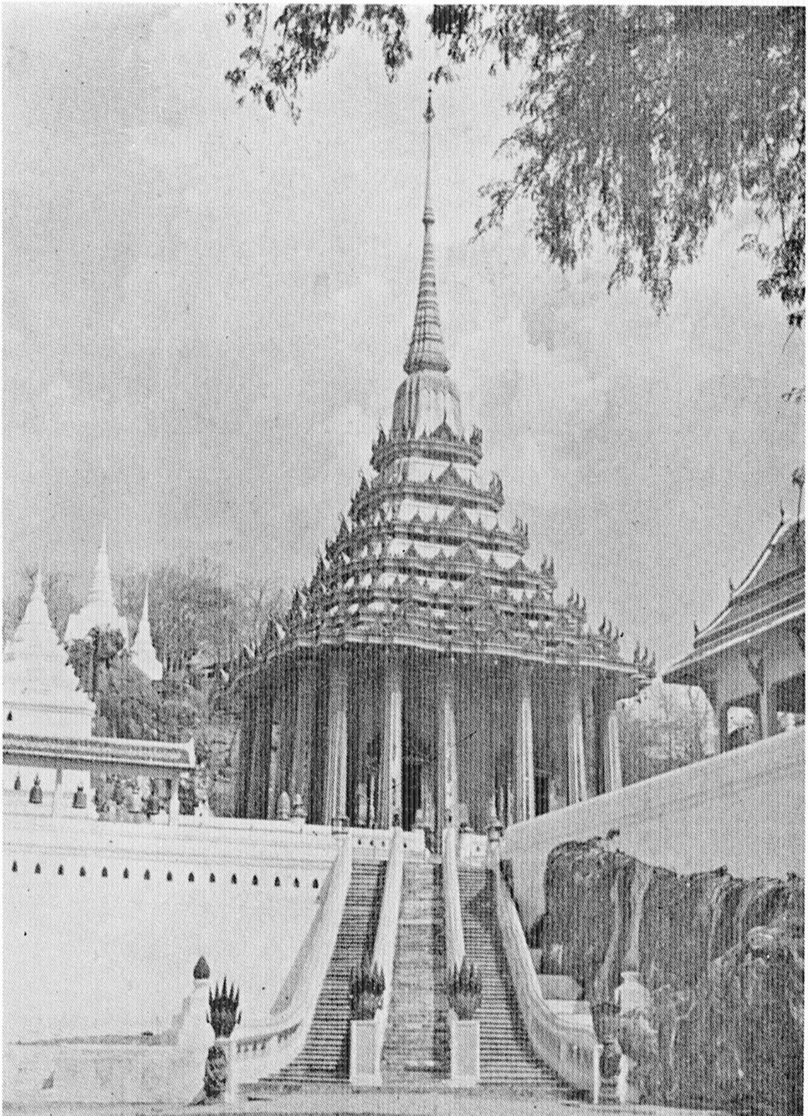
๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ถามผู้เฒ่าเขาว่าปลาพ่นฟอง"*
๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"พยายามตามกิจท่านบิดา"*
๓ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"เป็นฐานานุประเทศธิบดี"*

ได้พบเห็นเป็นทำนุอุปถัมภ์ ก็กรวดน้ำนึกคะนึงถึงสมร
ให้ไพบูลย์พูนสวัสดิ์พิพัฒน์พร อย่ารู้ร้อนโรคภัยสิ่งไรพาน
ถึงชาตินี้มิได้สมอารมณ์คิด ด้วยองค์อิศรารักษ์จะหักหาญ
ขอให้น้องครองสัตย์ซึ่งปฏิญาณ ได้พบพานภายหน้าเหมือนอารมณ์
พอควรคู่รู้รักประจักษ์จิต ได้ชื่นชิดชมน้องประคองสม
ถึงต่างแดนแสนไกลไพรพนม ให้ลอยลมลงมาแอบแนบอุรา
อย่ารู้จักผลักพลิกทั้งหยิกข่วน แขนแต่ล้วนรอยเล็บเจ็บหนักหนา
ให้แย้มยิ้มพริ้มพร้อมน้อมวิญญาณ์ แล้วก็อย่าขี้หึงตะบึงตะบอน
ขอแบ่งบุญคุณศีลถวิลถึง ให้ทราบซึ่งโสตทรวงดวงสมร
ถึงอยู่ไกลในป่าพนาดร แต่ใจจรจงสวาทไม่คลาดคลา
ไปเที่ยวเล่นเห็นดอกไม้แล้วใจอยาก จะใคร่ฝากดวงเนตรของเชษฐา
ก็จนใจไกลทางต่างสุธา แต่น้ำตานี้แลฟูมละลุมลง
เวลาค่ำช้ำใจเข้าไสยาสน์ โอ้อนาถในวนาป่าระหง
ยินแต่เสียงลิงค่างที่กลางดง วิเวกวงวันเวศวังเวงใจ
จักจั่นหวั่นแว่วแจ้วแจ้วเสียง เหมือนสำเนียงวนิดาน้ำตาไหล
หนาวน้ำค้างพร่างพรมพนมไพร โอ้เจียนใจพี่จะขาดอนาถนึก
ได้แนบหมอนอ่อนอุ่นให้ฉุนชื่น ระรวยรื่นรสลำดวนเมื่อจวนดึก
ทั้งหอมแพรดำร่ำยิ่งรำลึก ทรวงสะทึกทุกทุกคืนสะอื้นใจ ฯ
๏ จนเดือนเก้าเช้าค่ำยิ่งพรำฝน ทุกตำบลบ้านกร่ำล้วนน้ำไหล
ยิ่งง่วงเหงาเศร้าช้ำระกำใจ จนล้มไข้คิดว่ากายจะวายชนม์
ให้เคลิ้มเคล้นเห็นปีศาจประหวาดหวั่น อินทรีย์สั่นเศียรพองสยองขน
ท่านบิดาหาผู้ที่รู้มนต์ มาหลายคนเขาก็ว่าต้องอารักษ์
หลงละเมอเพ้อพูดกับผีสาง ที่เคียงข้างคนผู้ไม่รู้จัก
แต่หมอเฒ่าเป่าปัดชะงัดนัก ทั้งเซ่นวักหลายวันค่อยบรรเทา
ให้คนทรงลงผีเมื่อพี่เจ็บ ว่าเพราะเก็บดอกไม้ที่ท้ายเขา
ไม่งอนง้อขอสู่ทำดูเบา ท่านปู่เจ้าคุมแค้นจึงแทนทด

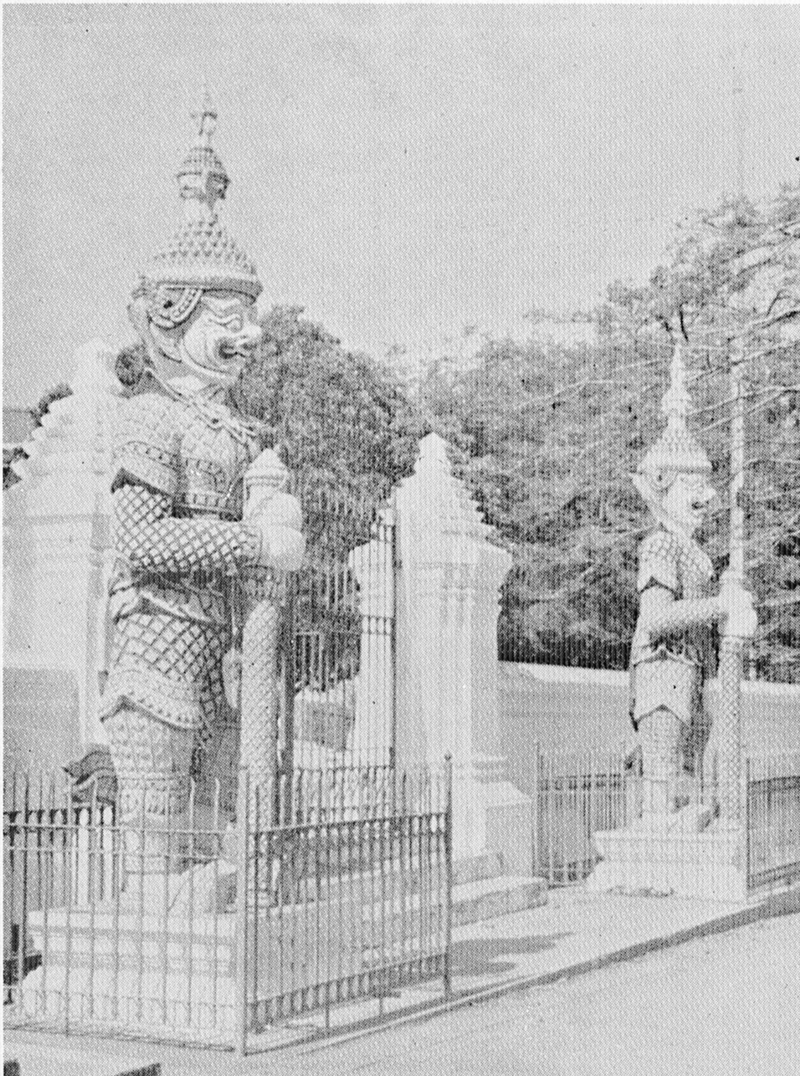
ครั้นตาหมอขอโทษก็โปรดให้ ที่จริงใจพี่ก็รู้อยู่ว่าปด
แต่ชาวบ้านท่านถือข้างท้าวมด จึงสู้อดนิ่งไว้ในอุรา
ทุกเช้าเย็นเห็นแต่หลานที่บ้านกร่ำ ม่วงกับคำกลอยจิตขนิษฐา
เห็นเจ็บปวดนวดฟั้นช่วยฝนยา ตามประสาซื่อตรงเป็นวงศ์วาน
ครั้นหายเจ็บเก็บดอกไม้มาให้บ้าง กลับระคางเคืองข้องกันสองหลาน
จะว่ากล่าวน้าวโน้มประโลมลาน ไม่สมานสโมสรเหมือนก่อนมา
ก็จนจิตคิดเห็นว่าเป็นเคราะห์ จึงจำเพาะหึงหวงพวงบุปผา
ต้องคร่ำครวญรวนอยู่ดูเอกา ก็เลยลาบิตุรงค์ทั้งวงศ์วาน
ออกจากย่านบ้านกร่ำซ้ำวิโยค กำสรดโศกเศร้าหมองถึงสองหลาน
เมื่อไข้หนักรักษาพยาบาล แต่นี้นานจะได้มาเห็นหน้ากัน
ครั้นจะมิหนีมาจะลาเล่า จะสร้อยเศร้าโศกาเพียงอาสัญ
จึงพากเพียรเขียนคำเป็นสำคัญ ให้สองขวัญเนตรนางไว้ต่างกาย
อย่าเศร้าสร้อยคอยพี่พอปีหน้า จึงจะมาทำขวัญเหมือนมั่นหมาย
ไม่ทิ้งขว้างห่างให้เจ้าได้อาย จงครองกายแก้วตาอย่าอาวรณ์
โอ้จากหลานบ้านกร่ำระกำจิต ก็เพราะคิดถึงแม่หญิงมิ่งสมร
สู้ฟูมฝนทนฟ้าอุตส่าห์จร เป็นทุกข์ร้อนแรมทางมากลางไพร
ถึงกรุงศรีอยุธยาขึ้นห้าค่ำ จึงเขียนคำจริงแจ้งแถลงไข
ให้ดวงเนตรเชษฐาด้วยอาลัย จงเห็นใจเถิดที่จิตคิดคำนึง
ถึงเจ็บไข้ไม่ตายไม่คลายรัก มีแต่ลักลอบนึกรำลึกถึง
ช่วยยิ้มแย้มแช่มชื่นอย่ามึนตึง ให้เหือดหึงลงเสียบ้างจงฟังคำ
พี่อุ้มทุกข์บุกป่ามหารณพ มาหมายพบพูดความกับงามขำ
อย่าบิดเบือนเชือนช้าทำระกำ แต่อยู่กร่ำตรอมกายมาหลายเดือน
ได้ดูงามตามทางที่นางอื่น ก็หลายหมื่นเหยียบแสนไม่แม้นเหมือน
ไม่มีสู้คู่ควรกระบวนเบือน เหมือนแม่เพื่อนชีพชายจนปลายแดน
พี่จากไปได้แต่รักมาฝากน้อง มากกว่าของอื่นอื่นสักหมื่นแสน
พอเป็นค่าผ้าห่มที่ชมแทน อย่าเคืองแค้นเลยที่ฉันไม่ทันลา

ด้วยเกิดความลามถึงเพราะหึงหวง คนทั้งปวงเขาคิดริษยา
จึงหลีกตัวกลัวบุญคุณบิดา ไปแรมป่าปิ้มชีวันจะบรรลัย
แม่อยู่ดีปรีดิ์เปรมเกษมสวัสดิ์ หรือเคืองขัดขุกเข็ญเป็นไฉน
หรือแสนสุขทุกเวลาประสาใจ สิ้นอาลัยลืมหมายว่าวายวาง
หรือพร้อมพรักพักตร์เพื่อนที่เยือนยิ้ม ให้เปรมปริ่มประดิพัทธ์ไม่ขัดขวาง
จะปราบปรามห้ามหวงพวงมะปราง ให้จืดจางจำจากกระดากใจ
นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก เหมือนขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย
อย่าหมางหมองข้องขัดตัดอาลัย ให้ชื่นใจเหมือนแต่หลังมั่งเถิดเอยฯ

นิราศพระบาท

พระมณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
เห็นบันได ๓ สาย และนาค ๕ เศียร ประจำราวบันได

ทวาราที่ตรงหน้าบันไดนาค มีรูปรากษสสองอสูรขยัน
แสยะแยกโอษฐ์อ้าสองตามัน ยืนยิงฟันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น

นิราศพระบาท[๑]

๏ โอ้อาลัยใจหายไม่วายห่วง[๒]

ดังศรสักปักซ้ำระกำทรวง เสียดายดวงจันทราพะงางาม[๓]
เจ้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรธพี่ แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม[๔]
จนพระหน่อสุริยวงศ์ทรงพระนาม[๕] จากอารามแรมร้างทางกันดาร
ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท จำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
ตามเสด็จเสร็จโดยแดนกันดาร[๖] นมัสการรอยบาทพระศาสดาฯ

๏ วันจะจรจากน้องสิบสองค่ำ[๗] พอจวนย่ำรุ่งเร่งออกจากท่า
รำลึกถึงดวงจันทร์ครรไลลา พี่ตั้งตาแลแลตามแพราย
ที่ประเทศเขตเคยได้เห็นเจ้า ก็แลเปล่าเปลี่ยวไปน่าใจหาย
แสนสลดให้ระทดระทวยกาย ไม่เหือดหายห่วงหวงเป็นห่วงครัน ฯ

๏ ถึงคลองขวางบางจากยิ่งตรมจิต ใครช่างคิดชื่อบางไว้กางกั้น
ว่าชื่อจากแล้วไม่รักรู้จักกัน พิเคราะห์ครันหรือมาพ้องกับคลองบาง

---

๑ *แต่งเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๕๐ เมื่อครั้งสุนทรภู่เป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ โอรสกรมพระราชวังหลัง*

๒ บางฉบับว่า "โอ้อาลัยใจหายเป็นห่วงหวง"

๓ หญิงชื่อจันทร์ เป็นนางข้าหลวงในพระราชวังหลัง และเป็นภรรยาของท่านสุนทรภู่ แต่ระหว่างนี้คงจะมีเรื่องหึงหวงโกรธเคืองกัน และแยกกันอยู่มาประมาณ ๑ เดือนแล้ว

๔ เดือน ๓ ปีเถาะ นพศก พ.ศ. ๒๓๕๐

๕ พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในกรมพระราชวังหลัง ทรงผนวชอยู่วัดระฆังโฆสิตาราม

๖ *ฉบับเขียนสมุดไทย บางฉบับเป็น "ตามเสด็จโดยแดนแสนกันดาร"*

๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ตรงกับวันจันทร์ที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๕๐

ทั้งจากที่จากคลองเป็นสองข้อ ยังจากกอนั้นก็ขึ้นในคลองขวาง
โอ้ว่าจากช่างมารวบประจวบทาง ทั้งจากบางจากไปใจระบม
แสนวิบากหลากใจอาลัยเหลียว เห็นเวียงวังก็ยิ่งเสียวถึงเคยสม
ประสานสองหัตถ์ประนังตั้งประนม น้อมบังคมเทวารักษาวัง
ขอฝากน้องสองชนกช่วยปกเกศ อย่ามีเหตุอันตรายเมื่อภายหลัง
ใครปองชิงขอให้ตายด้วยรายชัง เทพทั้งชั้นฟ้าได้ปรานี ฯ

๏ถึงสามเสนแจ้งความ[๑] ตามสำเหนียก เมื่อแรกเรียกสามแสนทั้งกรุงศรี
ประชุมฉุดพุทธรูปในวารี ไม่เคลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน
จึงสาปนาม[๒] สามแสนเป็นชื่อคุ้ง เออชาวกรุงกลับเรียกสามเสนสิ้น
นี่หรือรักจะมิน่าเป็นราคิน แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ
ขอใจนุชที่ฉัน[๓]สุจริตรัก ให้แน่นหนัก[๔]เหมือนพุทธรูปเลขาขำ
ถึงแสนคนจะมาวอนชะอ้อนนำ[๕] สักแสนคำอย่าให้เคลื่อนจงเหมือนใจ ฯ

๏ถึงบางพลัดยิ่งอนัตอนาถจิต นิ่งพินิจนึกน่าน้ำตาไหล
พี่พลัดนางร้างรักมาแรมไกล ประเดี๋ยวใจพบบางริมทางจร
ถึงบางซื่อชื่อบางนี้สุจริต เหมือนซื่อจิตที่พี่ตรงจำนงสมร
มิตรจิตขอให้มิตรใจจร ใจสมรขอให้ซื่อเหมือนชื่อบาง
ถึงบางซ่อนเหมือนเขาซ่อนสมรพี่ ซ่อนไว้นี่ดอกกระมังเห็นกว้างขวาง
เจ้าเยี่ยมหน้าออกมาหาพี่หน่อยนาง จะลาร้างแรมไกลเจ้าไปแล้ว ฯ

๏ถึงน้ำวนชลสายที่ท้ายย่าน เขาเรียกบ้านวัดโบสถ์ตลาดแก้ว
จะเหลียวกลับลับวังมาลับแล้ว พี่ลับแก้วลับบ้านมาย่านบาง

---

๑ *มีผู้รู้บางท่านว่าน่าจะเป็น "ถึงสามเสนแจ้งนามตามสำเหนียก"*

๒ *มีผู้รู้บางท่านว่าน่าจะเป็น "จึงแจ้งนามสามเสนเป็นชื่อคุ้ง" หรือ "จึงขนานนามสามแสนเป็นชื่อคุ้ง" (ดูภาคผนวก)*

๓ *มีผู้รู้บางท่านว่าน่าจะเป็น "ขอใจนุชที่พี่สุจริตรัก"*

๔ *มีผู้รู้บางท่านว่าน่าจะเป็น "จงหน่วงหนักเหมือนพุทธรูปเลขาขำ"*

๕ *ฉบับเขียนสมุดไทยบางฉบับเป็น "ถึงแสนคนจะมาวอนฉะอ้อนคำ"*

พฤกษาสวนล้วนได้ฤดูดอก ตระหง่านงอกริมกระแสแลสล้าง
กล้วยระกำอัมพาพฤกษาปราง ต้องน้ำค้างช่อชุ่มเป็นพุ่มพวง
เห็นจันทน์สุก[๑]ลูกเหลืองตลบกลิ่น แมงภู่[๒]บินร่อนร้องประคองหวง
พฤกษาพ้องต้องนามกานดาดวง พี่ยลพวงผลจันทน์ให้หวั่นใจ
แมงภู่[๒]เชยเหมือนพี่เคยประคองชิด นิ่งพินิจนึกน่าน้ำตาไหล
เห็นรักร่วงผลิผลัดสลัดใบ เหมือนรักใจขวัญเมืองที่เคืองเรา
พี่เวียนเตือนเหมือนอย่างน้ำค้างย้อย ให้แช่มช้อยชื่อช่อเช่นกอเก่า
โอ้รักต้นหรือมาต้องกับสองเรา จึงใจเจ้าโกรธไปไม่ได้นาน ฯ
๏ถึงแขวงแควแพตลอดตลาดขวัญ เป็นเมืองจันตประเทศรโหฐาน
ตลิ่งเบื้องบูรพาศาลาลาน เรือขนานจอดโจษกันจอแจ
พินิจนางแม่ค้าก็น่าชม ท้าคารมเร็วเร่งอยู่เซ็งแซ่
ใส่เสื้อตึงรึงรัดดูอัดแอ พี่แลแลเครื่องเล่นเป็นเสียดาย
ชมคณาฝูงนางมากลางชล สุริยนเยี่ยมฟ้าเวลาสาย
ถึงปากเกร็ดเสร็จพักผ่อนฝีพาย หยุดสบายบริโภคอาหารพลัน
แรงกำเริบเอิบอิ่มขยายออก เขาก็บอกโยนยาวฉาวสนั่น
ถึงหาดขวางบางพูดเขาพูดกัน พี่คิดฝัน[๓]ใจฉงนอยู่คนเดียว
เป็นพูดชื่อหรือผีภูตปีศาจหลอก ใครช่วยบอกภูตผีมานี่ประเดี๋ยว
จะสั่งฝากขนิษฐาสุดาเดียว ใครเกินเกี้ยวแล้วอย่าไว้ก๋าไรเลย ฯ
๏ถึงบางพังน้ำพังลงตลิ่ง โอ้ช่างจริงเหมือนเขาว่านิจจาเอ๋ย
พี่จรจากดวงใจมาไกลเชย โอ้อกเอ๋ยแทบพังเหมือนฝั่งชล
ถึงวังวัดเทียนถวายบ้านใหม่ข้าม กี่รีบตามเรือที่นั่งมากลางหน
ทุ่งละลิ่วทิวเมฆเป็นหมอกมน สะพรั่งต้นตาลโตนดอนาถครัน

๑ เห็นต้นจันทน์ชื่อเหมือนภรรยา ดูต่อไปข้างหน้า

๒ ฉบับเขียนสมุดไทยเป็น *“แมลงภู่”*

๓ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *“พี่คิดพรั่นใจฉงนอยู่คนเดียว”*

เจ้าของตาลรักหวานขึ้นปีนต้น ระวังตนตีนมือระมัดมั่น
เหมือนคบคนคำหวานรำคาญครัน ถ้าพลั้งพลันเจ็บอกเหมือนตกตาล
เห็นเทพีมีหนามลงราน้ำ เปรียบเหมือนคำคนพูดไม่อ่อนหวาน
เห็นกิ่งกีดมีดพร้าเข้า[๑] ราราน ถึงหนามกรานก็ไม่เหน็บเหมือน
เจ็บทรวง ฯ

๏ ถึงบางหลวงทรวงร้อนดังศรปัก พี่ร้างรักมาด้วยราชการหลวง
เมื่อคิดไปใจหายเสียดายดวง จนเรือล่วงมาถึงย่านบ้านกระแชง
พี่เร่งเตือนเพื่อนชายพายกระโชก ถึงสามโคกต้องแดดยิ่งแผดแสง
ให้รุ่มร้อนอ่อนจิตระอิดแรง เห็นมอญแต่งตัวเดินมาตามทาง
ตาโถงถุงนุ่งอ้อมลงกรอมส้น เป็นแยบยลเมื่อยกขยับย่าง
เห็นขาขาววาวแวบอยู่หว่างกลาง ใครยลนางก็เป็นน่าจะปรานี
ดูเหย้าเรือนหาเหมือนอย่างไทยไม่ หลังคาใหญ่พื้นเล็กเป็นโลงผี
ระยะบ้านย่านนั้นก็ยาวรี จำเพาะมีฝั่งซ้ายเมื่อพายไป ฯ

๏ถึงวังตำหนักพักพลพอเสวย[๒] แล้วก็เลยตามแควกระแสไหล
ทั้งน้ำลงน่าสลดระทดใจ โอ้น้ำไหลเชียวยังมีเวลาลง
แต่โศกพี่หรือไม่มีเวลาว่าง ระยะทางก็ยังไกลถึงไพรระหง
ขึ้นจากน้ำแล้วจะซ้ำเข้าเดินดง เมื่อไรลงนั่นแลกายจะวายตรอม
เห็นลมอื้อจะใคร่สื่อสาราสั่ง ถึงร้อยชั่งคู่เชยเคยถนอม
ให้นิ่มน้องครองศักดิ์อย่าปลักปลอม เรียมนี้ตรอมใจถึงคะนึงนาง ฯ

๏ ถึงทุ่งขวางกลางย่านบ้านกระบือ ที่ลมอื้อนั้นค่อยเหือดด้วยคุ้งขวาง
ถึงย่านหนึ่งน้ำเซาะเป็นเกาะกลาง ต้องแยกทางสองแควกระแสชล
ปางบุรำคำบุราณขนานนาม ราชครามเกาะใหญ่เป็นไพรสณฑ์
ในแถวทางกลางย่านกันดารคน นาวาดลเดินเบื้องบูรพา

---

๑ *ฉบับเขียน (ทั้ง ๓ ฉบับ) เป็น "เห็นกิ่งกีดมีดพร้าเขาราราน"*

๒ *ฉบับเขียนเป็น "ถึงวัดตำหนักพักเพลพอเสวย" และอีกฉบับหนึ่งเป็น "ถึงวัดตำหนักพักพลพอเสวย"*

โอ้กระแสแควเดียวทีเดียวหนอ มาเกิดก่อเกาะถนัดสกัดหน้า
ต้องแยกคลองออกเป็นสองทางคงคา นี่หรือคนจะมิน่าเป็นสองใจ
ครั้นพอสิ้นถิ่นเกาะค่อยเลาะเลียบ นาวาเพียบน้ำลงกำลังไหล
โอ้อนาถเหนื่อยน่าระอาใจ ถึงบางไทรด่านดักนาวาเดิน
เขาบอกชื่อสีกุกตรงด่านข้าม เป็นสามง่ามน้ำนองในคลองเขิน
ปักษาโบกปีกบินลงดินเดิน มัจฉาเพลินผุดพล่านในคงคา
นกยางเลียบเหยียบปลานขาหยิก เอาปากจิกบินฮือขึ้นเวหา
กระทุงน้อยลอยทวนนาวามา โอ้ปักษาเอ๋ยจะลอยถึงไหนไป
หน้าวังหรือจะสั่งด้วยนะนก ให้แนบอกของพี่รู้ว่าโหยไห้
มิทันสั่งสกุณินก็บินไป ลงจับใกล้นกตะกรุมริมวุ้มวน
ศีรษะเตียนเลี่ยนโล่งหัวล้านเลื่อม เหนียงกระเพื่อมร้องแรงแสยงขน
โอ้หัวนกนี่ก็ล้านประจานคน เมื่อยามยลพี่ยิ่งแสนระกำทรวง ฯ
๏ ถึงเกาะเกิดเกิดเกาะขึ้นกลางน้ำ เหมือนเกิดกรรมเกิดราชการหลวง
จึงเกิดโศกขัดขวางขึ้นกลางทรวง จะตักตวงไว้ก็เติบกว่าเกาะดิน
รำพึงพายตามสายกระแสเชี่ยว ยิ่งแสนเปลี่ยวเปล่าในฤทัยถวิล
สักครู่หนึ่งก็มาถึงบางเกาะอิน[๑] กระแสสินธุ์สายชลเป็นวนวัง
อันเท็จจริงสิ่งนี้ไม่รู้แน่ ได้ยินแต่ยุบลแต่หนหลัง
ว่าที่เกาะบางออินเป็นถิ่นวัง กษัตริย์ครั้งครองศรีอยุธยา
พาสนมออกมาชมคณานก ก็เรื้อรกรั้งร้างเป็นทางป่า
อันคำแจ้งกับเราแกล้งสังเกตตา ก็เห็นน่าที่จะแน่กระแสความ
แต่เดี๋ยวนี้มีไม้ก็ตายโกร๋น ทั้งเกิดโจรจระเข้ให้คนขาม
โอ้ฉะนี้แก้วพี่เจ้ามาตาม จะวอนถามย่านน้ำพี่ร่ำไป ฯ
๏ ถึงเกาะพระที่ระยะสำเภาล่ม เภตราจมอยู่ในแควกระแสไหล
ถึงเกาะเรียนโอ้เรียมยิ่งเกรียมใจ ที่เพื่อนไปเขาก็โจษกันกลางเรือ

---

๑ *ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น "สักครู่หนึ่งก็มาถึงบางออิน" (ดูภาคผนวก)*

ว่าคุ้งหน้าท่าเสือข้ามกระแส พี่แลแลหาเสือไม่เห็นเสือ
ถ้ามีจริงก็จะวิ่งลงจากเรือ อุทิศเนื้อให้เป็นภักษ์พยัคฆา
ไม่เคยตายเขาบ่ายนาวาล่อง เข้าในคลองตะเคียนให้โหยหา
ระยะย่านบ้านช่องในคลองมา ล้วนภาษาพวกแขกตะนีอึง
ดูหน้าตาก็ไม่น่าจะชมชื่น พี่แข็งขืนอารมณ์ทำก้มขึง
ที่เพื่อนเราร้องหยอกมันออกอึง จนเรือถึงปากช่องคลองตะเคียน ฯ
๏เห็นวัดวาอารามตามตลิ่ง ออกแจ้งจริงเหลือจะจำในคำเขียน
พระเจดีย์ดูกลาดดาษเดียร การเปรียญโบสถ์กุฎิ์ชำรุดพัง
ถึงวัดธารมาใหม่ใจระย่อ ของพระหน่อสุริยวงศ์พระวังหลัง
อุตส่าห์ทรงศรัทธามาประทัง อารามรั้งหรือมางามอร่ามทอง
สังเวชวัดธารมาที่อาศัย ถึงสร้างใหม่ชื่อยังธาระมาหมอง
เหมือนทุกข์พี่ถึงจะมีจินดาครอง มงกุฎทองสร้อยสะอิ้งมาใส่กาย
อันตัวงามยามนี้ก็ตรอมอก แสนวิตกมาตามแควกระแสสาย
ถึงคลองสระปทุมานาวาราย น่าใจหายเห็นศรีอยุธยา
ทั้งวังหลวงวังหลังก็รั้งรก เห็นนกหกซ้อแซ้บนพฤกษา
ดูปราสาทราชวังเป็นรังกา ดังป่าช้าพงชัฏสงัดคน ฯ
๏อนิจจาธานินสิ้นกษัตริย์ เหงาสงัดเงียบไปดังไพรสณฑ์
แม้กรุงยังพรั่งพร้อมประชาชน จะสับสนแซ่เสียงทั้งเวียงวัง
มโหรีปี่กลองจะก้องกึก จะโครมครึกเซ็งแซ่ด้วยแตรสังข์
ดูพาราน่าคิดอนิจจัง ยังได้ฟังแต่เสียงสกุณา
ทั้งสองฝั่งแฝกแขมแอร่มรก ชะตาตกสูญสิ้นพระชันษา
แต่ปู่ย่ายายเราท่านเล่ามา เมื่อแรกศรีอยุธยายังเจริญ
กษัตริย์สืบสุริยวงศ์ดำรงโลก ระงับโศกสุขสุดจะสรรเสริญ
เราเห็นยับยังแต่รอยก็พลอยเพลิน เสียดายเกิดมาเมื่อเกินน่าน้อยใจ
กำแพงรอบขอบคูก็ดูลึก ไม่น่าศึกอ้ายพม่าจะมาได้
ยังให้มันข้ามเข้าเอาเวียงชัย โอ้อย่างไรเหมือนบุรีไม่มีชาย

หรือธานินสิ้นเกณฑ์จึงเกิดยุค
เหมือนทุกวันแล้วไม่คัณนาตาย
๏ พี่ดูใจค่ายนอกออกหนักแน่น
ไม่เห็นจริงใจนางในกลางทรวง
ขอเทเวศร์เขตสวรรค์ชั้นดุสิต
ให้เหมือนกรุงเราทุกวันไม่พรั่นใคร
๏ สุริยนเย็นสนธยาย่ำ
เขาเรียกวัดแม่นางปลื้มลืมรำคาญ
ช่างแปลงโศกให้เราปลื้มพอลืมรัก
พลพายนายไพร่บรรดามา
พี่ตันอกตกยากจากสถาน
ค่อยขืนเคี้ยวข้าวคำสักกำมือ
จะเจือน้ำซ้ำแสบในทรวงเสียว
กินประทับแต่พอรับกับโรคลม
ก็แรมรอนนอนวัดแม่นางปลื้ม
ทั้งไพร่นายนอนกลาดบนหาดทราย
บรรทมเรือพระที่นั่งบังวิสูตร
ครั้นรุ่งเช้าราวโมงหนึ่งนานนาน
๏ เข้าลำคลองหัวรอตอระดะ
เห็นรอหักเหมือนหนึ่งรักพี่รอรา
พอเลี้ยวแหลมถึงท่าศาลาเกวียน
พี่ตั้งตาหาเกวียนสองข้างทาง
แต่ทุกข์รักก็เห็นหนักถนัดอก
แต่โศกรักมาจนหนักในลำเรือ

ไพรีรุกรบได้ดังใจหมาย
ให้ใจหายหวั่นหวั่นถึงจันทร์ดวง ฯ
ดังเขตแคว้นคูขอบนครหลวง
ชายทะลวงเข้ามาบ้างจะอย่างไร
ดลใจมิตรอย่าให้เหมือนกับกรุงใหญ่
นั่นแลใจเห็นจะครองกับน้องนาน ฯ
ประทับลำเรือเรียงเคียงขนาน
ใครขนานชื่อหนอได้ต่อมา
จะรู้จักคุณจริงไม่แกล้งว่า
หุงข้าวหาฟืนใส่ก่อไฟฮือ
เห็นอาหารหวนทอดใจใหญ่หือ
พอกลืนครือคอแค้นดังขวากคม
ที่เค็มเปรี้ยวกล้ำกลืนก็ขื่นขม
ครั้นค่ำพรมน้ำค้างอยู่พร่างพราย
พี่ไม่ลืมอาลัยให้ใจหาย
พงศ์นารายณ์นรินทร์วงศ์ที่ทรงญาณ
เขารวบรูดรอบดีทั้งสี่ด้าน
จัดแจงม่านให้เคลื่อนนาวาคลา ฯ
ดูเกะกะรอร้างทางพม่า
แต่รอท่ารั้งทุกข์มาตามทาง
ตลิ่งเตียนแลโล่งดังคนถาง
หมายจะจ้างบรรทุกไปท่าเรือ
ถึงสักหกเจ็ดเกวียนก็เจียนเหลือ
เฝ้าเติมเจือไปทุกคุ้งรำคาญครัน ฯ

◎ถึงบ่อโพงถ้ามีโพงจะผาสุก จะโพงทุกข์เสียให้สิ้นที่โศกศัลย์
นี่[๑] แลแลก็เห็นแต่ตลิ่งชัน ถึงปากจั่นตะละเตือนให้ตรอมใจ
โอ้นามน้องหรือมาพ้องกับชื่อบ้าน ลืมรำคาญแล้วมานึกรำลึกได้
ถึงบางระกำโอ้กรรมระยำใจ เคราะห์กระไรจึงมาร้ายไม่วายเลย
ระกำกายมาถึงท้ายระกำบ้าน ระกำย่านนี้ก็ยาวนะอกเอ๋ย
โอ้คนผู้เขาช่างอยู่อย่างไรเลย หรืออยู่เคยความระกำทุกค่ำคืน ฯ
◎ถึงคุ้งแคว้นแดนพระนครหลวง ยิ่งโศกทรวงเสียใจให้สะอื้น
โอ้อกเอ๋ยยังจะไปอีกหลายคืน กว่าจะชื่นแทบช้ำระกำกาย
ถึงแม่ลาเมื่อเรามาก็ลาแม่ แม่จะแลแลหาไม่เห็นหาย
จะถามข่าวเช้าเย็นไม่เว้นวาย แต่เจ้าสายสุดใจมิได้มา
ถึงอรัญญิกยามแดดแผดพยับ เสโทซับซาบโทมนัสา[๒]
ถึงตะเคียนด้วนด้วนรีบนาวามา ถึงศาลาลอยแลลิ่งโลดใจ
เงื้อมตลิ่งงิ้วงามตระหง่านยอด ระกะกอดเกะกะกิ่งไสว
พยุยวบกิ่งเยือกเขยื้อนใบ ถึงวังตะไลเห็นบ้านละลานแล
ถึงบ้านขวางที่ทางนาวาจอด เรือตลอดแลหลามตามกระแส
ถึงท่าเรือเรือยัดกันอัดแอ ดูจอแจจอดริมตลิ่งชุม
ที่หน้าท่าราริบประทับหยุด อุตลุดขนของขึ้นกองสุม
เสบียงใครใครนั่งระวังคุม พร้อมชุมนุมแน่นหน้าศาลารี ฯ
◎ฝ่ายพระหน่อสุริยวงศ์ทรงสิกขา ขึ้นศาลาโสรจสรงวารีศรี
ข้างพวกเราเฮฮาลงวารี แต่โดยดีใจตนด้วยพ้นพาย
อุระเรียมเกรียมตรมอารมณ์ร้อน ระอาอ่อนอกใจมิใคร่หาย
แลตลิ่งวิงหน้านัยน์ตาพราย หัวไหล่ตายตึงยอกตลอดตัว

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"พี่แลแลเห็นแต่ตลิ่งชัน"*

๒ ฉบับเขียน ๔ ฉบับเป็น *"เสโทซับซาบโทรมทั้งนาสา"*

ได้พึ่งเพื่อนเหมือนญาติเมื่อยามเข็ญ เขานวดเคล้นให้บ้างก็ยังชั่ว
พระอาทิตย์มืดมิดเข้าเมฆมัว ฟ้าสลัวแดดดับพยับไพร
กองคเชนทร์เกณฑ์ช้างยี่สิบเชือก มาจัดเลือกกองหมอขึ้นคอไส
ที่เดินดีขี่กูบไม่แกว่งไกว วิสูตรใส่สองข้างเป็นช้างทรง
แล้วผ่อนเกณฑ์กองช้างไว้กลางทุ่ง เวลารุ่งจะเสด็จขึ้นไพรระหง
ที่สี่เวรเกณฑ์กันไว้ล้อมวง พระจอมพงศ์อิศยมบรรทมพลัน ฯ

◎ อันพวกเราเหล่าเสวกามาตย์ เหนื่อยอนาถนิทราดังอาสัญ
แสนวิตกอกพี่นี้ผูกพัน ให้หวั่นหวั่นเวทนาด้วยอาวรณ์
สดับเสียงสัปปุรุษที่หยุดพัก เขาร้องสักวาอึงทั้งครึ่งท่อน
บ้างชมป่าช้าปี่ทีละคร ถึงสบกลอนที่จะรู้ก็สู้เมิน
เฝ้าแหงนดูดวงแขชะแง้พักตร์ เห็นจันทร์ชักรถร่อนเวหาเหิน
ดูดวงเดือนเหมือนชื่อรื้อเผอิญ ระกำเกินที่จะเก็บประกอบกลอน
จนไก่เถื่อนเตือนขันสนั่นแจ้ว ดุเหว่าแว่วหวาดหมายว่าสายสมร
เดือนแอร่มแจ่มล้ำในอัมพร[๑] กองกุญชรผูกช้างมายืนเรียง ฯ

◎ บรรดาเพื่อนเตือนตื่นขึ้นเซ็งแซ่ บ้างจอแจจัดการประสานเสียง
บ้างม้วนเสื่อมัดกระสอบหอบเสบียง บ้างถุ้งเถียงชิงสัปคับกัน
บ้างขึ้นบนขนส่งคนข้างล่าง เสียงโฉ่งฉ่างชามแตกกระแทกขัน
จนคนบนสัปคับรับไม่ทัน หม้อข้าวขันตกแตกกระจายราย
ย่ามกระสอบกรอบแกรบกระไกรกริก กลักพริกพลิกแพลงตะแคงหงาย
กะโปเลเชือกร้อยขึ้นห้อยท้าย เมื่อยามร้ายดูงามกว่าชามดิน ฯ

◎ สงสารนางชาวในที่ไปด้วย ทั้งโถถ้วยเครื่องแต่งแป้งขมิ้น
หวีกระจกตกแตกกระจายดิน เจ้าของผินหน้าหาน้ำตาคลอ
จะปีนขึ้นกูบช้างไม่กางขา แต่โดยผ้ากรีดกรอมทำซอมซ่อ
มือตะกายสายรัดสกนธ์คอ เห็นช้างงองวงหนีดก็หวีดอึง

---

๑ ฉบับเขียนเป็น *"แสงเดือนแอร่มแจ่มอัมพร"* และบางฉบับเป็น *"แสงทองส่องแอร่มแจ่มอัมพร"*

แต่ปืนไพล่เหนี่ยวพลัดสุหรัดขาด สองมือพลาดพลัดคว่ำลงต่ำผึง
กรมการบ้านป่าเขาฮาตึง ทำโกรธขึ้งเรียกพวกผู้ชายเร็ว
บ้างขึ้นช้างพลางฉวยข้อมือฉุด ดังอุณรุทจับกินนรที่ในเหว
ไม่นึกอายอัประมาณเป็นการเร็ว บ้างโอบเอวอุ้มนางขึ้นช้างพัง ฯ
◎ สุรแสงแจ่มแจ้งอร่ามโลก บริโภคอิ่มเอิบอารมณ์หวัง
ขัตติยวงศ์ทรงช้างกูบบัลลังก์ รับสั่งสั่งสารถีให้ไสเดิน
จากศาลาท่าเรือเข้าทิวทุ่ง เป็นฝุ่นฟุ้งนภางค์ในทางเขิน
กูบกระโดกโยกอย่างทุกย่างเดิน เขยื้อนเยินยอบเยือกยะยวบกาย
ทั้งสองข้างท่านวางเป็นช้างดั้ง ระยะหลังมหาดเล็กนั้นเหลือหลาย
แต่ตัวพี่นี้จำเพาะเป็นเคราะห์ร้าย ต้องขึ้นพลายนำทางช้างน้ำมัน
เพื่อนเขาแกล้งตบมือกระพือผัด ช้างสะบัดบุกไปในไพรสัณฑ์
ผงะหงายคนท้ายเขาคว้าทัน โอ้แม่จันทร์เจียนจะไม่เห็นใจจริง
นึกจะโจนจากช้างลงกลางเถื่อน แล้วอายเพื่อนเขาจะเย้ยว่าใจหญิง
แต่ตึงเศียรเวียนหน้านัยน์ตาวิง เอาขอพิงพาดตักมาตามทาง ฯ
◎ ถึงชายป่านาประโคนรำคาญคิด ถึงมิ่งมิตรแล้วให้หมองอารมณ์หมาง
จนพ้นทุ่งมุ่งตรงเข้าดงยาง ไม้สล้างลู่ล้มระทมทับ
รุกขชาติดาษดูระดะป่า สกุณาจอแจประจำจับ
ดุเหว่าแว่วหวาดไหวฤทัยวับ จะแลกลับหลังเหลียวยิ่งเปลี่ยวใจ
ทั้งสองข้างทางเดินก็รกระ ระเกะกะพาดพันเถาวัลย์ไสว
จักจั่นแซ่เสียงเรไรไพร ในจิตใจทดท้อระย่อเย็น ฯ
◎ ถึงบางโขมดมีธารตะพานช้าง[๑] บรรลุทางครบร้อยห้าสิบเส้น
มีโพธิ์พุ่มชุ่มชื่นระรื่นเย็น ไม่ว่างเว้นสัปปุรุษเขาหยุดเรียง

---

๑ ตำบลบางโขมด อยู่ในท้องที่อำเภอบ้านหมอ เป็นทางผ่านคลองเริงราง มีสะพานเรียกว่าสะพานช้าง แต่ก่อนทำด้วยท่อนซุง ต่อมาชำรุดจึงรื้อออก เดี๋ยวนี้สร้างเป็นสะพานไม้ธรรมดา อยู่ข้างวัดสุนทรเทพมุนี (วัดสะพานช้าง)

บ้างขายของสองข้างตามทางป่า จำนรรจาจอแจออกแซ่เสียง
พี่แกล้งไสให้คชสารเคียง เห็นของเรียงอยู่บนร้านทั้งหวานคาว
แต่น้ำยานั้นเขาว่ากิ้งกือกุ้ง เห็นชาวกรุงกินกลุ้มทั้งหนุ่มสาว
พี่คลื่นไส้ไสช้างให้ย่างยาว มาตามราวมรคาพนาวัน
ลมกระพือฮือหอบผงคลีหวน ปักษาครวญเพรียกพฤกษ์ในไพรสัณฑ์
ดุเหว่าแว่วแจ้วจับน้ำใจครัน ไก่เถื่อนขันขานเขาชวาคู ฯ

๏ประจวบจนถึงตำบลบ่อโศก ยามวิโยคออกชื่อก็ครือหู
ถึงจะไม่รู้จักไม่รักรู้ แต่เหลือบดูไปที่บ่อยังท้อใจ
ระยะเดินเถินทางมากลางป่า สองร้อยห้าสิบเส้นถึงสระใหญ่
พอได้กึ่งมรคาพนาลัย พี่รีบไสช้างเดินโดยลำพอง ฯ

๏มาลับท่อบ่อโศกจนสุดเหลียว ยังเสียวเสียวโศกกายไม่วายหมอง
ถึงหนองคนทีมีสระละหานนอง เป็นเปือกกรองแต่ล้วนหญ้าคงคาดำ
อันริมรอบขอบหนองทั้งสองข้าง รอยตีนช้างลึกลุ่มหลุ่มถลำ
โอ้น้ำใจในอุราทาระกรรม เหมือนน้ำดำอยู่ในหนองเป็นฟองคราม
พี่ยลน้ำช้ำใจแล้วไสช้าง มาตามทางทิวป่าพนาหนาม
กำหนดนับมรคาพยายาม ก็ได้สามร้อยเส้นห้าสิบปลาย
โอ้ทางไกลไปเปลืองเหมือนเรื่องว่า แต่โศกข้านี่กระไรมิใคร่หาย
จะแลขวาป่าเขียวยังเปลี่ยวกาย จะแลซ้ายเห็นแต่โขดภูเขาเคียง
กับหมู่ไม้ไกรกรวยกันเกราก่ร่าง พะยอมยางตาพยัคฆ์พยุงเหียง
ข่อยมะขามตามทางสล้างเรียง นกเขาเคียงคู่คูประสานคำ
โอ้นกคู่ดูน่าจะผาสุก พี่นี้ทุกข์เพราะจากเจ้างามขำ
เห็นนกหนึ่งจับนิ่งกิ่งระกำ โอ้นกน้อยเห็นจะจำจากตัวเมีย
ถ้านกผู้ดูเหมือนหัวอกพี่[๑] แสนทวีเวทนาประดาเสีย
นิจจาเอ๋ยถ้าเป็นอกนกตัวเมีย จะละเหี่ยหาผัวอยู่ตัวเดียว

---

๑ *ฉบับเขียนเลขที่ ๑๔๒ ข. เป็น "ที่นกผู้ดูนกเหมือนอกพี่" แต่อีก ๒ ฉบับเป็น "ถ้านกผู้ดูนกเหมือนอกพี่"*

พี่เห็นนกแล้ววิตกถึงน้องน้อย จะคร่วญคอยนับวันกระสันเสียว
ไม่เห็นพี่ก็จะโหยอยู่โดยเดียว พี่ก็เปลี่ยวเปล่ากายซังตายมา ฯ
๏ ถึงศาลาอาศัยเจ้าสามเณร[๑] ในบริเวณอีกทึกด้วยพฤกษา
ที่ป่านั้นขยาดพยัคฆา จะไปมาใครไม่อาจประมาทเมิน
ยามระวิดพี่ไม่คิดว่าเสือร้าย เขม้นหมายมุ่งลำเนาภูเขาเขิน
ได้สี่ร้อยทางจรไม่หย่อนเกิน เขารีบเดินการด่วนจะจวนเพล
ช้างที่นั่งก็รับสั่งให้รีบไส จนเหงื่อไหลหน้าแดงดังแสงเสน
ถึงสระยอรอช้างเสวยเพล จนกองเกณฑ์เดินทางมาตามทัน ฯ
๏ พี่แวะเข้าเขาตกคอยนำเสด็จ ดูเทเวศร์อารักษ์นรังสรรค์
เอาเทียนจุดบูชาแก่เทวัญ ให้ป้องกันอันตรายในราวไพร
เห็นเขาตกเขาแตกมาตกลึก อนาถนึกแล้วน่าน้ำตาไหล
ที่ตกยากจากนางมากลางไพร วิตกใจตกมาถึงคีรี
รำจวนจิตคิดไปน่าใจหาย ไม่เว้นวายความเทวษสวาทศรี
จึงเลยลาอารักษ์ริมคีรี จงสุขีเถิดนะข้าขอลาจร ฯ
๏ ถึงสระยอพอได้เวลาเสด็จ ก็ตามเสร็จแวดล้อมพร้อมสลอน
กำดัดแดดแผดเที่ยงทินกร รีบกุญชรช้างที่นั่งขนัดตาม
บ่ายประมาณโมงหนึ่งพอถึงวัด ออกแออัดผู้คนอยู่ล้นหลาม
ลงหยุดปลงไอยราริมอาราม สมภารตามเชิญเสด็จให้คลาไคล
ขึ้นกุฎีฝากระดานสำราญรื่น ก็ครึกครื้นครอบครัวเข้าอาศัย
ทั้งไพร่นายรายเรียงกันเรียดไป ตัดใบไม้มุงเหมือนหลังคาบัง ฯ

---

๑ ลำดับทางจากท่าเรือมาพระพุทธบาทตามเส้นทางเสด็จประพาส แต่ก่อนจะผ่านระยะดังนี้ ๑. บ่อโศก ๒. ศาลาเจ้าสามเณร ๓. หนองคนที ๔. ศาลเจ้าพ่อเขาตก ๕. พระตำหนักและสระยอ

แต่ในกลอนนิราศนี้ ท่านสุนทรภู่พรรณนาถึง ๑. บ่อโศก ๒. หนองคนที ๓. ศาลาเจ้าสามเณร ๔. เขาตก และ ๕. สระยอ

๏ประจวบจนสุริยนเย็นพยับ　ไม่ได้ศัพท์เซ็งแซ่ด้วยแตรสังข์
ปี่ระนาดฆ้องกลองประโคมดัง　ระฆังหงั่งหงั่งหง่างลงครางครึม
มโหรีปี่ไฉนจับใจแจ้ว　วิเวกแว่วกลองโยนตะโพนกระหึ่ม
ทุกที่ทับสัปปุรุษก็พูดพึม　รุกขาครึ้มครอบแสงพระจันทร
เสนาะเสียงเทศนาปุจฉาถาม　ในสนามเสียงสนั่นเนินสิงขร
เป็นวันบัณรสี[๑]รวิวร　พระจันทรทรงกลดรจนา
ไฟตะเกียงเรียงรอบพระมณฑป　กระจ่างจบจันทร์แจ่มแอร่มผา
ดอกไม้พุ่มจุดงามอร่ามตา　จับศิลาแลเลื่อมเป็นลายลาย
พระจันทร์ส่องต้องยอดมณฑปสุก　ในหน้ามุขเงางามอร่ามฉาย
นกบินกรวดพรวดพราดประกายพราย　พลุกระจายช่อช่วงดังดวงเดือน
ดอกไม้ร้องป้องปีบสนั่นป่า　ในแหล่งหล้าใครไม่มีเสมอเหมือน
แต่คนเดินพัลวันออกฟั่นเฟือน　จนจันทร์เคลื่อนรถคล้อยลับเมฆา
สงัดเสียงคนดังระฆังเงียบ　เย็นยะเยียบยามนอนริมเนินผา
เมื่อยามแกนแสนทุเรศเวทนา　ต้องไสยาอยู่กลางน้ำค้างพราว
ดังต้องน้ำอำมฤกเมื่อดึกเงียบ　แสนยะเยียบเนื้อเย็นเป็นเหน็บหนาว
ทั้งหนาวลมหนาวพรมน้ำค้างพราว　ไหนจะหนาวซากผาศิลาเย็น
โอ้หนาวอื่นพอขืนอารมณ์ได้　แต่หนาวใจยากแค้นนี้แสนเข็ญ
ทั้งหนาวนอนไกลนุชสุดจะเย็น　ใครปะเป็นเหมือนหนึ่งข้าจะว่าจริง
ถึงผ้าผ่อนซ้อนห่มเป็นไหนไหน　ไม่อุ่นใจเหมือนกอดแม่ยอดหญิง
แต่ตรอมใจไสยาสน์หวาดประวิง　จนไก่ชิงกันขันกระชั้นยาม
ได้เพลินอุ่นฉุนเคลิ้มสติหลับ　ก็ฝันยับไปด้วยรักไม่พักถาม
ในนิมิตว่าได้ชิดพะงางาม　เหมือนเมื่อยามยังสำราญอยู่บ้านน้อง
สบายนิดหนึ่งที่ฝันก็พลันรุ่ง　ตื่นสะดุ้งเขาประดังระฆังก้อง
พอลืมตาก็ผวาคว้าประคอง　ไม่พบน้องสุดแค้นแสนรำคาญ ฯ

---

๑ วันเพ็ญ กลางเดือน ๓

๏ จนแจ่มแจ้งแสงสายไม่วายโศก บริโภคโภชนากระยาหาร
แล้วเลือกธูปเทียนจัดไปนมัสการ เข้าในลานแลเลื่อมละอองทราย
มีร่มโพธิรุกขังเป็นรังรื่น พิกุลชื่นช่อบังพระสุริย์ฉาย
แสนรโหโอฬาร์น่าสบาย ทั้งหญิงชายกลาดกลุ้มประชุมกัน
ทวาราที่ตรงหน้าบันไดนาค มีรูปรากษสสองอสูรขยัน[๑]
แสยะแยกโอษฐ์อ้าสองตามัน ยืนยิงฟันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น
บันไดนาคนาคในบันไดนั้น[๒] ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดเล่น
ขย้ำเขี้ยวขบปากเหมือนนาคเป็น ตาเขม้นมองมุ่งสะดุ้งกาย
มีต้นกำมพฤกษ์ทานในลานวัด ลูกหมากยัดเงินทิ้งอุทิศถวาย
คนประชุมกลุ้มชิงทั้งหญิงชาย บ้างกอบปรายเบี้ยโปรยอยู่โกรยกราว ฯ
๏ ทิศประจิมริมฐานมณฑปนั้น มีดาบสรูปปั้นยิงฟันขาว[๓]
นุ่งหนังพยัคฆาชฎายาว ครั่งเคราคราวหนวดแซมสองแก้มคาง
ขั้นบันไดจะขึ้นไปมณฑปนั้น สิงโตตันสองตัวกระหนาบข้าง[๔]
ดูผาดเผ่นเหมือนจะเต้นไปตามทาง พี่ชมพลางขึ้นบนบันไดพลัน
ทั้งสาวหนุ่มเข้าประชุมกันแออัด ประนมหัตถ์ทักษิณเกษมสันต์
แต่เวียนเดินเพลินชมมาตามกัน ตามช่องชั้นกำแพงแก้วอันแพรวพราย
ทั้งซุ้มเสามณฑปกระจกแจ่ม กระจังแซมปลายเสาเป็นบัวหงาย
มีดอกจันทน์ก้านแย่งสลับลาย กลางกระจายดอกจอกประจำทำ ฯ

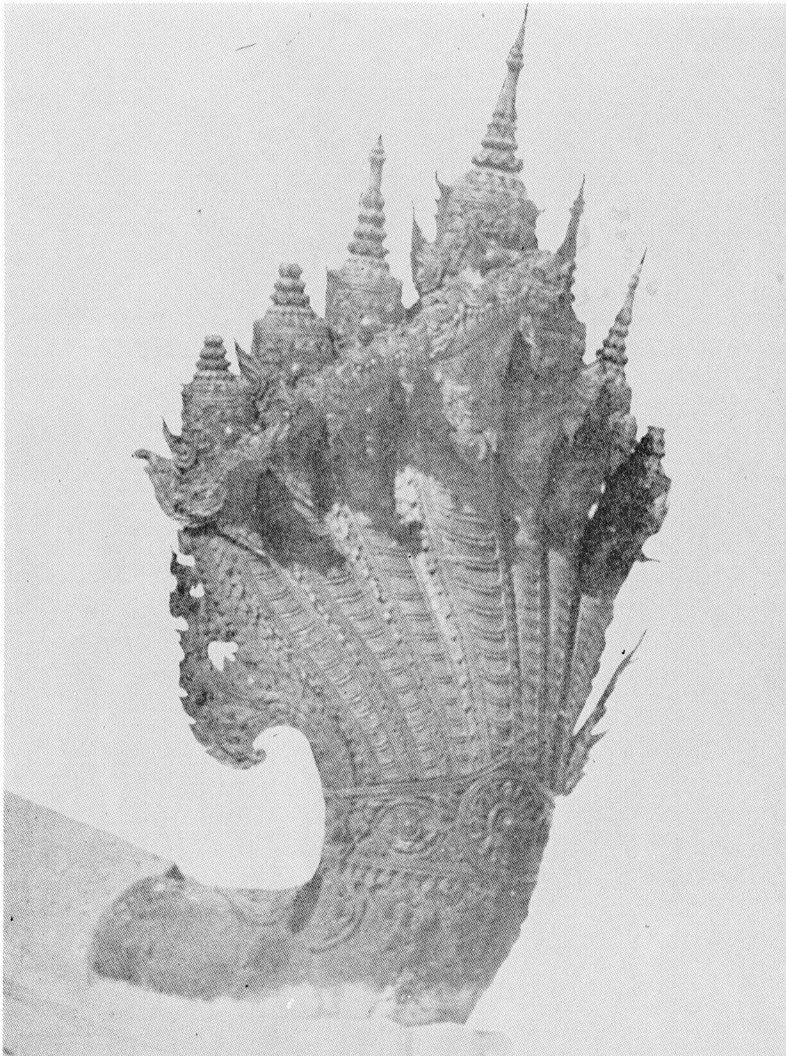
---

๑ รูปยักษ์ปั้น ๒ ตน ยืนถือกระบองสองข้างประตูกำแพงด้านเหนือเข้าลานพระพุทธบาท เดี๋ยวนี้ก็ยังอยู่ แต่เป็นของซ่อมปั้นใหม่

๒ นาคราวบันได ทางบันไดด้านเหนือตรงประตูยักษ์ เป็นนาค ๗ เศียรหล่อโลหะ เป็นของมีมาแต่เดิม เข้าใจว่าหล่อขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ครั้งกรุงศรีอยุธยา ส่วนทางบันไดด้านตะวันตก มี ๓ ช่องทางบันได เป็นนาค ๕ เศียรหล่อโลหะ หล่อขึ้นในรัชกาลที่ ๑ และในรัชกาลที่ ๕

๓ รูปพระสัจพันธดาบส อยู่ในช่องกุฏิด้านเหนือ เดี๋ยวนี้ปิดทองทั้งตัว ฟันก็เป็นทองไม่ขาว

๔ สิงโตหิน ๒ ตัว เดี๋ยวนี้ก็ยังอยู่

บันไดนาคนาคในบันไดนั้น
ขย้ำเขี้ยวขบปากเหมือนนาคเป็น

ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดเล่น
ตาเขม้นมองมุ่งสะดุ้งกาย

ทิศประจิมริมฐานมณฑปนั้น มีดาบสรูปปั้นยิงฟันขาว
นุ่งหนังพยัคฆาชฎายาว ครั้งเคราคราวหนวดแซมสองแก้มคาง

◎ พื้นผนังหลังบัวที่ฐานบัทม์[๑] เป็นครุฑอัดยืนเหยียบภุชงค์ขยำ
หยิบขยุ้มกุมวาสุกรีกำ กินนรรำรายเทพประนมกร
ใบระกาหน้าบันบนชั้นมุข สุวรรณสุกเลื่อมแก้วประภัสสร
ดูยอดเยี่ยมเทียมยอดยุคุนธร กระจังซ้อนแซมใบระกาบัง
นาคสะดุ้งรุ้งรังกระดึงห้อย ใบโพธิ์ร้อยระเรงอยู่เหง่งหงั่ง[๒]
เสียงประสานกังสดาลกระดึงดัง วิเวกวังเวงในหัวใจครัน ฯ
◎ บานทวารลานแลล้วนลายมุก[๓] น่าสนุกในกระหนกดูผกผัน
เป็นนาคครุฑยุดเหนี่ยวในเครือวัลย์ รูปยักษ์ยันยืนกอดกระบองกุม
สิงโตอัดกัดก้านกระหนกเกี่ยว เทพเหนี่ยวเครือกระหวัดหัตถ์ขยุ้ม
ชมพูพานกอดก้านกระหนกรุม สุครีพกุมขรรค์เงื้อในเครือวง
รูปนารายณ์ทรงขี่ครุฑาเหิน พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังก์หงส์
รูปอมรกรกำพระธำมรงค์ เสด็จทรงคชสารในบานบัง
ผนังในกุฎี[๔]ทั้งสี่ด้าน โอพาร์[๔]พารทองทาฝาผนัง
จำเพาะมีสี่ด้านทวารบัง ที่พื้นนั่งดาดด้วยแผ่นเงินงาม[๕]
มณฑปน้อยสวมรอยพระบาทนั้น ล้วนสุวรรณแจ่มแจ้งแสงอร่าม
เพดานดาดลาดล้วนกระจกงาม พระเพลิงพลามพร่างพร่างสว่างพราย
ตาข่ายแก้วปักกรองเป็นกรวยห้อย ระย้าย้อยแวววามอร่ามฉาย
หอมควันธูปเทียนตลบอยู่อบอาย ฟุ้งกระจายรื่นรื่นทั้งห้องทอง ฯ

---

๑ ฐานบัทม์พระมณฑป ปัจจุบันเป็นของสร้างขึ้นใหม่ ไม่มีครุฑจับนาค

๒ ฉบับเขียนเลขที่ ๑๕๒ เป็น "ใบโพธิ์ร้อยดังระเหน่งอยู่เหง่งหงั่ง"

๓ พรรณนาถึงลายมุกที่บานประตูพระมณฑป โปรดเทียบกับบุณโณวาทคำฉันท์

๔ ฉบับเขียน ๓ ฉบับเป็น "ผนังในดูดีทั้งสี่ด้าน โอพาพารทองทาฝาผนัง" (ดูภาคผนวก)

๕ แผ่นเงินที่ปูอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นของทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ มีจารึกบอกไว้ที่ผนังว่า "พื้นเสื่อเงินทำเสร็จวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๘๔ ค่าใช้จ่าย ๑๓๗,๑๓๕.๗๑ บาท น้ำหนัก ๔๒๑.๖๕๒ ก.ก."

๏ พี่เข้าเคียงเบื้องขวาฝ่าพระบาท อภิวาทหัตถ์ประนังขึ้นทั้งสอง
กราบกราบแล้วก็ตรึกรำลึกปอง เดชะกองกุศลที่ตนทำ
มาคำรพพบพุทธบาทแล้ว ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
ฉันเกิดมาชาตินี้ก็มีกรรม แสนระยำยุบยับด้วยอับจน
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากบอบ ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
แม้นกลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไกล
สตรีหึง[๑]หนึ่งแพศยาหญิง ทั้งสองสิ่งอย่าได้ชิดพิสมัย
สัญชาติชายทรชนที่คนใด ให้หลีกไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง
ถ้ารักใครขอให้ได้คนนั้นด้วย บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
อย่ารู้มีโรคาในสารพางค์ ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์
หนึ่งบิดรมารดาคณาญาติ ให้ผุดผาดผาสุกเป็นนิจสิน
ความระยำคำใดอย่าได้ยิน ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง
ทั้งหวายตรวนล้วนเครื่องที่ลำบาก ให้ปราศจากทั้งคนเขาข่มเหง
ใครปองร้ายขอให้กายมันเป็นเอง ให้ครื้นเครงเกียรติยศปรากฏครัน ฯ
๏ อธิษฐานแล้วก็ลาฝ่าพระบาท เที่ยวประพาสในพนมพนาสัณฑ์
ขึ้นเขาโพธิ์ลังกาศิลาชัน มีสำคัญรุกขโพธิ์ลังกาเรียง
ศาลารีมีทั้งระฆังห้อย เขาตีบ่อยไปยังค่ำไม่ขาดเสียง
ดงลั่นทมร่มรอบคีรีเรียง มีกุฎิ์เคียงอยู่บนเขาเป็นหลั่นกัน
มีชะวากคูหาศิลาหุบ ในถ้ำมีพระพุทธรูปนรังสรรค์
แต่คนนมัสการนานอนันต์ บนเขานั้นแจ้งจริงทั้งหญิงชาย ฯ

---

๑ คำอธิษฐานข้อนี้ บางทีจะเนื่องมาจากนางจันทร์ ภรรยาของท่านเป็นคนขี้หึง จนเกิดเรื่องโกรธเคืองกันก่อนเดินทางตามเสด็จมาพระพุทธบาทคราวนี้ เช่นกล่าวมาข้างต้นในนิราศนี้

๏ เจ้าเณรน้อยเสด็จมาดูน่ารัก[๑]	พระกลดหักทองขวางกางถวาย
พี่เหลียวพบหลบตกลงเจียนตาย	กรตะกายกลิ้งก้อนศิลาตาม
เป็นบุญจริงจับกิ่งสะแกได้	ในจิตใจยอกเจ็บดังเหน็บหนาม
กำลังอายก็ซังตายพยายาม	ลงเลียบตามตีนเขาลำเนาไพร
พบพวกนางเข้าที่หว่างชะวากผา	เขาแกล้งว่าเยาะเย้ยเฉลยไข
พี่แกล้งเฉยเลยแลดูอื่นไป	ให้เจ็บใจจำนิ่งดำเนินมา ฯ
๏ ถึงเขาขาดพี่ถามถึงนามเขา	ผู้ใหญ่เล่ามาให้ฟังที่กังขา
ว่าเดิมรถทศกัณฐ์เจ้าลงกา	ลักสีดาโฉมฉายมาท้ายรถ
หนีพระรามกลัวจะตามมารุกรบ	กงกระทบเขากระจายทลายหมด
ศิลาแตกแหลกลงด้วยกงรถ	จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน ฯ
๏ พี่พูดพูด[๒] เขาขาดแล้วหวาดจิต	พี่ขาดมิตรมาไกลถึงไพรสัณฑ์
นึกเฉลียวเสียวทรวงถึงดวงจันทร์	จะขาดกันเสียเหมือนเขาพี่เศร้าใจ
แล้วย่องเหยียบเลียบเนินลงเดินล่าง	ตามแถวทางหิมวาพฤกษาไสว
เห็นพุ่มพวงบุปผายิ่งอาลัย	สลดใจขุกคิดถึงคู่เคียง
ไม้แก้วกางกิ่งพิงกับกิ่งเกด	ฝูงโนเรศขันขานประสานเสียง
น้ำตาคลอท้ออกเห็นนกเรียง	เหมือนเรียมเคียงร่วมคู่เมื่ออยู่เรือน
ระกำป่ากาหลงกะลิงจับ	ระกำกับเราระกำก็จำเหมือน
เห็นไม้จันทน์พี่ยิ่งฟื้นอารมณ์เฟือน	เหมือนจันทร์เตือนใจตัวให้ตรอมใจ
โอ้นามไม้หรือมาต้องกับน้องพี่	ขณะนี้นึกน่าน้ำตาไหล
เจ้าอยู่เรือนชื่อเชือนมาอยู่ไพร	เหมือนเตือนใจให้พี่ทุกข์ทุกย่างเดิน ฯ
๏ มาถึงเชิงคีรีที่มีถ้ำ	ศิลาง้ำเงื้อมแหงนเป็นแผ่นเผิน
ไม้รวกรอบขอบเขาลำเนาเนิน	พิศเพลินพฤกษาบรรดามี

---

๑ สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า เจ้าสามเณรน้อยองค์นี้คงจะเป็นสมเด็จฯกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะนั้นทรงผนวชสามเณร และคงจะเสด็จมานมัสการพระพุทธบาทในเทศกาลนี้ด้วย

๒ ฉบับเขียนเป็น *"พี่ดูดูเขาขาดแล้วหวาดจิต"*

อันชื่อถ้ำแต่บุราณเรียก ชื่อสำเหนียกถ้ำประทุนคีรีศรี
สำคัญปากคูหาศาลามี ชวนสตรีเข้าถ้ำทั้งหกคน
เที่ยวชมห้องปล่องหินเป็นพู่ห้อย มีน้ำย้อยหยาดหยัดอย่างเม็ดฝน
พอเทียนดับลับแลไม่เห็นคน ผู้หญิงปนเดินปะปะทะชาย
เสียงร้องกรีดหวีดก้องในห้องถ้ำ ชายขยำหยอกแย่งผู้หญิงหวาย
ใครกอดแม่แปรกอกแตกตาย ใครปาดป้ายด้วยมินหม้อเหมือนแมวคราว
ครั้นออกจากคูหาเห็นหน้าเพื่อน มันมอมเปื้อนแปลกหน้าก็ฮาฉาว
บ้างถูกเล็บเจ็บแขนเป็นริ้วยาว ก็โห่กราวกรูเกรียวไปเที่ยวดง ฯ
๏ ถึงถ้ำหนึ่งชื่อถ้ำกินนรนั้น สะพรั่งพรรณพฤกษาป่าระหง
ดูคูหาก็เห็นน่ากินนรลง เป็นเวิ้งวงลึกแลตลอดริม
พาดพะองจึงจะลงไปเล่นได้ เป็นเหวใหญ่ลงโยนด้วยก้อนหิน
เสียงโก้งก้างก้องกึงไม่ถึงดิน กว่าจะสิ้นเสียงผาเป็นช้านาน
พี่กลัวตายชายชวนไปชมอื่น ร่มระรื่นรุกขาขึ้นขนาน
ถึงบ่อหนึ่งมีน้ำคำบุราณ ว่าบ่อพรานล้างเนื้อที่ในไพร
พิเคราะห์น้ำสมคำบุราณกล่าว ยังมีคาวเหม็นหืนจนคลื่นไส้
ถนอมหอมกลิ่นนุชเป็นสุดใจ โอ้เป็นไรจึงไม่ติดอุรามา
น่าฉงนจนใจสงสัยจ้าน ด้วยรอยพรานจารึกอยู่กับผา
แต่กล่าวไว้ว่าพรานไล่มฤคา รอยตีนหมาก็ยังมีสำคัญครัน ฯ
๏บนยอดเขามีสองสุนัขา สังเกตตาก็พิกลเหมือนคนขัน
ทั้งคอคางหางหูขึ้นชูชัน สี่เท้ายันเหยียบยอดคีรีเรียง
เช่นนี้เจ้าเสาวภาคย์มาด้วยพี่ จะถามจี้ไปทุกสิ่งไม่ขาดเสียง
พี่จะทำเฉยเมินเข้าเดินเรียง ประคองเคียงให้เจ้าค้อนชะอ้อนชม
นี่นึกนึกแล้วก็น่าน้ำตาตก เพราะแนบอกมิได้มาเป็นสองสม
ขืนสนุกไปทั้งทุกข์ระทมตรม ซังตายชมไปทั้งช้ำระกำทรวง ฯ

๏ ถึงคูหาชื่อชาละวันถ้ำ   วิไลล้ำไปทุกเหลี่ยมภูเขาหลวง
ศิลาแลแวววาวดังดาวดวง   เป็นเมฆม่วงมรกตทับทิมแดง
สมมุติแลแง่หินชะง่อนหุบ   เป็นที่รูปสิงสัตว์เข้าเฝ้ยมแฝง
กระต่ายเหมือนกระต่ายป่าสองตาแดง   ที่ลางแห่งพิศแลเห็นแต่ตัว
ที่ลางแห่งแกล้งพิศประดิษฐ์ต่อ   เห็นแต่คอบ้างก็เห็นแต่เพียงหัว
ที่แผ่นเผินเนินผานั้นน่ากลัว   ดูเงื้อมตัวเหมือนจะพังลงทับตาย
เทียนสว่างกลางห้องคูหาแจ่ม   ศิลาแวมวาววามอร่ามฉาย
พี่ชมแล้วให้ตรมระบมกาย   ด้วยเจ้าสายสุดใจมิได้มา
แล้วชักเชือนชวนเพื่อนให้กลับหลัง   ที่อื่นยังมีอยู่หลายคูหา
จะแต่งเล่นก็ที่เห็นกับนัยนา   ด้วยเวลาสุริยนก็พ้นเย็น ฯ

๏ จะกลับหลังยังพระพุทธบาท   เหนื่อยอนาถอกใจมิใช่เล่น
ครั้นค่ำนอนตละตายทั้งกายเย็น   ครั้นเช้าเป็นก็เที่ยวไปตามทาง
เขม้นเมินว่าจะเดินไปหินดาษ   ลัดตลาดแลตลอดคนสล้าง
เห็นขนเม่นพี่ยังหมายเสียดายนาง   เจ้าเคยสางสอยเส้นกระเด็นราย
สารพันกันภัยลูกนาคพด   เครื่องโอสถชาวป่าเขามาขาย
ลักจั่นวัลย์เปรียงแก่นปรูลาย   เป็นยาหายโรคภัยที่ในตัว
หัวล้านลูกละเบี้ยดูเสียหน้า   ลูกขี้ข้าอะไรล้านประจานหัว
ใครล้านจ้อนควรเจียมเสงี่ยมตัว   มันสิบหัวสิบเบี้ยออกเรี่ยทาง ฯ

๏ พี่แกล้งเมินเดินมาข้างบ่อโพง   เห็นท่าเลี่ยนเตียนโล่งเป็นทางถาง
พิศพนมชมเพลินแล้วเดินพลาง   ถึงระหว่างแนวน้ำที่ลำธาร
กระแสสินธุ์หินดาษสะอาดเอี่ยม   วารีเปี่ยมปริ่มไหลในละหาน
เห็นหญิงชายว่ายคล่ำในลำธาร   เสียงประสานสรวลสันต์สนั่นอึง
เห็นชีต้นปนประสกสีกากลุ้ม   โถมกระทุ่มฟองฟุ้งอยู่ผลุงผึง
พี่หลีกเลียบไปให้พ้นที่คนอึง   กระทั่งถึงธารเกษมค่อยสร่างใจ ฯ

๏ ต้นโศกทอดยอดขวางออกกลางห้วย   พี่ก็ช่วยผูกชิงช้าให้อาศัย
พวกผู้หญิงชิงขึ้นให้ช้าไกว   สนุกใจร้องเตือนให้เพื่อนโยน

ดูทำนองนางในไกวชิงช้า ดังสีดาผูกคอที่โรงโขน
เถาวัลย์เปราะเคราะห์ร้ายพอสายโยน ก็ขาดโหนลงในน้ำเสียงต้ำโครม
ผ้าห่มเปลื้องเครื่องเล่นอล่างฉ่าง ทั้งสองข้างผู้คนเขาฮาโหม
พี่แลลานธารหลวงเพียงทรวงโทรม ให้แสนโทมนัสทัศนา ฯ

๏คำขนานธารเกษมก็สมชื่อ สนุกคือเรื่องอิเหนาเสน่หา
เมื่อใช้บนเล่นชลธารา อันเรื่องว่ากับเราเห็นก็เช่นกัน
ประดับด้วยก้อนแก้วปัทมราช[๑] สดสะอาดทาเขียวก็เขียวขัน[๒]
มัจฉาว่ายรายเรียงมาเคียงกัน แล้วมีพรรณบุปผาก็น่าชม
หล่นลงกลาดดาษเกลื่อนที่กลางน้ำ ถึงใจช้ำก็ค่อยชื่นอารมณ์สม
ทั้งหญิงชายชิงชวนกันเก็บชม แสนภิรมย์เบิกบานสำราญเรียง
แต่หนุ่มสาวคราวเรานี้นับร้อย ลงเล่นลอยกลางธารประสานเสียง
ล้วนจับคู่ชู้ชายชม้ายเมียง ที่คู่ใครใครเคียงประคองกัน
แสนสนุกจะมาทุกข์อยู่เพียงพี่ ยิ่งทวีความวิโยคให้โศกศัลย์
เห็นคู่รักเขาสมัครสมานกัน คิดถึงวันเมื่อมาดสวาทนาง
แต่วอนเวียนเจียนวายชีวิตพี่ จึงได้ศรีเสาวภาคย์มาแนบข้าง
เจ้าเคืองขัดตัดสวาทขาดระวาง จนแรมร้างออกมาราวอรัญวา
ครั้งอิเหนาสุริยวงศ์อันทรงกริช พระทรงฤทธิ์แรมร้างจินตะหรา
พระสุธนร้างห่างมโนห์รา พระรามร้างแรมสีดาพระทัยตรอม
องค์พระเพชรปาณีท้าวตรีเนตร เสียพระเวทผูกทวารกรุงพาลถนอม
สุจิตราลาตายไม่วายตรอม ล้วนเจิมจอมธรณีทั้งสี่องค์
แสนสุขุมรุ่มร้อนด้วยร้างรัก ยังไม่หนักเหมือนพี่โศกสุดประสงค์
ไม่ถึงเดือนเพื่อนรักเขาทักทรง ว่าซูบลงกว่าก่อนเป็นค่อนกาย
พี่แกล้งเฉยเลยชมชลาสินธุ์ ในที่ถิ่นธารเกษมกระแสสาย
แต่เพลินชมอยู่นั้นตะวันชาย ก็กลับหมายมุ่งมายังอาราม ฯ

---

๑ *บางฉบับว่า "ประกอบด้วยกรวดแก้วปัทมราช สุกสะอาดสีเขียวก็เขียวขัน"*

๒ *ฉบับเขียนบางฉบับว่า "สุกสะอาดขาวแดงดังแกล้งสรรค์"*

๏ ถึงพบเพื่อนที่รู้จักเคยรักใคร่ ก็เฉยไปเสียมิได้จะทักถาม
แต่คอยฟังเทวราชประภาษความ เมื่อไรจะคืนอารามวัดระฆัง
พี่จะได้ทูลลาไปหาเจ้า เป็นทุกข์เท่านี้แลน้องไม่วายหลัง
พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง๑ หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย
มีละครผู้คนอลหม่าน กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เช้าไป พี่เลี้ยงใส่หอกยนต์ไว้บนแกล
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
บ้างฮาครืนยืนยัดอยู่อัดแอ บ้างจอแจสุรเสียงที่เถียงกัน ฯ
๏ ละครหยุดอุตลุดด้วยมวยปล้ำ ยืนประจำหมายสู้เป็นคู่ขัน
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน ตั้งประจันจดจับกระหยับมือ
ตีเข่าปับรับโปกสองมือปิด ประจบติดเตะผางหมัดขว้างหวือ
กระหวัดหวิดหวิวผวาเสียงฮาฮือ คนดูอื้ออึงเอาสนั่นอึง
ใครมีชัยได้เงินบำเหน็จมาก จมูกปากบอบบวมอลึ่งฉึ่ง
แสนสนุกสุขล้ำสำมดึงษ์ พระผู้ถึงนฤพานด้วยการเพียร
แต่รอยบาทอนุญาตไว้ยอดเขา บุญของเราได้มาเห็นก็เย็นเศียร
บังคมคัลวันละสองเวลาเวียน แต่จำเนียรนับไว้ได้สี่วัน ฯ
๏ จอมนรินทร์เทวราชประภาษสั่ง จะกลับยังอาวาสเกษมสันต์
วันรุ่งแรมสามค่ำเป็นสำคัญ๒ อภิวันท์ลาบาทพระชินวร
ถึงท่าเรือลงเรือไม่แรมหยุด ก็เร็วรุดตั้งหน้ามาหาสมร
แต่ตัวพี่ยังมาในสาคร น้ำใจจรมาถึงเสียก่อนกาย

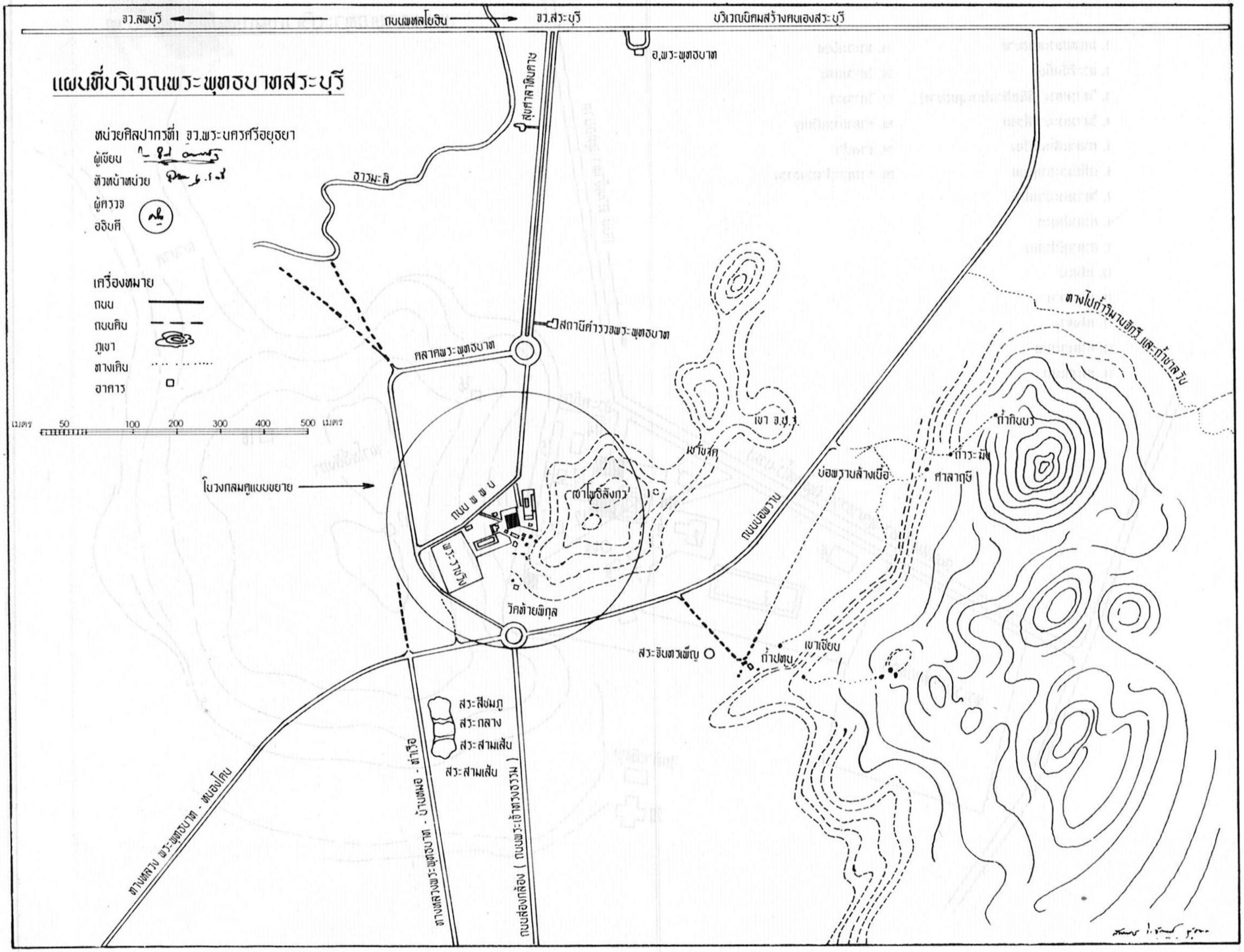
---

๑ พระยาพระคลัง (กุน) ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหนายก ท่านหาละครของครูบุญยัง นายโรงละครนอกมีชื่อเสียง ไปเล่นละครฉลองศาลาที่ท่านสร้างไว้ในลานพระพุทธบาท เรื่องละครที่กำลังเล่นและท่านสุนทรภู่กล่าวถึงนี้เป็นละครนอก เรื่องสุวรรณหงส์

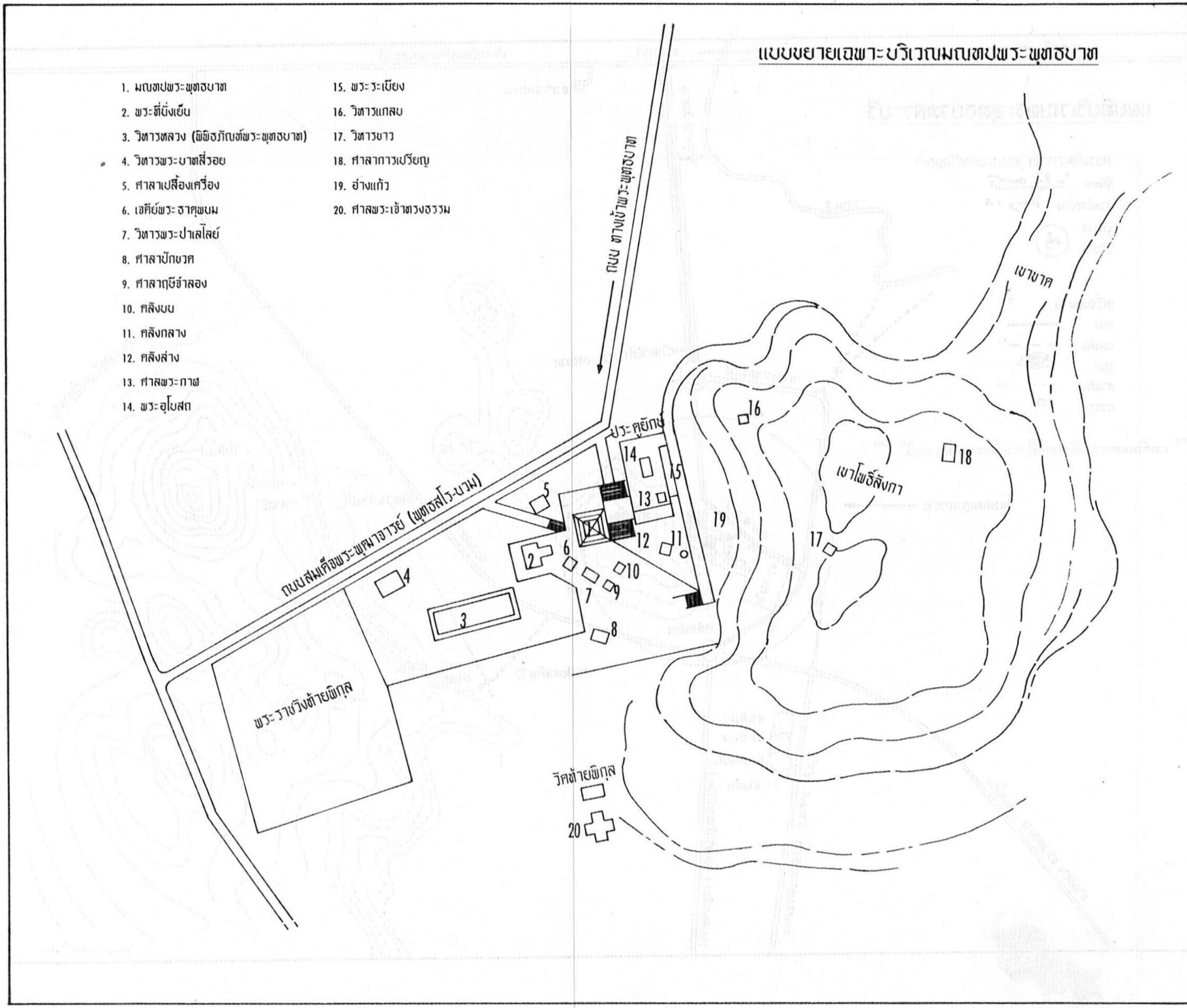
๒ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๓ ตรงกับวันอาทิตย์ที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๕๐

ได้วันครึ่งถึงเวียงประทับวัด โทมนัสอาดูรค่อยสูญหาย
นิราศนี้ปีเถาะ[๑] เป็นเคราะห์ร้าย เราจดหมายตามมีมาชี้แจง
ที่เปล่าเปล่ามิได้เอามาเสกใส่ ใครไม่ไปก็จงจำคำแถลง
ทั้งคนฟังคนอ่านสารแสดง ฉันขอแบ่งส่วนกุศลทุกคนเอย ฯ

๑ ปีเถาะ นพศก พ.ศ. ๒๓๕๐

จว.ลพบุรี
ถนนพหลโยธิน
จว.สระบุรี
บริเวณนิคมสร้างตนเองสระบุรี
อ.พระพุทธบาท
แผนที่บริเวณพระพุทธบาทสระบุรี
สุขศาลาชั้นสอง
หน่วยศิลปากรที่ 1 จว.พระนครศรีอยุธยา
ผู้เขียน
หัวหน้าหน่วย
ผู้ตรวจ
อธิบดี
ธารมะลิ
เครื่องหมาย
ถนน
ถนนดิน
ภูเขา
ทางเดิน
อาคาร
สถานีตำรวจพระพุทธบาท
ตลาดพระพุทธบาท
เมตร 50 100 200 300 400 500 เมตร
ในวงกลมดูแบบขยาย
ถนน พ พ บ
เขา จ.ป.ร.
เขาโพธิลังกา
ถนนบ่อพราน
บ่อพรานล้างเนื้อ
ถ้ำกินนร
ถ้ำระฆัง
ศาลาฤษี
ทางไปถ้ำวิมานจักรีและถ้ำชาลวัน
วัดท้ายพิกุล
สระอโนดาต
สระจินดาเพ็ญ
เขาเขียว
ถ้ำปทุม
สระสีชมภู
สระกลาง
สระสามเส้น
สระสามเส้น
ทางหลวง พระพุทธบาท - หนองโดน
ทางหลวงพระพุทธบาท - บ้านหมอ - ท่าเรือ
ถนนส่องกล้อง (ถนนพระเจ้าทรงธรรม)

แบบขยายเฉพาะบริเวณมณฑปพระพุทธบาท
1. มณฑปพระพุทธบาท
2. พระที่นั่งเย็น
3. วิหารหลวง (พิพิธภัณฑ์พระพุทธบาท)
4. วิหารพระบาทสี่รอย
5. ศาลาเปลื้องเครื่อง
6. เจดีย์พระธาตุพนม
7. วิหารพระป่าเลไลย์
8. ศาลาปักขวด
9. ศาลาฤษีจำลอง
10. คลังบน
11. คลังกลาง
12. คลังล่าง
13. ศาลพระกาฬ
14. พระอุโบสถ
15. พระระเบียง
16. วิหารแกลบ
17. วิหารขาว
18. ศาลาการเปรียญ
19. อ่างแก้ว
20. ศาลพระเจ้าทรงธรรม
ถนน ทางเข้าพระพุทธบาท
ถนนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุทธสโร-นวม)
ประตูยักษ์
เขาขาด
เขาโพธิ์ลังกา
พระราชวังท้ายพิกุล
วัดท้ายพิกุล

นิราศภูเขาทอง

นิราศภูเขาทอง[๑]

๏ เดือนสิบเอ็ดเสร็จธุระพระวสา

รับกฐินภิญโญโมทนา ชุลีลาลงเรือเหลืออาลัย
ออกจากวัดทัศนาดูอาวาส เมื่อตรุษสารทพระวสาได้อาศัย
สามฤดูอยู่ดีไม่มีภัย มาจำไกลอารามเมื่อยามเย็น
โอ้อาวาสราชบุรณะพระวิหาร แต่นี้นานนับทิวาจะมาเห็น
เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น เพราะขุกเข็ญคนพาลมารานทาง
จะยกหยิบธิบดีเป็นที่ตั้ง ก็ใช้ถังแทนสัดเห็นขัดขวาง
จึ่งจำลาอาวาสนิราศร้าง มาอ้างว้างวิญญาณ์ในสาคร ฯ

๏ ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
โอ้ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
พระนิพพานปานประหนึ่งศีรษะขาด ด้วยไร้ญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ทั้งโรคซ้ำกรรมซัดวิบัติเป็น ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึ่งพา
จะสร้างพรตอตส่าห์ส่งส่วนบุญถวาย ประพฤติฝ่ายสมถะทั้งวสา
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุลิกา ขอเป็นข้าเคียงพระบาททุกชาติไป ฯ

๏ ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมื่นไวย แล้วลงในเรือที่นั่งบัลลังก์ทอง
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนกฐินสิ้นแม่น้ำแลลำคลอง มิได้ข้องเคืองขัดหัทยา
เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ ละอองอบรสรื่นชื่นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา วาสนาเราก็สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์ ฯ

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ ขณะจำพรรษาอยู่วัดราชบุรณะ

ธนิต อยู่โพธิ์ และ พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ ขณะจำพรรษาอยู่วัดราชบุรณะเช่นกัน

๏ ดูในวังยังเห็นหอพระอัฐิ ตั้งสติเติมถวายฝ่ายกุศล
ทั้งปิ่นเกล้าเจ้าพิภพจบสกล ให้ผ่องพ้นภัยสำราญผ่านบุรินทร์ ฯ
๏ ถึงอารามนามวัดประโคนปัก ไม่เห็นหลักลือเล่าว่าเสาหิน
เป็นสำคัญปันแดนในแผ่นดิน มิรู้สิ้นสุดชื่อที่ลือชา
ขอเดชะพระพุทธคุณช่วย แม้นมอดม้วยกลับชาติวาสนา
อายุยืนหมื่นเท่าเสาศิลา อยู่คู่ฟ้าดินได้ดังใจปอง
ไปพ้นวัดทัศนาริมท่าน้ำ แพประจำจอดรายเขาขายของ
มีแพรผ้าสารพัดสีม่วงตอง ทั้งสิ่งของขาวเหลืองเครื่องสำเภา ฯ
๏ ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา
โอ้บาปกรรมน้ำนรกเจียวอกเรา ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย
ทำบุญบวชกรวดน้ำขอสำเร็จ สรรเพชญโพธิญาณประมาณหมาย
ถึงสุราพารอดไม่วอดวาย ไม่ใกล้กรายแกล้งเมินก็เกินไป
ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเมารัก สุดจะหักห้ามจิตคิดไฉน
ถึงเมาเหล้าเช้าสายก็หายไป แต่เมาใจนี้ประจำทุกค่ำคืน ฯ
๏ ถึงบางจากจากวัดพลัดพี่น้อง มามัวหมองม้วนหน้าไม่ฝ่าฝืน
เพราะรักใคร่ใจจืดไม่ยืดยืน จึงต้องขืนใจพรากมาจากเมือง
ถึงบางพลูคิดถึงคู่เมื่ออยู่ครอง เคยใส่ซองส่งให้ล้วนใบเหลือง
ถึงบางพลัดเหมือนพี่พลัดมาขัดเคือง ทั้งพลัดเมืองพลัดสมรมาร้อนรน
ถึงบางโพธิ์โอ้พระศรีมหาโพธิ ร่มนิโรธรุกขมูลให้พูนผล
ขอเดชะอานุภาพพระทศพล ให้ผ่องพ้นภัยพาลสำราญกาย ฯ
๏ถึงบ้านญวนล้วนแต่โรงแลสะพรั่ง มีข้องขังกุ้งปลาไว้ค้าขาย
ตรงหน้าโรงโพงพางเขาวางราย พวกหญิงชายพร้อมเพรียงมาเมียงมอง
จะเหลียวกลับลับเขตประเทศสถาน ทรมานหม่นไหม้ฤทัยหมอง
ถึงเขมาอารามอร่ามทอง พึ่งฉลองเลิกงานเมื่อวานซืน ฯ
๏ โอ้ปางหลังครั้งสมเด็จบรมโกศ มาผูกโบสถ์ก็ได้มาบูชาชื่น
ชมพระพิมพ์ริมผนังยังยั่งยืน ทั้งแปดหมื่นสี่พันได้วันทา

โอ้ครั้งนี้มิได้เห็นเล่นฉลอง เพราะตัวต้องตกประดาษวาสนา
เป็นบุญน้อยพลอยนึกโมทนา พอนาวาติดชลเข้าวนเวียน
ดูน้ำวิ่งกลิ้งเชี่ยวเป็นเกลียวกรอก กลับกระฉอกฉาดฉัดฉวัดเฉวียน
บ้างพลุ่งพลุ่งวุ้งวงเหมือนกงเกวียน ดูเปลี่ยนเปลี่ยนคว้างคว้างเป็นหว่างวน
ทั้งหัวท้ายกรายแจวกระชากจ้วง ครรไลล่วงเลยทางมากลางหน
โอ้เรือพ้นวนมาในสาชล ใจยังวนหวังสวาทไม่คลาดคลา ฯ
◎ ตลาดแก้วแล้วไม่เห็นตลาดตั้ง สองฟากฝั่งก็แต่ล้วนสวนพฤกษา
โอ้รินรินกลิ่นดอกไม้ใกล้คงคา เหมือนกลิ่นผ้าแพรดำร่ำมะเกลือ
เห็นโศกใหญ่ใกล้น้ำระกำแฝง ทั้งรักแซงแซมสวาทประหลาดเหลือ
เหมือนโศกพี่ที่ระกำก็ซ้ำเจือ เพราะรักเรื้อแรมสวาทมาคลาดคลาย
ถึงแขวงนนท์ชลมารคตลาดขวัญ มีพ่วงแพแพรพรรณเขาค้าขาย
ทั้งของสวนล้วนแต่เรือเรียงราย พวกหญิงชายชุมกันทุกวันคืน ฯ
◎ มาถึงบางธรณีทวีโศก ยามวิโยคยากใจให้สะอื้น
โอ้สุธาหนาแน่นเป็นแผ่นพื้น ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแดนไตร
เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็เท่านี้ ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย
ล้วนหนามเหน็บเจ็บแสบคับแคบใจ เหมือนนกไร้รังเร่อยู่เอกา ฯ
◎ ถึงเกร็ดย่านบ้านมอญแต่ก่อนเก่า ผู้หญิงเกล้ามวยงามตามภาษา
เดี๋ยวนี้มอญถอนไรจุกเหมือนตุ๊กตา ทั้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนชาวไทย
โอ้สามัญผันแปรไม่แท้เที่ยง เหมือนอย่างเยี่ยงชายหญิงทิ้งวิสัย
นี่หรือจิตคิดหมายมีหลายใจ ที่จิตใครจะเป็นหนึ่งอย่าพึงคิด ฯ
◎ ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์ มีคนรักรสถ้อยอร่อยจิต
แม้นพูดชั่วตัวตายทำลายมิตร จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา ฯ
◎ ถึงบ้านใหม่ใจจิตก็คิดอ่าน จะหาบ้านใหม่มาดเหมือนปรารถนา
ขอให้สมคะเนเถิดเทวา จะได้ผาสุกสวัสดิ์กำจัดภัย
ถึงบางเดื่อโอ้มะเดื่อเหลือประหลาด บังเกิดชาติแมลงหวี่มีในไส้
เหมือนคนพาลหวานนอกย่อมขมใน อุปไมยเหมือนมะเดื่อเหลือระอา

ถึงบางหลวงเชิงรากเหมือนจากรัก สู้เสียศักดิ์สังวาสพระศาสนา
เป็นล่วงพ้นรนราคราคา ถึงนางฟ้าจะมาให้ไม่ไยดี ฯ
๏ ถึงสามโคกโศกถวิลถึงปิ่นเกล้า พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ประทานนามสามโคกเป็นเมืองตรี ชื่อปทุมธานีเพราะมีบัว
โอ้พระคุณสูญลับไม่กลับหลัง แต่ชื่อตั้งก็ยังอยู่เขารู้ทั่ว
โอ้เรานี้ที่สุนทรประทานตัว ไม่รอดชั่วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ
สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
แม้นกำเนิดเกิดชาติใดใด ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
เหลืออาลัยใจตรมระทมทวี ทุกวันนี้ก็ซังตายทรงกายมา ฯ
๏ ถึงบ้านงิ้วเห็นแต่งิ้วละลิ่วสูง ไม่มีฝูงสัตว์สิงกิ่งพฤกษา
ด้วยหนามดกรกดาษระดะตา นึกก็น่ากลัวหนามขามขามใจ
งิ้วนรกสิบหกองคุลีแหลม ดังขวากแซมเสี้ยมแซกแตกไสว
ใครทำชู้คู่ท่านครั้นบรรลัย ก็ต้องไปปีนต้นน่าขนพอง
เราเกิดมาอายุเพียงนี้แล้ว ยังคลาดแคล้วครองตัวไม่มัวหมอง
ทุกวันนี้วิปริตผิดทำนอง เจียนจะต้องปีนบ้างหรืออย่างไร ฯ
๏ โอ้คิดมาสารพัดจะตัดขาด ตัดสวาทตัดรักมิยักไหว
ถลิวหวังนั่งนึกอนาถใจ ถึงเกาะใหญ่ราชครามพอยามเย็น
ดูห่างย่านบ้านช่องทั้งสองฝั่ง ระวังทั้งสัตว์น้ำจะทำเข็ญ
เป็นที่อยู่ผู้ร้ายไม่วายเว้น เที่ยวซ่อนเร้นตีเรือเหลือระอา ฯ
๏ พระสุริยงลงลับพยับฝน ดูมัวมนมืดมิดทุกทิศา
ถึงทางลัดตัดทางมากลางนา ทั้งแฝกคาแขมกกขึ้นรกเรี้ยว
เป็นเงาง้ำน้ำเจิ่งดูเวิ้งว้าง ทั้งกว้างขวางขวัญหายไม่วายเหลียว
เห็นดุ่มดุ่มหนุ่มสาวเสียงกราวเกรียว ล้วนเรือเพรียวพร้อมหน้าพวกปลาเลย
เขาถ่อคล่องว่องไวไปเป็นยืด เรือเราฝืดเฝือมานิจจาเอ๋ย
ต้องถ่อค้ำร่ำไปทั้งไม่เคย ประเดี๋ยวเสยสวบตรงเข้าพงรก

กลับถอยหลังรั้งรอเฝ้าถ่อถอน　เรือขย่อนโยกโยนกระโถนหก
เงียบสงัดสัตว์ป่าคณานก　น้ำค้างตกพร่างพรายพระพายพัด
ไม่เห็นคลองต้องค้างอยู่กลางทุ่ง　พอหยุดยุงฉู่ชุมมารุมกัด
เป็นกลุ่มกลุ่มกลุ้มกายเหมือนทรายซัด　ต้องนั่งปัดแปะไปมิได้นอน ฯ
๏แสนวิตกอกเอ๋ยมาอ้างว้าง　ในทุ่งกว้างเห็นแต่แขมแซมสลอน
จนดึกดาวพราวพร่างกลางอัมพร　กาเรียนร่อนร้องก้องเมื่อสองยาม
ทั้งกบเขียดเกรียดกรีดจังหรีดเรื่อย　พระพายเฉื่อยฉิวฉิววะหวิวหวาม
วังเวงจิตคิดคะนึงรำพึงความ　ถึงเมื่อยามยังอุดมโสมนัส
สำรวลกับเพื่อนรักสะพรักพร้อม　อยู่แวดล้อมหลายคนปรนนิบัติ
โอ้ยามเข็ญเห็นอยู่แต่หนูพัด　ช่วยนั่งปัดยุงให้ไม่ไกลกาย
จนเดือนเด่นเห็นกอกระจับจอก　ระดะดอกบัวเผื่อนเมื่อเดือนหงาย
เห็นร่องน้ำลำคลองทั้งสองฝ่าย　ข้างหน้าท้ายถ่อมาในสาคร
จนแจ่มแจ้งแสงตะวันเห็นพันธุ์ผัก　ดูน่ารักบรรจงส่งเกสร
เหล่าบัวเผื่อนแลสล้างริมทางจร　ก้ามกุ้งซ้อนเสียดสาหร่ายใต้คงคา
สายติ่งแกมแซมสลับต้นตับเต่า　เป็นเหล่าเหล่าแลรายทั้งซ้ายขวา
กระจับจอกดอกบัวบานผกา　ดาษดาดูขาวดั่งดาวพราย
โอ้เช่นนี้สีกาได้มาเห็น　จะลงเล่นกลางทุ่งเหมือนมุ่งหมาย
ที่มีเรือน้อยน้อยจะลอยพาย　เที่ยวถอนสายบัวผันสันตวา
ถึงตัวเราเล่าถ้ายังมีโยมหญิง　ไหนจะนิ่งดูดายอายบุปผา
คงจะใช้ให้ศิษย์ที่ติดมา　อุตส่าห์หาเอาไปฝากตามยากจน
นี่จนใจไม่มีเท่าขี้เล็บ　ขี้เกียจเก็บเลยทางมากลางหน
พอรอนรอนอ่อนแสงพระสุริยน　ถึงตำบลกรุงเก่ายิ่งเศร้าใจ ฯ
๏ มาทางท่าหน้าจวนจอมผู้รั้ง　คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
จะแวะหาถ้าท่านเหมือนเมื่อเป็นไวย[๑]　ก็จะได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน

---

๑ คือพระยาไชยวิชิต (เผือก) ที่ทำวัดหน้าพระเมรุ เป็นเจ้าบทเจ้ากลอนเหมือนกัน

แต่ยามยากหากว่าถ้าท่านแปลก อกมิแตกเสียหรือเราเขาจะสรวล
เหมือนเข็ญใจใฝ่สูงไม่สมควร จะต้องม้วนหน้ากลับอัประมาณ ฯ
๏ มาจอดท่าหน้าวัดพระเมรุข้าม ริมอารามเรือเรียงเคียงขนาน
บ้างขึ้นล่องร้องลำเล่นสำราญ ทั้งเพลงการเกี้ยวแก้กันแซ่เซ็ง
บ้างฉลองผ้าป่าเสภาขับ ระนาดรับรัวคล้ายกับนายเส็ง
มีโคมรายแลอร่ามเหมือนสำเพ็ง เมื่อคราวเคร่งก็มิใคร่จะได้ดู
อ้ายลำหนึ่งครึ่งท่อนกลอนมันมาก ช่างยาวลากเลื้อยเจื้อยจนเหนื่อยหู
ไม่จบบทลดเลี้ยวเหมือนเงี้ยวงู จนลูกคู่ขอทุเลาว่าหาวนอน ฯ
๏ ได้ฟังเล่นต่างต่างที่ข้างวัด จนสงัดเงียบหลับลงกับหมอน
ประมาณสามยามคล้ำในอัมพร อ้ายโจรจรจู่จ้วงเข้าล้วงเรือ
นาวาเอียงเสียงกุกลุกขึ้นร้อง มันดำล่องน้ำไปช่างไวเหลือ
ไม่เห็นหน้าสานุศิษย์ที่ชิดเชื้อ เหมือนเนื้อเบื้อบ้าเคลอะดูเซอะซะ
แต่หนูพัดจัดแจงจุดเทียนส่อง ไม่เสียของขาวเหลืองเครื่องอัฏฐะ
ด้วยเดชะตบะบุญกับคุณพระ ชัยชนะมารได้ดังใจปอง ฯ
๏ ครั้นรุ่งเช้าเข้าเป็นวันอุโบสถ เจริญรสธรรมาบูชาฉลอง
ไปเจดีย์ที่ชื่อภูเขาทอง ดูสูงล่องลอยฟ้านภาลัย
อยู่กลางทุ่งรุ่งโรจน์สันโดษเด่น เป็นที่เล่นนาวาคงคาใส
ที่พื้นลานฐานบัทม์ถัดบันได คงคาลัยล้อมรอบเป็นขอบคัน
มีเจดีย์วิหารเป็นลานวัด ในจังหวัดวงแขวงกำแพงกั้น
ที่องค์ก่อย่อเหลี่ยมสลับกัน เป็นสามชั้นเชิงชานตระหง่านงาม
บันไดมีสี่ด้านสำราญรื่น ต่างชมชื่นชวนกันขึ้นชั้นสาม
ประทักษิณจินตนาพยายาม ได้เสร็จสามรอบคำนับอภิวันท์
มีห้องถ้ำสำหรับจุดเทียนถวาย ด้วยพระพายพัดเวียนอยู่เหียนหัน
เป็นลมทักขิณาวัฏน่าอัศจรรย์ แต่ทุกวันนี้ชราหนักหนานัก
ทั้งองค์ฐานรานร้าวถึงเก้าแสก เผยอแยกยอดสุดก็หลุดหัก
โอ้เจดีย์ที่สร้างยังร้างรัก เสียดายนักนึกน่าน้ำตากระเด็น

กระนี้หรือชื่อเสียงเกียรติยศ จะมิหมดล่วงหน้าทันตาเห็น
เป็นผู้ดีมีมากแล้วยากเย็น คิดก็เป็นอนิจจังเสียทั้งนั้น ฯ
◎ ขอเดชะพระเจดีย์คีรีมาศ บรรจุธาตุที่ตั้งนรังสรรค์
ข้าอุส่าห์มาเคารพอภิวันท์ เป็นอนันต์อานิสงส์ดำรงกาย
จะเกิดชาติใดใดในมนุษย์ ให้บริสุทธิ์สมจิตที่คิดหมาย
ทั้งทุกข์โศกโรคภัยอย่าใกล้กราย แสนสบายบริบูรณ์ประยูรวงศ์
ทั้งโลโภโทโสแลโมหะ ให้ชนะใจได้อย่าใหลหลง
ขอฟุ้งเฟื่องเรืองวิชาปัญญายง ทั้งให้ทรงศีลขันธ์ในสันดาน
อีกสองสิ่งหญิงร้ายแลชายชั่ว อย่าเมามัวหมายรักสมัครสมาน
ขอสมหวังตั้งประโยชน์โพธิญาณ ตราบนิพพานภาคหน้าให้ถาวร ฯ
◎ พอกราบพระปะดอกปทุมชาติ พบพระธาตุสถิตในเกสร
สมถวิลยินดีชุลีกร ประคองช้อนเชิญองค์ลงนาวา
กับหนูพัดมัสการสำเร็จแล้ว ใส่ขวดแก้ววางไว้ใกล้เกศา
มานอนกรุงรุ่งขึ้นจะบูชา ไม่ปะตาตันอกยิ่งตกใจ
แสนเสียดายหมายจะชมบรมธาตุ ใจจะขาดคิดมาน้ำตาไหล
โอ้บุญน้อยลอยลับครรไลไกล เสียน้ำใจเจียนจะดิ้นสิ้นชีวัน
สุดจะอยู่ดูอื่นไม่ฝืนโศก กำเริบโรคร้อนฤทัยเฝ้าใฝ่ฝัน
พอตรู่ตรู่สุริย์ฉายขึ้นพรายพรรณ ให้ล่องวันหนึ่งมาถึงธานี ฯ
◎ ประทับท่าหน้าอรุณอารามหลวง ค่อยสร่างทรวงทรงศีลพระชินสีห์
นิราศเรื่องเมืองเก่าของเรานี้ ไว้เป็นที่โสมนัสทัศนา
ด้วยได้ไปเคารพพระพุทธรูป ทั้งสถูปบรมธาตุพระศาสนา
เป็นนิสัยไว้เหมือนเตือนศรัทธา ตามภาษาไม่สบายพอคลายใจ
ใช่จะมีที่รักสมัครมาด แรมนิราศร้างมิตรพิสมัย
ซึ่งครวญคร่ำทำทีพิรี้พิไร ตามนิสัยกาพย์กลอนแต่ก่อนมา
เหมือนแม่ครัวคั่วแกงแพนงผัด สารพัดเพียญชนังเครื่องมังสา
อันพริกไทยใบผักชีเหมือนสีกา ต้องโรยหน้าเสียสักหน่อยอร่อยใจ ฯ

๏ จงทราบความตามจริงทุกสิ่งสิ้น อย่านึกนินทาแกล้งแหนงไฉน
นักเลงกลอนนอนเปล่าก็เศร้าใจ จึงร่ำไรเรื่องร้างเล่นบ้างเอย ฯ

นิราศวัดเจ้าฟ้า

นิราศวัดเจ้าฟ้า[1]

๏ เณรหนูพัดหัดประดิษฐ์คิดอักษร

เป็นเรื่องความตามติดท่านบิดร กำจัดจรจากนิเวศน์พระเชตุพน
พอออกเรือเมื่อตะวันสายัณห์ย่ำ ละอองน้ำค้างย้อยดังฝอยฝน
ตะลึงเหลียวเปลี่ยวเปล่าเมื่อคราวจน ไม่มีคนเกื้อหนุนการุณา
โอ้ธานีศรีอยุธย์มนุษย์แน่น นับโกฏิแสนสาวแก่แซ่ภาษา
จะหารักสักคนพอปนยา ไม่เห็นหน้านึกสะอื้นฝืนฤทัย
เสียแรงมีพี่ป้าหม่อมน้าสาว ล้วนขาวขาวคำหวานน้ำตาลใส
มายามยึดจืดเปรี้ยวไปเจียวใจ เหลืออาลัยลมปากจะจากจร ฯ

๏ ถึงวัดระฆังบังคมบรมธาตุ แทบพระบาทบุษบงองค์อัปสร[2]
มิทันลับกัปกัลป์พุทธันดร พระด่วนจรสู่สวรรคครรไล
ละสมบัติขัตติยาทั้งข้าบาท โอ้อนาถนึกน่าน้ำตาไหล
เป็นสูญลับนับปีแต่นี้ไป เหลืออาลัยแล้วที่พระมีคุณ
ถึงจนยากบากมาเป็นข้าบาท ไม่ขัดขาดข้าวเกลือช่วยเกื้อหนุน
ทรงศรัทธากล้าหาญในการบุญ โอ้พระคุณขาดยศทั้งงดงาม

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า สุนทรภู่แต่งขณะจำพรรษาที่วัดพระเชตุพนฯ ส่วน พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งขณะจำพรรษาที่วัดราชบุรณะ แต่ทั้ง ๒ ท่านอธิบายตรงกันว่าสุนทรภู่แต่งเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๕

ฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ ขณะจำพรรษาที่วัดพระเชตุพนฯ

ธนิต อยู่โพธิ์ ว่า สุนทรภู่แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้าประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๙-๒๓๘๐

๒ หมายถึงอัฐิและอังคารของเจ้าครอกข้างในทองอยู่ พระอัครชายาในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งคงจะบรรจุอยู่ในพระปรางค์วัดระฆัง

แม้นตกยากพรากพลัดไปขัดข้อง พัดกับน้องหนูตาบ[๑] จะหาบหาม
นี่จนใจไปป่าช้าพนาราม สุดจะตามตายได้ดังใจจง
ขออยู่บวชกรวดน้ำสุรามฤต อวยอุทิศผลผลาอานิสงส์
สนองคุณพูนสวัสดิ์ขัตติย์วงศ์ เป็นรถทรงสู่สถานวิมานแมน
มีสุรางค์นางขับสำหรับกล่อม ล้วนเนื้อหอมน้อมเกล้าอยู่เฝ้าแหน
เสวยรมย์โสมนัสไม่ขัดแคลน เป็นของแทนทานาฝ่าละออง ฯ
◎ พระคุณเอ๋ยเคยทำนุอุปถัมภ์ ได้อิ่มหนำค่ำเช้าไม่เศร้าหมอง
แม้นทูลลามาอย่างนี้ทั้งพี่น้อง ไหนจะต้องอดอยากลำบากกาย
นี่สิ้นบุญทูลกระหม่อมจึงตรอมอก ออกระหกระเหินไปน่าใจหาย
เห็นที่ปลงทรงสูญยังมูนทราย[๒] แสนเสียดายดังจะดิ้นสิ้นชีวัน
ทั้งหนูตาบกราบไหว้ร้องไห้ว่า จะคมลาลับไปในไพรสัณฑ์
เคยเวียนเฝ้าเกล้าจุกให้ทุกวัน สารพันพึ่งพาไม่อาทร ฯ
◎ ถึงปากง่ามนามบอกบางกอกน้อย ยิ่งเศร้าสร้อยทรวงน้องดังต้องศร
เหมือนน้อยทรัพย์ลับหน้านิราจร เที่ยวแรมร้อนราวไพรใจรัญจวน
เคยชมเมืองเรืองระยับจะลับแล้ว ไปชมแถวทุ่งท่าเป็นป่าสวน
เคยดูดีพี่ป้าหน้านวลนวล จะว่างเว้นเห็นล้วนแต่มอมแมม
เคยชมชื่นรื่นรสแป้งสดสะอาด จะชมหาดเห็นแต่จอกกับดอกแขม
โอ้ใจจืดมืดเหมือนเมื่อเดือนแรม ไม่เยื้อนแย้มกลีบกลิ่นให้ดิ้นโดย
เสียดายดวงพวงผกามณฑาทิพย์ เห็นลิบลิบแลชวนให้หวนโหย
เพราะห่วงหุ้มภุมรินไม่บินโบย จะร่วงโรยรสสิ้นกลิ่นผกา ฯ
◎ ถึงบางพรม[๓] พรหมมีอยู่สี่พักตร์ คนรู้จักแจ้งจิตทุกทิศา
ทุกวันนี้มีมนุษย์อยุธยา เป็นร้อยหน้าพันหน้ายิ่งกว่าพรหม

---

๑ พัด หมายถึง สามเณรพัด ตาบ คือ นายตาบ ลูกชายอีกคนหนึ่งของท่านสุนทรภู่ เกิดด้วยนางนิ่ม ชาวบางกรวย

๒ หมายถึงที่ถวายเพลิงเจ้าครอกข้างในทองอยู่ ที่วัดอมรินทร์ ซึ่งคงจะถวายเพลิงที่วัดอมรินทร์ แล้วนำอัฐิและอังคารไปบรรจุไว้ในพระปรางค์วัดระฆัง

๓ บางขุนพรหม?

โอ้คิดไปใจหายเสียดายรัก　　เหมือนเกรียกจักเจ็ดซีกกระผีกผม
จึ่งเจ็บอกฟกช้ำระกำตรม　　เพราะลิ้นลมล่อลวงจะช่วงใช้ ฯ
◎ ถึงบางจากน้องไม่มีที่จะจาก　　โอ้วิบากบาปสร้างแต่ปางไหน
เผอิญหญิงชิงชังน่าคลั่งใจ　　จะรักใครเขาไม่มีปรานีเลย ฯ
◎ ถึงบางพลูพลูใบใส่กระบะ　　ถวายพระเพราะกำพร้านิจจาเอ๋ย
แม้นมีใครใจบุญที่คุ้นเคย　　จะได้เชยพลูจีบหมากดิบเจียน
นี่จนใจได้แต่ลมมาชมเล่น　　เปรียบเหมือนเช่นฉากฉายพอหายเหียน
แม้นเห็นรักจักได้ตามด้วยความเพียร　　ฉีกทุเรียนหนามหนักดูสักคราว ฯ
◎ ถึงบางอ้อคิดจะใคร่ได้ไม้อ้อ　　ทำแพนซอเสียงแจ้วเที่ยวแอ่วสาว
แต่ไม่เคยเชยโฉมประโลมลาว　　สุดจะกล่าวกล่อมปลอบให้ชอบใจ ฯ
◎ ถึงบางซ่อนซ่อนเงื่อนไม่เยื้อนแย้ม　　ถึงหนามแหลมเหลือจะบ่งที่ตรงไหน
โอ้บางเขนเวรสร้างแต่ปางใด　　จึงเข็ญใจจนไม่มีที่จะรัก
เมื่อชาติหน้ามาเกิดให้เลิศโลก　　ประสิทธิโชคชอบฤทัยทั้งไตรจักร
กระจ้อยร่อยกลอยใจวิไลลักษณ์　　ให้สาวรักสาวกอดตลอดไป ฯ
◎ ตลาดแก้วแล้วแต่ล้วนสวนสล้าง　　แต่ชื่ออ้างออกนามตามวิสัย
แม้นขายแก้วแววฟ้าที่อาลัย　　จะซื้อใส่บนสำลีประชีรอง
ประดับเรือนเหมือนหนึ่งเพชรสำเร็จแล้ว　　ถนอมแก้วกลอยใจมิให้หมอง
ไม่เหมือนนึกตรึกตราน้ำตานอง　　เห็นแต่น้องหนูแนบแอบอุรา ฯ
◎ ถึงวัดตั้งฝั่งสมุทรพระพุทธสร้าง　　ว่าท่านวางไว้ให้คิดปริศนา
แม้นแก้ไขไม่ออกเอาที่ตอกตา　　นึกก็น่าหัวเราะจำเพาะเป็น
ครั้นคิดบ้างอย่างคำที่ร่ำบอก　　จะไปตอกที่ตรงไหนก็ไม่เห็น
ดูลึกซึ้งถึงจะคิดก็มิดเม้น　　พอยามเย็นยอแสงแฝงโพยม ฯ
◎ ถึงวัดเขียนเหมือนหนึ่งเพียรเขียนอักษร　　กลกลอนกล่าวกล่อมถนอมโฉม
เดชะรักลักลอบปลอบประโลม　　ขอให้โน้มน้อมจิตสนิทใน ฯ
◎ ถึงคลองขวางบางศรีทองมองเขม้น　　ไม่แลเห็นสีทองที่ผ่องใส
แม้นทองคำธรรมดาจะพาไป　　นี่มิใช่สีทองเป็นคลองบาง

พอลมโบกโศกสวนมาหวนหอม ยิ่งโศกตรอมตรึกตรองให้หมองหมาง
ถึงบางแพรกแยกคลองเป็นสองทาง เหมือนจืดจางใจแยกต้องแตกกัน ฯ
๏ ตลาดขวัญขวัญฉันนี้ขวัญหาย ใครเขาขายขวัญหรือจะซื้อขวัญ
แม้นขวัญฟ้าหน้าอ่อนเหมือนท่อนจันทน์ จะรับขวัญเช้าเย็นไม่เว้นวาง ฯ
๏ ถึงบางขวางขวางอื่นสักหมื่นแสน ถึงต่างแดนดงดอนสิงขรขวาง
จะตามไปให้ถึงห้องประคองนาง แต่ขัดขวางขวัญความขามระคาย
เห็นสวาทขาดทิ้งกิ่งสนัด เป็นรอยตัดต้นสวาทให้ขาดสาย
สวาทพี่นี้ก็ขาดสวาทวาย แสนเสียดายสายสวาทที่ขาดลอย
เห็นรักน้ำพร่ำออกทั้งดอกผล ไม่มีคนรักรักมาหักสอย
เป็นรักเปล่าเศร้าหมองเหมือนน้องน้อย มาล่องลอยเรือรักจนหนักเรือ ฯ
๏ ถึงบ้านบางธรณีแล้วพี่จ๋า แผ่นสุธาก็ไม่ไร้ไม้มะเขือ
เขากินหมูหนูพัดจะกัดเกลือ ไม่ง้อเรือแหหาปลาตำแบ ฯ
๏ ถึงปากเตร็ดเตร็ดเตร่มาเร่ร่อน เที่ยวสัญจรตามละลอกเหมือนจอกแหน
มาถึงเตร็ดเขตมอญสลอนแล ลูกอ่อนแออุ้มจูงพะรุงพะรัง
ดูเรือนไหนไม่เว้นเห็นลูกอ่อน ไม่หยุดหย่อนอยู่ไฟจนไหม้หลัง
ไม่ยิ่งยอดปลอดเปล่าเหมือนชาววัง ล้วนเปล่งปลั่งปลื้มใจมาไกลตา ฯ
๏ พอออกคลองล่องลำแม่น้ำวก เห็นนกหกเหินร่อนว่อนเวหา
กระทุงทองล่องเลื่อนค่อยเคลื่อนคลา ดาษดาดอกบัวเข้าคลั่วเคลีย
นกกาน้ำดำปลากระสาสูง เป็นฝูงฝูงเข้าใกล้มันไปเสีย
นกยางขาวเหล่านกยางมีหางเปีย เป็นตัวเมียหมดสิ้นทั้งดินแดน
ถึงเดือนไข่ไปลับแลเมืองแม่ม่าย ขึ้นไข่ชายเขาโขดนับโกฏิแสน
พอบินได้ไปประเทศทุกเขตแคว้น คนทั้งแผ่นดินมิได้ไข่นกยาง
โอ้นึกหวังสังเวชประเภทสัตว์ ต้องขาดขัดคู่ครองจึงหมองหมาง
เหมือนอกชายหมายมิตรคิดระคาง มาอ้างว้างอาทวาเอกากาย ฯ
๏ ถึงบ้านลาวเห็นแต่ลาวพวกชาวบ้าน ล้วนหูยานอย่างบ่วงเหมือนห่วงหวาย
ไม่เหมือนลาวชาวกรุงที่นุ่งลาย ล้วนกรีดกรายหยิบหย่งทรงสำอาง ฯ

◎ ถึงบางพูดพูดมากคนปากมด　　มีแต่ปดเป็นอันมากเขาถากถาง
ที่พูดน้อยค่อยประคิ่นลิ้นลูกคาง　　เหมือนหญิงช่างฉอเลาะปะเหลาะชาย ฯ
◎ ถึงบางกระไนได้เห็นหน้าบรรดาพี่　　พวกนารีเรืออ้อยเที่ยวลอยขาย
ดูจริตติดจะงอนเป็นมอญกลาย　　ล้วนแต่งกายกันไรเหมือนไทยทำ
แต่ไม่มีกิริยาด้วยผ้าห่ม　　กระพือลมแล้วไม่ป้องปิดของขำ
ฉันเตือนว่าผ้าแพรลงแช่น้ำ　　อ้อยสองลำนั้นจะเอาสักเท่าไร
เขารู้ตัวหัวร่อว่าพ่อน้อย　　มากินอ้อยแอบแฝงแถลงไข
รู้กระนี้มิอยากบอกมิออกไย　　น่าเจ็บใจจะต้องจำเป็นตำรา ฯ
◎ ถึงไผ่รอบขอบเขื่อนดูเหมือนเขียน　　ชื่อวัดเทียนถวายอยู่ฝ่ายขวา
ข้างซ้ายมือชื่อบ้านใหม่ทำไร่นา　　นางแม่ค้าขายเต่าสาวทึมทึก
ปิดขมับจับเขม่าเข้ามินหม้อ　　ดูมอซอสีสันเป็นมันหมึก
ไม่เหมือนเหล่าชาวสวนหวนรำลึก　　เมื่อไม่นึกแล้วก็ใจมิใคร่ฟัง
พอฟ้าคล้ำค่ำพลบเสียงกบเขียด　　ร้องกรีดเกรียดเกรียวแซ่ดังแตรสังข์
เหมือนเสียงฆ้องกลองโหมประโคมวัง　　ไม่เห็นฝั่งฟื้นเฟือนด้วยเดือนแรม
ลำภูรายชายตลิ่งล้วนหิ่งห้อย　　สว่างพรอยแพร่งพรายบนปลายแขม
อร่ามเรืองเหลืองงามวามวามแวม　　กระจ่างแจ่มจับน้ำเห็นลำเรือ ฯ
◎ ถึงย่านขวางบางทะแยงเป็นแขวงทุ่ง　　ดูเวิ้งวุ้งหว่างละแวกล้วนแฝกเฝือ
เห็นไรไรไม้พุ่มคลุมครุมเครือ　　เหมือนรูปเสือสิงโตรูปโคควาย
ท่านบิดรสอนหนูให้รู้ว่า　　มันผินหน้าออกนั้นกันฉิบหาย
แม้นปากมันผันเข้าข้างเจ้านาย　　จะล้มตายพรายพลัดเร่งตัดรอน
จารึกไว้ให้เป็นทานทุกบ้านช่อง　　ฉันกับน้องนี้ได้จำเอาคำสอน
ดึกกำดัดสัตว์หลับประทับนอน　　ที่วัดมอญเชิงรากริมปากคลอง
ต้นไทรครึ้มงึมเงียบเซียบสงัด　　พระพายพัดเฉื่อยเฉียวเสียวสยอง
เป็นป่าช้าอาวาสปีศาจคะนอง　　ฉันพี่น้องไม่คลาดบาทบิดา
ท่านนอนหลับตรับเสียงสำเนียงเงียบ　　เย็นยะเยียบเยือกสยองพองเกศา
เสียงผีผิวหวิวโหวยโหยวิญญาณ์　　ภาวนาหนาวนิ่งไม่ติงกาย ฯ

◎ บรรดาศิษย์บิดรที่นอนนอก ผีมันหลอกลากปล้ำพลิกคว่ำหงาย
ลุกขึ้นบอกกลอกกลัวทุกตัวนาย มันสาดทรายกรวดโปรยเสียงโกรยกราว
ขึ้นสั่นไทรไหวยวบเสียงสวบสาบ เป็นเงาวาบหัวหกเห็นอกขาว
หนูกลั่นกล้าคว้าได้รากไทรยาว หมายว่าสาวผมผีร้องนี่แน
พอพระตื่นฟื้นกายค่อยคลายจิต บรรดาศิษย์เคียงข้างไม่ห่างแห
ท่านห่มดองครองเคร่งไม่เล็งแล ขึ้นบกแต่องค์เดียวดูเปลี่ยวใจ
สำรวมเรียบเลียบรอบขอบป่าช้า ตั้งเมตตาตามส่งไม่หลงใหล
เห็นศพฝังบังสุกุลส่งบุญไป เห็นแสงไฟรางรางสว่างเวียน
ระงับเงียบเซียบเสียงสำเนียงสงัด ปฏิพัทธ์พุทธคุณค่อยอุ่นเศียร
บรรดาศิษย์คิดกล้าต่างหาเทียน จำเริญเรียนรุกขมูลพูนศรัทธา ฯ
◎ อสุภธรรมกรรมฐานประหารเหตุ หวนสังเวชว่าชีวังจะสังขาร์
อันอินทรีย์วิบัติอนัตตา ที่ป่าช้านี่ก็เหมือนกับเรือนตาย
กลับเกลียดกลัวมัวเมาไม่เข้าบ้าน พระนิพพานเพิ่มพูนเพียงสูญหาย
อันร่างเหมือนเรือนโรคให้โศกสบาย แล้วต่างตายตามกันไปมั่นคง
ค่อยคิดเห็นเย็นเยียบไม่เกรียบกริบ ประสานสิบนิ้วนั่งดังประสงค์
พยายามตามจริตท่านบิตุรงค์ สำรวมทรงศีลธรรมที่จำเจน
ประจงจดบทบาทค่อยยาตรย่าง ประพฤติอย่างโยคามหาเถร
ประทับทุกรุกข์รอบขอบพระเมรุ จนพระเณรในอารามตื่นจามไอ
ออกจงกรมสมณาสมาโทษ ร่มนิโรธน้องไม่เสื่อมที่เลื่อมใส
แผ่กุศลจนจบทั้งภพไตร จากพระไทรแสงทองผ่องโพยม ฯ
◎ เลยบางหลวงล่วงทางสว่างแจ้ง ถึงบ้านกระแชงหุงจันหันฉันผักโหม
ยังถือมั่นขันตีหนีประโลม ถึงรูปโฉมชวนหลงไม่งงงวย
พอเสียงฆ้องกลองแซ่เขาแห่นาค ผู้หญิงมากมอญเก่าสาวสาวสวย
ร้องลำนำรำฟ้อนอ่อนระทวย พากันช่วยเขาแห่ได้แลดู
ถือขันตีทีนั้นก็ขันแตก ทั้งศีลแทรกเสียดออกกระบอกหู
ฉันนี้เคราะห์เพราะนางห่มสีชมพู พาความรู้แพ้รักประจักษ์จริง

แค้นด้วยใจนัยนานิจจาเอ๋ย กระไรเลยแล่นไปอยู่กับผู้หญิง
ท่านบิดาว่ามันติดกว่าปลิดปลิง ถูกจริงจริงเจียวจึงจดเป็นบทกลอน
ถึงต้องง้าวหลาวแหลนสักแสนเล่ม ให้ติดเต็มตัวฉุดพอหลุดถอน
แต่ต้องตาพาใจอาลัยวรณ์ สุดจะถอนทิ้งขว้างเสียกลางคัน
ทั้งหนูกลั่นนั้นคะนองจะลองทิ้ง บอกให้หญิงรำรับขยับหัน
ถ้าทิ้งถูกลูกละบาทประกาศกัน เขารับทันเราก็ให้ใบละเฟื้อง
นางน้อยน้อยพลอยสนุกลุกขึ้นพร้อม งามละม่อมมีแต่สาวล้วนขาวเหลือง
อ่อนจริตกรีดกรายชายชำเลือง ขยับเยื้องยิ้มแย้มแฉล้มลอย
ต่างหมายมุ่งตุ้งติ้งทิ้งหมากดิบ เขาฉวยฉิบเฉยหน้าไม่ราถอย
ไม่มีถูกลูกดิ่งทั้งทิ้งทอย พวกเพื่อนพลอยทิ้งทั่วทุกตัวนาย
ฉันลอบลองสองลูกถูกจำหนับ เสียงปุปับปุ่มสูญที่ปูนหมาย
ลงม้วนต้วนม้วนหน้าน้ำตาพราย พร้อมผู้ชายสรวลเสเสียงเฮฮา
แต่หนูกลั่นนั้นหล่อนเคารี่ยงดังเสียงขวับ ถูกปุ่มปับปากกรีดหวีดผวา
ร้องอยู่แล้วแก้วพี่มานี่มา พวกมอญฮาโห่แห่ออกแซ่ไป ฯ

๏ พอเลยนาคบากข้ามถึงสามโคก เป็นลิ้นโลกสมมุติสุดสงสัย
ถามบิดาว่าผู้เฒ่าท่านเล่าไว้ ว่าท้าวไทพระอู่ทองเธอกองทรัพย์
หวังจะไว้ให้ประชาเป็นค่าจ้าง ด้วยจะสร้างบ้านเมืองเครื่องประดับ
พอห่ากินสิ้นบุญเป็นสูญลับ ทองก็กลับกลายสิ้นเป็นดินแดง
จึงที่นี่มีนามชื่อสามโคก เป็นคำโลกสมมุติสุดแถลง
ครั้งพระโกศ[๑]โปรดปรานประทานแปลง ที่ตำแหน่งมอญมาสามิภักดิ์
ชื่อปทุมธานีที่เสด็จ เดือนสิบเบ็ดบัวออกทั้งดอกฝัก
มารับส่งตรงนี้ที่สำนัก พระยาพิทักษ์ทวยหาญ[๒]ผ่านพารา

---

๑ หมายถึง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒ ชื่อทำเนียบผู้รั้งเมืองปทุมธานี

ได้รู้เรื่องเมืองปทุมค่อยชุ่มชื่น ดูภูมิพื้นวัดบ้านขนานหน้า
เห็นพวกชายฝ่ายมอญแต่ก่อนมา ล้วนสักขาเขียนหมึกจารึกพุง
ฝ่ายสาวสาวเกล้ามวยสวยสะอาด แต่ขยาดอยู่ด้วยว่านุ่งผ้าถุง
ทั้งห่มผ้าตารีเหมือนสีรุ้ง ทั้งผ้านุ่งนั้นก็อ้อมลงกรอมตีน
เมื่อยกเท้าก้าวย่างสว่างแวบ เหมือนฟ้าแลบแลผาดแทบขาดศีล
นี่หากเห็นเป็นเด็กแม้นเจ๊กจีน เจียนจะปีนซุ่มซ่ามไปตามนาง
ชาวบ้านนั้นปั้นอีเลิ้งใส่เพิงพะ กระโถนกระทะอ่างโอ่งกระโถงกระถาง
เขาวานน้องร้องถามไปตามทาง ว่าบางขวางหรือไม่ขวางพี่นางมอญ
เขาเบือนหน้าว่าไม่รู้ดูเถิดเจ้า จงถามเขาคนข้างหลังที่นั่งสอน
ไม่ตอบปากบากหน้านาวาจร คารมมอญมิใช่เบาเหมือนชาวเมือง ฯ
 ๏ ถึงบ้านงิ้วงิ้วต้นแต่พ้นหนาม ไม่งอนงามเหมือนแม่งิ้วที่ผิวเหลือง
เมื่อแลพบหลบพักตร์ลักชำเลือง ดูปลอดเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโลม
มาลับนวลหวนให้เห็นไม้งิ้ว เสียดายผิวพักตร์ผ่องจะหมองโฉม
เพราะเสียรักหนักหน่วงเพียงทรวงโทรม ใครจะโลมเลียมรสช่วยชดเจือ[๑]ฯ
 ๏ ถึงโพแตงคิดถึงแตงที่แจงจัก ไม่ลืมรักรสชาติฉลาดเหลือ
แม้นลอยฟ้ามาเดี๋ยวนี้ที่ในเรือ จะฉีกเนื้อนั่งกลืนให้ชื่นใจ ฯ
 ๏ ถึงเกาะหาดราชครามรำรามรก เห็นนกหกหากินบินไสว
เขาถากถางกว้างยาวทั้งลาวไทย ทำนาไร่ร้านผักปลูกฟักแฟง
สุดละเมาะเกาะกว้างสว่างโว่ง แลตะโล่งลิบเนตรทุกเขตแขวง
เห็นควันไฟไหม้ป่าจับฟ้าแดง ฝูงนกแร้งร่อนตัวเท่าถั่วดำ
โอ้เช่นนี้มีคู่มาดูด้วย จะชื่นช่วยชมชิมให้อิ่มหนำ
มายามเย็นเห็นแต่ของที่น้องทำ เหลือจะรำลึกโฉมประโลมลาน ฯ
 ๏ ถึงด่านทางบางไทรไขว้เฉลว เห็นไพร่เลวหลายคนอยู่บนศาล
ตุ้งก่าตั้งนั่งชักควักน้ำตาล คอยว่าขานขู่คนลงค้นเรือ

---

๑ รำพันถึงหญิงชื่องิ้ว และมีรำพันถึงไว้ในนิราศพระประธมด้วย

ไม่เห็นของต้องห้ามก็ลามขอ มะละกอกุ้งแห้งแตงมะเขือ
ขอส้มสูกจุกจิกทั้งพริกเกลือ จนชาวเรือเหลือระอาด่าในใจ
แต่ลำเราเขาไม่ค้นมาพ้นด่าน ดูภูมิฐานทิวชลาพฤกษาไสว
ถึงอารามนามอ้างวัดบางไทร ต้นไทรใหญ่อยู่ที่นั่นน้องวันทา
เทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์สถิตพุ่ม พระเคยอุ้มอุณรุทสมอุษา
ใคร่น่าจูบรูปร่างเหมือนนางฟ้า ช่วยอุ้มพามาให้เถิดจะเชิดชม
ถนอมแนบแอบอุ้มนุ่มนุ่มนิ่ม ได้แย้มยิ้มยวนจิตสนิทสนม
นอนเอนหลังนั่งเล่นเย็นเย็นลม ชมพนมแนวไม้รำไรราย
ดูเหย้าเรือนเหมือนหนึ่งเขียนเตียนตลิบ เห็นลิบลิบแลไปจิตใจหาย
เขาปลูกผักฟักถั่วจูงวัวควาย ชมสบายบอกแจ้งตำแหน่งนาม ฯ

◎ ถึงเกาะเกิดเกิดสวัสดิ์พิพัฒน์ผล อย่าเกิดคนติเตียนเป็นเสี้ยนหนาม
ให้เกิดลาภราบเรียบเงียบเงียบงาม เหมือนหนึ่งนามเกาะเกิดประเสริฐทรง ฯ

◎ ถึงเกาะพระไม่เห็นพระปะแต่เกาะ ช่างชื่อเพราะชื่อพระสละหลง
พระของน้องนี้ก็นั่งมาทั้งองค์ ทั้งพระสงฆ์เกาะพระมาประชุม
ขอคุณพระอนุเคราะห์ทั้งเกาะพระ ให้เปิดปะตรุทองสักสองขุม
คงจะมีพี่ป้ามาชุมนุม ฉะอ้อนอุ้มแอบอุราเป็นอาจิณ ฯ

◎ ถึงเกาะเรียงเคียงคลองเป็นสองแสก ป่าละแวกวังราชประพาสสินธุ์
ได้นางห้ามงามพร้อมชื่อหม่อมอิน จึงตั้งถิ่นที่เพราะเสนาะนาม
หวังถวิลอินน้องละอองเอี่ยม แสนเสงี่ยมงามพร้อมเหมือนหม่อมห้าม
จะหายศอตสาห์พยายาม คงจะงามพักตร์พร้อมเหมือนหม่อมอิน
อาลัยน้องตรองตรึกรำลึกถึง หวังจะพึ่งผูกจิตคิดถวิล
เวลาเย็นเห็นนกวิหคบิน ไปที่ถิ่นทำรังประนังนอน
บ้างแนบคู่ชูคอเข้าซ้อแซ้ เสียงจอแจโจนจับสลับสลอน
บ้างคลอเคล้าเข้าเคียงประเอียงอร เอาปากป้อนปีกปกกกตระกอง

ที่ไร้คู่อยู่เปลี่ยวตัวเดียวโดด ไม่เต้นโลดแลเหงาเหมือนเศร้าหมอง
ลูกน้อยน้อยคอยแม่ชะแง้มอง เหมือนอกน้องตาบ[๑]น้อยกลอยฤทัย
มาตามติดบิดากำพร้าแม่ สุดจะแลเหลียวหาที่อาศัย
เห็นลูกนกอกน้องนี้หมองใจ ที่ฝากไข้ฝากผีไม่มีเลย ฯ
๏ ถึงเกาะเรียนเรียนรักนี้หนักอก แสนวิตกเต็มตรองเจียวน้องเอ๋ย
เมื่อเรียนกนจนจบถึงกบเกย ไม่ยากเลยเรียนได้ดังใจจง
แต่เรียนรักรักนักก็มักหน่าย รักละม้ายมิได้ชมสมประสงค์
ยิ่งรักมากพากเพียรยิ่งเวียนวง มีแต่หลงลมลวงแทบทรวงโทรม ฯ
๏ มาถึงวัดพนังเชิงเทิงถนัด ว่าเป็นวัดเจ้าฟ้าพระกาลโหม
ผนังก่อย่อมุมเป็นซุ้มโคม ลอยโพยมเยี่ยมฟ้านภาลัย
มีศาลาท่าน้ำดูฉ่ำชื่น ร่มระรื่นรุกขาน่าอาศัย
บิดาพร่ำรำเล่าให้เข้าใจ ว่าพระใหญ่อย่างเยี่ยงที่เสี่ยงทาย
ถ้าบ้านเมืองเคืองเข็ญจะเป็นเหตุ ก็อาเพศพังหลุดทรุดสลาย
แม้นพาราผาสุกสนุกสบาย พระพักตร์พรายเพราพริ้มดูอิ่มองค์
แต่เจ๊กย่านบ้านนั้นก็นับถือ ร้องเรียกชื่อว่าพระเจ้าปูนเถาก๋ง
ด้วยบนบานการได้ดังใจจง ฉลององค์พุทธคุณกรุณัง
อนึ่งว่าถ้าแม้นใครน้ำใจบาป จะเข้ากราบเกรงจะทับต้องกลับหลัง
ตรงหน้าท่าสาชลเป็นวนวัง ดูพลั่งพลั่งพลุ่งเชี่ยวน่าเสียวใจ ฯ
๏ เข้าจอดเรือเหนือหน้าศาลาวัด โสมนัสน้องไม่เสื่อมที่เลื่อมใส
ขึ้นเดินเดียวเที่ยวหาสุมาลัย จำเพาะได้ดอกโศกที่โคกนา
กับดอกรักหักเด็ดได้เจ็ดดอก พอใส่จอกจัดแจงแบ่งบุปผา
ให้กลั่นมั่งทั้งบุนนาคเพื่อนยากมา ท่านบิดาดีใจกระไรเลย
ว่าโศกรักมักร้ายต้องพรายพลัด ถวายวัดเสียก็ถูกแล้วลูกเอ๋ย
แล้วห่มดองครองงามเหมือนตามเคย ลีลาเลยเลียบตะพานขึ้นลานทราย

---

๑ นายตาบ ลูกชายอีกคนหนึ่งของสุนทรภู่ คนละแม่กับสามเณรพัด

โอ้รินรินกลิ่นพิกุลมาฉุนชื่น ดอกแก้วรื่นเรญไม่รู้หาย
หอมจำปาหน้าโบสถ์สาโรชราย ดอกกระจายแจ่มกลีบดังจีบเจียน
ดูกุฎีวิหารสะอ้านสะอาด รุกขชาติพุ่มไสวเหมือนไม้เขียน
ดูภูมิพื้นรื่นราบด้วยปราบเตียน ต่างเดินเวียนทักษิณพระชินวร
ได้สามรอบชอบธรรมท่านนำน้อง เข้าในห้องเห็นพระเจ้าเท่าสิงขร
ต่างจุดธูปเทียนถวายกระจายจร ท่านบิดรได้ประกาศว่าชาตินี้
ทั้งรูปชั่วตัวดำทั้งต่ำศักดิ์ ถวายรักไว้กับศีลพระชินสีห์
ต่อเมื่อไรใครรักมาภักดี จะอารีรักตอบด้วยขอบคุณ
แต่หนูกลั่นนั้นว่าจะหาสาว ที่เล็บยาวโง้งโง้งเหมือนโก่งกระสุน
ทั้งเนื้อหอมกล่อมเกลี้ยงเพียงพิกุล กอดให้อุ่นอ่อนก็ว่าไม่น่าฟัง
ฉันกับน้องมองแลดูแต่พระ สาธุสะสูงกว่าฝาผนัง
แต่พระเพลาเท่าป้อมที่ล้อมวัง สำรวมนั่งปลั่งเปล่งเพ่งพินิจ
ตัวของหนูดูจิ๋วเท่านิ้วพระหัตถ์ โตถนัดหนักนักจึงศักดิ์สิทธิ์
ศิโรตม์ราบกราบก้มบังคมคิด รำพึงพิษฐานในใจจินดา
ขอเดชะพระกุศลที่ปรนนิบัติ ที่หนูพัดพิศวาสพระศาสนา
มาเคารพพบพุทธปฏิมา เป็นมหาอัศจรรย์ในสันดาน ฯ
๏ ขอผลาอานิสงส์จงสำเร็จ สรรเพชญ์พ้นหลงในสงสาร
แม้นยังไปไม่ถึงที่พระนิฤพาน ขอสำราญราคีอย่าบีฑา
จะพากเพียรเรียนวิสัยแลไตรเพท ให้วิเศษแสนเอกทั้งเลขผา
แม้นรักใครให้คนนั้นกรรุณา ชนมายืนเท่าเขาพระเมรุ
ขอรู้ทำคำแปลแก้วิมุติ เหมือนพระพุทธโฆษามหาเถร
มีกำลังดังมาฆะสามเณร รู้จัดเจนแจ้งจบทั้งภพไตร
อนึ่งเล่าเจ้านายที่หมายพึ่ง[๑] ให้ทราบซึ่งสุจริตพิสมัย
อย่าหลงลิ้นหินชาติขาดอาลัย น้ำพระทัยทูลเกล้าให้ยาวยืน ฯ

---

๑ หมายถึง กำลังหวังพึ่งพระบารมีกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ?

๏ แล้วลาพระปฏิมาลีลาล่อง   เข้าในคลองสวนพลู[๑]ค่อยชูชื่น
ชมแต่ไม้ไผ่พุ่มดูชุ่มชื่น   หอมระรื่นลำดวนรัญจวนใจ
โอ้ยามนี้มิได้พบน้ำอบสด   มาเชยรสบุปผาน้ำตาไหล
ยิ่งเสียวทรวงง่วงเหงาเศร้าฤทัย   มาเหงื่อไคลคล่ำตัวต้องมัวมอม
นิจจาเอ๋ยเคยบำรุงผ้านุ่งห่ม   เคยอบรมร่ำกลิ่นไม่สิ้นหอม
เหมือนหายยศหมดรักมาปลักปลอม   จนซูบผอมผิวคล้ำระกำใจ
จึงมาหายาอายุวัฒนะ   ตามได้ปะลายแทงแถลงไข
เข้าลำคลองล่องเรือมาเหลือไกล   ถึงวัดใหญ่[๒]ชายทุ่งดูวุ้งเวิ้ง
พระเจดีย์ที่ยังอยู่ดูตระหง่าน   เป็นประธานทิวทุ่งดูสูงเทิ่ง
ต้นโพธิ์ไทรไผ่พุ่มเป็นซุ้มเซิง   ขึ้นรอบเชิงชั้นล่างข้างเจดีย์ ฯ
๏ เสียดายนักหักทรุดชำรุดร้าง   ใครจะสร้างสูงเกินจำเริญศรี
ท่านบิดาว่าถึงให้ใหญ่กว่านี้   ก็ไม่มีผู้ใดว่าใหญ่โต
ผู้หญิงย่านบ้านเราชาวบางกอก   เขาอมกลอกกลืนพระเสียอะโข
แต่พระเจ้าเสาชิงช้าที่ท่าโพธิ์   ก็เต็มโตแต่ชาววังเขายังกลืน
ฉันกลัวบาปกราบพระอย่าปะพบ   ไม่ขอคบคนโขมดที่โหดหืน
พอค่ำคลุ้มพุ่มพฤกษ์ดูครึกครื้น   เงาทะมื่นมืดพยับอับโพยม
พายุฝนอนธการสะท้านทุ่ง   เป็นฝุ่นฟุ้งฟ้าฮือกระพือโหม
น้ำค้างชะประเปรยเชยชโลม   ท่านจุดโคมขึ้นอารามต้องตามไป
เที่ยวหลีกรกวกวนอยู่จนดึก   เห็นพุ่มพฤกษ์โพธิ์ทองที่ผ่องใส
ตักน้ำผึ้งครึ่งจอกกับดอกไม้   จุดเทียนใหญ่อย่างตำราบูชาเชิญ
หวังจะปะพระปรอทที่ยอดยิ่ง   ประนมนิ่งนึกรำพันสรรเสริญ
สำรวมเรียนเทียนอร่ามงามเจริญ   จนดึกเกินไก่ขันหวั่นวิญญาณ์
ทั้งเทียนดับศัพท์เสียงสำเนียงเงียบ   เย็นยะเยียบน้ำค้างพร่างพฤกษา

---

๑ ปากคลองสวนพลูอยู่ใต้วัดพนัญเชิง

๒ วัดใหญ่ชัยมงคล

เห็นแวบวับลับลงตรงนัยนา ปรอทมาสูบซึ่งน้ำผึ้งรวง
ครั้นคลำได้ในกลางคืนก็ลื่นหลุด ต้องจับจุดธูปเทียนเวียนบวงสรวง
ประกายพรึกดึกเด่นขึ้นเห็นดวง ดังโคมช่วงโชติกว่าบรรดาดาว
จักจั่นแจ้วแว่วหรีดจังหรีดหริ่ง ปี่แก้วกริ่งตรับเสียงสำเนียงหนาว
ยิ่งเย็นฉ่ำน้ำค้างลงพร่างพราว พระพายผ่าวพัดไหวทุกใบโพธิ์ ฯ

๏ พอรุ่งแรกแปลกกลิ่นระรินรื่น โอ้หอมชื่นช่อมะกอกดอกโสน
เหมือนอบน้ำร่ำผ้าประสาโซ สะอื้นโอ้อารมณ์ระทมทวี
ครั้นเช้าปะพระปรอทที่ปลอดปล่ง ทั้งสามองค์เอามาไว้ก็ไพล่หนี
เชิญพระธาตุราธนาทุกราตรี อาบวารีทิพรสหมดมลทิน
ที่ธุระพระปรอทเป็นปลอดเปล่า ยังดูเลาลายแทงแสวงถวิล
ท่านนอนอ่านลานใหญ่ฉันได้ยิน ว่ายากินรูปงามอร่ามเรือง
แม้นฟันหักจักงอกผมหงอกหาย แก่กลับกลายหนุ่มเนื้อนั้นเหลือเหลือง
ตะวันออกบอกแจ้งในแขวงเมือง ท่านจัดเครื่องครบครันทั้งจันทน์จวง
กับหนูกลั่นจันมากบุนนาคหนุ่ม[๑] สักสิบทุ่มเดินมุ่งออกทุ่งหลวง
ไปตามลายปลายคลองถึงหนองพลวง[๒] แต่ล้วนสวงสาหร่ายเห็นควายนอน
นึกว่าผีตีฆ้องป่องป่องโห่ มันผุดโผล่พลุ่งโครมถีบโถมถอน
เถาสาหร่ายคลายกลุ้มตะลุมบอน ว่าผีหลอนหลบพัลวันเวียน
ต่อเสียงร้องมองดูจึงรู้แจ้ง เดินแสวงหาวัดฉวัดเฉวียน
จนเช้าตรู่ดูทางไปกลางเตียน ถึงป่าเกรียนเกรียวแซ่จอแจจริง
กระจาบจับนับหมื่นดูดื่นดาษ เหมือนตลาดเหลือหูเพราะผู้หญิง
เหมือนโกรธขึ้งหึงหวงด้วยช่วงชิง ชุมจริงจริงจิกโจดกระโดดโจน

---

๑ มีศิษย์ติดตามท่านสุนทรภู่มาด้วยอีก ๔ คน คือ ๑. กลั่น ๒. จัน ๓. มาก และ ๔. บุนนาค

๒ เป็นหนองกลางทุ่ง อยู่เหนือถนนสายวังน้อย – อยุธยา ตอนระหว่างถนนไปวัดใหญ่ชัยมงคล

จนต้นไม้ใบงอกออกไม่รอด ดูกรองกรอดเกรียมกรอยกรองกรอยโกร๋น
ลมกระทั่งรังกระจาบระยาบโยน ตัวมันโหนหวงคู่คอยดูคน
บ้างคาบแขมแซมรังเหมือนดังสาน สอดชำนาญเหนียบฝอยเหมือนสร้อยสน
จิกสะบัดจัดแจงสอดแซงซน เปรียบเหมือนคนช่างสะดึงรู้กรึงกรอง ฯ
◎ โอ้ว่าอกนกยังมีรังอยู่ ได้เคียงคู่ค่ำเช้าไม่เศร้าหมอง
แม้นร่วมเรือนเหมือนหนึ่งนกกกประคอง แต่สักห้องหนึ่งก็เห็นจะเย็นใจ
จนพ้นป่ามาถึงโป่งหอยโข่งคุด มันหมกมุดเหมือนเขาแจ้งแถลงไข
เห็นตาลโดดโขดคุ่มกับพุ่มไม้ มีทิวไผ่พงรายเหมือนลายแทง
ท่านหลีกลัดตัดทางไปกลางทุ่ง ตั้งแต่รุ่งไปจนแดดก็แผดแสง
ได้พักเพลเอนนอนพอผ่อนแรง ต่ออ่อนแสงสุริยาจึงคลาไคล
แต่แรกดูครู่หนึ่งจะถึงที่ เหมือนถอยหนีห่างเหินเดินไม่ไหว
เหมือนเรื่องรักชักชิดสนิทใน มากลับไกลเกรงกระดากต้องลากจูง ฯ
◎ พอเย็นจวนด่วนเดินขึ้นเนินโขด ถึงตาลโดดดินพูนเป็นมูนสูง
เที่ยวเลียบชมลมเย็นเห็นนกยูง เป็นฝูงฝูงฟ้อนหางที่กลางทราย
ทำกรีดปีกหลีกเลี่ยงเข้าเคียงคู่ คอยแฝงดูดังระบำรำถวาย
กระหวัดวาดยาตรเยื้องชำเลืองกราย เหมือนละม้ายหม่อมละครเมื่อฟ้อนรำ
โอ้เคยเห็นเล่นงานสำราญรื่น ได้แช่มชื่นเชยชมที่คมขำ
มาห่างแหแลลับจับระบำ เห็นแต่รำแพนนกน่าอกตรม
ออกกรูไล่ไปสิ้นขึ้นบินว่อน แฉลบร่อนเรียงตามดูงามสม
เห็นเซิงไทรไผ่โพธิตะโกพนม ระรื่นร่มรุกขชาติดาษเดียร
พิกุลออกดอกหอมพะยอมย้อย นกน้อยน้อยจิกจับเหมือนกับเขียน
ในเขตแคว้นแสนสะอาดดังกวาดเตียน ตลิบเลี่ยนลมพัดอยู่อัตรา
สารภีที่ริมโบสถ์สาโรชร่วง มีผึ้งรวงรังสิงกิ่งพฤกษา
รสเร้าเสาวคนธ์สุมณฑา ภุมราร่อนร้องละอองนวล
โอ้บุปผาสารภีส่าหรีรื่น เป็นที่ชื่นเชยถนอมด้วยหอมหวน
เห็นมาลาอาลัยใจรัญจวน เหมือนจะชวนเชยฐาน้ำตากระเด็น

โอ้ยามนี้ที่ตรงนึกรำลึกถึง มาเหมือนหนึ่งใจจิตที่คิดเห็น
จะคลอเคียงเรียงตามเมื่อยามเย็น เที่ยวเลียบเล่นแลเพลินจำเริญตา ฯ
๏ โบสถ์วิหารฐานปัทม์ยังมีมั่ง เชิงผนังหนาแน่นด้วยแผ่นผา
สงสารสุดพุทธรัตน์ปัฏิมา พระศิลาแลดูเป็นบูราณ
อุโบสถหมดหลังคาฝาผนัง พระเจ้านั่งอยู่แต่องค์น่าสงสาร
ด้วยเรื้อร้างสร้างสมมานมนาน แต่บูราณเรื่องพระเจ้าตะเภาทอง
มาเที่ยวเล่นเห็นหินบนดินโขด เดี่ยวสันโดษดังสำลีไม่มีหมอง
จึงจัดช่างสร้างอารามตามทำนอง ทรงจำลองลายหัตถ์เป็นปัฏิมา
รูปพระเจ้าเท่าพระองค์แล้วทรงสาป ให้อยู่ตราบศักราชพระศาสนา
พอฤๅษีสี่องค์เหาะตรงมา ถวายยาอายุวัฒนะ
เธอไม่อยู่รู้ว่าหลงในสงสาร ซ้ำให้ทานแท่งยาอุตสาหะ
ใส่ตุ่มทองรองไว้ที่ใต้พระ ใครพบปะเปิดได้เอาไปกิน
ช่วยสร้างโบสถ์โขดเขื่อนให้เหมือนเก่า นามนั้นเขาเขียนแจ้งที่แท่งหิน
วัดเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์[๑] ได้ทราบสิ้นสืบสายเพราะลายแทง
เป็นตำรามาแต่เหนือ[๒]ท่านเชื่อถือ ดูหนังสือเสาะหาอุตส่าห์แสวง
มาพบปะจะได้ขุดก็สุดแรง ด้วยดินแข็งเขาประมูลด้วยปูนเพชร
ถึงสิ่วขวานผลาญพะเนินไม่เยินยู่ เห็นเหลือรู้ที่จะทำให้สำเร็จ
แต่จะต้องลองตำรากาลเม็ด เผื่อจะเสร็จสมถวิลได้กินยา ฯ
๏ พอเย็นรอนดอนสูงดูทุ่งกว้าง วิเวกวางเวงจิตทุกทิศา
ลิงโลดเหลียวเปลี่ยวใจนัยนา เห็นแต่ฟ้าแฝกแขมขึ้นแซมแซง
ดูกว้างขวางว้างโว้งตะโล่งลิ่ว ไม่เห็นทิวที่สังเกตในเขตแขวง
สุริยนสนธยาท้องฟ้าแดง ยิ่งโรยแรงรอนรอนอ่อนกำลัง ฯ

---

๑ เข้าใจว่าคือวัดที่เรียกในบัดนี้ว่า วัดเขาดิน ตำบลธนู อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๒ พิศีโลกลายแทงแสวงหา – รำพันพิลาป

◎ โอ้แลดูสุริยงจะลงลับ มิใคร่ดับดวงได้อาลัยหลัง
สลดแสงแฝงรถเข้าบดบัง เหมือนจะสั่งโลกาให้อาลัย
แต่คนเราชาววังทั้งทวีป มาเร็วรีบร้างมิตรพิสมัย
ไม่รอรั้งสั่งสวาทประหลาดใจ โอ้อาลัยแลลับวับวิญญาณ์
ยิ่งเย็นฉ่ำน้ำค้างให้วางวิเวก เป็นหมอกเมฆมืดมิดทุกทิศา
แสนแสบท้องต้องเก็บตะโกนา นึกระอาออกนามเมื่อยามโซ
ทั้งหนูกลั้นจันมากบุนนาคน้อย ช่วยกันสอยเก็บหักไว้อักโข
พอเคี้ยวฝาดชาติชั่วตัวตะโก แต่ยามโซแสบท้องก็ต้องกลืน
พิกุลต้นผลห่ามอร่ามต้น ครั้นกินผลพาเลี่ยนให้เหียนหืน
ช่างฝาดเฝื่อนเหมือนจะตายต้องคายคืน ทั้งขมขื่นแค้นคอไม่ขอกิน
ท่านบิดรสอนสั่งให้ตั้งจิต โปรดประสิทธิ์สิกขารักษาศีล
เข้าร่มพระมหาโพธิบนโขดดิน ระรื่นกลิ่นกลางคืนค่อยชื่นใจ
เหมือนกลิ่นกลั่นจันทน์เจือในเนื้อหอม แนบสนอมสนิทจิตพิสมัย
เสมอหมอนอ่อนอุ่นละมุนละไม มาจำไกลกลอยสวาทอนาถนอน
โอ้ยามนี้มิได้เชยเหมือนเคยชื่น ทุกค่ำคืนขาดประทิ่นกลิ่นเกสร
หอมพิกุลฉุนใจอาลัยวอน พิกุลร่อนร่วงหล่นลงบนทรวง
ยิ่งเสียวเสียวเฉียวฉุนพิกุลหอม เคยถนอมเสน่ห์หมายไม่หายหวง
โอ้ดอกแก้วแววฟ้าสุดาดวง มิหล่นร่วงลงมาเลยใคร่เชยชิม
เย็นระเรื่อยเฉื่อยฉ่ำด้วยน้ำค้าง ลงพร่างพร่างพรายพร้อยย้อยหยิมหยิม
ยิ่งฟื้นเฟื่อนเหมือนสมรมานอนริม ให้เหงาหงิมง่วงเงียบเซียบสำเนียง
เสนาะดังจังหรีดวะหวีดแว่ว เสียงแจ้วแจ้วจักจั่นสนั่นเสียง
เสียงหริ่งหริ่งกิ่งไทรเรไรเรียง เสียวสำเนียงนอนแลเห็นแต่ดาว
จนดึกดื่นรื่นเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยฉิว หนาวดอกงิ้วงิ้วต้นให้คนหนาว
แม้นงิ้วงามนามงิ้วเล็บนิ้วยาว[๑] จะอุ่นราวนวมแนบนั่งแอบอิง ฯ

---

๑ มีรำพันถึงหญิงชื่องิ้วอีก

๏ ทั้งสี่นายหมายว่ากินยาแล้ว จะผ่องแผ้วพากันเที่ยวเกี้ยวผู้หญิง
เดชะยาน่ารักประจักษ์จริง ขอให้วิ่งตามฉาวทั้งด้าวแดน ฯ
๏ นากนั้นว่าอายุอยู่ร้อยหมื่น จะได้ชื่นชมสาวสักราวแสน
ไม่รู้หมดรสชาติไม่ขาดแคลน ฉันอายแทนที่เธอครวญถึงนวลนาง
ทั้งหนูกลั่นนั้นว่าเมื่อล่องเรือกลับ จะแวะรับนางสิบสองไม่หมองหมาง
แม่เอวอ่อนมอญรำล้วนสำอาง จะขวางขวางไปอย่างไรคงได้ดู ฯ
๏ สมเพชเพื่อนเหมือนหนึ่งบ้าประสาหนุ่ม แต่ล้วนลุ่มหลงเหลือจนเบื่อหู
จนพระเมินเดินเวียนถือเทียนชู เที่ยวส่องดูเสมาบรรดามี
ที่ผุพังยังแต่รูบรรจุธาตุ ขาวสะอาดอรหัตจำรัสศรี
อาราธนามาไว้สิ้นด้วยยินดี อัญชลีแล้วก็นั่งระวังภัย
น้ำค้างพรมลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยฉิว ใบโพธิ์พลิ้วแพลงพลิกริกริกไหว
บ้างร่วงหล่นวนว่อนร่อนไรไร ด้วยแสงไฟรางรางสว่างตา ฯ
๏ จนเที่ยงคืนรื่นร่มลมสงัด ดึกกำดัดดาวสว่างพร่างพฤกษา
เหมือนเสียงโห่โร่หูข้างบูรพา กฤตยาได้ฤกษ์เบิกพระไพร
สายสิญจน์วงลงยันต์กันปีศาจ ธงกระดาษปักปลิวหวิวหวิวไหว
ข้าวสารทรายปรายปราบกำราบไป ปักเทียนชัยฉัตรเฉลิมแล้วเจิมจันทน์
จุดเทียนน้อยร้อยแปดนั้นปักรอบ ล้อมเป็นขอบเขตเหมือนหนึ่งเขื่อนขัณฑ์
มนต์มหาวาหุดีพิธีกรรม์ แก้อาถรรพณ์ถอนฤทธิ์ที่ปิดบัง
แล้วโรยรินดินดำคว่ำหอยโข่ง จะเปิดโป่งปูนเพชรเป็นเคล็ดขลัง
พอปักธงลงที่ดินได้ยินดัง เสียงตึงตังตูมเปรี้ยงแซ่เสียงคน
ทั้งเทียนดับกลับกลัวให้มัวมืด พยุฮือฮือมาเป็นห่าฝน
ถูกลูกเห็บเจ็บแปลบแสบสกนธ์ เหลือจะทนทานลมลงก้มกราน
เสียงเกรียวกราววาววามโพลงพลามพลุ่ง สะเทือนทุ่งที่โขดโบสถ์วิหาร
กิ่งโพธิ์โผงโกรงกรางลงกลางลาน สาดข้าวสารกรากกรากไม่อยากฟัง
ทั้งฟ้าร้องก้องกึกพิลึกลั่น อินทรีย์สั่นซบฟุบเหมือนทุบหลัง
สติสิ้นวิญญาณ์ละล้าละลัง สู่ภวังค์วูบวับเหมือนหลับไป

เป็นวิบัติอัศจรรย์มหันตเหตุ ให้อาเพศเพื่อจะห้ามตามวิสัย
ทั้งพระพลอยม่อยหลับระงับไป แสงอุทัยรุ่งขึ้นจึงฟื้นกาย ฯ
◎ เที่ยวหาย่ามตามตำราทั้งผ้าห่ม มันตามลมลอยไปข้างไหนหาย
ไม่พบเห็นเป็นน่าระอาอาย จนเบี่ยงบ่ายบิดาจะคลาไคล
ท่านห่มดองครองผ้าอุกาพระ คารวะวันทาอัชฌาสัย
ถวายวัดตัดตำราไม่อาลัย ขออภัยพุทธรัตน์ปฏิมา
เมื่อรู้ความยามโศกด้วยโรคร้าย จึงตามลายลัดแลงแสวงหา
จะใคร่เห็นเช่นเขาบอกดอกจึงมา มีตำราแล้วก็ต้องทดลองดู
ไม่รื้อร้างง้างงัดไม่คัดขุด เป็นแต่จุดเทียนเบิกฤกษ์ราหู
ขอคุณพรตรศสธรรมช่วยค้ำชู ไม่เรียนรู้รูปงามไม่ตามลาย
มาเห็นฤทธิ์กฤตยาอานุภาพ ก็เข็ดหลาบลมพาตำราหาย
ได้กรวดน้ำคว่ำขันบรรยาย ให้ภูตพรายไพรโขมดที่โขดดิน
ทั้งเจ้าทุ่งกรุงทวาเทพารักษ์ ซึ่งพิทักษ์ทิพยาคูหาหิน
พระเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์ ซึ่งสร้างถิ่นที่วัดพระปฏิมา
จงพ้นทุกข์สุโขอโหสิ ไปจุติตามชาติปรารถนา
ทั้งเซิงไทรไผ่โพธิ์ตะโกนา ฉันขอลาแล้วเจ้าคะหม่อมตะโก
ถึงแก่งอมหอมกลิ่นยังกินฝาด แต่คราวขาดคิดรักเสียอักโข
ทั้งพิกุลฉุนกลิ่นจงภิญโญ เสียดายโอ้อางขนางจะห่างไกล ฯ
◎ ออกเดินทุ่งมุ่งหมายพอบ่ายคล้อย ไม่ตามรอยแรกมาหญ้าไสว
จนจวนค่ำย่ำเย็นเห็นไรไร สังเกตไม้หมายทางมากลางคืน
ต้องบุกรกวกหลงลุยพงแฝก อตส่าห์แหวกแขมคาสู้ฝ่าฝืน
มาตามลายหมายจะลุอายุยืน ผ้าห่มผืนหนึ่งไม่ติดอนิจจัง
เจ้าหนูกลั่นนั้นว่าเคราะห์เสียเพลาะหอม เหมือนทิ้งหม่อมเสียทีเดียวเดินเหลียวหลัง
จะรีบไปให้ถึงเรือเหลือกำลัง ครั้นหยุดนั่งหนาวใจจำไคลคลา ฯ

๏ จนรุ่งสางทางเฟือนไม่เหมือนเก่า ต้องเดินเดาดั้นดัดจนขัดขา
จนเที่ยงจึงถึงเรือเหลือระอา อายตามาตาแก้วที่แจวเรือ
เขาหัวเราะเยาะว่าสาธุสะ เครื่องอัฏฐะที่เอาไปช่างไม่เหลือ
พอมืดมนฝนคลุ้มลงคลุมเครือ ให้กลับเรือรีบล่องออกท้องคุ้ง
จะเลยตรงลงไปวัดก็ขัดข้อง ไม่มีของขบฉันจังหันหุง
ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง ท่านบำรุงรักพระไม่ละเมิน
ทั้งเพลเช้าคาวหวานสำราญรื่น ต่างชุ่มชื่นชวนกันสรรเสริญ
ท่านสูงศักดิ์รักใคร่ให้เจริญ อายุเกินกัปกัลป์พุทธันดร
ให้ครองกรุงฟุ้งเฟื่องเปรื่องปรากฏ เกียรติยศอยู่ตลอดอย่าถอดถอน
ท่านอารีมีใจอาลัยวอน ถึงจากจรใจจิตยังคิดคุณ
มาทีไรได้นิมนต์ปรนนิบัติ สารพัดแผ่เผื่อช่วยเกื้อหนุน
ต่างชื่นช่วยอวยกุศลผลบุญ สนองคุณคุณพระยารักษากรุง ฯ
๏ เมื่อกราบลาคลาเคลื่อนออกเลื่อนล่อง เห็นหน้าน้องนามหุ่นนั่งชุนถุง
ทั้งผัดหน้าทาขมิ้นทรงกลิ่นฟุ้ง รู้บำรุงรูปงามอร่ามเรือง
ที่แพรายหลายนางสำอางโฉม งามประโลมเปล่งปลั่งอลั่งเหลือง
ขมิ้นเอ๋ยเคยใช้แต่ในเมือง มาฟุ้งเฟื่องฝ่ายเหนือทั้งเรือแพ
พวกโพงพางนางแม่ค้าขายปลาเต่า จับกระเหม่ามิได้เหลือชั้นเรือแห
จะล่องลับกลับไกลอาลัยแล มาถึงแพเลี้ยงนกแก้วแจ้วเจรจา
เจ้าของขาวสาวสอนชะอ้อนพลอด แวะมาจอดแพนี่ก่อนพี่จ๋า
น่ารับขวัญฉันนี้ร้องว่าน้องลา ก็เลยว่าสาวกอดฉอดฉอดไป
โอ้นกเอ๋ยเคยบ้างหรืออย่างพลอด นางสาวสาวเขาจะกอดให้ที่ไหน
แต่น้องมีพี่ป้าที่อาลัย ท่านยังไม่ช่วยกอดแกล้งทอดทิ้ง
นึกก็พลอยน้อยใจถึงไม่กอด หนาวก็ทอดเตาไว้ก่อไฟผิง
ไม่เรียกเป็นเช่นนกแก้วแล้วจริงจริง จะสู้นิ่งหนาวทนอยู่คนเดียว
ได้เด็ดรักหักใจมาในน้ำ ถึงพบลำสาวแส้ไม่แลเหลียว
ประหลาดเหลือเรือวิ่งจริงจริงเจียว มาคืนเดียวก็ได้หยุดอยุธยา ฯ

◎ จึงจดหมายรายเรื่องที่เคืองเข็ญ ไปเที่ยวเล่นลายแทงแสวงหา
เห็นสิ่งไรในจังหวัดรัถยา ได้จดมาเหมือนหนึ่งมีแผนที่ไว้
ไม่อ่อนหวานขานเพราะเสนาะโสต ด้วยอายโอษฐ์มิได้อ้างถึงนางไหน
ที่เขามีที่จากฝากอาลัย ได้ร่ำไรเรื่องหญิงจึงพริ้งเพราะ
นี่กล่าวแกล้งแต่งเล่นเพราะเป็นม่าย เที่ยวเร่ขายคอนเรือมะเขือเปราะ
คิดคะนึงถึงตัวน่าหัวเราะ เกือบกะเทาะหน้าแว่นแสนเสียดาย
นารีใดไร้รักอย่าหนักหน่วง จะโรยร่วงรกเรี้ยวแห้งเหี่ยวหาย
ที่เมตตาอยู่ก็อยากจะฝากกาย อย่าหมิ่นชายเชิญตรึกให้ลึกซึ้ง
เหมือนภุมรินบินหาซึ่งสาโรช ถึงร้อยโยชน์แย้มกลิ่นคงบินถึง
แต่ดอกไม้ไทท้าวในดาวดึงส์ ไม่พ้นซึ่งพวกหมู่แมลงภู่ชม
เช่นกระต่ายกายสิทธิ์นั้นผิดเพื่อน ขึ้นแต้มเดือนได้จนชิดสนิทสนม
เสน่หาอาลัยใจนิยม จะใคร่ชมเช่นกระต่ายไม่วายตรอม
แต่เกรงเหมือนเดือนแรมไม่แจ่มแจ้ง สุดจะแฝงฝากเงาเฝ้าถนอม
ขอเดชะจะได้พึ่งให้ถึงจอม ขอให้น้อมโน้มสวาทอย่าคลาดคลา
ไม่เคลื่อนคลายหน่ายแหนงจะแฝงเฝ้า ให้เหมือนเงาตามติดขนิษฐา
ทุกค่ำคืนชื่นชุ่มพุ่มผกา มิให้แก้วแววตาอนาทร
มณฑาทิพกลีบบานตระการกลิ่น ภุมรินหรือจะร้างห่างเกสร
จงทราบความตามใจอาลัยวอน เดชะกลอนกล่าวปลอบให้ตอบคำ
จะคอยฟังดังหนึ่งคอยสอยสวาท แม้นเหมือนมาดหมายจะชิมให้อิ่มหนำ
ถ้าครั้งนี้มิได้เยื้อนยังเอื้อนอำ จะต้องคร่ำคร่าเปล่าแล้วเราเอย ฯ

นิราศอิเหนา

นิราศอิเหนา[๑]

◎ นิราศร้างห่างเหเสนหา

ปางอิเหนาเศร้าสุดถึงบุษบา พระพายพาพัดน้องเที่ยวล่องลอย
ตะลึงเหลียวเปลี่ยวเปล่าให้เหงาหงิม สุชลปริ่มเปี่ยมเหยาะเผาะเผาะผ็อย
โอ้เย็นค่ำน้ำค้างลงพร่างพร้อย น้องจะลอยลมบนไปหนใด
หรือเทวัญชั้นฟ้ามาพาน้อง ไปไว้ห้องช่องสวรรค์ที่ชั้นไหน
แม้นน้องน้อยลอยถึงชั้นตรึงศ์ตรัย สหัสนัยน์จะช่วยรับประคับประคอง
หรือไปปะพระอาทิตย์พิศวาส ไปร่วมอาสน์เวชยันต์ผันผยอง
หรือเมขลาพาชวนนวลละออง เที่ยวลอยล่องเลียบฟ้าชมสาคร
หรือไปริมหิมพานต์ชานไกรลาส บริเวณเมรุมาศราชสิงขร
หรือจะออกนอกเนมินท์อิสินธร เที่ยวลอยร่อนรอบฟ้านภาลัย
โอ้ลมแดงแสงแดดจะแผดส่อง จะมัวหมองมิ่งขวัญจะหวั่นไหว
จะดั้นหมอกออกเมฆวิเวกใจ นี่เวรใดเด็ดสวาทให้คลาดคลา ฯ
◎ พระผันแปรแลรอบขอบทวีป เห็นแต่กลีบเมฆเคลื่อนเคลื่อนเวหา
จะแลดูสุริยนก็สนธยา จะดูฟ้าฟ้าคล้ำให้รำจวน
ฝืนวิโยคโศกเศร้าเข้าในห้อง เห็นแท่นทองที่ประทมภิรมย์สงวน
ไม่เห็นนุชสุดจะทรงพระองค์ซวน ละห้อยหวนหิวโหยด้วยโรยแรง

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่คงจะแต่งถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสุนทรภู่ฝากตัวพึ่งบารมีในเวลานั้น

ธนิต อยู่โพธิ์ ว่า สุนทรภู่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๖ – ๒๓๗๗ เมื่อสึกเป็นฆราวาสแล้ว

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ราว พ.ศ. ๒๓๘๔ – ๒๓๘๕

ส่วนฉันท์ ขำวิไล เชื่อว่า นายมี (หมื่นพรหมสมพัตสร) เป็นผู้แต่งนิราศอิเหนา

ยลยี่ภู่ปู่เปล่าเศร้าสลด ระทวยทดทอดทบซบกันแสง
โอ้สุดแสนแค้นอารมณ์ด้วยลมแดง ดูเหมือนแกล้งพัดไปให้ไกลทรวง
เสียดายเอ๋ยเคยแอบแนบสนิท ถึงชีวิตวอดวายไม่หายห่วง
โอ้น้องนุชบุษบาสุดาดวง พี่เปล่าทรวงทรวงดังจะพังโทรม ฯ
๏โอ้โพล้เพล้เวลาปานฉะนี้ เคยเข้า[๑]ที่พี่เคยได้เชยโฉม
เห็นแต่ห้องน้องน้อยลอยโพยม ยามประโลมมิรู้ลืมเจ้าปลื้มใจ
โอ้เขนยเคยหนุนยังอุ่นอ่อน แต่น้องน้อยลอยร่อนไปนอนไหน
ยี่ภู่เอ๋ยเคยชิดสนิทใน วันนี้ไกลกลอยสวาทอนาถนอน
โอ้รินรินกลิ่นนวลยังหวนหอม เคยถนอมแนบทรวงดวงสมร
ยังรื่นรื่นชื่นใจอาลัยวอน สะอื้นอ้อนอ่อนอารมณ์ระทมทวี
จนฆ้องค่ำย่ำหึ่งหึ่งกระหึม ยิ่งเศร้าซึมโศกาถึงยาหยี
โอ้ยามอยู่คู่หาเวลานี้ เคยพาที่ทอดประทับไว้กับทรวง ฯ
๏โอ้อกเอ๋ยเคยอุ่นละมุนละม่อม เคยโอบอ้อมอ่อนตามไม่ห้ามหวง
ยังเคลิ้มเคลิ้น[๒]เช่นประทุมกระพุ่มพวง เคยแนบทรวงไสยาสน์ไม่คลาดคลาย
จนเคลิ้มองค์หลงเชยเขนยหนุน ถนอมอุ่นแอบประโลมว่าโฉมฉาย
ครั้นรู้สึกดึกดื่นสะอื้นอาย แสนเสียดายสุดจะดิ้นสิ้นชีวัน
เห็นสิ่งของน้องนุชยิ่งสุดเศร้า พระทัยเฝ้าเคลิ้มไคล้ดังใฝ่ฝัน
ยิ่งรำลึกตรึกตรายิ่งจาบัลย์ สุดจะกลั้นรีบออกนอกบรรพต ฯ
๏พินิจจันทร์วันเพ็งขึ้นเปล่งแสง กระจ่างแจ้งแจ่มวงทั้งทรงกลด
สี่พี่เลี้ยงเคียงพร้อมน้อมประณต พระเลี้ยวลดแลแสวงดูแสงเดือน
ดูเก๋งก่อต่อเตาเห็นเงาคล้าย เขม้นหมายมุ่งไปก็ไม่เหมือน
เห็นเงาไม้ไหวหวั่นให้ฟั่นเฟือน จนเดือนเคลื่อนคล้อยฟ้าให้อาวรณ์

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"เคยร่วมที่พี่เคยได้เชยโฉม"*

๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ยังเคลิ้มเห็นเช่นประทุมกระพุ่มพวง"*

เห็นสระศรีที่เคยมาประพาส ระดะดาษดอกดวงบัวหลวงสลอน
ลมรำเพยเชยชายกระจายจร หอมเกสรเสาวคนธ์ที่หล่นโรย ฯ
๏โอ้รินรินกลิ่นบุหงาสะตาหมัน เหมือนกลิ่นจันทน์เจือนวลให้หวนโหย
หอมยี่หุบสุกรมดอกยมโดย พระพายโชยเฉื่อยชื่นยืนตะลึง
โอ้ที่นี่ศิลาเคยมานั่ง เห็นบัลลังก์แล้วยิ่งนึกรำลึกถึง
ดูเงื้อมเขาเงาไม้พระไทรซึ้ง เสียงหึ่งหึ่งผึ้งรวงเฝ้าหวงรัง
จังหรีดหริ่งกิ่งไทรเรไรร้อง แว่วว่าน้องนึกเสียวพระเหลียวหลัง
เห็นน้ำพุดุดั้นตรงบัลลังก์ เคยมานั่งสรงชลที่บนเตียง
เจ้าสรงด้วยช่วยพี่สีขนอง แต่น้ำต้องถูกนิดก็หวีดเสียง
โอ้รื่นรื่นชื่นเชยที่เคยเคียง พระทรวงเพียงเผ่าร้อนถอนฤทัย
ทุกเงื้อมเขาเหงาเงียบเซียบสงัด ใบไม้กวัดแกว่งกิ่งประวิงไหว
ยะเยือกเย็นเส้นหญ้าพนาลัย ยิ่งเยือกในทรวงช้ำระยำเย็น
เที่ยวรอบสระปทุมาสะตาหมัน เคยเห็นขวัญเนตรที่ไหนก็ไม่เห็น
ชลนัยน์ไหลซกตกกระเซ็น ยิ่งเยือกเย็นหยุดยืนกลืนน้ำตา
จนดึกดื่นรื่นรินกลิ่นกุหลาบ ตะลึงเหลียวเสียวซาบอาบนาสา
เหมือนปรางทองน้องนุชบุษบา หรือกลับมายืนแฝงอยู่แห่งใด
เที่ยวดูดาวเปล่าเปลี่ยวเสียวสะดุ้ง จนจวนรุ่งรางรางสว่างไสว
หนาวน้ำค้างพร่างพรมพนมไพร ดวงดอกไม้บานแบ่งรับแสงทอง
หอมมณฑาสารภีดอกยี่หุบ บ้างร่วงหรุบถูกอุระพระขนอง
ภุมรินบินว่อนมาร่อนร้อง อาบละอองเกสรขจรจาย ฯ
๏ จนแจ่มแจ้งแสงสว่างนภางค์พื้น ถอนสะอื้นอาลัยพระทัยหาย
ดูเวหาว่าแสนแค้นพระพาย ไม่พาสายสวาทคืนมาชื่นใจ
จำจะตามทรามชมทางลมพัด เผื่อจะพลัดตกลงที่ตรงไหน
ดำริพลางทางสะท้อนถอนฤทัย ให้เตรียมพลสกลไกรจะไคลคลา
จึงแปลงนามตามกันเป็นปันจุเหร็จ จะเที่ยวเตร็ดเตร่ในไพรพฤกษา
พลางอุ้มองค์ยาหยีวิยะดา ขึ้นรถแก้วแววฟ้าแล้วพาไป ฯ

๏พระเหลียวดูภูผาสะตาหมัน ที่สำคัญคูหาเคยอาศัย
จะแลลับนับปีแต่นี้ไป จะมิได้มาเห็นเหมือนเช่นเคย
เสียแรงแต่งแปลงสร้างจะร้างเริด ค่อยอยู่เถิดแผ่นผาคูหาเอ๋ย
โอ้มิ่งไม้ไพรพนมเคยชมเชย จะแลเลยลับแล้วทุกแนวเนิน ฯ
๏โอ้นกเอ๋ยเคยพากันมาจับ จะแลลับฝูงนกระหกระเหิน
โอ้เขาสูงฝูงหงส์เคยลงเดิน เคยเพลิดเพลินพิศวงด้วยหงส์ทอง
จะเริดร้างห่างหงส์ไปดงอื่น ทุกวันคืนค่ำเช้าจะเศร้าหมอง
โอ้ก้านกิ่งมิ่งไม้เรไรร้อง ประสานซ้องเสียงดังดูวังเวง
ได้เคยฟังครั้งนี้มาวิบาก ต้องพลัดพรากเพราะว่าลมทำข่มเหง
แม้นพบเห็นเป็นตัวไม่กลัวเกรง จะรำเพลงกริชผลาญสังหารลม
นี่จนใจไม่เห็นด้วยเป็นเคราะห์ มาจำเพาะพลัดคู่เคยสู่สม
ยิ่งสุดแสนแค้นขัดอัดอารมณ์ จะแลชมอื่นอื่นไม่ชื่นใจ
แต่จำเป็นเกนหลงมาดงด้วย ต้องชี้ช่วยชมผาพฤกษาไสว
กรดกระถินอินจันพรรณไม้ มีดอกใบก้านกิ่งขึ้นพริ้งเพรียว
บ้างแก่อ่อนซ้อนซับสลับสล้าง บ้างสดสร่างสีชุ่มชอุ่มเขียว
ที่ตายตอหน่อหนุนขึ้นรุ่นเรียว เถาวัลย์เกี่ยวกอดกิ่งเหมือนชิงช้า ฯ
๏พระชวนพลอดกอดน้องประคองอุ้ม ให้ชมเพลินเดินมะงุมมะงาหรา
ป่าประเทศเขตแคว้นแดนชวา อินทะผาลัมชุมสลุมพัน
โกฐสดำจำปาดะดงองุ่น สหัสคุณขึ้นระคนปนปาหนัน
สลาสล้างนางแย้มเข้าแกมกัน หญ้าฝรั่นฝรั่งเรียงขึ้นเคียงดง
โกฐกระวานกานพลูดูระบัด กำจายกำจัดสารพันต้นต้นหยง
หอมระรื่นชื่นใจที่ในดง พฤกษาทรงเสาวคนธ์ดังปนปรุง
ที่พื้นปราบราบรายล้วนทรายอ่อน เข้าดงดอนเลียบเดินเนินกุหนุง
เทียนยี่หร่าป่าฝิ่นส่งกลิ่นฟุ้ง สมส้มกุ้งโกฐจุฬาการบูร ฯ
๏คิดถึงนุชบุษบานิจจาเอ๋ย มิได้เชยชมสบายมาหายสูญ
ยิ่งโศกเสียวเหลียวหาให้อาดูร ยิ่งเพิ่มพูนพิศวงในดงแดน

ดูเล็บนางนึกถึงนางเหมือนอย่างเล็บ เคยข่วนเจ็บรอยมือยู่ที่แขน
เห็นนมนางกลางพนมนึกชมแทน ละม้ายแม้นเหมือนเหมือนจะเยื้อนยิ้ม
มะปรางต้นผลอย่างพระปรางน้อง น้ำเนตรคลองคลอคล้อยย้อยหยิมหยิม
ฝืนอารมณ์ชมพลับต้นทับทิม ขึ้นรอบริมหว่างเขาลำเนาเนิน ฯ
๏พนมมาศลาดเลี่ยนเตียนตลิบ บ้างสูงลิบลอยแหงนเป็นแผ่นเผิน
บ้างทะมึนทึนเทิ่งเป็นเชิงเทิน เป็นกรอกเกริ่นโกรกกรวยลำห้วยธาร
เสียงสินธุดุดั้นลั่นพิลึก สะท้านสะทึกโถมฟาดฉาดฉาดฉาน
ที่น้ำโจนโผนพังดังสะท้าน บ้างพุซ่านสาดสายสุหร่ายริน
คะนึงถึงนุชบุษบาแม้นมาเห็น จะลงเล่นลำธารละหานหิน
ฝูงปลาทองท่องไล่เล็มไคลกิน กระดิกดิ้นดูงามตามกระบวน
ปลาเนื้ออ่อนอ่อนกายขึ้นว่ายเกลื่อน ไม่อ่อนเหมือนเนื้อน้องประคองสงวน
ปลานวลจันทร์นั้นก็งามแต่นามนวล ไม่งามชวนชื่นเช่นระเด่นดวง
พลางรีบทัพขับรถกำหนดแสวง ทุกหล้าแหล่งลำเนาภูเขาหลวง
ไม่ประสบพบเห็นให้เย็นทรวง ให้เหงาง่วงเงียบเหงาเศร้าพระทัย
ถึงพลมากจากมิตรแต่จิตเปลี่ยว เหมือนมาเดียวดั่งจะพาน้ำตาไหล
เห็นนกหกผกโผนโจนจับไม้ บ้างฟุบไซ้ปีกหางต่างต่างกัน
นกกระตั้วคลัวเคลียตัวเมียป้อน เหมือนขวัญอ่อนแอบประทับพี่รับขวัญ
ป้อนสลาพาชื่นทุกคืนวัน มาจากกันกรรมเอ๋ยไม่เคยเป็น
เห็นนกเปล้าเคล้าคู่เข้าชูชื่น ถอนสะอื้นเหมือนไม่พอใจเห็น
พอเวลาสายัณห์ตะวันเย็น นกยูงเล่นลมเพลินบนเนินเตียน
บ้างเยื้องอกหกหางก้อกางปีก แฉลกฉลีกเลี้ยวลัดฉวัดเฉวียน
บ้างย่างย่องจ้องประจงที่วงเวียน ออกกลางเตียนตีนขวิดดูกรีดกราย ฯ
๏คิดถึงไปใช้บนได้ยลสมร เมื่อทอดกรฟ้อนรำระบำถวาย
โอ้อาภัพลับนุชสุดเสียดาย สะอื้นอายมยุราให้อาวรณ์
เห็นเขาเขียวเดี่ยวโดดล้วนโสดสูง แต่ล้วนฝูงหงส์จับสลับสลอน
หงส์ก็งามตามอย่างเพราะหางงอน เป็นคู่ป้อนปกปิดกันชิดชม

อรหันนั้นหน้าเหมือนมนุษย์ ปีกเหมือนครุฑครีบเท้ามีเผ้าผม
พวกม่าเหมี่ยวเที่ยวเดินเนินพนม ลูกเล็กล้มลากจูงเหมือนฝูงคน
เหล่าละเมาะเงาะป่าคุลาอยู่ เที่ยวกินปูเปี้ยวป่าผลาผล
สิงโตตื่นยืนหยัดสะบัดตน เห็นผู้คนโผนข้ามลำเนาเนิน
ฝูงมฤคถึกเถื่อนเที่ยวเกลื่อนกลุ้ม เป็นคู่คุมเคียงนางไม่ห่างเหิน
เห็นกวางทองย่องเยื้องชำเลืองเดิน เหมือนน้องเชิญพานผ้าประหม่าเมียง
พี่เข้าด้วยช่วยประคองพระน้องนุช สงสารสุดสุดสวาทไม่อาจเถียง
โอ้ยามนี้มิได้น้องประคองเคียง พี่ก็เสี่ยงบุญตามเจ้าทรามเชย
เป็นกุศลหนหลังเราทั้งสอง คงได้น้องคืนมาเรียงเคียงเขนย
แม้นกรรมหนุนบุญน้อยจะลอยเลย มิได้เชยบุษบาพะงางอน ฯ

๏พระครวญคร่ำรำไรมาในรถ โศกกำสรดแสนเสียดายสายสมร
พอเวลาสายัณห์ตะวันรอน ปักษาร่อนรีบกลับมาจับรัง
โอ้นกเอ๋ยเคยอยู่มาสู่ถิ่น แต่ยุพินลิบลับไม่กลับหลัง
ครั้นแลดูสุริย์แสงก็แดงดัง หนึ่งน้ำครั่งคล้ำฟ้านภาลัย
เหมือนครั้งนี้พี่มาโศกแสนเทวษ ชลเนตรแดงเดือดดังเลือดไหล
โอ้ตะวันครั้นจะลบภพไตร ก็อาลัยโลกยังหยุดรั้งรอ
ประหลาดนักรักเอ๋ยมาเลยลับ เหมือนเพลิงดับเด็ดเดี่ยวไปเจียวหนอ
ชลนัยน์ไหลหลั่งลงคลั่งคลอ ยิ่งเย็นย่อเสียวทรวงให้ร่วงโรย
ชะนีน้อยห้อยไม้เรไรร้อง เสียงแซ่ซ้องเริ่มรัวเรียกผัวโหวย
เหมือนอกพี่ที่ถวิลให้ดิ้นโดย ละห้อยโหยหานางมากลางไพร ฯ

๏พระสุริยงลงลับพยับค่ำ ถึงแนวน้ำเนินผาพฤกษาไสว
หยุดสำนักพักพลสกลไกร พระเนาในรถทองกับน้องยา
ถนอมแนบแอบองค์หลงหนึ่งหรัด ให้บรรทมโสมนัสในรัถา
ต้องจากวังครั้งนี้เพราะพี่พา พระน้องมาอ้างว้างวังเวงใจ
นอนเถิดหนายาหยีพี่จะกล่อม งามละม่อมมิ่งขวัญอย่าหวั่นไหว
คีรีรอบขอบเคียงเหมือนเวียงชัย อยู่ร่มไม้เหมือนปราสาทราชวัง

เคยสำเนียงเสียงนางสุรางค์เห่ มาฟังเรไรแซ่เหมือนแตรสังข์
เคยมีวิสูตรรูดกั้นบนบัลลังก์ มากำบังใบไม้ในไพรวัน
หนาวน้ำค้างกลางคืนสะอื้นอ้อน จะกางกรกอดน้องประคองขวัญ
เอาดวงดาราระยับกับพระจันทร์ ต่างช่อชั้นชวาลาระย้าย้อย
จักจั่นหวั่นแว่วแจ้วแจ้วเสียง ต่างสำเนียงขับครวญหวนละห้อย
พระพายเอ๋ยเชยมาต้องพระน้องน้อย เหมือนนางคอยหมอบกรานอยู่งานพัด
โอ้เวลาปานฉะนี้เจ้าพี่เอ๋ย กระไรเลยแลเงียบเซียบสงัด
น้ำค้างเผาะเหยาะเย็นกระเซ็นซัด ดึกสงัดดวงจิตจึงนิทรา
พระขวัญเอ๋ยเคยนอนอย่าร่อนเร่ ไปว้าเหว่หว่างไม้ไพรพฤกษา
ขวัญมาอยู่สู่ที่พระพี่ยา พระมารดาบิตุเรศนิเวศน์เวียง
พระขวัญเอ๋ยเคยแอบแนบถนอม มาฟังกล่อมกลอนเพราะเสนาะเสียง
โอ้แรมล่วงดวงเดือนก็เลื่อนเอียง พี่พิศเพียงพักตร์แฝงพลิกแพลงบัง
บุษบายาหยีเจ้าพี่เอ๋ย ช่างลอยเลยลิบลับไม่กลับหลัง
เมื่ออุ้มออกนอกเขตนิเวศน์วัง พระน้องนั่งรถทรงที่ตรงริม
พี่หยอกเย้าเซ้าซี้มีแต่โกรธ สะอื้นโอษฐ์โอษฐ์เอี่ยมเสงี่ยมหงิม
อยู่ใกล้เคียงเพี้ยงเอ๋ยได้เชยชิม ถนอมนิ่มเนื้อน่วมร่วมฤทัย
พระครวญคร่ำรำลึกจนดึกเงียบ เย็นระเยียบหย่อมหญ้าพฤกษาไสว
สงบเสียงสิงสัตว์สงัดไพร ทุกกอกิ่งมิ่งไม้พระไทรครึ้ม
สุมามาลย์บานกลิ่นระรินรื่น ในเที่ยงคืนเสียงแต่ผึ้งหึ่งกระหึม
ผีพระไทรไม้พุ่มงุมงุมงึม โขมดพึมผิวกู่หวิวหวู่โวย
เหล่ามารยาป่าโป่งเที่ยวโทงเถื่อน ตะโกนเพื่อนเพิกเสียงสำเนียงโหย
น้ำค้างพรมลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยโชย ยิ่งดิ้นโดยเดือนดับไม่หลับเลย
จนทรวงเจ็บเหน็บแน่นแหงนดูฟ้า องค์ประตาระกาหลาเจ้าข้าเอ๋ย
พระน้องนุชบุษบาเจ้าข้า[๑]เคย เป็นคู่เชยชมชื่นให้คืนมา

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"พระน้องนุชบุษบาของข้าเคย"*

ทั้งโกสีย์ตรีเนตรเห็นเหตุสิ้น ว่ายุพินอยู่ที่ไหนนำไปหา
หาไม่ฉันวานแต่พระสุชาดา ช่วยอุ้มพามาให้พบประสบกัน
ทั้งพรหมานวานแต่พาหนะหงส์ จะได้ทรงเหาะแสวงทุกแห่งสวรรค์
แม้นได้นุชบุษบาวิลาวัณย์ จะทำขวัญหงส์พรหมให้สมยศ ฯ
๏จนพลบค่ำรำลึกนึกอนาถ[๑] ไม่ไสยาสน์ยามวิโยคโศกกำสรด
จนแจ่มแจ้งแสงตะวันให้รันทด ให้ยกทัพขับรถเลี้ยวลดเดิน
ทุกแว่นแคว้นแดนชวาสุธาทวีป เที่ยวเร็วรีบรอบเกาะดังเหาะเหิน
ไม่พบเห็นเป็นเคราะห์จำเพาะเผอิญ ไปจนเกินมะละกาพาราราย ฯ
๏เมืองระตูรู้ทั่วกลัวอำนาจ ต่างแต่งราชธิดามาถวาย
ไม่ไยดีอีนังแต่ซังตาย แม้นแก้วหายได้ปัดไม่ทัดเทียม
แม้นมิเหมือนเพื่อนเชยที่เคยชิด ไม่ขอคิดนึกหน่ายละอายเหนียม
แต่ปราศรัยไต่ถามตามธรรมเนียม ไม่และเลียมเลยแสวงทุกแห่งไป ฯ
๏ ถึงเจ็ดเดือนเคลื่อนคลาดประหลาดแล้ว ไม่พบแก้วกลอยจิตพิสมัย
จนพระรูปซูบผอมเพราะตรอมใจ ทั้งนายไพร่พลนิกรอ่อนกำลัง
จนถึงทางร่วมที่บุรี[๒]รัตน์ ที่จะตัดมรคาไปกาหลัง
เห็นเขาเขินเนินร่มพนมวัง ต้นดงรังครึกครื้นระรื่นเย็น
ที่ธารถ้ำน้ำพุทะลุลั่น เป็นช่องชั้นบัลลังก์น่านั่งเล่น
ผลาผลหล่นกลาดดาษกระเด็น ดอกไม้เป็นดอกพร้อมหอมรัญจวน
จะใคร่บวชสวดมนต์อยู่บนเขา เพราะแสนเศร้าสุดจะตามทรามสงวน
แม้นมิตามความรักเฝ้าชักชวน ให้ปั่นป่วนไปตามเพราะความรัก
จะหักอื่นขืนหักก็จักได้ หักอาลัยนี้ไม่หลุดสุดจะหัก
สารพัดตัดขาดประหลาดนัก แต่ตัดรักนี้ไม่ขาดประหลาดใจ
จะสร้างพรตอดรักหักสวาท เผื่อจะขาดข้อคิดพิสมัย
แม้นน้องนุชบุษบานิคาลัย จะได้ไปสู่สวรรค์ชั้นโสฬส

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ยิ่งคิดคิดพิศวงพะวงสวาท"*

๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"จนถึงทางร่วมสี่บุรีรัตน์"*

จึงหยุดทัพยับยั้งตั้งอาศรม　　รักษาพรหมจรรย์ด้วยกันหมด
ปะตาปาอายันอยู่บรรพต　　อุตส่าห์อดอาลัยก็ไม่คลาย
ภาวนาว่าจะตั้งปลงสังเวช　　ก็หลับเนตรเห็นคู่ไม่รู้หาย
จะสวดมนต์ต้นถูกไปผูกปลาย　　ก็กลับกลายเรื่องราวเป็นกล่าวกลอน ฯ
　◎คิดถึงนุชบุษบาออกมานั่ง　　บนบัลลังก์เหลี่ยมผาหน้าสิงขร
พระตรวจน้ำร่ำว่าด้วยอาวรณ์　　หวังสมรเหมือนจะคลาดในชาตินี้
จะอุตส่าห์ปะตาปารักษากิจ　　อวยอุทิศผลผลาถึงยาหยี
จะเกิดไหนในจังหวัดปัถพี　　ให้เหมือนปี่กับขลุ่ยต้องทำนองกัน
เป็นจีนจามพราหมณ์ฝรั่งแลอังกฤษ　　ให้สนิทเสนหาตุนาหงัน
แม้นเป็นไทยให้เป็นวงศ์ร่วมพงศ์พันธุ์　　พอโสกันต์ให้ได้อยู่เป็นคู่ครอง
ครั้นกรวดน้ำสำเร็จเสด็จกลับ　　เข้าห้องหับโหยให้พระทัยหมอง
ทุกเช้าค่ำรำลึกเฝ้าตรึกตรอง　　จนขาดครองคราวสวาทนิราศเอย ฯ

โคลงนิราศสุพรรณ

โคลงนิราศสุพรรณ[๑]

๏ เดือนช่วงดวงเด่นฟ้า	ดาดาว
จรูญจรัดรัศมีพราว	พร่างพร้อย
ยามดึกนึกหนาวหนาว	เขนยแนบ แอบเอย
เยนฉ่ำน้ำค้างย้อย	เยือกฟ้าพาหนาว ฯ
๏ มหานาก[๒]ฉวากวุ้ง	คุ้งคลอง
ชุ่มชื่นรื่นรุกขี[๓]สอง	ฝั่งน้ำ
คุก[๔]คิดมิศ[๕]หมายครอง	สัจสวาดิ ขาดเอย
กล้าตกรกเรื้อซ้ำ	โศกทั้งหมางสมร ฯ
๏ ขอฝากซากสวาดิสร้อย	สุรธร[๖]
ไว้ที่ท่าสาคร	เขดนี้
ศาลาน่าวัดภร[๗]	พี่ฝาก มากเอย
ใครที่พี่เป็นผี้	พี่ให้อไภยเจริญ ฯ

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า สุนทรภู่แต่งขณะบวชอยู่วัดเทพธิดาราม ซึ่งธนิต อยู่โพธิ์ และฉันท์ ขำวิไล ได้สันนิษฐานเพิ่มเติมว่าคงจะแต่งราว พ.ศ. ๒๓๘๔

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘

๒ มหานาก = คลองมหานาค

๓ รุกขี = รุกข – ต้นไม้

๔ คุก = ขุก

๕ มิศ = มิตร

๖ สุรธร = สุนทร

๗ ภร = พร

๏ จำร้างห่างน้องนึก หน้าส่วน[๑]
สองฝ่ายชายหญิงยวน ยั่วเย้า
หวังชายฝ่ายหญิงชวน ชื่นเช่น เหนเอย
กลเช่นเล่นซักเสร้า เสพเผื้อนเฟือนเกษม ฯ

๏ เลี้ยวลัดวัดษเกษ[๒]ก้ม คมลา
กุฏศพนบมานดา เกิดเกล้า
เดชะพระกุศลภา พ้นโลก โอกฆ[๓]เอย
เสวยศุก[๔] ทุกค่ำเช้า ช่องชั้นสวรรยางค ฯ

๏ เชิงเลนเปนตลาดสล้าง หลักเรือ
โอ่งอ่างบ้างอิดเกลือ เกลื่อนกลุ้ม
หลีกล่องช่องเล็กเหลือ ลำบาก ยากแฮ
ออกแม่น้ำย่ำถุ้ม ถี่ฆ้องสองยาม ฯ

๏ แซ่เสียงเวียงราชก้อง กังสดาน[๕]
เหง่งหงั่งระฆังขาน แข่งฆ้อง
สัง[๖]แตรแซ่เสียงประสาร สังขีด[๗] ดีดเอย
ยามดึกครึกครื้นก้อง ปี่แก้วแจ้วเสียง ฯ

๏ วัดเลียบเงียบสงัดหน้า อาราม
ขุกคิดเคยพญายาม แย่งน้อง
รวยรินกลิ่นสไบทราม สวาดร่วง ทรวงเอย
สูรกลิ่นสริ้น[๘] กลอนพร้อง เพราะเจ้าเบาใจ ฯ

---

๑ หน้าส่วน = น่าสรวล
๒ วัดษเกษ = วัดสระเกศ
๓ โอกฆ = โอฆะ – ห้วงน้ำ, สังสารวัฏ
๔ ศุก = สุข
๕ กังสดาน = กังสดาล
๖ สัง = สังข์
๗ สังขีด = สังคีต
๘ สูรกลิ่นสริ้น = สูญกลิ่นสิ้น

๙ ๏ เจริญบุญสุรธร[๑]ไว้ ให้สมร
สืบสวัสสัฐาภร[๒] ผ่องแผ้ว
เชิญทราบกาพกลกลอน กล่าวกลิ่น ถวินเอย
จำขาดชาตินี้แคล้ว คลาดน้องของสงวน[๓]ฯ

๑๐ ๏ วัดแจ้งแต่งตึกตั้ง เตียงนอน
เคยปกนกน้อยคอน คู่พร้อง
เคยลอบตอบสารสมร สมารสมัก[๔] รักเอย
จำจากพรากนุชน้อง นกน้อยลอยลม ฯ

๑๑ ๏ สาวแก่แม่ม่ายแม้น มีคุน[๕]
ขอเดชะพระวรุณ ราชรู้
ยามดึกนึกส่งบุญ แบ่งฝาก มากเอย
วัดช่วยอวยสวัสดิขู้ คิดพร้องสนองเพลง ฯ

๑๒ ๏ ยน[๖]ฉนวนหวนนึกน้ำ เนตรนอง
พระธินั่งบันลัง[๗]ทอง ที่เฝ้า
ชำระพระนิพน[๘]สนอง เสด็จสนิด[๙] ชิดเอย
สริ้นแผ่นดินปิ่นเกล้า กลับร้างห่างฉนวน ฯ

---

๑ สุรธร = สุนทร
๒ สวัสสัฐาภร = สวัสดิสถาพร
๓ ฉบับเขียนและฉบับพิมพ์ตรงกัน แต่น่าจะเป็น "คลาดน้องครองสงวน"
๔ สมารสมัก = สมานสมัค
๕ คุน = คุณ
๖ ยน = ยล
๗ บันลัง = บัลลังก์
๘ พระนิพน = พระนิพนธ์
๙ สนิด = สนิท

◎ [๑๓] แบ่งบุญสุรธร[๑]เชื้อ   ชิณวง[๒]
สืบซ่างทรงพุทพง[๓]   ผ่องแผ้ว
ถวายพระหริรัก[๔]ทรง   สารภิเศศ[๕] เสวตรเอย
ลุโลกโมฆ[๖]เมืองแก้ว   กิจร้ายหายสูร[๗]ฯ

◎ [๑๔] อีกองมงกุฎิเกล้า   เชากรุง
สืบกษัตรขัติยบำรุง   รอบแคว้น
ถวายพระอนิสง[๘]พดุง[๙]   พเดช[๑๐]เฟื่อง กเดื่องเอย
สิ่งโศกโรคเรื่องแค้น   ขจัดผ้ายวายเขน ฯ

◎ [๑๕] ท่าช้างหว่างค่ายล้อม   แหล่งสถาน
ครั้งพระโกฎ[๑๑]โปรฐ[๑๒]ประทาน   ที่ให้
เคยอยู่คู่สำราน   ร่วมเย่า เจ้าเอย
เหนแต่ที่หมีได้[๑๓]   ภบน้องครองสงวน ฯ

◎ [๑๖] วังหลังครั้งหนุ่มเหน้า   เจ้าเอย
เคยอยู่ชูชื่นเชย   ค่ำเช้า
ยามนี้ที่เคยเลย   ลืมภัก[๑๔] พี่แฮ
ต่างชื่นอื่นแอบเคล้า   คลาศแคล้วแล้วหนอ ฯ

---

๑ สุรธร = สุนทร
๒ ชิณวง = ชินวงศ์
๓ สืบซ่างทางพุทพง = สืบสร้างทางพุทธพงศ์
๔ พระหริรัก = พระหริรักษ์
๕ สารภิเศศ = สารพิเศษ
๖ โมฆ = โมกข์
๗ หายสูร = หายสูญ
๘ อนิสง = อานิสงส์
๙ พดุง = ผดุง
๑๐ พเดช = พระเดช
๑๑ พระโกฎ = พระโกศ
๑๒ โปรฐ = โปรด
๑๓ หมีได้ = มิได้
๑๔ ภัก = พักตร์

๑๗
๏ คิดคำลำภุก[๑]ไว้ ใคร่เตือน
เคยรักเคยร่วมเรือน ร่วมรู้
อย่าเคืองเรื่องเราเยือน ยามแก่ แม่เอย
ใครที่มีชู้ชู้ ช่วยช้ำคำโคลง ฯ

๑๘
๏ เลี้ยวทางบางกอกน้อย ลอยแล
บ้านเก่าเย่าเรือนแพ พวกพ้อง
เงียบเหงาเปล่าอกแด ดูแปลก แรกเอย
ลำภุก[๑]นึกรักร้อง เรียกน้องในใจ ฯ

นาคบริพันธ์

๑๙
๏ สาวเอยเคยอ่อนหนุ้ม อุ้มสนอม
ออมสนิดชิดกลิ่นหอม กล่อมให้
ไกลห่างว่างอกตรอม ออมตรึก รฦกเอย
เลยอื่นขึ้นครองไว้ ใคร่หว้าหน้าสวน[๒] ฯ

๒๐
๏ ยนย่านบ้านบุตั้ง ตีขัน
ขุกคิดเคยชมจรร[๓] แจ่มฟ้า
ยามยากหากปันกัน กินซีก ฉลีกแฮ
มีคู่ชูชื่นหน้า นุชปลื้มลืมเดิม ฯ

๒๑
๏ เสียดายสายสวาดโอ้ อาวร
รักพี่มีโทษกร[๔] กับน้อง
จำจากพรากพลัดสมร เสมอชีพ เรียมเอย
เสียนุชดุจทรวงต้อง แตกฟ้าผ่าสลาย ฯ

---

๑ ลำภุก = รำลึก

๒ ใคร่หว้าหน้าสวน = ใคร่ว่าน่าสรวล

๓ จรร = จัน คือ ภรรยาของสุนทรภู่

๔ จันนี้เดิมเป็นนางฝ่ายใน ในพระราชวังหลัง เมื่อลอบรักใคร่กับสุนทรภู่นั้น ถูกกริ้วต้องเวนจำทั้งคู่ พ้นโทษแล้วต่อมาสุนทรภู่ได้จันเป็นภรรยา มีบุตรด้วยกันชื่อ พัด อยู่ด้วยกันไม่นานก็หย่าร้างกัน จันไปมีสามีใหม่ สุนทรภู่จึงตัดพ้อไว้ในโคลงตอนนี้

นาคบริพันธ์

๒๒
๏ เคราะกำ[๑]จำห่างน้อง ห้องนอน
หวนนึกดึกเคยวอน ค่อนหว้า[๒]
คิดไว้ไม่ห่างจร ห่อนจาก
หากจิตรมิศ[๓]หลายหน้า ล่าน้องหมองหมาง ฯ

๒๓
๏ เดือนตกนกร้องเร่ง สูริยง
เยี่ยมยอดยุคุนท[๔]ทรง ส่องฟ้า
เดือนดับลับโลกคง คืนขึ้น อีกเอย
จันพี่นี้ลับหน้า นับสริ้นดินสวรร[๕]ฯ

๒๔
๏ วัดปขาว[๖]คราวรุ่นรู้ เรียนเขียน
ทำสุรท[๗]สอนเสมียน สมุท[๘]น้อย
เดินรวางรวงเวียน หว่างวัด ปขาวเอย
เคยชื่นกลืนกลิ่นสร้อย[๙] สวาดิห้างกลางสวน ฯ

๒๕
๏ เหนเรือนเพื่อนรักร้าง แรมโรย
โอ้อกอาดูรโดย ทเวด[๑๐]ด้วย
ดูสวร[๑๑]ป่วนจิตรโหย หาดอก สร้อยเอย
แลลับกลับชาติม้วย ไม่ได้ใกล้กลาย[๑๒]ฯ

---

๑ เคราะกำ = เคราะห์กรรม
๒ หว้า = ว่า
๓ มิศ = มิตร
๔ ยุคุนท = ยุคุนธร
๕ สวรร = สวรรค์
๖ วัดปขาว = วัดศรีสุดาราม
๗ สุรท = สูตร
๘ สมุท = สมุด
๙ สร้อย = คงจะเป็นหญิงที่เคยมีความสัมพันธ์กับสุนทรภู่ เมื่อคราวรุ่นหนุ่มระหว่างที่ศึกษาอยู่ที่วัดศรีสุดาราม
๑๐ ทเวด = เทวษ
๑๑ สวร = สวน
๑๒ กลาย = กราย

๒๖
๏ บางบำรุบำรุงแก้ว กานดา
แก้วเนตรเชษฐาชรา ร่างแล้ว
ถือบวด[๑]ตรวจน้ำภา ภพ[๒]ชาติ อื่นเอย
ชาตินี้พี่แคล้ว คลาศค้างห่างสมร ฯ

๒๗
๏ บางรมาดมิ่งมิดครั้ง คราวงาน
บอกบทบุนยัง[๓]พยาน พยักหน้า
ประทุนประดิศถาน[๔] แทนฮ่อง[๕] หอเอย
แหวนประดับกับผ้า พี่อ้างรางวัน[๖]ฯ

๒๘
๏ สงสารสายเนตรน้อง นองชล
ลเนตรพี่เพียงฝอยฝน เฟ้าน้อง
จวนรุ่งร่ำสอื้นจน จำจาก แจ่มเอย
คราวเคราะ[๗]เพราะน้องต้อง พยุกล้าสลาตัน ฯ

๒๙
๏ สวรหลวง[๘]แลสล่างล้วน พฤกษา
เคยเสดจวังหลังมา เมื่อน้อย
ข้าหลวงเล่นปิดตา ต้องอยู่ โยงเอย
เหนแต่พลับกับสร้อย ซ่อนซุ้มคลุมโปง ฯ

---

๑ บวด = บวช

๒ ภพ = พบ

๓ บุนยัง = บุญยัง นายโรงละครนอกมีชื่อในสมัยนั้น เป็นผู้สร้างวัดละครทำที่ธนบุรี

๔ ประดิศถาน = ประดิษฐาน

๕ ฮ่อง = ห้อง

๖ รางวัน = รางวัล

๗ เคราะ = เคราะห์

๘ สวรหลวง = สวนหลวง

๓๐
◎ วัดพิกุน[๑]กรุ่นกลิ่นเกลี้ยง กลอยใจ
แรกรุ่นรวยมาไล ใส่เหล้น
เรียนร้อยค่อยสอดไหม เหมือนแน่ และ[๒]เอย
ร้อยคล่องต้องนั่งเน้น นวดฟั้นท่านครู ฯ

๓๑
◎ บางขวางข้างเขตแคว้น แขวงนน[๓]
สองฟากหมากมพร้าวผล พรรไม้[๔]
หอมรื่นชื่นเช่นปน แป้งประ ปรางเอย
เคลิ้มจิตคิดว่าใกล้ กลิ่นเนื้อเจือจรร ฯ

๓๒
◎ เชิงสวรล้วนรักน้ำ คล้ำไคล
ลูกดกรกเรื้อไบ[๕] บิดพลิ้ว
รักร้ายฝ่ายคนไกล กลัวรัก นักเอย
เดจ[๖]ลูกถูกยางนิ้ว หนิดเนื้อเหลือคัน ฯ

๓๓
◎ บางกรวยตรวดน้ำแบ่ง บุญทาน
ส่งนิ่ม[๗]นุชนิบพาน[๘] ผ่องแผ้ว
จำจากพรากพลัดสถาน ทิ้งพี่ หนีเอย
เหนแต่คลองน้องแคล้ว คลาศเลื่อนเดือนปี ฯ

---

๑ พิกุน = พิกุล

๒ และ = แหละ

๓ นน = นนทบุรี

๔ พรรไม้ = พันธุ์ไม้, พรรณไม้

๕ ไบ = ใบ

๖ เดจ = เด็ด

๗ นิ่ม คือ ภรรยาคนหนึ่งของสุนทรภู่ เป็นชาวบางกรวย มีบุตร ชื่อตาบ เป็นกวีตามบิดา ได้แต่งเพลงยาว เรียกว่า เพลงยาวนายตาบ นิ่มผู้นี้ มีบุตรแล้วไม่ช้าก็ตาย

๘ นิบพาน = นิพพาน

๓๔
๏ บางศรีทองคลองบ้านเท่า เจ้าคลอง
สีเพชผัวสีทอง[๑] ถิ่นนี้
เลื่องฦๅชื่อเสียงสนอง สำเหนียก นามเอย
คลองคดลดเลี้ยวชี้ เช่นไสร้ไสทอง ฯ

๓๕
๏ ล่วงทางบางบ้านเรียด ริมชลา
สองฝั่งพรั่งพฤกษา สลับสล้าง
ไม้ปลูกลูกดอกดา ดกดาศ กลาดเอย
ทรงกลิ่นรินรื่นข้าง ขอบคุ้งฟุ้งขจร ฯ

๓๖
๏ รอกแตแลลอดเลี้ยว โลดโผน
นกหกจกจิกโจน จับไม้
ยางเจ่าเหล่ายางโทน ท่องเที่ยว เยี่ยว[๒]เอย
โฉบฉาบคาบปลาได้ ด่วนขึ้นกลืนกิน ฯ

๓๗
๏ บางกร่างข้างคุ้งค่าม เขด[๓]คลอง
บางขนุนขุนกอง ก่อสร้าง
ของสวนส่วนเจ้าของ ฃายน่า[๔] ท่าเอย
สาวแก่แม่ม่ายบ้าง บกน้ำลำเรือ ฯ

---

๑ ผู้หญิงชื่อสีทอง เป็นนักกลอนสักวา เคยบอกดอกสร้อย สักวากับท่านสุนทรภู่

๒ เยี่ยว = เหยี่ยว
๓ เขด = เขต
๔ น่า = หน้า

๓๘ ◎ โรงหิบหนิบอ้อยออด แอดเสียง
สองข้างรางรองเรียง รับน้ำ
อ้อยไส่ไล่ควายเคียง คู่วิ่ง เวียรเอย
อกพี่นี้ชอกช้ำ เช่นอ้อยย่อยรยำ ฯ

๓๙ ◎ หีบหันนั้นและเหล้[๑] กระลาการ[๒]
ขู่ข่มเหงหักหาร[๓] ห่อนเว้น
เข้าพวกคิดอ่านพาล เอาผิด พ่อเอย
กลหีบหนิบนิดเน้น นึกช้ำน้ำใจ ฯ

๔๐ ◎ บางคูเวียงเสียงสงัดล้วน สวร[๔]ไสว
เวียงชื่อครีท้าวไท ท่านตั้ง
เวียงราชคลาศแคล้วไกล กลับรภุก นึกเอย
ยามยากจากเมืองทั้ง ถิ่นปลื้มลืมกเษม ฯ

๔๑ ◎ บางม่วงทรวงเศร้าคิด เคยชวน
ม่วง[๕]เกบมม่วงสวน ศุกรย้า
ม่วงอื่นรื่นรันจวน จิตไม่ ใคร่แฮ
ม่วงหม่อมหอมห่วน[๖]หน้า เสน่[๗]เนื้อเจือจรร[๘] ฯ

---

๑ เหล้ = เล่ห์
๒ กระลาการ = ตระลาการ, ตุลาการ
๓ หาร = หาญ
๔ สวร = สวน
๕ ม่วง ชื่อภรรยาคนหนึ่งของสุนทรภู่
๖ ห่วน = หวน
๗ เสน่ = เสน่ห์
๘ เจือจรร = เจือจันทน์

๔๒
๏ จันต้นผลห่ามให้ หวนหอม
แมลงภู่วู่เวียรตอม ไต่เคล้า
เพียงพี่ที่สุดสนอม เสน่หแจ่ม จรรเอย
พร้องชื่อรื้อเสียวเศร้า โศกร้างห่างจรร[๑]ฯ

๔๓
๏ ล่วงทางบางใหญ่บ้าน ด่านคอย
เลี้ยวล่องคลองเล็กลอย เลื่อนช้า
สองฝั่งพรั่งพฤกษพลอย เพลินชื่น ชมเอย
แลเหล่าชาวสวนหน้า เสน่หน้องคลองสนอม ฯ

๔๔
๏ คลองคดลดเลี้ยวล้วน หลักตอ
เกะกะรเรือรอ ร่องน้ำ
คดคลองช่องแคบพอ พายถ่อ พ่อเอย
คนคดลดเลี้ยวล้ำ กว่าน้ำลำคลอง ฯ

๔๕
๏ ล่วงย่านบ้านวัดร้าง เรือนโรง
ตกทุ่งถึงคลองโยง หย่อมไม้
วัดไหม่ธงทองโถง ที่ติด ตื้นแฮ
ควายลากฝากเชือกไขว้ เคลื่อนคล้อยลอยเลน ฯ

๔๖
๏ คนขี่ตีต้อนเร่ง รันควาย
ถอนถีบกีบกอมตกาย[๒] โก่งโก้
เหนื่อยนักชักเชือกหงาย แหงนเบิ่ง เบือนแฮ
คนหวดปวดป่วนโอ้ สอึกเต้นเผ่นโผน ฯ

---

๑ จรร คือ จัน ภรรยาของสุนทรภู่

๒ *ฉบับเขียนบางฉบับเป็น "ถอนถีบกีบกวนตะกาย"*

๔๗ ทุก[๑]ใครในโลกล้น ล้ำเหลือ
ไม่เท่าควายลากเรือ รับจ้าง
หอบฮักจักขุเจือ เจิ่งชุ่ม ชลเอย
มนุษยดุจติดค้าง เฆี่ยนเร้าเอาเงิน ฯ

๔๘ สังเวท[๒]เหตุด้วยทรัพ[๓] ศฤงฆาร
ภาสัตววัตนสงสาร โศกเศร้า
ตรวดน้ำร่ำศีลทาน ทั่วสัตว สวัดิเอย
จงศุขทุกค่ำเช้า ชาติพ้นชณมาร[๔]ฯ

๔๙ ข้างคลองสองฝั่งเฟื้อย เฟือยแขม
คาแฝกแซกเซียดแซม ซับซ้อน
ในพุ่มกุ่มกกแกม กอย่า[๕] รย้าแฮ
นกหกวกเวียรหว้อน วิ่งเต้นเผ่นโผน ฯ

๕๐ นกกกรุม[๖]กลุ้มเกลื่อนท้อง ทุ่งนา
คุ่มคุ่มสุ่มสับปลา ปากโง้ง
ขยอกขยอกกลอกเหนียงภา เพื่อนเที่ยว เกรียวแฮ
สีส[๗]กระกรุมโล้ง เล่ล้านบ้านเรา ฯ

---

๑ ทุก = ทุกข์
๒ สังเวท = สังเวช
๓ ทรัพ = ทรัพย์
๔ ชณมาร = ชนมาน
๕ ย่า = หญ้า
๖ นกกกรุม = นกตะกรุม
๗ สีส = ศีรษะ

๕๑
๏ นกกทุงฝูงใหญ่กลุ้ม กลางหนอง
ลอยเลื่อนเคลื่อนคลอประคอง คู่เคล้า
คิดเช่นเล่นลำคลอง คลอนุช น้อยเอย
สอนว่ายฝ่ายพี่เฝ้า ฝึกน้องคล่องใจ ฯ

๕๒
๏ กาน้ำดำแหวกหว้าย วาริน
คาบขยอกขแยงกิน เก่งแท้
เด็กโห่โผล่ผลุนบิน ปเปียก[๑] ปีกแฮ
ยางกรอกดอกบัวแซ่ สนั่นร้องซ้องเสียง ฯ

๕๓
๏ กาเยี่ยว[๒] เที่ยวว้าว่อน เวหา
ร่อนร่ายหมายมัจฉา โฉบได้
ขุนนางอย่างเฉี่ยวกา กินสัตว สูเอย
โจมจับปรับไหมใช้ เช่นข้าด่าตี ฯ

๕๔
๏ ยางเจ่าเซาจับจ้อง จิกปลา
กินเล่นเป็นพักสา[๓] ศุขล้ำ
กระลาการท่านสัทา[๔] ถือสัต[๕] สวัดิแฮ
บนทรัพกลับกลืนกล้ำ กล่าวคล้ายฝ่ายยาง ฯ

---

๑ น่าจะเป็น บ่เปียก
๒ เยี่ยว = เหยี่ยว
๓ พักสา = ภักษา
๔ สัทา = สัทธา, ศรัทธา
๕ สัต = สัตย์

๕๕
◎ ออกแควแม่น้ำปาก คลองโยง
แด่น[๑]ด่านบ้านเรือนโรง เรียดคุ้ง
ชื่อลานตากฟ้าโถง ทุ่งรอบ ขอบแฮ
เยนย่ำน้ำค้างฟุ้ง ฟากฟ้าสากล ฯ

๕๖
◎ ชาวบ้านร้านเรือกตั้ง ตากปลา
แต่ปากว่าตากฟ้า เฟื่องฟุ้ง
กว่างขวางทร่างวัดวา[๒] ไว้ช่อง คลองแฮ
ริมฝั่งพรั่งผักบุ้ง ยอดแย้มแซมไสว ฯ

๕๗
◎ รอนรอนอ่อนอกโอ้ อัศดง
เลี้ยวเหลี่ยมพระสุเมรุลง ลับฟ้า
มืดคลุ้มพุ่มไผ่พง พี่เปลี่ยว เดียวเอย
เสียงพึ่ง[๓]หึ่งหึ่งหน้า นึกคร้ามหวามถวิล ฯ

๕๘
◎ ทางเปลี่ยวเลี้ยวล่องคุ้ง เขดคัน
ย่อมย่านบ้านกระจันจรร กจ่างฟ้า
เงียบเหงาเปล่าทรวงกระสัน โศกสอื้น อกเอย
จรรอื่นชื่นแต่หน้า ไช่เนื่อเจือจรร[๔]ฯ

๕๙
◎ ลำภูดูหิ่งห้อย พรอยพราย
เหมือนเมดเพชรัต[๕]ราย รอบก้อย
วับวับจับเนตรสาย สวาดิสบ เนตเอย
วับเช่นเห็นหิ่งห้อย หับหม้าน[๖]นานเหน ฯ

---

๑ แด่น = แดน

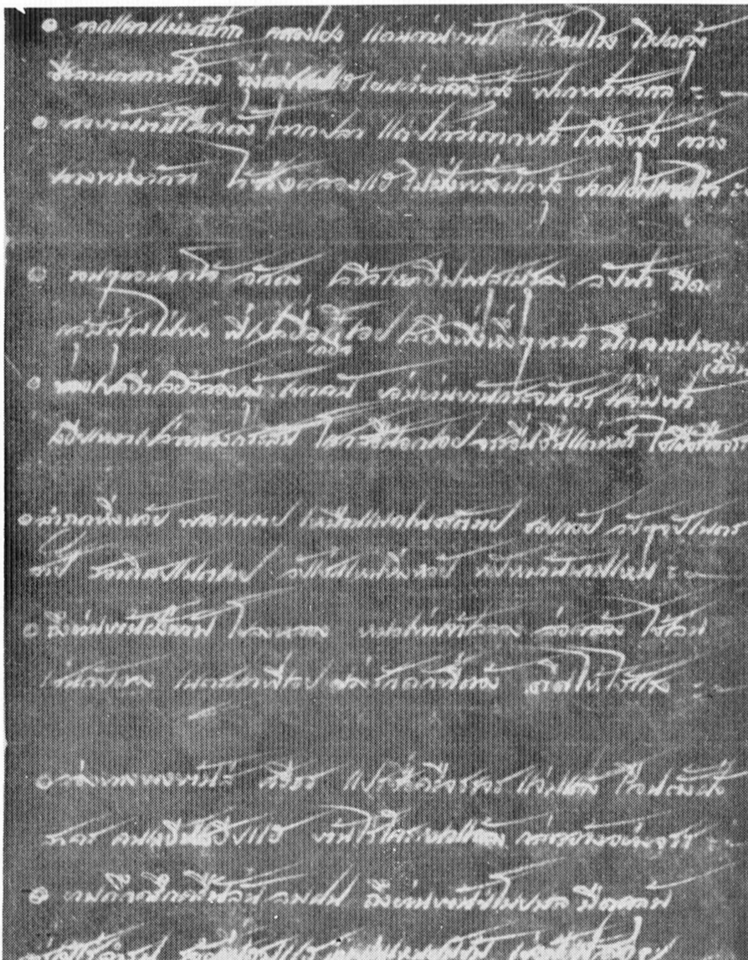
๒ กว่างขวางทร่างวัดวา = กว้างขวางสร้างวัดวา

๓ พึ่ง = ผึ้ง

๔ จรร คือ จัน ภรรยาคนแรกของสุนทรภู่

๕ เพชรัต = เพชรรัตน์

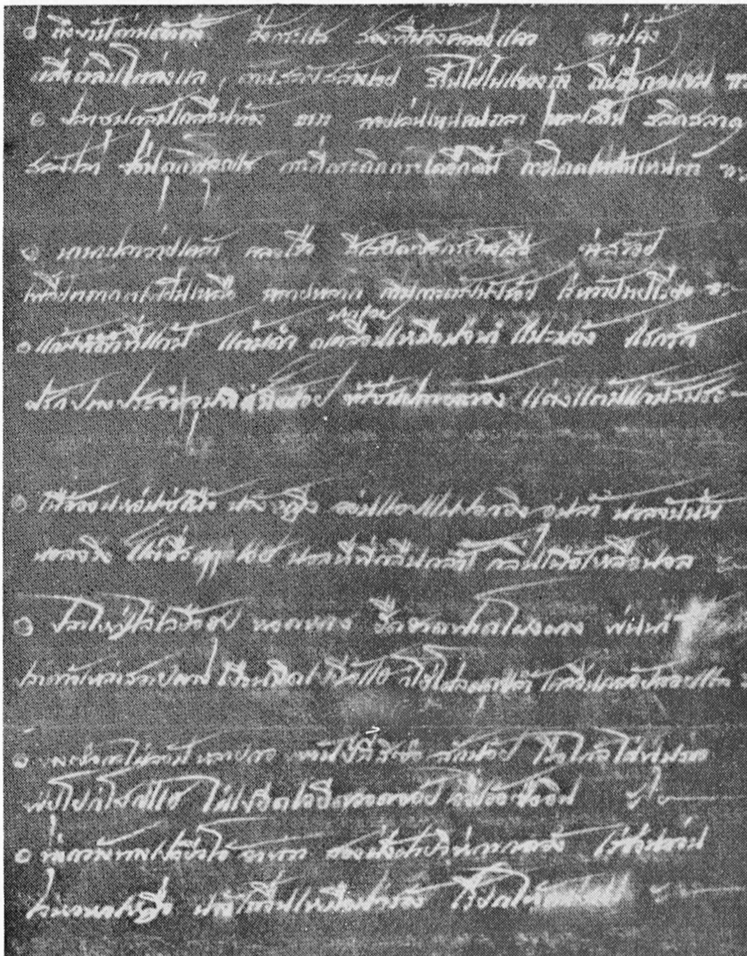
๖ หม้าน = ม่าน

ภาพถ่ายจากต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว เล่ม ๑

โคลงบทที่ ๕๕ – ๖๒

ภาพถ่ายจากต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว เล่ม ๑

โคลงบทที่ ๘๑ – ๘๘

๖๐ ถึงย่านบ้านฝั่งข้าม โขลงหลวง
หมอเท่าเจ้าเล่ลวง ล่อคล้อง
ใช้เล่นเช่นกับดวง เนตรนูท[๑] พี่เอย
บ่วงรักดักพี่ต้อง ติดให้ใช้แรง ฯ

๖๑ ล่องทางบางบ้านส ศรีธร[๒]
แปรชื่อครือจรร[๓]จร แจ่มแจ้ง
เรือนตั้งฝั่งสาคร คนเงียบ เสียบแฮ
บ้านไร่ใครหนอแกล้ง กล่าวอ้างอย่างจรร[๓]ฯ

๖๒ ยามดึกครึกครื้นลั่น ลมฝน
ถึงย่านบ้านขโมยมล มืดคลุ้ม
จรเข้เร่คำรน ร้องฮุ่ม ฮูมแฮ
มุ่งเขม่นเห็นขุ้มขุ้ม[๔] แข่งขู้ฟูลอย ฯ

๖๓ ราตรีหนีตเข้[๕]เค่า บ้านขโมย
เดกหนุ่มสุ่มเรือโดย ด่วนพุ้ย
ฝนปรำพร่ำเปรียะโปรย ปรายสัต สนัดแฮ
ต่างง่าพร้าขวานมุ้ย มุ่งทุ่มกุมภา ฯ

๖๔ น่ากลัวตัวตเค่ขู้ ฟูขนอง
ฮึดฮาดฟาดฟูมฟอง ฟ่องเฟื้อย
เคียงคู่สู่สมสอง สังวาด สวาดแฮ
ยาวใหญ่ไล่โลดเลื้อย เล่นน้ำปล้ำขนอง ฯ

---

๑ นูท = นุช
๒ บ้านสศรีธร = บ้านศศิธร
๓ จรร = จันทร์
๔ ขุ้มขุ้ม = คุ่มคุ่ม
๕ ตเข้ = จระเข้

๖๕
๏ เดกน้อยคอยขเหม้นมุ่ง มองมัน
ว่าตเข้ขบกัน ปกับท้อง
บูรานท่านว่าสัน ดานสัต[๑] กำนัด[๒]แฮ
ปีหนึ่งจึงงอกต้อง ติดค้างนางเมีย ฯ

๖๖
๏ หนีศึกว่าปะซุ้ม เซิงเสือ
ได้กับเราแล้วเหลือ หลากล้ำ
หลบตเข้เค่า[๓]จอดเรือ ริมเขด ขโมยแฮ
บกก็เสือเรือซ้ำ สัตเข้เฉโก ฯ

๖๗
๏ รุ่งเช้าเบาอกสริ้น โศรกสบาย
ลาย่านบ้านขโมยหมาย มุ่งข้าม
น้ำขึ้นรื่นลมชาย เฉื่อยส่ง ตรงเอย
ทางเปลี่ยวเสียวทรวงซ้ำ สัตน้ำคล่ำขนอง ฯ

๖๘
๏ บางปลาตา[๔]บ้านอยู่ หญิงชาย
สองฮ่องสองเรือนราย ร่ายกล้วย[๕]
ชาวป่าหน้านอนสบาย บ่ครั่น ตวันเอย
มีคู่อู๋เข้า[๖]ด้วย ดั่งนี้ที่สบาย ฯ

๖๙
๏ ซ้ายขวาป่าไผ่ซุ้ม เซิงหนาม
สองฝั่งรังรำราม รกเรื้อ
แพงพวยผักบุ่ง[๗]งาม งอนทอด ยอดเอย
บนบกนกกับเนื้อ หว่างไม้ไผ่สลอน ฯ

---

๑ สัต = สัตว์
๒ กำนัด = กำหนัด
๓ เค่า = เข้า ในที่นี้ต้องการ เอก
๔ *ฉบับเขียนบางฉบับเป็น "บางปลาหน้าบ้านอยู่ หญิงชาย"*
๕ ร่ายกล้วย = ไร่กล้วย
๖ อู๋เข้า = รวยข้าว
๗ ผักบุ่ง = ผักบุ้ง

๗๐
๏ บางปสีที่ถ่านตั้ง ตวงฆาย
เผาไผ่ไม้ซากราย เรียดถ้า
หนุ่มสาวเหล่าหญิงชาย เช่นพูด อูดเอย
ดำทมื่นทื่นหน้า แนบน้องลองโลม ฯ

๗๑
๏ นาวาคลาเคลื่อนคล้อย ลอยลำ
ล่วงย่านบ้านบางรกำ รกไม้
สาวหนุ่มสุ่ม[๑]ซ่อน[๒]ทำ แทงพวก ชมวก[๓]แฮ
ปลาติดปลิดปลดได้ ดุกด้องช่อนชโด ฯ

๗๒
๏ บางยุงคุ้งลาดล้วน เหล่าควาย
ลงปลักทลักทลาย เล่นน้ำ
ดำผุดฟูดฟาดหงาย แหงนเบิ่ง เทิ่งแฮ
ลูกเล็กเด็กเลี้ยงปล้ำ ปล่อยห้อยยอควาย ฯ

๗๓
๏ เขาควายรายร่องนิ้ว นิทาน นานเอย
ว่าพญาภาลีทยาน ยุท[๔]พลิ้ว
ศรีศะกระบือกระบาน บังบัง ยังแฮ
นึกเช่นเปนรอยนิ้ว เหนี่ยวเน้นเหนรอย ฯ

---

๑ สุ่ม = ซุ่ม

๒ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งว่า "สาวหนุ่มสุ่มส้อนทำ แทงพวก ฉมวกแฮ" น่าจะถูกต้องเพราะสุ่ม ส้อน และฉมวก แต่ละอย่างเป็นเครื่องมือดักจับและแทงสัตว์น้ำ (ปลา) ดูภาคผนวกท้ายเล่ม

๓ ชมวก = ฉมวก

๔ ยุท = ยุด

◎ [๗๔] บ้านไซไซใหญ่ย้อย	สร้อยไสว
คิดเช่นเล่นต้นไซ	แซ่ซ้อง
ผูกกิ่งชิ่งช้าไกว	แกว่งชัก เชือกเอย
เคยขี่พี่กับน้อง	แนบเนื้อเจือใจย ฯ

◎ [๗๕] เลยทางบางบ้านแห่ง	หินมูล
เดิมว่าเตาเผาปูน	ป่นไว้
อาภัพลับชื่อสูร	เสียเปล่า เราเอย
อกพี่นี้และได้	ดุจอ้างอย่างปูน ฯ

◎ [๗๖] ถึงคลองร้องเรียกบ้าน	บางหลวง
ลำภุกนึกถึงดวง	ดอกฟ้า
เงียบเหงาเปล่าเปลี่ยวทรวง	แสนทเวท[๑] ทุเรด[๒]เอย
อู้มรักหนักอกถ้า	เทียบเถ้าเฃาหลวง ฯ

◎ [๗๗] บางน้อยพลอยนึกน้อย	น้องเอย
น้อยแนบแอบอกเคย	คู่เคล้า
เนื้อน้อยค่อยสนอมเชย	เชือนชื่น อื่นแม่
น้อยแต่ชื่อหฤาเจ้า	จิตรน้อยลอยลม ฯ

◎ [๗๘] บางหวายท้ายคุ้งช่อง	คลองมี
แดนนครไชยศรี	สุดสริ้น
เฃ้าแดนสุพันบูรี[๓]	รื้อเปลี่ยว เดียวเอย
ทุ่งท่าป่ายุงริ้น	รกเรื้อเบื่อชม ฯ

---

๑ ทเวท = เทวษ

๒ ทุเรด = ทุเรศ

๓ สุพันบูรี = สุพรรณบุรี

๗๙ ๏ ชุมนักผักตบซ้อน บอนแซง
บอนสุพรรณหั่นแกง อร่อยแท้
บอนบางกอกดอกแสลง เหลือแหล่ แม่เอย
บอนปากยากจแก้ ไม่สรินลิ้นบอน ฯ

๘๐ ๏ บางสาม[๑]ศารเจ้าทร่าง ปางหลัง
อารักศิกสิทรวัง[๒] แว่นแคว้น
ศุกขีที่ข้าหวัง วานช่วย ด้วยแฮ
กำจัดศัตรูแม้น มุ่งร้ายตายเอง ฯ

๘๑ ๏ ถึงบ้านด่านดักตั้ง ฝั่งกระแส
สองพี่น้องคลองแคว ค่ามคุ้ง
ตลิ่งตลิบโตล่งแล ตาน[๓]สลับ สล้างเอย
สรินไผ่ในแขวงถุ้ง[๔] ถิ่นอ้อกอแขม ฯ

๘๒ ๏ ปลาชุมกลุ้มเกลื่อนท้อง ธารา
ลอยเล่นเหนคนถลา หลบสริ้น
สลิดสลาดสลับปลา ช่อนดุก พลุกแฮ
กระดี่กระดิกกระเดือกดิ้น กระโดดเหล้น[๕]เหนตัว ฯ

๘๓ ๏ นานาปลาว่ายเคล้า คลอเรือ
สีเสียดซิวกระโสงเสือ ซ่าสร้อย
เพลี้ยตภากตเพียนเหลือ หลายหลาก มากเอย
กริมกระตรับนับร้อย เร่หว้ายรายเรียง ฯ

---

๑ *บางสาม = คลองบางสาม*

๒ อารักศักสิทรวัง = อารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ระวัง

๓ ตาน = ตาล

๔ ถุ้ง = ทุ่ง

๕ เหล้น = เล่น

๘๔ ◎ แก้มช้ำดำที่แก้ม		แต้มดำ
ดูเคลื่อนเหมือนจนำ		แนะน้อง
แรกรักปรักปรางประจำ		จุมพิศ[๑] นิด[๒]เอย
ช้ำเช่นปลาย้า[๓]ต้อง		แต่งแต้มแก้มสมร ฯ

๘๕ ◎ เนื้ออ่อนห่อนซู่เนื้อ		น้องหญิง
อ่อนแอบแนบอกอิง		อุ่นล้ำ
นวลจันนั่นนวลจริง		แต่ชื่อ ภาเอย
นวลที่พี่กลืนกล้ำ		กลิ่นเนื้อเหลือนวล ฯ

๘๖ ◎ ปลาใหญ่ไล่เลี้ยวฮุบ		หวดหาง
ฮึดฮาดฟาดโผงผาง		พ่นน้ำ
ปลาค้าวเหล่าสวายคาง		เบือนบิด เบี้ยวแฮ
กโฮ่[๔]โผล่ผุดขล้ำ[๕]		เคลื่อนคล้อยลอยแล ฯ

๘๗ ◎ บางซอกอไผ่ล้อม		หลายกอ
บ้านบ่มีสีซอ		สักน้อย
เรือใกล้ไผ่พุ่มภอ		พยุโยก โชกแฮ
ไผ่เบียดเอียดออดอ้อย		เอื่อยอ้อซออิน[๖]ฯ

---

๑ จุมพิศ = จุมพิต

๒ นิด = นิตย์, นิจ

๓ ย้า = อย่า

๔ กโฮ่ = กระโห้

๕ ขล้ำ = คล่ำ

๖ อิน = อินทร์

๘๘ ๏ ทุ่งกว้างทางเปลี่ยวโอ้ อาทวา
สองฝั่งฝ่ายวิหกา กู่ก้อง
เร่ร่อนว่อนเวหา หาเหญื่อ[๑]
นกเถื่อนเหมือนจร้อง เรียกให้คนชม ฯ

๘๙ ๏ ถึงที่สีสนุกนั้น น้องเอย
สนุกแต่ชาวบ้านเคย ค่ำเช้า
พวกพี่ที่จากเชย ชวดสนุก ทุก[๒]แม่
สนุกที่ดูสูเจ้า สนุกเถ้า[๓]นั้นเอง ฯ

๙๐ ๏ ชุมแท้แต่สวะเฟื้อย เฟือยตวาง[๔]
ลอยเลื่อนเกลื่อนกลาดกลาง กลบน้ำ
ซ้อนซับทับถมทาง ที่แคบ
เรือขัดตัดฟันค้ำ ค่อยกว้างทางจร ฯ

๙๑ ๏ แหลมคุ้งทุ่งเถื่อนไม้ ไรราย
ถึงย่านบ้านตเภาทลาย ทลุท้อง
เดิมที่นี่เป็นชาย ชเลหาด ลาดแฮ
เรือสัด[๕]พลัดมาต้อง ติดเข้าตเภาทลาย ฯ

---

๑ เหญื่อ = เหยื่อ
๒ ทุก = ทุกข์
๓ เถ้า = เท่า
๔ ตวาง เป็นชื่อหญ้า กระว้างก็เรียก
๕ สัด = ซัด

๕๒ ◎ แลลิ่วทิวทุ่งต้น ตาน[๑]ราย
ลิบลิบลมปลิวปลาย ไปล่แปล้
เล่คนคัด[๒]ปีกฉาย เฉิบเช่น เหนแฮ
เรี่ยเรี่ยเตี้ยต่ำแจ พิศให้ใจเพลิน ฯ

๕๓ ◎ บางปลาร้าปลาคล่ำน้ำ ลำคลอง
คนเหล่าเชาปมง[๓]มอง มุ่งข้า[๔]
สุ่มซ่อนช้อนฉะนางปอง ปิดเรือก เฝือกแฮ
เหมนเน่าคาวปลาร้า เรียดคุ้งคลุ้งโขลง ฯ

๕๔ ◎ ริมน้ำทำที่ขึ้น ขอดปลา
เกล็จ[๕] ติดตัวตีนตา ตมูกแก้ม
คิดคู่สู่เสน่หา หอมชื่น รื่นเอย
โคลนเช่นเปนแป้งแต้ม ติดเนื้อเหลือหอม ฯ

๕๕ ◎ บางสแกแลสะล่างงิ้ว ทีวราย
เรียงฝั่งดังฉัตรฉาย แช่มช้อย
งิ้วไม้ใช่งิ้วสาย สวาดิเช่น เหนเอย
งิ้ว[๖]พี่ที่แน่งน้อย นึกหน้าอาไลย ฯ

---

๑ ตาน = ตาล

๒ คัด น่าจะเป็นดัด

๓ เชาปมง = ชาวประมง

๔ ข้า = ฆ่า

๕ เกล็จ = เกล็ด

๖ หญิงชื่องิ้วนี้ ท่านสุนทรภู่รักใคร่ใฝ่ฝัน ได้รำพันไว้ในนิราศของท่านหลายเรื่อง เช่น นิราศพระประธม นิราศวัดเจ้าฟ้า และในนิราศเรื่องนี้

๙๖
◎ ยามยนต้นงิ้วป่า หนาหนาม
นึกบาปวาบวับหวาม วุ่นแล้ว
คงจะปะงิ้วทราม สวาดิเมื่อ ม้วยแฮ
งิ้วกับพี่หมีแคล้ว คื่นงิ้วลิ่วสูง ฯ

๙๗
◎ ถึงบ้านคันชั่งแท้ เที่ยงตรง
เพียงพี่ที่ตำรง รักน้อง
เคยคู่ซู่ซื่อทรง สังคิด สนิดเอย
ยามยากจากพวกพ้อง พี่ให้ใจหาย ฯ

๙๘
◎ เหลียวซ้ายฝ่ายฝั่งเฟื้อย เฟือยไสว
พงไผ่ไม้รำไร รอบคุ้ง
แลขวาป่าแฝกไฟ ฟอนเรี่ยน เกรียนแฮ
ลิบลิ่วทิวท้องถุ้ง ถิ่นกว้างวางเวง ฯ

๙๙
◎ ถึงย่านบ้านกุ่มข้าม ตามแหลม
วัดเก่าเศร้าโทรมแรม รกร้าง
ผู้ใดไม่ซ่อมแซม ทร่าง[1]วัด สวัดิ[2]เอย
เพียงพี่ที่อ้างว้าง ทเวทให้ใจหาย ฯ

๑๐๐
◎ ลมตกนกว้าว่อน ร่อนบิน
โฉบฉาบคาบปลากิน กู่ก้อง
ค้อนหอยค่อยคุ้ยดิน เดินซ่อง มองแฮ
ถิบถ่อกรอปีกข้อง จ่อมน้ำปล้ำปลา ฯ

---

๑ ทร่าง = สร้าง
๒ สวัดิ = สวัสดิ์

๑๐๑ ◎ ถึงบางนางแม่หม้าย ไร้ผัว
เปลี่ยวเปล่าเศร้าหมองมัว หม่นไหม้
คราวใครใคร่ฝากตัว ต่อม่าย หมายเอย
พร้อมจิตคิดจได้ ดับหม้ายกลายมี ฯ

๑๐๒ ◎ ตวันยอจอรเข้[๑]ฟู่ คู่เคียง
ยาวใหญ่ไล่เรือเรียง เราะท้าย
เด็กตวาดผาดแผดเสียง แซ่สุ่ม ขยุมเอย
มันบ่ออยุดผุดหว้าย วู่คว้างขวางเรือ ฯ

๑๐๓ ◎ เดชะพระพุทธิเจ้า เข้าชาน[๒]
เคยชะนะพญามาร แม่นแล้ว
รภุกถึงจึ่งบันดาน ดุจเช่น เหนแฮ
จอรเค่[๓]เหห่างแคล้ว คลาศคล้อยถอยหนี ฯ

๑๐๔ ◎ ถึงช่องคลองน้ำชื้อ กฤษนา
เข้าตอกออกตอก[๔]ตำรา ร่ำไว้
คิดสบภบถ้ำมหา สนุกแน่ แม่เอย
นึกจปลง[๕]คงได้ กระดากเจ้าเฝ้าหวง ฯ

---

๑ จอรเข้ = จระเข้
๒ ชาน = ฌาน
๓ จอรเค่ = จระเข้
๔ ออกตอก = ออกดอก
๕ จปลง = จะปลง

๑๐๕
◎ บางเลนเป็นที่หลุ้ม　　แหล่งปลา
แปลงปลักคลักคงคา　　ขุ่นข้น
ไท[๑]เจ๊กเดกใหญ่พา　　พวกซ่อน ช้อนเอย
บุญส่งจงหลีกพ้น　　ทุกถั้ว[๒]ตัวปลา ฯ

๑๐๖
◎ บางบัวบ้านชื่อพร้อง　　สนองนำ
นึกเช่นเหนบัวคำ　　คู่พร้อง
เค่า[๓]เหนียวเกี่ยวมาทำ　　แทนเค่า[๓] เจ้าเอย
คราวเคราะ[๔]เพราะเกี้ยวข้อง　　ขัดค้างขวางเชิง ฯ

๑๐๗
◎ ลมเรื่อยเฉื่อยชื่นใช้　　ใบคลา
ถึงย่านบ้านดารา　　รกเรื้อ
สองเรือนเพื่อนพูดจา　　เจ่านั่ง รวังเอย
คิดใคร่ได้ชิดเชื้อ　　ช่วยเฝ้าเย่าเรือน ฯ

๑๐๘
◎ ใบร่มลมเรื่อยแหล้น[๕]　　ลีลา
เหล่าหนุ่มชุ่มชื่นพา　　เพื่อนร้อง
อิเหนาเค่า[๖]มลกา　　กลเม็ด มากแฮ
ฟังเสนาะเพราะพร้อง　　พรักพร้อมซ้อมเสียง ฯ

---

๑ ไท = ไทย
๒ ถั้ว = ทั่ว
๓ เค่า = ข้าว
๔ เคราะ = เคราะห์
๕ แหล้น = แล่น
๖ เค่า = เข้า

๑๐๙ ◎ ถึงชีปขาวย่านบ้าน โบรำ
ชีไม่เห็นกาดำ ดื่นร้อง
เชาบ้านย่านนั้นทำ แทงพวก ฉมวกแฮ
ขาวแต่คำพร่ำพร้อง ชื่อชี้ชีปขาว ฯ

๑๑๐ ◎ ขาวอื่นหมื่นสิ่งล้วน นวลขาว
แพรพ่า[๑]ฟ้าดินดาว ดุจพร้อง
ขาวดูครู่เดียวคราว หนึ่งเบื่อ เหลือแฮ
ขาวบ่อเบื่อเนื้อน้อง น่วมนิ้วผิวขาว ฯ

๑๑๑ ◎ คุ้งขวางบางบ้านชื่อ ชี้หล[๒]
ทางทิศทุกตำบล บอกแจ้ง
อยู่กลางหว่างมนทน[๓] ทางร่วม รวมแฮ
คนเปลี่ยนเพี้ยนชื่อแย้ง ย่านนี้ยีหน ฯ

๑๑๒ ◎ บางปลาม้าป่าอ้อ กอรกำ
ไม้ไผ่ใหญ่สลวยลำ สะล่างเฟื้อย
ชาวบ้านย่านนั้นทำ ที่ไร่ ไว้แฮ
ปลูกผักฟักแฟงเลื้อย ลูกห้อยย้อยไสว ฯ

๑๑๓ ◎ ถึงคุ้งโพกระก้ม กราบกราน
โพอยู่บูรานนาน เนิ่นแล้ว
ชื่นชุ่มพุ่มพิศดาร เดชะ พระเอย
ขออย่าให้ไภยแผ้ว ผ่องพ้นกลโกง ฯ

---

๑ แพร่พ่า = แพรผ้า
๒ ชี้หล = ชีหน หรือยีหน คือบางยี่หน ตำบลตะค่า อำเภอบางปลาม้า
๓ มนทน = มณฑล

๑๑๔
◎ โคกครามนามที่บ้าน หว่านคราม
เขียวชุ่มฉอุ่มงาม กิ่งก้าน
เหมือนศรี[๑]ที่นุชทราม สวาดิฮุ่ม[๒] พุ่มเอย
เหนแต่ครามนามบ้าน ไสบ[๓]เจ้าเศร้าสูน ฯ

๑๑๕
◎ สวนหง[๔]วงวัดพร้อม พระเนร[๕]
รื่นรอบขอบบริเวน หว่างบ้าน
เดกเยาเล่ากนเกน ก้องที่ กดี[๖]แฮ
ใช่ที่มีสวนสอ้าน ชื่ออ้างปางหลัง ฯ

๑๑๖
◎ ตลาดแก้วแถวถิ่นตเข้ คนซาม
ตลิ่งตลอดแต่ล้วนหนาม สนับหญ้า
แก้วอื่นหมื่นแสนทราม สู้สละ ปละเอย
รักแต่แก้วแววฟ้า จะเฝ้าเคล้าสนอม ฯ

๑๑๗
◎ ถึงวังตาเพชอ้าง ปางหลัง
ไผ่พุ่มซุ้มเซิงรัง รกเรื้อ
ตาเพชเหตุไดวัง มีเล่า เจ้าเอย
ฤาว่าตาเพชเชื้อ ชาติท้าวเจ้าเมือง ฯ

---

๑ ศรี = สี
๒ ฮุ่ม = หุ้ม
๓ ไสบ = สไบ
๔ สวนหง = สวนหงส์
๕ พระเนร = พระเณร
๖ กดี = กฎี, กุฎี

๑๑๘
◎ สวนขิงตลิ่งแต่ล้วน | สวนมเขือ
พริกเทด[๑]เม็จอร่ามเหลือ | เรือไหร้[๒]
กล้วยปลูกสุกห่ามเครือ | ครบซ่ม[๓] มยมเอย
คิดคู่อยู่สวนได้ | แต่งต้มซ่มตำ ฯ

๑๑๙
◎ บ้านยอดยอดไม้สพรั่ง | ฝั่งชลา
ยอดยื่นชื่นฉ้อพกา | กิ่งคว้าง
ยอดอื่นหมื่นแสนดา | ดาษทอด ยอดแฮ
ยอดรักจักหาบ้าง | บ่อได้ใจหาย ฯ

๑๒๐
◎ ลุดน[๔]ชนบทบ้าน | ขนมจีน
โรงเจ๊กตั้งริมตีน | ท่าน้ำ
นั่งนับทรัพสิ่งสีน | สยายเพ่า[๕] เล่าแฮ
เมียช่างสางสลวยล้ำ | สลับผู้[๖]หูหนาง[๗]ฯ

๑๒๑
◎ โพคอยโพขึ้นอยู่ | คู่เคียง
ปากช่องคลองชลาเฉลียง | ลัดถุ้ง[๘]
บ้านตั้งฝั่งน้ำเรียง | รายอยู่ หมู่แฮ
แลรอบขอบแหลมคุ้ง | เขดบ้านตานราย ฯ

---

๑ พริกเทด = พริกเทศ
๒ ไหร้ = ไร่
๓ ซ่ม = ส้ม
๔ ดน = ดล
๕ เพ่า = เผ้า หมายถึงผม
๖ ผู้ = พู่
๗ หูหนาง = หางหนู
๘ ถุ้ง = ทุ่ง

๑๒๒
◎ ถึงหน้าท่าน้ำวัด มนาวหวาน
ภาเลื่องเบื้องบูราน ร่ำพร้อง
หวานอื่นคลื่นไสร้[๑]นาน นักเบื่อ เหลือแม่
หวานแต่น้ำคำน้อง เสนาะน้ำคำหวาน ฯ

๑๒๓
◎ ทับคี่เลก[๒]เดกว่าต้ม ขมเหลือ
ครั้นแต่งแกงต้มเกลือ กลบคั้น
พรีกขิงสิ่งใส่เจือ จิบอร่อย น้อยฤา
ขมซึ่นคลื่นไสร้นั้น แต่น้ำคำขม ฯ

๑๒๔
◎ วัดฝางอ้างชื่อไว้ ใช่ฝาง
ฝางย่อมย้อมแพรยาง ยิ่งขรั้ง[๓]
แดงศุก[๔]ถูกแดดหมาง หมองคร่ำ ดำแฮ
อกพี่ที่แค้นขั้ง[๕] ขู่[๖]คล้ำน้ำฝาง ฯ

๑๒๕
◎ ท่าระหัดพัดน้ำท่วม ท้องนา
หันกลับขับคงคา คื่นได้
ใคร่จ้างช่างรหัดหา ห่อนภบ หลบเอย
อกพี่ที่ร้อนให้ รหัดน้ำพร่ำพรม ฯ

---

๑ ไสร้ = ไส้

๒ ทับคี่เลก = ทับขี้เหล็ก ปัจจุบันมีแต่ ทับตีเหล็ก

๓ ขรั้ง = ครั่ง

๔ ศุก = สุก

๕ ขั้ง =คั่ง

๖ ขู่ = คู่

๑๒๖ ◎ ถึงบางนางศุข[๑]น้อง นามเหมือน
ศุขพี่ที่ร่วมเรือน เพื่อนร้อน
ยามศุขทุกปีเดือน ได้อยู่ คู่เอย
ยามทุกศุขกาหล้อน หล่นเหน้า[๒]เปล่าดาย ฯ

๑๒๗ ◎ ถึงย่านยายท้าวที่ ผีลง
ภาข่าวเจ้าสิงทรง สอดรู้
คิดใคร่ไถ่ถามอง[๓] อารัก[๔] ประจัก[๕] เอย
แม่ม่ายหมายเคียงขู้ คบเผื้อนเชือนไฉน ฯ

๑๒๘ ◎ ท่าโขลงโขลงช้างค่าม ตามโขลง
พลอยถูกผูกกูบโยง แย่ท้าย
ลืมเถื่อนเพื่อนร่วมโรง รักยศ หมดแฮ
พี่เที่ยวเดียวโดดคล้าย คชร้างห่างโขลง ฯ

๑๒๙ ◎ บ้านตั้งฝั่งน้ำที่ กดีทอง
ลาวอยู่รู้เสียงสนอง เหน่อช้า
ปลูกผักหักฟืนตอง ตามเถื่อน เพื่อนแฮ
หูเจาะเหมาะแต่หน้า แน่งน้อยกลอยใจ ฯ

๑๓๐ ◎ โคกม่อ[๖]ก่ออิด[๗]ตั้ง เตาเพลิง
เผาม่อก่อไฟเริง เร่งเร้า
ม่อมีที่พะเพิง เพื่อนเหล่า เผาแฮ
อกพี่ที่ร้อนเถ้า ถ่านกลุ้มรุมแรง ฯ

---

๑ บางนางศุข = บางนางสุก
๒ เหน้า = เน่า
๓ อง = องค์
๔ อารัก = อารักษ์
๕ ประจัก = ประจักษ์
๖ โคกม่อ = โคกหม้อ
๗ อิด = อิฐ

๑๓๑
๏ ถึงรยะ[๑]สระโปยชหญ้าน บ้านลาว
ผ้านุ่งถุงทบยาว ย่างย้าย
กลีบกลับวับแวมวาว แวบแวบ แทบแฮ
เด็กว่าฟ้าแลบฉะม้าย[๒] มุ่งค้อนงอนงาม ฯ

๑๓๒
๏ ถึงท้ายชายน้ำตก รกคลอง
ที่ลุ่มขุมรางรอง รับน้ำ
หน้าแล้งแห่ง[๓]นาหนอง น้ำตก ซกแฮ
ชลเนตเชฐา[๔]ผร้ำ[๕] เช่นน้ำตกบาง ฯ

๑๓๓
๏ ตวันเยนเห็นหาดหน้า ถ้า[๖]มี
เมืองสุพรรณบูรีย รกร้าง
ศาร[๗]ตั้งฝั่งนที ที่หาด ลาดแฮ
โรงเล่า[๘]เขาต้มค้าง ขอบคุ้งหุงสุรา ฯ

๑๓๔
๏ ผู่รั้ง[๙]ตั้งรั้วรอบ ขอบราย
เปนหมู่ดูงัวควาย ไขว่บ้าน
สาวสาวเหล่านุ่งลาย แล้วหม่อม มอมเอย
จ้ำม่ำลำสนสอ้าน อาบน้ำปล้ำปลา ฯ

---

๑ รยะ = ระยะ
๒ ฉะม้าย = ชม้าย
๓ แฮ่ง = แห้ง
๔ เชฐา = เชษฐา
๕ ผร้ำ = พร่ำ
๖ ถ้า = ท่า
๗ ศาร = ศาล
๘ เล่า = เหล้า
๙ ผู่รั้ง = ผู้รั้ง – ผู้ครองเมือง

๑๓๕ ◎ กรมการบ้านตั้งตลอด ตลิ่งเตียร[๑]
ต่างต่อล้อเลื่อนเกียร[๒] เก็บไว้
เรือริมหาดดายเดียร รดะปัก หลักแฮ
ของเหล่าเชาสวนใต้ แต่งตั้งนั่งซาย ฯ

๑๓๖ ◎ ฝั่งซ้ายฝ่ายฟากโพ้น พิศดาร
มีวัดพระรูป[๓]บูราณ ท่านสร้าง
ที่ถัดวัดประตูสาร[๔] สงสู่[๕] อยู่เอย
หย่อมย้านบ้านขุนช้าง[๖] ชิดข้างสวนบังลัง ฯ

๑๓๗ ◎ วัดกระไกร[๗]ใกล้บ้านที่ ศรีประจัน[๘]
ถามเหล่าชาวสูพรรณ เพื่อนชี้
ทองประศรี[๙]ที่สำคัน ข้างวัด แคแฮ
เดิมสนุกทุกวันนี้ รกเรื้อเสือคนอง ฯ

---

๑ เตียร = เตียน

๒ เกียร = เกียน, เกวียน

๓ – ๔ วัดพระรูป วัดประตูสาร อยู่ที่ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี

๕ สง = สงฆ์

๖ ที่ว่าเป็น "หย่อมย้านบ้านขุนช้าง" นี้มีผู้ชี้ว่า น่าจะอยู่ตรงที่เป็นบริเวณโคกใหญ่ ระหว่างคลองวัดผึ้ง กับแม่น้ำสุพรรณบุรี ใกล้วัดประตูสาร ปัจจุบันมีเรือนคุณยายไห นาคสุวรรณ อายุกว่า ๘๔ ปี เป็นต้น ตั้งอยู่บนโคกนั้น ท่านผู้ชี้สถานที่อธิบายบอกว่า โคกใหญ่นี้แม้ในฤดูน้ำมาก น้ำท่วมไปทุกหนทุกแห่ง แต่ก็ไม่ท่วมโคกนี้ และยังมีที่เป็นแอ่งอยู่ข้างโคกใหญ่ กล่าวกันว่าเคยเป็นคอกช้าง ซึ่งดูสมกับที่ว่า ขุนศรีวิชัย บิดาขุนช้าง เป็นนายกองช้างกรมช้างนอก

๗ วัดกระไกร คือ วัดตะไกร

๘ ศรีประจัน มารดาพิมพิลาไลยหรือวันทอง ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

๙ ทองประศรี มารดาขุนแผน ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

๑๓๘ ◎ ประทับหน้าท่าสิบเบี้ย บูราณ
หว่างวัดฝาโถสถาน ถิ่นร้าง
มหาโพท[๑]โบศ[๒]วิหาร หักทับ ยับเอย
ภิมพีลาไล[๓]สร้าง สืบขู้สูพรรณ[๔]ฯ

๑๓๙ ◎ สงสารบ้านวัดร้าง แรมโรย
เสียงแต่นกหกโหย ค่ำเช้า
อกพี่ที่เดียวโดย ด้วยแก่ แม่เอย
เข้าเรื่องเมืองร้างเศร้า โศกซ้ำรำจวน ฯ

๑๔๐ ◎ นอนค้างข้างคุ้งถัด วัดกระไกร
ครั้นรุ่งมุ่งเดินไพร พรั่งพร้อม
ไหว้พระป่าเรไร[๕] ร่มรรื่น ชื่นเอย
ริมรอบขอบเขื่อนล้อม สะล่างไม้ไพรพนม ฯ

๑๔๑ ◎ น้อยน้อยพลอยชื่นชี้ ชมไพร
ครึมครึกพฤกษาไสว แว่นแคว้น
ผลิดดอกออกผลใบ รบัดชื่น รื่นเอย
รอกกระแตแลแหล้น[๖] โลดเต้นเผ่นผยอง ฯ

---

๑ มหาโพท = มหาโพธิ์

๒ โบศ = โบสถ์

๓ พิมพิลาไลย นางเอกในเรื่องขุนช้างขุนแผน ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นวันทอง

๔ สืบขู้สูพรรณ = สืบคู่สุพรรณ

๕ พระป่าเรไร = พระป่าเลไลย์ ที่วัดป่าเลไลย์ ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี

๖ แหล้น = แล่น

สรล้วน

๑๔๒ ◎ แจ้วแจ้วจักกระจั่นจ้า จับใจ
หริ่งหริ่งเรื่อยเรไร ร่ำร้อง
แซ้งแซวส่งเสียงใส ทราบโสท[๑]
แหนงนิ่งนึกนุชน้อง นิ่มเนื้อนวลนาง ฯ

๑๔๓ ◎ พิกุนบุนนากแก้ว กาหลง
หอมชื่นรื่นรำดวนดง ดอกรย้า
สาวอยุดพุทธิชาดทรง เสาวรศ สดเอย
หนุ่มหนุ่มรุมเก็บหน้า สนุกโน้มโถมชิง ฯ

๑๔๔ ◎ เด็ก[๒]ได้ไส้ห่อผ้า พับเฉียง
เหนไก่ไล่ลัดเฉลียง ลดเลี้ยว
ล้มลุกสนุกสำเนียง สนั่นโห่ โร่เอย
หน้าผากปากบวมเบี้ยว บ่อเว้นเผ่นผยอง ฯ

๑๔๕ ◎ นกร้องก้องกิ่งไม้ ใบบัง
แลลับกรับเสียงวัง เวกแหว้ว[๓]
ค้อนทองป๋องเป๋งดัง ดุจเฆาะ ฆ้อนแฮ
กอไผ่ไก่ขันแจ้ว แจ่มเจื้อยเฉื่อยเสียง ฯ

๑๔๖ ◎ ขึ้นโขดโบศเก่าก้ม กราบยุคน[๔]
พระป่าเรไรยน อย่างยิ้ม
ยอกรหย่อนบาทบน บงกช แก้วเอย
ปลั่งเปล่งเพ่งพิศพริ้ม พระหนั้ง[๕]ดังองค์ ฯ

---

๑ โสท = โสต
๒ เด็ก น่าจะเป็น เด็ด
๓ แหว้ว = แว่ว
๔ ยุคน = ยุคล
๕ หนั้ง = นั่ง

๑๔๗ ◎ เทียรทูป[๑]บุพชาติบ้าง บูชา
นึกพระเสด็จมา ยับยั้ง
ลิงเผือกเลือกสมอพวา ถวายไว่[๒] ใกล้แฮ[๓]
ช้างเผือกเลือกพึ่ง[๔]ทั้ง กิ่งไม้ไหว้ถวาย ฯ

๑๔๘ ◎ ขอเดชะพระพุทธิเจ้า จงเหน
อดส่า[๕]มาเช้าเย็น ยากไร้
ปราศนา[๖]ว่าจะเปน ปเจกพุท ธะภูม[๗]เอย
บุญช่วยด้วยให้ได้ ดุจข้าอาวอร[๘]ฯ

๑๔๙ ◎ ยังไปไม่พ้นภพ สงสาร
ขอปะพระศรีอาร[๙] อีกเหล้า[๑๐]
กราบถึงซึ่งพระนิพาน ผ่ายภาก หน้าเอย
ขอศุขทุขโศกเศร้า สิ่งร้ายหายสูร ฯ

---

๑ เทียรทูป = เทียนธูป
๒ ไว่ = ไหว้
๓ *บางฉบับเป็น "ลิงเผือกเลือกสมอพวา ถวายไว้ ใกล้แฮ" ดูภาคผนวก*
๔ พึ่ง = ผึ้ง
๕ อดส่า = อุตส่าห์
๖ ปราศนา = ปรารถนา
๗ ปเจกพุทธะภูม = ปัจเจกพุทธภูมิ
๘ อาวอร = อาวรณ์
๙ พระศรีอาร = พระศรีอาริย์
๑๐ เหล้า = เล่า

๑๕๐ ◎ อนึ่งเจ้าเหล่าเล็กล้วน ลูกหลาน
หมายมั่งดังพิศถาน ถี่ถ้วน
ขอให้ใส่นามขนาน ตาบพัท สวัดิเอย
กลั่นชุบอุประถำล้วน ลูกเลี้ยงเที่ยงธรรม์[๑]ฯ

๑๕๑ ◎ เยนรอนอ่อนเกษก้ม กราบลา
จากวัดตัดตรงมา แม่น้ำ
ค้างคืนตื่นเช้าคลา คลาสเคลื่อน เรือเอย
ติดแก่งแขงข้อค้ำ ขัดข้องต้องเขน ฯ

๑๕๒ ◎ เลี้ยวหนึ่งถึงบ้านชื่อ โพคลาน
โพใหญ่ไม้บูราณ ร่มชื้น
สองฝั่งพรั่งพฤกษตาน[๒] โตนดพุ่ง สูงเอย
ท่าลาดหาดทรายตื้น ตลิ่งล้วนสวนมเขือ ฯ

๑๕๓ ◎ ศีรศะ[๓]เวียงเสียงแซ่ล้วน พวนลาว
แก่หนุ่มสุ่มปลาฉาว แซ่น้ำ
ผ้าบ่อนุ่งพุงฃาว ฃวยจิตร รอิดเอย
เดกด่วนชวนเพื่อนค้ำ ค่าม[๔]ให้ไกลลาว ฯ

๑๕๔ ◎ โพหลวงห้วงน้ำภุก ไหลเนือย
ปะแต่ลาวเปล่าเปลือย ปลอดผ้า
อาบน้ำคล่ำริมเฟือย ฝูงหนุ่ม กลุ้มแฮ
เดกเกลียดเบียดเบือนหน้า นิ่วร้องสยองแสยง ฯ

---

๑ หมายถึง บุตรที่ร่วมทางไปด้วย ที่มีชื่อระบุไว้ในนิราศนี้ ได้แก่ พัด (บุตรที่เกิดจาก จัน) ตาบ (บุตรที่เกิดจาก นิ่ม) กลั่นและชุบ ซึ่งเป็นบุตรเลี้ยง

๒ ตาน = ตาล

๓ *น่าจะเป็น "หัวเวียงเสียงแซ่ล้วน พวนลาว" ดูภาคผนวกท้ายเล่ม*

๔ ค่าม = ข้าม

๑๕๕ ◎ สำประทิวงิ้วง้าวสล่าง กร่างไกร
ถิ่นท่าป่ารำไร ไร่ฝ้าย
เจ๊กอยู่หมู่มอรไท[๑] ทำถั่ว รั้วเอย
ปลูกผักฟักกล้วยกล้าย เกลื่อนข้างทางจร ฯ

๑๕๖ ◎ ถึงย่านบ้านรัดช้าง ปางหลัง
ช้างถูกผูกรึงรัง รัดไว้
พลัดพรากจากฝูงพัง พวกเพื่อน เถื่อนเอย
เพียงพี่ที่ทุเรศไร้ นิราศร้างห่างสมร ฯ

๑๕๗ ◎ บ้านตั้งฝั่งฟากน้ำ ธรรมกูล
วัดทร่าง[๒]ปางก่อนสูร สงัดเศร้า
ขอบเขื่อนเกลื่อนอิด[๓]ปูน เปื่อยเปล่า เจ้าเอย
โบศ[๔]ยับทับพระเจ้า[๕] เจิ่งน้ำกราฝน ฯ

๑๕๘ ◎ ยน[๖]ย่านบ้านหนึ่งนั้น แนะนาม
วัดสว่างอารมอาราม รื่นไม้
สว่างแต่ที่พี่ยาม มืดมิด จิตรเอย
ห่อนสว่างอย่างไว้ ชื่ออ้างสว่างอารม ฯ

---

๑ มอรไท = มอญไทย
๒ ทร่าง = สร้าง
๓ อิด = อิฐ
๔ โบศ = โบสถ์
๕ พระเจ้า คือ พระพุทธรูป หรือ พระประธาน
๖ ยน = ยล

๑๕๙
◎ โพพระระยะหญ้าน[๑] หญ่อมไพร
โพชื่นรื่นร่มใบ โบกรย้า
โปรดด้วยช่วยคุ้มไภย พยัฆพยศ คด[๒]เอย
โพพระอนุเคราะข้า พระเจ้าคราวเขน ฯ

๑๖๐
◎ โพพญา[๓]ท่าตลิ่งล้วน พ้อเกวียร
โพไผ่ไม้เตงตเคียน ตขบบ้าง
ซิกซากกระบากกระเบียน กระเบากระแบก กระบกแฮ
เสลาสลอดสลับสล้าง เหล่าไม้ใกล้กระสิน[๔]ฯ

๑๖๑
◎ บ้านซ่องช่องชวากเวิ้ง เซิงหวาย
เหล่าที่หนีมุนนาย[๕] เนิ่นช้า
ซ่องสุมซุ่มเรือนราย ริมกับ เกรียง[๖]แฮ
ใครจับกลับรุมข้า[๗] ขัดข้องซ่องหลวง ฯ

๑๖๒
◎ บางมดแดงแขวงเขดคุ้ง ทุ่งไพร
ถิ่นเถื่อนเรือนรำไร ไร่กล้วย
นึกมดอดสูใจ จงมม่วง หวงแฮ
เพียงพี่หมี[๘]มอดม้วย ไม่สริ้นถวินหวัง ฯ

---

๑ หญ้าน = ย่าน
๒ คด = คช – ช้าง
๓ โพพญา = โพธิ์พระยา
๔ กระสิน = กระสินธุ์ – น้ำ
๕ มุนนาย = มุลนาย
๖ เกรียง = กะเหรี่ยง
๗ ข้า = ฆ่า
๘ หมี = มิ

๑๖๓
◎ วังยางค่างคุ้งสะล่าง   ยางยูง
โตล่งตลิ่งยิ่งสูงสูง   ฉโงกง้ำ
นกแลแต่ลฝูงลฝูง   ฟุบสพั่ง รังเอย
ร่มรื่นชื่นชายน้ำ   นั่งเหล้น[๑]เยนสบาย ฯ

๑๖๔
◎ ถึงบ้านตานเสี้ยนร่ำ   ทำตาน
ไต่ผโอง[๒]ใหญ่งโย่ทยาน   ย่างเก้า[๓]
หน้าหวัวเราะเพราะรักหวาน   หวังใคร่ ได้ฤๅ
เพียงพี่ที่แฝงเฝ้า   ไฝ่น้ำคำหวาน ฯ

๑๖๕
◎ ว่างบ้านย่านน้ำเปลี่ยว   เหลียวแล
ตลิ่งสูงฝูงรอกแต   ไต่ไม้
กรวยกร่างค่างเคี่ยมแค   ข่อยกทุ่ม กุ่มเอย
ลมป่วนหวนหอมให้   ลเหี่ยลห้อยหงอยเหงา ฯ

๑๖๖
◎ จวบจนชนบทบ้าน   ศรีจัน[๔]
ท่าลาดหาดเกิดกัน   แก่งตื้น
เรือนตั้งฝั่งเรียงรัน   โรงเหล็ก เจ๊กเอย
คนภู่[๕]ดูครึกครื้น   ค่ามช้างต่างเกวียร ฯ

๑๖๗
◎ จวนเยนเหนแห่งบ้าน   ด่านขนอน[๖]
หาดใหญ่ไทยเจ๊กมอน   มี่บ้าน
จอดเรือเมื่อเยนรอน   ริมหาด สอาดเอย
ร้องว่าอาไศรยร้าน   ร่มไม้ใกล้เรือ ฯ

---

๑ เหล้น = เล่น

๒ ผโอง = พะอง

๓ เก้า = ก้าว

๔ บ้านศรีจัน = บ้านศรีประจันต์

๕ ภู่ = ผู้

๖ ด่านขนอนหรือหัวขนอน ตำบลศรีประจันต์ อำเภอศรีประจันต์

๑๖๘ ๏ เจ้าของร้องรับให้ ได้การ
หนุ่มหนุ่มชุ่มชื่นบาน บ่อเศร้า
ขึ้นฝั่งนั่งสำราน ร้านใต้ ไซ[๑]เอย
สาวรุ่นวุ่นเวียรเฝ้า ฝั่งน้ำชำเลือง ฯ

๑๖๙ ๏ ลูกเอยเฉยเช่นปั้น ปูนขาว
สาวเพ่งเลงหลบสาว ซิ่น[๒]แล้ว
ปะเปนเช่นพ่อคราว ครั้งหนุ่ม ชุ่มฤา
ตายราพ[๓]ลาภไม่แคล้ว คลาศช้านาที ฯ

๑๗๐ ๏ ลูกลาวสาวรุ่นร้อง ทักทาย
เรือพี่มีสิ่งขาย ค่อย[๔]ไหว้
ลูกเราเหล่าหนุ่มอาย แอบเด็ก เล็กแฮ
สอนกระสาบ[๕]ตาบให้ ว่าซื้อหฤาจำ ฯ

๑๗๑ ๏ หนูพัดพลัดพลอดพ้อ เลียนลาว
มีหมากหยากสู่สาว ซิ่นแล้ว
บ้านเจ้าเค่าเหนียวขาว ขายมั่ง กระมังแม่
ตาบฮ่าม[๖]ถามหาแห้ว แห่งนี้มีฤา ฯ

๑๗๒ ๏ ลาวไปไทพี่น้อง มองเมียง
มืดค่ำทำร่ายเรียง เราะร้าน
กลั่นชุบอุบอิบเอียง กแอมแอบ แยบเอย
ขอหมากปากสั่นสท้าน ทดท้อย่อหญิง ฯ

---

๑ ไซ = ไทร ต้นไทร
๒ ซิ่น = สิ้น
๓ ราพ = ราบ
๔ ค่อย = ข้อย – ข้า
๕ สอนกระสาบ = สอนกระซาบ คือ กระซินกระซาบสอน
๖ ฮ่าม = ห้าม

๑๗๓
◎ ราตรีพี่น้องอ่อน เอนดู
ขันใหญ่ใส่หมากพลู นาบ[๑]ให้
แห้วเลือกเผือกถั่วภู พัดรับ กลับแฮ
จสั่งมั่งไม่ได้ เดือดหน้าด่าตี ฯ

๑๗๔
◎ ดึกลาวสาวรุ่นกล้า มาเดียว
ให้กระเช้าเข้าเหนียว นั่งใกล้
ถอยหลีกอีกบ่อเหลียว เลยลูก กูเอย
กลั่นรับกลับจุดได้ ตอบโต้โมทนา ฯ

๑๗๕
◎ บูรานท่านว่าเลี้ยง ลูกสาว
มันมักหักรั้วฉาว เช่นพร้อง
หนุ่มชายฝ่ายรุ่นราว รักขะยั่น พรั่นแฮ
ลูกโง่โซแสบท้อง บ่อรู้สู่สาว ฯ

๑๗๖
◎ ครั้นช้าวสาวสบหน้า ลาสาว
จากขนอนอ่อนหนาว หนุ่มเศร้า
คราวได้ไม่โลมลาว ลองซู่[๒] ดูแฮ
ครั้นลับกลับรภุกเหล้า[๓] ลูกโหง้[๔]โซสาว ฯ

๑๗๗
◎ เอนดูหนูพี่น้อง สองสาว
คิดใคร่ได้เลี้ยงลาว ลูกสไก้
แต่ลูกผูกรักชาว วังเล่า เจ้าเอย
จเจ็บเล็บเขาไว้ ข่วนร้ายคล้ายเสือ ฯ

---

๑ พลูนาบ คือ พลูที่ใช้ของร้อน ๆ นาบให้แห้ง เก็บไว้กินได้นาน
๒ ซู่ = สู้
๓ เหล้า = เล่า
๔ โหง้ = โง่

๑๗๘
๏ บางกระพุ้งคุ้งน้ำเปลี่ยว เหลียวแล
บนบกนกซอแซ แซ่ซ้อง
เหนนกกกคู่แด ดานลภุก นึกเอย
เหมือนอยู่คู่เคียงน้อง แนบเนื้อเหลือสนอม ฯ

๑๗๙
๏ บ้านใหม่ไร่ฝ้ายสพรั่ง ฝั่งชลา
ฟ่าย[๑]ออกดอกขาวดา เด่นช้อย
เนื้อนุชสุดโสภา เพียงฟ่าย ไร่เอย
ชมฟ่ายคล้ายผิวสร้อย สวาดิเนื้อเหลือนวล ฯ

๑๘๐
๏ ถึงย่านบ้านกร่างเวิ้ง วาริน
เกิดแก่งแหล่งเหวหิน ฮ่วงคุ้ง
ปล่องน้ำท่ำ[๒]กุมภิน พวกเงือก เลือกแฮ
ยามเปลี่ยวเสียวทรวงสดุ้ง ด่วนพ้นวลวัง ฯ

๑๘๑
๏ บ้านไร่ไทเจ๊กตั้ง ทั้งทวาย
กล้วยไข่ไร่เรียงราย เรียกซื้อ
ตกเครือเรื่อเรืองปลาย ปลีสลับ ปกับแฮ
เฟื้องหนึ่งถึงสี่มื้อ หมดรื้อซื้อเสมอ ฯ

๑๘๒
๏ วังปรานบ้านเว้นว่าง วางเวง
สองฝั่งวังเสือเกรง เกรียบฉม้อย[๓]
นายรอด[๔]ทอดท้ายเพลง พลอยหนุ่ม ชุ่มเอย
ป่าใหญ่ไม้ชื่นช้อย ชุ่มฉ้อออรชร[๕]ฯ

---

๑ ฟ่าย = ฝ้าย
๒ ท่ำ = ถ้ำ
๓ ฉม้อย = ชม้อย
๔ นายรอด คงจะเป็นนายท้ายและนำทางด้วย
๕ ชุ่มฉ้ออรชร = ชุ่มช่ออรชร

๑๙๓
◎ บางม่วงห้วงหาดตื้น ติดเรือ
ทรายเกลี้ยเรี่ยรอยเสือ ซับซ้อน
ซึ้งซึกพฤกษครุมเครือ ค่างโครก โฮกแฮ
โปรยแต่ใบไม้หว้อน วิ่งร้องพองขน ฯ

๑๙๔
◎ ลูกค่างอย่างย้อมชาติ ชมภู
เหลืองอ่อนโอ้เอนดู เด็กน้อย
แม่อุ้มชุ่มชื่นชู ชมลูบ จูบเอย
กอดแอบแนบอกห้อย หกโน้มโถมทยาน ฯ

๑๙๕
◎ ย่านซื่อชื่อว่าบ้าน ย่านยาว
เหนแต่ชุมนุมลาว ล่อนโล้ง
ลากอวนส่วนหนุ่มสาว เสียงแซ่ แม่เอย
เท่า[๑]แก่แลโล้งโต้ง ต่างหล้อน[๒]ห่อนอาย ฯ

๑๙๖
◎ อ้างว้างกลางน้ำร่ม ลมโชย
ลิงค่างครางครวนโหย โห่ร้อง
กระเบาออกดอกร่วงโรย รศรื่น ชื่นเอย
หึ่งหึ่งพึ่ง[๓]เพียงฆ้อง ย่ำเถี้ยง[๔]เสียงกระหึม ฯ

๑๙๗
◎ ยนย่านศารปู่เจ้า[๕] จอมไพร
ปลาคล่ำน้ำซึ้งใส สอาดสอ้าน
งูเหลือมเลื้อมเลือกไคล คลานกลิ่ง[๖] ตลิ่งแฮ
โตเท่าเสาเรือนกว้าน กวาดน้ำดำปลา ฯ

---

๑ เท่า = เฒ่า
๒ หล้อน = ล่อน – ล่อนจ้อน
๓ พึ่ง = ผึ้ง
๔ เถี้ยง = เที่ยง
๕ ศาลปู่เจ้า ตำบลบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์
๖ กลิ่ง = กลิ้ง

๑๘๘
◎ ติดตื้นขืนถ่อค้ำ เขนเรือ
บนบกรกรังเสือ ซอกซุ้ม
นำ[๑]งูฟู่เลื้อยเหลือ หลีกยาก หลากแฮ
ศักครู่ดูควันกลุ้ม กลบข้างทางจร ฯ

๑๘๙
◎ เดกเหนเช่นมนุษหนั้ง[๒] หลังงู
แววับคลับคลายฟู ฟ่องเฟื่อย
รู้ชัดจัดหมากพลู พลีปู่ เจ้าเอย
งูกระเพื่อมเลื่อมเลื้อย หลีกคล้ายหายสูร ฯ

๑๙๐
◎ เรือคล่องล่องเลี้ยวเลื่อน เคลื่อนคลา
ถึงย่านบ้านกลวย[๓]เวลา บ่ายคล้อย
กล้วยไข่ไร่รื่นรดา ดกเรื่อ เครือเอย
หล่างแห่งแปลงปลูกอ้อย แอบกล้วยสลวยลำ ฯ

๑๙๑
◎ ถึงช่องคลองน้ำซับ ซ้ายมือ
เกิดแร่แง่งอกครี ครีดท้อง
ผู้เท่า[๔]เล่าเลื่องภา เหล็กที่ ดีเอย
ครีคระระเรือต้อง ติดตื้นขืนเขน ฯ

๑๙๒
◎ บ้านว่าขวาซ้ายค่าง[๕] ทางจร
หินแร่แลสลับสลอน ภูกซึ้ง
เรือนตั้งฝั่งสาคร คนเงียบ เสียบ[๖]เอย
ปลาคล่ำน้ำไหลอึ้ง แอบคุ้งมุ่งทาง ฯ

---

๑ นำ น่าจะเป็น น้ำ
๒ หนั้ง = นั่ง
๓ น่าจะเป็น บ้านกล้วย
๔ ผู้เท่า = ผู้เฒ่า
๕ ค่าง = ข้าง
๖ เสียบ = เซียบ, เชียบ

๑๕๓ ๏ วังหินถิ่นเถื่อนกว้าง ยางยูง
สมอแสมสารสูง สดฉุ้ม[๑]
หว่างไผ่ไก่เถื่อนฝูง ฟุบเขี่ย เรี่ยเอย
เด็กใคร่ได้ไก่อุ้ม แอบขึ้นครีนราย ฯ

๑๕๔ ๏ ไก่เถื่อนเหมือนจพ้อ[๒] ก้อกพือ
เด็กย่องด่องดีดมือ มุ่งหน้า
เข้าใกล้ไก่เปรียวปรื๋ ปร๋อร่อน ว่อนแฮ
เด็กโดดโลดไล่คว้า ไคว่ขว้ำขะมำมอม ฯ

๑๕๕ ๏ ลงเรือเหื่ออาบหน้า หนูเอย
อย่าไล่ไก่เลยเชย ช่อไม้
ดอกดวงร่วงรื่นรเหย หอมกลิ่น รรินแฮ
เก็บศักห่อพ่อได้ เด็จร้อยสร้อยสน ฯ

๑๕๖ ๏ ย่านยาวลาวตั้งกลาด หาดทราย
แล่ผ่าปลาฉแวงสวาย แหวะท้อง
ย่างไฟไส่ข่าราย เรียงนั่ง สพรั่งเอย
พวกหนุ่มสุ่มเรือร้อง เจ่ยรน้อพ้อลาว ฯ

๑๕๗ ๏ ถึงวนก้นหวด[๓]ห้วง หินแลง
แร่เกลื่อนเหมือนขิงแขง ค่าง[๔]คุ้ง
ตำราว่าทองแดง เดกต่อย ย่อยแฮ
พรายพร่างอย่างศรี[๕]รุ้ง รอด[๖]ชี้ที่แถลง ฯ

---

๑ ฉุ้ม = ชุ่ม
๒ จพ้อ = จะล้อ
๓ น่าจะเป็น หาด
๔ ค่าง = ข้าง
๕ ศรี = สี
๖ นายรอด คนนำทาง

๑๕๘
◎ ตวันเยนเหนพยัฆด้อม ดื่มชล
โห่ขับกลับโฮกคน เคี่ยว[๑]โง้ง
ขึ้นตลิ่งวิ่งคำรน เราะไล่ ใกล้แฮ
ทังขู่[๒]ภู่เมียโขร้ง คร่างร้องก้องกระหึม ฯ

๑๕๙
◎ นายรอดสอดรู้เท่า เหล่าเสือ
มักกัดสัต[๓]กินเหลือ ละไว้
มันหวงล่วงไล่เรือ รอดแนะ แวะแฮ
หนูหนุ่มกุมมีดไม้ มุ่งแย้งแทงเสือ ฯ

๒๐๐
◎ โห่ร้องซ้องแส้ป่า กล้าหาน
เสือวิ่งยิ่งทเยอทยาน หยักรั้ง
ตามทางห่างฝั่งประมาน สองเซ่น[๔] เหนแฮ
ได้แต่เนื้อเหลือทั้ง ท่อนท้ายชายโครง ฯ

๒๐๑
◎ รอดรัดมัดเชือกกลุ้ม หนุ่มหาม
ถึงที่เรือเสือตาม ติดก้น
จากท่าป่าเปลี่ยวฆาม ขยาดพยัฆ นักพ่อ
ถ่อถี่หนีเสือพ้น พี่ให้ใจหาย ฯ

๒๐๒
◎ บูรานท่านว่าล้วง คอเสือ
เหล่าลูกถูกตำราเหลือ เหล็กกล้า
เช่นพ่อก็กลืนเกลือ กลั้วเค่า[๕] เจ้าเอย
ชิงเหญื่อเสือต่อหน้า นึกคร้ามฆามแขยง ฯ

---

๑ เคี่ยว = เขี้ยว
๒ ทังขู่ = ทั้งคู่
๓ สัต = สัตว์
๔ เซ่น = เส้น
๕ เค่า = ข้าว

๒๐๓
๏ วังฉลามยามสูริยเยื้อง เยนรอน
เสียงสุนักในหอน เห่าเนื้อ
ลิงค่างต่างโหวยวอร วิเวกวาบ สาบเอย
เผาะเผาะเราะรกเรื้อ เรียดข้างทางจร ฯ

๒๐๔
๏ มืดค่ำจำจอดค้าง หว่างไพร
หนุ่มหนุ่มสุมฟืนไฟ ฝั่งน้ำ
เนื้อย่างค่างเครื่องใน หมูแบ่ง แกงแฮ
เนื้อสดรศอร่อยล้ำ กระหลบฟุ้งคุ้งแหลม ฯ

๒๐๕
๏ นอนค้างกลางหาดตื้น ตลิ่งสูง
นิ่งนั่งฟังฟานฝูง มฤคฆร้อง
เงาไม้ใหญ่ยางยูง เยนเยียบ เงียบเอย
เผาะเผาะเราะป่าต้อง ตวาดซ้ำร่ำไป ฯ

๒๐๖
๏ เกือบหลับกรับเกรียบไม้ ใต้เหนือ
คุ่มคุ่มดุ่มตามเรือ รอบข้าง
ปลุกหนุ่มรุมโห่เสือ สวบโขยด โดดแฮ
เด็กด่าคว้าฟืนขว้าง ก่อให้ไฟโพลง ฯ

๒๐๗
๏ เสือชุมหนุ่มแน่นหนั้ง รวังไฟ
ดึกยิ่งวิ่งเวียรไว แวดล้อม
จำเปนเซ่นพระไพร เพราะเหญ้อ เสือแฮ
ตัดตับกับเนื้อพร้อม พร่ำตั้งสังเวย ฯ

๒๐๘
๏ เยนเยียบเงียบสงัดเงื้อม เงาครึม
อารักศักสิทพึม พุ่มไม้
ทิ้งทูตพูดงึมงึม เงี่ยง่วง ทรวงเอย
จังหรีดกรีดกริ่งให้ ลเหี่ยเศร้าหาวนอน ฯ

๒๐๙
๏ ดึกดื่นฝืนเนตรหนั้ง ฟังเสียง
แม่ม่ายล่องในเรียง แหร่ร้อง
รฦกแต่แม่ม่ายเวียง สวาดิว่าง ค้างเอย
เปนม่ายร้ายนักน้อง จต้องลองใน ฯ

๒๑๐
๏ หนุ่มหลับคลับคล้ายเลื่อม แลเหน
เจ้าป่าหน้าปากเปน พยัฆร้าย
ขี่แรดแผดเสียงเยน ขยอกเยื่อ[๑] เนื้อเอย
ร้องว่าลาแล้วคล้าย เคลือบเข้าเงาหาย ฯ

๒๑๑
๏ ยามสามยามสงัดไม้ ไพรพนม
พร่ำพร่ำน้ำค้างพรม พร่างพร้อย
เยนเยียบเงียบสงัดลม แลตล่ง ดงเอย
ไม่นิ่งกิ่งก้านช้อย ชื่นฉุ้มพุ่มพกา ฯ

๒๑๒
๏ ค่อนรุ่งฝุงไก่แจ้ แจ้วเสียง
เอ๊กเอื่อยเฉื่อยสำเนียง เนื่องซ้อง
เรไรร่ายร้องเรียง รับแซ่ แม่เอย
เพียงรนาดพาดฆ้อง แข่งเจ้งเพลงจีน ฯ

---

๑ เยื่อ = เหยื่อ

๒ ◎ เกือบรุ่งฟุ้งกลิ่นเกลี้ยง | เพียงสุคน
หึ่งหึ่งพึ่งเวียรวล | ว่อนเคล้า
มาลีคลี่กลีบบน | บานกลิ่น รรินเอย
ยิ่งรุ่งฟุ้งหอมเร้า | เร่งให้ใจเจริญ ฯ

๒๑๔
◎ รื่นรื่นชื่นเช่นน้ำ | อบหอม
หวนจิตคิดเคยสนอม | แนบน้อง
เจือจรรกลั่นกลิ่นรอม | รวยรรื่น ชื่นเอย
เคยชื่นรื่นรศต้อง | ตกไร้ไกลสมร ฯ

๒๑๕
◎ เรืองรุ่งฝูงนกร้อง | ก้องดง
เรียกเร่งรถสูริยง | เยี่ยมฟ้า
ล่าป่าท่าน้ำจง | เจริญศุข รุกขเอย
จากฝั่งพรั่งพร้อมหน้า | หนุ่มน้อยพลอยเพลิน ฯ

๒๑๖
◎ ล่วงทางบางขวากคุ้ง | เขดไพร
เหนแต่แร่รก[๑]ไคล | เคลือบคล้ำ
ซ้ายขวาป่าสูงไสว | ว่างย่าน บ้านเอย
เด็กใคร่ไปปลายน้ำ | สนุกแท้แควเหนือ ฯ

๒๑๗
◎ ถึงนามสามชุกถ้า | ป่าดง
เกรี่ยงไร่ได้ฟ่ายลง | แลกล้ำ
เรือค้าท่านั้นคง | คอยเกรี่ยง เรียงเอย
รายจอดทอดท่าน้ำ | นับฝ้ายฆายของ ฯ

---

๑ รก = ระกะ

๒๑๘
◎ นางเกรี่ยงเสียงเพราะพร้อง กหนองกแหนง
สาวผูกลูกปัดแดง ประดับพร้อย
คิ้วตาน่านวลแตง ตล[๑]หม่อม จอมเอย
แค่ง[๒]ทู่หูยานย้อย อย่างลว้าพาคลาย ฯ

๒๑๙
◎ สามเพงเลงสะล่างไม้ ไพรสน[๓]
ป่าใหญ่ใช่เขตคน ขาดบ้าน
ร่มรื่นชื่นชมชล ชุ่มแต่ แร่เอย
ปลาว่ายสายสินสอ้าน สอาดตื้นพื้นทราย ฯ

๒๒๐
◎ ปลาชนางคว้างแคว้งว่าย ลายแล
เลื่อมเลื่อมเล่ตุกแก กดิบกเดี้ย
ไข่ฉะนางอย่างฝักแค เขียวฉอุ่ม ชุ่มเอย
สร้อยซ่ากากดเพลี้ย พล่านน้ำคล่ำทาง ฯ

๒๒๑
◎ ไอ้บ้าอ้าปากกว้าง หางแดง
ซิวสูบสีเสียดแซง แซกซ้อน
กริมกรายว่ายเวียรรแวง รวังม่าย หมายเอย
ฝักดาบปลาบเปลือยหล้อน แฉลบหว้ายสายสินธุ์ ฯ

๒๒๒
◎ ปลาตเพียนเวียรว่ายเคล้า คลอเรือ
เกล็จเคลือบเหลือบเหลืองเหลือ เลื่อมพร้อย
ปลาเสือมุ่งเหมือนเสือ ส่ายโบก กโชกแฮ
หางไก่ใช่หางช้อย ชแล่มหว้ายร่ายเรียง ฯ

---

๑ ตล = ตละ – เหมือน, คล้าย
๒ แค่ง = แข้ง
๓ ไพรสน = ไพรสณฑ์

๒๒๓
๏ นานาปลาน้ำถิ่น　　หินทราย
ชมเล่นเหนปลาดหลาย　　เล็กน้อย
ทางเปลี่ยวเที่ยวถึงปลาย　　น้ำเล่า เจ้าเอย
บนบกนกกระเตนกระต้อย　　ต่างร้องซ้องเสียง ฯ

๒๒๔
๏ ถึงรวางว่างบ้านชื่อ　　ชัดหอม
หอมประดู่ปรูพยอม　　ยื่นย้อย
ดอกกระดึงพึ่งแตนตอม　　ต่อร่อน ว่อนแฮ
นกพริกจิกจับห้อย　　หกหิ้วพลิ้วแพลง ฯ

๒๒๕
๏ ถึงแก่งแห่งท้ายย่าน　　บ้านทึง
หินแร่แก่เก่าตรึง　　กรวดก้อน
ลงเข็นเล่นน้ำอึง　　อาบชุ่ม หนุ่มเอย
เยนสบายหายร้อน　　เรื่อยร้องลองลำ ฯ

๒๒๖
๏ เอนหลังฟังดอกสร้อย　　สักระวา
ร้องรับขับเสภา　　เพื่อนพร้อม
ลำนำคร่ำครวนหา　　หวนเอก วิเวกเอย
ผอยหลับรับเสียงซ้อม　　เสนาะน้ำคำครวน ฯ

๒๒๗
๏ อยุดเรือเหนือวัดเงื้อม　　เงาโพ
รื่นร่มรมยศุกโข[๑]　　ค่าง[๒]คุ้ง
วัดมีที่พระอุโบ　　สดที่ กดีแฮ
เหนพระศรทาหมุ้ง[๓]　　มั่นสร้างทางบุญ ฯ

---

๑ รมยศุกโข = รมยสุโข
๒ ค่าง = ข้าง
๓ ศรทาหมุ้ง = ศรัทธามุ่ง

๒๒๘
◎ จัดแจงแต่งตบะเหลื้อม ลายทอง
เทียรทูบ[๑]ท่วยแก้ว[๒]รอง ดอกไม้
ลูกพลับกับกระเทียมดอง ถวายคนะ พระเอย
ย่ามร่มสมภารได้ รับพร้อมน้อมถวาย ฯ

๒๒๙
◎ ตวันเยนเหนพระพร้อม ล้อมวง
ตีปะเตะตะกร้อตรง คู่โต้
สมภารท่านก็ลง เล่นสนุก ขลุกแฮ
เข่าค่างต่างอวดโอ้ อกให้ใจหาย ฯ

๒๓๐
◎ อยุดกระกร้อพ่อไก่ตั้ง ตีอัน
ผ้าพาดบาตเหล็กพนัน เหนีบรั้ง
ไก่แพ้แร่ขบฟัน ฟัดอุบ ทุบเอย
เจ้าวัดตัดเรือตั้ง แต่งเหล้นเยนใจ ฯ

๒๓๑
◎ เสียเทียรเสียทูบซ้ำ เสียสัทา[๓]
เสียที่มีกระมลมา โนศน้อม
เสียดายฝ่ายศาศนา สัมนะ[๔] พระเอย
เสียน่าตาหูพร้อม เพราะรู้ดูเหน ฯ

๒๓๒
◎ จวนค่ำจำค้างย่าน บ้านทึง
ถอยหนีที่วัดอึง แอบคุ้ง
ตรวดน้ำร่ำรำพึง แผ่ทั่ว ตัวเอย
ให้เหล่าเจ้าป่าถุ้ง เทพสรินดินสวรร ฯ

---

๑ เทียรทูบ = เทียนธูป
๒ ท่วยแก้ว = ถ้วยแก้ว
๓ สัทา = สัทธา ศรัทธา
๔ สัมนะ = สมณะ

๒๓๓
◎ เหมือนรู้ผู้เถ้า[๑]ท่าน ทังสอง
เมียนากนามผัวทอง ผ่องแผ้ว
มาหาพ่าขาว[๒]ของ คำนับ รับเอย
ท่านช่วยอวยภรแล้ว เล่ารู้บูราน ฯ

๒๓๔
◎ ฝ่ายตาอายุร้อย ญี่สิบแถม
ยายสิบแปดปีแกม กับร้อย
ตามองช่องเขมแหลม ตลอดแน่ แม่เอย[๓]
ฟันปากหมากเฆี้ยว[๔]จ้อย แจ่มอ้วนนวลขาว ฯ

๒๓๕
◎ ผู้เถ้าเล่าเรื่องอย้าน[๕] บ้านทึง
ท้าวอู่ทองมาถึง ถิ่นถุ้ง[๖]
แวะขอเชือกหนังขึง เขาไม่ ให้แฮ
สาปย่านบ้านเขตคุ้ง คี่ทิ้งทึงแปลง ฯ

๒๓๖
◎ วัดทร่างข้างคุ้งย่าน บ้านทึง
ชื่อชัดวัดคี่ทิ้ง ถูกต้อง
ผู้เถ้าเล่าเรื่องจึง จะแจ้ง แสดงเอย
ท่านนั่งสั่งสอนพร้อง พร่ำไว้ไม้ตรี[๗]ฯ

---

๑ ผู้เถ้า = ผู้เฒ่า

๒ พ่าขาว = ผ้าขาว

๓ หมายถึงว่า อายุร้อยกว่าแล้ว แต่นัยน์ตายังดีสามารถมองช่องเข็มเล็ก ๆ เห็นได้

๔ เฆี้ยว = เคี้ยว

๕ อย้าน = ย่าน

๖ ถุ้ง = ทุ่ง

๗ ไม้ตรี = ไมตรี

๒๓๗
◎ ได้ครูผู้เท่าทั้ง ยายตา
สมมุติดุจะเทวดา บอกเหล้า[๑]
ทายทักลักขณะรา ศรีทั่ว ตัวเอย
จอดน่าท่าผู้เถ้า ท่วน[๒]ห้าราตรี ฯ

๒๓๘
◎ ตวันเที่ยงเสียงวิ่งแหร้ แซ่สนอง
เสือตบขบภิขุ[๓]สอง รูปม้วย
ต่อไก่ไล่นกคนอง นามเทศ เกด[๔]แฮ
เสือฟัดกัดกินด้วย บาปซ้ำกรรมหนา ฯ

๒๓๙
◎ ต่อนกยกพเนียดตั้ง บังกาย
เสือฉีกซีกโครงทลาย หลักท้อง
กินตับกับตโพกหาย เหนน่า ขาเอย
ภิขุทุศีลต้อง โทษนั้นทันตา ฯ

๒๔๐
◎ ต่อไก่ไม่สู้ฟาด ขาดใจ
ที่อยู่ปู่เจ้าไป หลับเหล้า[๕]
เสือกินซิ่น[๖]ตับไต ตีนน่อง ท้องแฮ
สังเวทเหตุผู้เถ้า ทักแท้แน่จริง ฯ

---

๑ เหล้า = เล่า

๒ ท่วน = ถ้วน

๓ ภิขุ = ภิกขุ ภิกษุ

๔ พระภิกษุที่ถูกเสือกัดตาย ชื่อ เทศ กับ เกด

๕ เหล้า = เล่า

๖ ซิ่น = สิ้น

๒๔๑
◎ สำเรจรู้ผู้เถ้าช่วย อวยภร
สิบประการประกอบกลอน กล่าวไว้
ขอสวัดสัฐาวอร[๑] ไว้ว่า ลาเอย
สองเท่าเฝ้าร้องไห้ ลเหี่ยลห้อยหงอยเหงา ฯ

๒๔๒
◎ [๒]สังสารท่านสอื้นโอ้ โศกา
พลั่งพลั่งหลั่งน้ำตา ตกด้วย
หนูหนุ่มชุ่มชลนา นั่งเจ่า เหงาเอย
ร่ำว่าท่าไม่ม้วย ไม่สรินถวินหวัง ฯ

๒๔๓
◎ เรือออกนอกท่าบ้าน ท่านยาย
ยอไว่[๓]ให้สอื้นฟาย มูกย้อย
เชาบ้าน[๔]ท่านทังหลาย แลสลด หมดเอย
ให้มั่งทังใหญ่น้อย นั่งผร้ำ[๕]น้ำตา ฯ

๒๔๔
◎ แลลับกลับกลั้นโศก สงสาร
หนุ่มน่อยพลอยรำคาร คิดเศร้า
ทังหลายฝ่ายบูราณ รักขู่[๖] ชู้เอย
เราพรากจากผู้เถ้า ทุก[๗]ร้อนห่อนเสบย ฯ

---

๑ สวัดสัฐาอร = สวัสดิ์สถาวร
๒ ตั้งแต่โคลงนี้ไป เริ่มสมุดไทยเล่ม ๒ เป็นตอนที่พบใหม่ต่อจากที่เคยตีพิมพ์แล้ว
๓ ไว่ = ไหว้
๔ เชาบ้าน = ชาวบ้าน
๕ ผร้ำ = พร่ำ
๖ ขู่ = คู่
๗ ทุก = ทุกข์

๒๔๕
◎ ถึงย่านบ้านกระตั้วเหล่า　　เชาดง[๑]
โกนจุกลูกสาวทรง　　สอาดสอ้าน
เชิญด้วยช่วยแต่งมง　　คนเกริก ฤกษเอย
โกนจุกลูกเชาบ้าน　　อยู่ค้างกลางคืน ฯ

๒๔๖
◎ ฟังตีปี่พาดฆ้อง　　กลองตโภน[๒]
เพลงไทยใส่กลองโยน　　ยุ่งแท้
เด็กโดดโลดเล่นโขน　　แขนคอก ออกเอย
ร้องขับรับอ้อแอ้　　อุบเหล้าเมามาย ฯ

๒๔๗
◎ เสียงซออ๋ออ๋ออ๋อ　　เอื่อยเพลง
จับปี่เตร๋งเต้งเต๋ง　　เต่งต้อง
คลุย[๓]ตรุ๋ยตรุ่ยตรุ้ยเหนง　　เหน่งเน่ง รนาดแฮ
ฆ้องหน่องหนองน่องหน้อง　　ผรึ่งพรึ้งพรึ่งตโภน ฯ

๒๔๘
◎ สาวสาวเหล่าเลี้ยงเล่น　　เต้นรำ
ซองหมากฝากหนุ่มนำ　　เนตรชม้อย
โกนจุกลูกเล็กทำ　　ขวันเล่า เจ้าเอย
เนตรซู่หนูหนุ่มน้อย　　นั่งปลื้มลืมนอน ฯ

๒๔๙
◎ บ่วงรักดักเด็กต้อง　　สองตา
เปิดปากฝากคำลา　　เหล่าน้อง
ลงเรือเมื่อจะคลา　　คลอเนตร ทเวทเอย
แก่เท่าสาวส่งซ้อง　　แซ่หน้าอาไลย ฯ

---

๑ เชาดง = ชาวดง

๒ ตโภน = ตะโพน

๓ คลุย = ขลุ่ย

๒๕๐ ๏ บ่วงผูกลูกรักแล้ว แร้วราย
ดักพ่อท้อที่กาย แก่แล้ว
ห่อนอยู่ซู่สมรหมาย มัติโมฆ โอขเอย[๑]
แต่เหล่าเจ้าลูกแก้ว ก่อร้อนสอนแสลง ฯ

๒๕๑ ๏ หมากพลูบู้หรี่ส้ม ขนมขนุน
สาวหนุ่มรุมการุญ รักให้
ผูกมิศ[๒]คิดขอบคุณ คนเท่า[๓] สาวเอย
ทุกโศกโรคอย่าได้ เดือดร้อนนอนสบาย ฯ

๒๕๒ ๏ จากย่านบ้านกระตั้วแต่ แลดู
ศรรักปักทรวงหนู เหน็บช้ำ
รักป่าน่าชื่นชู ชมเล่า เจ้าเอย
ดูถูกลูกปลายน้ำ หนุ่มต้องหมองหมาง ฯ

๒๕๓ ๏ น้อยน้อยพลอยว่าน้ำ ลำสุพรรณ
สาวแก่แลคมสัน สะคร้าน
ดูมากว่าสิบวัน ตลอดแว่น แคว้นเอย
ไรจุกทุกทุกบ้าน บ่อเว้นเหนสาว ฯ

๒๕๔ ๏ บูราณท่านว่าน้ำ สำคัน
ป่าต้นคนสุพรรณ[๔] ผ่องแผ้ว
แดนดินถิ่นที่สูวรรณ ธรรมชาด มาศเอย
ผิวจึ่งเกลี้ยงเสียงแจ้ว แจ่มน้ำคำสนอง ฯ

---

๑ มัติโมฆ โอขเอย = มัติโมกข์ โอฆเอย

๒ มิศ = มิตร

๓ เท่า = เฒ่า

๔ มีคำพังเพยว่า "ช้างป่าต้น คนสุพรรณ" ในต้นฉบับสมุดไทยมีคำว่า "ช้าง" หน้า "ป่าต้น" แต่มีรอยลบ

๒๕๕
◎ ถึงถิ่นสรินบ้านป่า　โป่งแดง
เรือติดคิดขยาดแสยง　พยัฆร้าย
สวบสวบยวบไม้แฝง　ฟุ้งสาบ วาบแฮ
สองฝั่งทั้งขวาซ้าย　สัต[๑]ร้องซ้องเสียง ฯ

๒๕๖
◎ คลองกระเสียวเปลี่ยวป่ากว้าง　ทางโขลง
เคยถิ่นกินโป่งโทง　เที่ยวเร้น
ฃามช้างต่างจัดโจง　กระเบนกระบิด ติ้ดแฮ
เก็บกรวดอวดกันเหล้น　ตลอดน้ำลำทาง ฯ

๒๕๗
◎ คุ้งขวางบางแวกตื้น　พื้นทราย
กรวดกระจ่างพร่างพรายลาย　เลื่อมพร้อย
เหมือนเม็จ[๒]เพชรรัตราย　แอร่มอร่าม งามเอย
ฉุนว่าแววแก้วก้อย　นพเก้าวาวแหวน ฯ

๒๕๘
◎ กระเบาออกดอกรยับย้อย　ห้อยหอม
พึ่ง[๓]หมู่แมงภู่ตอม　ไต่เคล้า
ว่าสุกลูกงามงอม　เงาะป่า พวาเอย
กระทุ่มกระถินกลิ่นเร้า　รื่นข้างทางจร ฯ

๒๕๙
◎ รินรินกลิ่นเฟื่องฟุ้ง　คลุ้งโขลง
ป่านอกดอกสำโรง　ร่วงค้าง
เหล่าลูกผูกเรือฉโลง　ลากวิ่ง จริงแฮ
เหมนเช่นเหมนชื่ออ้าง　อีกล้ำสำโรง ฯ

---

๑ สัต = สัตว์
๒ เม็จ = เม็ด
๓ พึ่ง = ผึ้ง

๒๖๐ ๏ ถึงหว่างยางพี่น้อง สองยาง
เก่าแก่แต่ก่อนปาง ป่าต้น
เกิดแร่แง่งอกขวาง ขวากระ รกะแฮ
ถูกปวดรวดเร้าล้น สะล่างแหร้[๑]แง่สลอน ฯ

๒๖๑ ๏ ปลายน้ำลำคุ้งแขบ[๒] โขดเขิน
ขัดค่องต้องติดพเอิญ แอ่งตื้น
จอดสองพี่น้องเพลิน พลองสะล่าง ยางเอย
ชื่นชุ่มพุ่มพฤกษครื้น คร่อมน้ำลำลหาล[๓]ฯ

๒๖๒ ๏ ปลาด[๔]เหลือเรือหนุ่มน้อย ลอยพาย
ถึงหว่างต้นยางตาย ตกน้ำ
ช่วยฉุดสุดชีพทลาย ทลักเลือด เฝือดแฮ
เมียแม่แซ่มาปล้ำ ปลุกร้องซ้องเสียง ฯ

๒๖๓ ๏ ถามเขาเล่าว่าอ้าย ฟักเฟือน
ตีแม่แร่ลงเรือน ร่านร้าย
เจ้าสองพี่สองเหมือน มุ่งปราบ บาปแฮ
โพล่งผลักหักคออ้าย ฝัก[๕]ม้วยด้วยกรรม ฯ

---

๑ สะล่างแหร้ = สล้างแร่

๒ แขบ = แคบ

๓ ลหาล = ละหาน

๔ ปลาด = ประหลาด

๕ ต้นฉบับเป็น ฝัก แต่น่าจะเป็น ฟัก

๒๖๔ ๏ ชาวป่าภาศภ[๑]เศร้า สู่สถาน
เราเปลี่ยวเหลียวเหนศาล สองพี่น้อง
อารักศักสิทชาน[๒] เชี่ยวช่วย ด้วยเอย
โป่งป่าอย่าแผ้วพ้อง พวกฆ้าอาไศรย ฯ

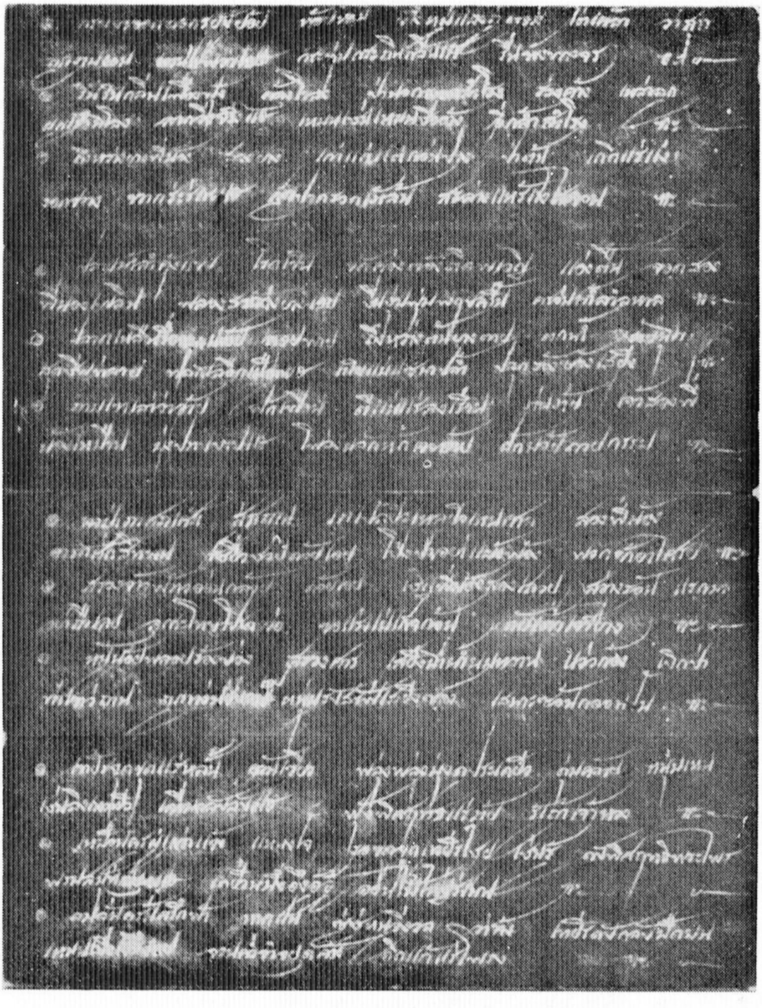
๒๖๕ ๏ สรวง[๓]จ้าวพร้าว[๔]อ่อนกล้วย ด้วยเอย
เชิญพี่น้องสองเสวย สว่างร้อน
แรกมาอย่าถือเลย ลุกระโทษ โปรดพ่อ
ขอแร่แม่เก็จก้อน กับเต้าเจ้ายาง ฯ

๒๖๖ ๏ หนูน้อยพลอยร้องบ่วง สรวงศาร[๕]
เสียงฉ่ำน้ำนมหวาน แว่วก้อง
เบิกป่าท่าเทวถาน[๖] ถูกท่วน ขบวนเอย
หนุ่มรับสรัพ[๗]เสียงซ้อง เสนาะซ้อนกลอนใน ฯ

๒๖๗ ๏ เทียรจุดขุดแร่หลั้น[๘] ควันเขียว
พลุ่งพลุ่งมุ่งดูประเดียว ดุ่มคล้าย
หนุ่มเหนเช่นลิงเหลียว เลื่อนกลับ ลับแฮ
ฟุ้งพิศฤทธแร่ร้าย รู้เถ้า[๙]เจ้าหวง ฯ

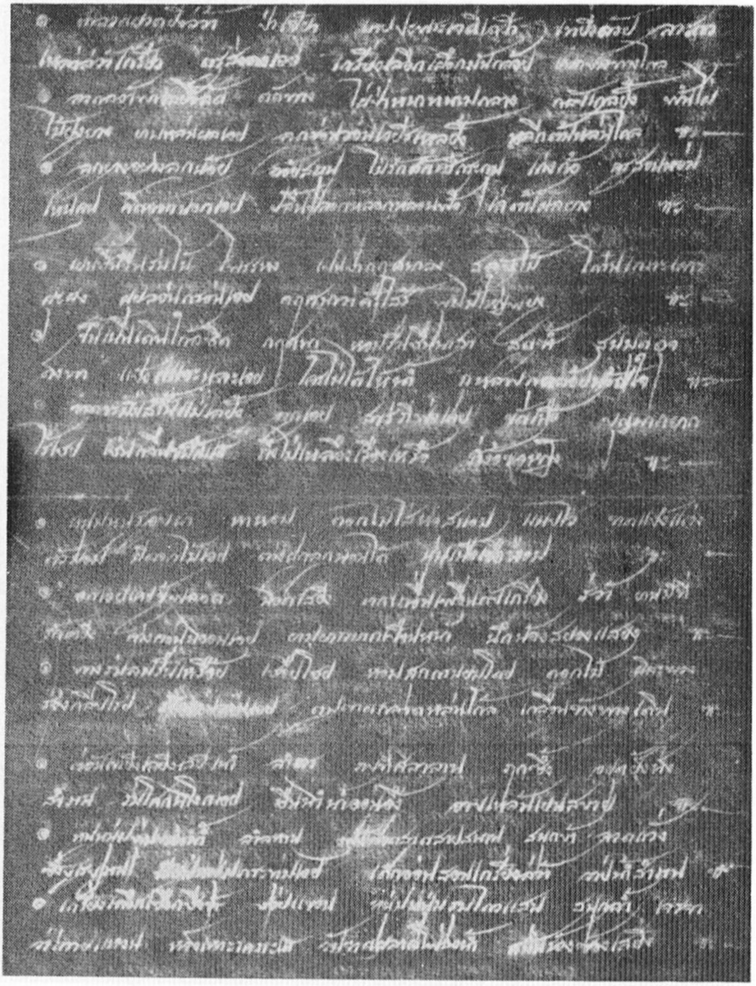
๑ ศภ = ศพ
๒ อารักศักสิทชาน = อารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ชาญ
๓ สรวง คือ บวงสรวง
๔ พร้าว คือ มะพร้าว
๕ ศาร = ศาล
๖ เทวถาน = เทวสถาน
๗ สรัพ = ศัพท์
๘ หลั้น = ลั่น
๙ รู้เถ้า = รู้เท่า

ภาพถ่ายจากต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว เล่ม ๒

โคลงบทที่ ๒๕๘ - ๒๖๕

ภาพถ่ายจากต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว เล่ม ๒

โคลงบทที่ ๓๔๒ - ๓๕๓

๒๖๘
◎ เหมือนครูผู้เท่า[๑]แจ้ง แหนงใจ
รอขุดจุดเทียรใชย เช่นรู้
ดับพิศฤทธิพระไพร พรมสมุท[๒]อยุดแฮ
เดี๋ยวหนึ่งอึ่งอู้อู้ อ่อนไม้ใหญ่รเนน ฯ

๒๖๙
◎ ลมลั่นครั่นครึกฟ้า หนาฝน
ซู่ซู่หนูวิ่งวน ว่าช้าง
เทียรดับกลับมืดมน เหมนเบื่อ เสือเอย
จวนค่ำจำอยุดค้าง คิดแก้แร่โพรง ฯ

๒๗๐
◎ ขอน[๓]เรือเหนือน้ำนึก น้อยใจ
คราวเคราะ[๔]เพราะพระไพร พี่น้อง
ขัดพระจเชิญไฟ ฟอนซู่[๕] รู้ฤา
ทุ่งท่าป่าจะต้อง โตล่งสริ้นถิ่นสถาน ฯ

๒๗๑
◎ เราถือซื่อสัจสร้าง ศีลทาน
แล่งล่า[๖]ฟ้าดินพญาน ย่อมรู้
หวังแร่แต่บูราณ ระงับโศก โลกเอย
จ้าวคิดปิดของขู้[๗] มนุษยนั้นฉันได ฯ

---

๑ ผู้เท่า = ผู้เฒ่า
๒ พรมสมุท = พรหมสมุทร
๓ ขอน = คอน
๔ เคราะ = เคราะห์
๕ ซู่ = สู้
๖ แล่งล่า = แหล่งหล้า
๗ ขู้ = คู่

๒๗๒
◎ ดึกสงัดสัตสงบคลุ้ม พุ่มพง
เยนรย่อบริเวนวง หว่างไว้
เคลิ้มหลับคลับคล้ายองค์ อารัก ทักแฮ
เหนสพรั่งนั่งไหว้ ว่าพ้อฯขอสะมา ฯ

๒๗๓
◎ รูปจ้าวสาวหนุ่มล้วน นวลงาม
สองพี่มีเป็นสาม ทั่งน้อง
เรียกสองพี่น้องนาม น้องพี่ มีเอย
สามแน่แต่คำพร้อง พี่น้องสองชาย ฯ

๒๗๔
◎ เล่าความตามเรื่องแหร้[๑] แต่หลัง
ใช่คิดบิดเบือนบัง บอกแจ้ง
ขัดเคราะเพราะยุก[๒]ยัง อยู่อย่ำ มาเลย
กายสิทพิศ[๓]กล้าแกล้ง กลบกลุ้มคลุ้มควัน ฯ

๒๗๕
◎ รู้ศึก[๔]นึกเรื่องเจ้า เล่าความ
ทราบหมดจดหมายตาม แต่งไว้
โออกตกอับยาม ยุกยาก มากเอย
บุญบวดกรวดกระสินให้ แห่งเจ้าเล่าความ ฯ

๒๗๖
◎ เหมือนรู้ผู้เถ้าเล่า จ้าวแถลง
สามอย่างต่างลายแทง ถูกต้อง
ใคร่เหนเช่นชี้แจง เจ้าบอก ดอกแฮ
ค้างย่านศารพี่น้อง พนัศร้ายหายสูร ฯ

---

๑ แหร้ = แร่

๒ ยุก = ยุค

๓ กายสิทพิศ = กายสิทธิ์พิษ

๔ รู้ศึก = รู้สึก

๒๗๗
๏ รุ่งเช้าเข้าป่ากว้าง ทางโขลง
คลองเก่าเท่าลำกระโดง โป่งช้าง
ซ้ายขวาป่าสมอโมง ไม้อุโลก โมกเอย
กระแบกกระเบาเสลาสล้าง สลับต้นคนทา ฯ

๒๗๘
๏ ตามร่องคลองที่เจ้า เล่าความ
เด็กดอดลอดลัดตาม ติดท้าย
เลี้ยวลดปลดปลิดหนาม หน่อคลอก ยอกแฮ
เสียงแต่เนื้อเสือร้าย ร่านร้องก้องกระหึม ฯ

๒๗๙
๏ สุดคลองหนองหนึ่งกว้าง อย่างแถลง
ที่ถิ่นดินดาดแดง ดุจพร้อง
สังเกดเขดขอบแขวง ความที่ ชี้เอย
ขึ้นค่าง[๑]ทางขวาท้อง ทุ่งช้างวางเวง ฯ

๒๘๐
๏ ภบถ่อบ่อแร่น้ำ ดำนิล
เหมือนหมึกปึกปะดิน เดกคุ้ย
ปะแต่แร่ปรอดกิน แก่นเท่า เจ้าเอย
เนื้อมั่งยังขยี้หยุ้ย[๒] ยกไว้ไปแสวง ฯ

๒๘๑
๏ ตัดทางหว่างต้นโตนด โขดสูง
เนื้อแยกแตกตื่นฝูง ฝุ่นฟุ้ง
แฝงดูหมู่นกยูง ยอบย่อง มองเอย
พรายพร่างอย่างศรีรุ้ง อร่ามเพี้ยนเขียนขน ฯ

---

๑ ค่าง = ข้าง
๒ หยุ้ย = ยุ่ย

๒๘๒
◎ รำแพนแอ่นอกฉะแง้ แผ่หาง
หันร่ายฝ่ายฝูงนาง นกเคล้า
ตัวผู่[๑]อยู่กลางกาง กลมปีก หลีกเอย
ก้อกรีดขีดเขี่ยเท้า ท่าฟ้อนอ่อนเอียง ฯ

๒๘๓
◎ ด้อมดูหมู่มยุรย้าย ร่ายรำ
เยี่ยงอย่างนางรบำทำ ท่าฉะม้าย
เคยดูคู่เคียงรบำ รเบงกลับ ลับเอย
เหนแต่ฝูงยูงคล้าย นุชฟ้อนงอนงาม ฯ

๒๘๔
◎ ฝ่ายฝูงยูงบ่อรู้ สู่สม
สังวาดชาติเช่นพรม พระพร้อง
ตัวภู่ฟู่ฟองกลม เมียชื่น กลืนแฮ
เกิดไข่ได้พวกพ้อง เพื่อส้องฟองกสิน ฯ

๒๘๕
◎ หนุ่มหนูพรูไล่พร้อม ล้อมยูง
ปีกกระพือฮือฝูง ฟองฟ้า
ตานโดดโขดทรายสูง สมเล่า เจ้าเอย
เหนรอบขอบเขดหน้า สนุกแท้แลเพลิน ฯ

สรล้วน

๒๘๖
◎ เขาเขียวโขดคุ่มขึ้น เคียงเคียง
ร่มรื่นรุกขรังเรียง เรียบร้อย
โหมหัดหิ่งหายเหียง หันหาด แฮ่ว[๒]แฮ
ย่างใหญ่[๓]ยอดยื่นย้อย โยกโย้โยนเยน ฯ

---

๑ ผู่ = ผู้
๒ แฮ่ว = แห้ว
๓ ย่างใหญ่ = ยางใหญ่

๒๘๗
๏ เลี้ยวทางหว่างช่องไม้ ไผ่เหลือง
ปะแต่แร่กรัด[๑]เรือง ร่วงรุ้ง
ย่องเหยียบเลียบลำเหมือง ไม้ชื่น รรื่นเอย
หอมกระถินกลิ่นฟุ้ง เฟื่องฟื้นชื่นใจ ฯ

๒๘๘
๏ สุดเหมืองเยืองขึ้นค่าง หว่างเนิน
ล้วนแร่แก่เก่าเกิน เก็บทิ้ง
พลวงเหล็กเด็กสดุดเดิน กระโดดค่าม ตามแฮ
ชมเล่นเหนเกลื่อนกลิ้ง กลาดสล้างอย่างฝัน ฯ

๒๘๙
๏ ลงเนินเดินป่ากว้าง วางเวง
ลมลั่นครั่นครืนเครง ครึกครื้น
ควายเถื่อนเกลื่อนกลุ้มเกรง เกรียวโห่ โร่แฮ
ป่าใหญ่ไม้ร่มชื้น ช่อช้อยย้อยไสว ฯ

๒๙๐
๏ พิศพวงดวงดอกไม้ ไพรพนม
รยับรย้าน่าชม แช่มช้อย
ม่วงโมกโศกสุกกรม กรวยกร่าง สล้างเอย
ดอกดกนกน้อยน้อย เหนี่ยวไซ้ไส้เพกา ฯ

๒๙๑
๏ ดูเดียวเปลี่ยวอกอ้าง ว้างเอย
คิดใคร่ได้คนเคย คู่ชี้
คลอเคล้าเฟ่า[๒]ชื่นเชย ชมนก หกแฮ
ถามไถ่ได้กระจู้กระจี้ กระแจะแต้มแก้มหอม ฯ

---

๑ กรัด = กะรัต
๒ เฟ่า = เฝ้า

ราชสีห์เทียมรถ

๒๕๒
◎ ยน[๑]โศกยามเศร้ายิ่ง ทรวงเยน
คิดสุดขัดแสนเขน[๒] โศกไข้
หวนหนาวหากนึกเหน หน้าแห่ง น้องแฮ
ดวงจิตเด็จจากได้ จึ่งดิ้นจำโดย ฯ

๒๕๓
◎ เสลาสลอดสลับสล้าง สลัดได
สอึกสอะสอมสไอ สอาดสอ้าน
มแฝ้มฟ้าบมเฟืองมไฟ มแฟบมฝ้อ พ่อเอย
ตขบตขาบตเคียนตคร้าน ตคร้อตไคร้ตเคราตครอง ฯ

๒๕๔
◎ ถึงธารบ้านเกรี่ยงร้าง กลางดง
ไร่ฟ่าย[๓]หมายมั่นคง คิดค้าง
รอนรอนอ่อนอัศดง แดดพยับ ลับเอย
ภักผ่อนนอนเรือนห้าง ก่อให้ไฟโพลง ฯ

๒๕๕
◎ เหล่าลูกถูกส้มทับ พลับจีน
หักฮ่าง[๔]ต่างหัดปีน คล่องแขล้ว[๕]
เหนื่อยนอนอ่อนมือตีน ต่างรงับ หลับเอย
ดึกดื่นฟื้นฟังแหว้ว วิเวกวิ้วหวีวโหวย ฯ

---

๑ ยน = ยล
๒ เขน = เข็ญ
๓ ฟ่าย = ฝ้าย
๔ ฮ่าง = ห้าง
๕ คล่องแขล้ว = คล่องแคล่ว

สกัดแคร่

๒๙๖
◎ หนาวลมห่มผ้าห่อน หายหนาว
ฟ้าพร่ำน้ำค้างพราว พร่างฟ้า
เด่นเดือนเกลื่อนกลาศดาว ดวงเด่น
ใจเปล่าเศร้าซบหน้า นึกน้องหมองใจ ฯ

๒๙๗
◎ ไร่เกรี่ยงเสียงหลอดโหร้ โหร่เสียง
โหว่งโหว่งโรงรายเรียง รับพร้อง
หว่างไม้ไก่ขันเคียง เสียงเอ่ก อี๋เอ๊กเอย
ยามดึกนึกนุชน้อง นิ่งเศร้าเปล่าทรวง ฯ

๒๙๘
◎ จังหรีดกรีดกริ่งร้อง ซ้องเสียง
แหร่แหร่แม่ม่ายเรียง รับซ้อง
จักกจั่นสนั่นสำเนียง เสนาะเรื่อย เฉื่อยเอย
ผี่ผิ่วหวิวโหวกร้อง รอบข้างวางเวง ฯ

๒๙๙
◎ ค่อนคืนดื่นดึกแท้ แม่เอย
เกรี่ยงไร่กระไรเลย ล่าเนื้อ
ด่องด่องย่องเหยาะเงย ฉโงกฉะงัก ทักแฮ
ปลุกหนุ่มกุมขวานเงื้อ ผงะร้องซ้องเสียง ฯ

๓๐๐
◎ ถามไถ่ใช่เหล่าร้าย กรายมา
พูดเล่นเป็นคนชรา รักใขร้[๑]
ถามชี้ที่ว่านยา รยะย่าน บ้านเอย
ชื่อกวั่ง[๒]สั่งซ้ำให้ แวะเข้าเย่าเรือน ฯ

---

๑ รักใขร้ = รักใคร่
๒ กวั่ง ชาวกะเหรี่ยง

๓๐๑
◎ ลูกปัตตัดให้สี่ สิบใบ
เกรี่ยงชอบยอบยิ้มลไม ใส่ข้อ
หมากพลูสู่สมใจ จันอับ พลับเอย
ถามกวั่งนั่งพูดจ้อ จวบแจ้งแสงสูร ฯ

๓๐๒
◎ รุ่งเช้าเข้าบ้านเกรี่ยง เลี้ยงเหลือ
แกงฟักผักพรีกมเขือ ค่างปิ้ง
อึ่งแย้แช่เขม[๑]เกลือ เกลียดขะยั่น กลั้นแฮ
เด็กบ่อชอบลอบทิ้ง ท่วยขว้ำ[๒]ซ้ำแสยง ฯ

๓๐๓
◎ หญิงชายฝ่ายเกรี่ยงล้อม พร้อมเพรียง
รักหนุ่มอุ้มแอบเคียง ใคร่พร้อง
สาวแก่แม่ม่ายเมียง มุ่งขยิ่ม ยิ้มแฮ
ทักเพรียกเรียกพี่น้อง นั่งเฝ้าเคล้าเคลีย ฯ

๓๐๔
◎ น้อยน้อยคอยหลีกเหลี้ยง เมียงเมิน
หญิงฉุดยุดหยอกเอิญ แอบข้าง
ผลักไสไล่เล่นเพลิน พลอยรรื่น ชื่นเอย
รุมรักชักชวนค้าง คิดหน้าอาไลย ฯ

๓๐๕
◎ ลูกปัดตัดแจกถั้ว[๓] ตัวคน
หมดย่ามตามยากจน จัดให้
ลาจากหยากตามปรน นิบัดหนุ่ม อุ้มเอย
ตากวั่งซั่งบูเรได้ เพื่อนด้วยช่วยนำ ฯ

---

๑ เขม = เค็ม
๒ ท่วยขว้ำ = ถ้วยคว่ำ
๓ ถั้ว = ทั่ว

๓๐๖
๏ ตามเกรี่ยงเลี่ยงเลี้ยวลัด ตัดทาง
หนามไหน่ไม่มีรคาง ค่าง[๑]เท้า
ดงยาป่าฝีนฝาง ฟุ้งรศ โอสถเอย
ต่างต่างย่างทรายเปล้า โปล่งฟ้าชาเกลือ ฯ

๓๐๗
๏ ปรายปรูปู่เจ้าเจด ตพังคี
ลักกระจั่น[๒]ขันใชศรี[๓] แซ่ม้า
ใครเครือเดื่อดีหมี มื้อเหลก[๔] เดกเอย
เฃามวกรวกรกฟ้า ฝีนต้นคนจาม ฯ

๓๐๘
๏ กทกรกกกกนาก[๕]น้ำ ใจใคร
ราชดัตสลัดได ไข่เหน้า
พิษนาดพาดไฉน นากกภด กรดเอย
สอึกสอมซมเช้า[๖] ชิงช้าชาลี ฯ

๓๐๙
๏ มหาสดำคำไก่ต้น ทนดี
หางตเค่เนระภูศรี ซ่มกุ้ง
ชาเลือด[๗]เหมือดคนมี สมอภิเภก เอกเอย
ลมป่วนหวนหอมฟุ้ง เปลือกไม้ใบยา ฯ

---

๑ ค่าง = ข้าง

๒ ลักกระจั่น = ลักจัน ชื่อสมุนไพรอย่างหนึ่ง

๓ ขันใชศรี = บรรค์ชัยศรี ชื่อสมุนไพรอย่างหนึ่ง

๔ มื้อเหลก = มือเหล็ก ชื่อสมุนไพรอย่างหนึ่ง

๕ กทกรก, กก, กนาก

๖ ซมเช้า = ส้มเช้า

๗ ชาเลือด = ช้าเลือดหรือชะเลือด

๓๑๐
◎ กำยานก้านกิ่งช้อย ย้อยยาง
คิดใคร่ได้สำอาง อบน้ำ
ยามไร้ไม่มีนาง เสน่ห์พี่ นี้เอย
สรื้นกลิ่นสรื้นศุขซ้ำ โศกเศร้าเช้าเยน ฯ

๓๑๑
◎ ฉลูดโลดโกฏเก้าค่า ตาเสือ
มเดื่อดินขมิ้นเครือ ครอบฟ้า
กรันเกราเค่าเยนเหนือ หนอนตยาก[๑] ซากเอย
หวายตมอยข่อยคล้า ขลู่ขล้อสมอไทย ฯ

๓๑๒
◎ หนามหันสันพร้าพัก[๒] แพวแดง
สหัศคุนสมุลแวง สวาดเอื้อง
สลอดเสลาเหล่ากระเจี้ยงแจง กำจัด อัดเอย
หนุ่มอยุดขุดครบเขรื้อง ห่อผ้าลว้าศพาย ฯ

๓๑๓
◎ เกรี่ยงนำตำแหน่งแหร้ แลหลาย
ทุบแหลกแตกเนื้อพราย พร่างพร้อย
เหมือนรู้ผู่เท่าทาย ถิ่นแร่ แม่เอย
ชมเล่นเยนบ่ายคล้อย คล่ำเนื้อเสือขะนอง[๓] ฯ

๓๑๔
◎ หวังปะพระปรอดรื้อ ดื้อเดิน
พลอยกวั่งสังบูเรเพลิน พลอดพร้อง
หลีกหนามค่ามโขดเขิน พนัศรื่น ครื่นเอย
ลำภุกนึกขนิด[๔] น้อง เสน่ห์เต้าเคล้าคลอ ฯ

---

๑ หนอนตยาก = หนอนตายยาก
๒ พัก = ผัก
๓ ขะนอง = คะนอง
๔ ขนิด = ขนิษฐ

๓๑๕
๏ ดงมเกลือเหลือดกล้ำ ดำเหลือ
เล่หม่อมย้อมมเกลือ กแจะให้
ใจหม่อมย่อมเหมือนเกลือ กลิ่นร่ำ ดำเอย
ดำเทือกเปลือกแก่นไสร้ ซึ่นต้นผลดำ ฯ

๓๑๖
๏ เดินดงวงหว่างเวิ้ง เซิงสูง
รื่นร่มชมฉมันฝูง ฝ้าน[๑]เนื้อ
เนินไม้ใหญ่ยางยูง พยอมย่อม หอมเอย
ชุ่มชื่นกลีนกล้ำเกลื้อ กลิ่นเกลี้ยงเพียงสุคน[๒]ฯ

๓๑๗
๏ ค่ามป่งลงฮ่วงน้ำ ค่ำเยน
ปะแต่หมอต่อกเตน ตกกลิ้ง
หมอตายฝ้ายนกเปน ปล่อยโปรด โทษเอย
ย่ามพ่า[๓]พร้ากะทอทิ้ง ไท่[๔]เฆ้ายาวยาน ฯ

๓๑๘
๏ สิ่งของต้องแต่งตั้ง บังสกุน
ปลงพระอศุภบุญ แบ่งให้
กรวดน้ำร่ำการุญ เกรี่ยงกราบ ราบเอย
เถ้ากวั่งสังบุเรได้ ดาบหญ้าม[๕]ตามประสง ฯ

---

๑ ฝ้าน = ฟาน
๒ สุคน = สุคนธ์
๓ พ่า = ผ้า
๔ ไท่ = ได้
๕ หญ้าม = ย่าม

๓๑๙
◎ จากศภพลบค่ำคลุ้ม พุ่มพง
ป่าว่านย่านหย่อมดง แด่นลว้า[๑]
ตามเกรี่ยงเลี่ยงลัดลง แหล่งฮ่วย[๒] กวยแฮ
หักฮ่าง[๓]ค้างที่ถ้า ถิ่นน้ำลำธาร ฯ

๓๒๐
◎ เกรี่ยงสองกองกิ่งไม้ ใส่เพลิง
โพลงพลุ่งฟุ้งฟอนเซิง สว่างฟ้า
กวางปีบถีบป่ากเจิง กจัดถิ่น สิ้นแฮ
ดงว่านกำยานรย้า รเยือกข้างหว่างเขา ฯ

๓๒๑
◎ เหล่าเกรี่ยงเลี้ยงหนุ่มน้อย อ้อยแตง
มันเผือกเลือกจัดแจง จุดไต้
เดือนหนึ่งพึ่งรวงแสวง หวานฉ่ำ ล้ำเอย
เอมอิ่มยิ้มแย้มได้ เกรี่ยงด้วยช่วยรวัง ฯ

๓๒๒
◎ เหล่าลูกผูกฮ่างห้อย ย้อยโยน
ไกวเล่นเจรจาโขน ขับร้อง
ชักเชือกเยือกยวบโอน อ่อนสบัด กวัดเอย
กล่อมเห่เรไรซ้อง แซ่เหรื้อยเฉื่อยเสียง ฯ

๓๒๓
◎ เกรี่ยงว่าป่าว่านร้าย ควายงัว
เสือบ่อกล้ามากลัว กลิ่นหว้าน
เข้าชิดพิศมืดมัว เมาซบ สลบแฮ
ต้องย่างค้างไฟร้าน รอดได้ไม่ตาย ฯ

---

๑ แด่นลว้า = แดนละว้า
๒ ฮ่วย = ห้วย
๓ ฮ่าง = ห้าง

๓๒๔
◎ เหมือนรู้ดูหว้านสว่าง กลางดง
เลื่อมลุกทุกที่ตรง เกิดต้น
มืดมืดยืดสว่างวง ว่านชื่อ กระสือแฮ
คิดใคร่ไปเที่ยวค้น ขุดบ้างกลางคืน ฯ

๓๒๕
◎ เกรี่ยงห้ามยามหว้านลุก ถูกตาย
แก่[๑]อย่างไรไม่คลาย คลั่งคลุ้ม
จำอยุดสุดเสียดาย ดูอร่าม วามเอย
ริ่มห่าง[๒]หว่างซอกซุ้ม สว่างหว้านด่านดง ฯ

๓๒๖
◎ ดึกดื่นชื่นชุ่มไม้ ไพรพนม
พร่ำพร่ำน้ำค้างพรม พร่างฟ้า
กลิ่นว่านซ่านส่งลม กระหลบกรุ่น อุ่นเอย
ยิ่งมืดครืดสว่างกล้า กลิ่นกลุ้มคลุ้มเมา ฯ

๓๒๗
◎ หากครูรู้แก้ว่าน ท่านสอน
เศกขะมิ่น[๓]กินจึ่งนอน นั่นได้
เกรี่ยงเมาเหล่าลูกถอน ให้ขะมิ่น กินแฮ
เมาส่างต่างกราบไหว้ ว่าขมิ้นกินหาย ฯ

๓๒๘
◎ ยามสามยามพิศหว้าน ซานซึม
เพลิงดับกรับเสียงกระหึม เห่าหื้อ
ว่านคนบ่นพึมพึม พูดค่าง[๔] ห้างแฮ
กบเขียดเอียดอึงอื้อ อึ่งร้องซ้องเสียง ฯ

---

๑ แก่ = แก้
๒ ห่าง = ห้าง
๓ ขะมิ่น = ขมิ้น
๔ ค่าง = ข้าง

๓๒๙ ๏ กาแกแต่แว่วแหว้ว แจ้วเสียง
ไก่กุกลูกเจี๊ยบเรียง รอบห้าง
หนุ่มฟังนั่งมองเมียง หมายไก่ ใกล้แฮ
เกรี่ยงใส่ไฟค่างหล้าง[๑] ดับสิ้นกลิ่นยา ฯ

๓๓๐ ๏ เกรี่ยงชวนจวนสว่างหว้าน ซ่านแสลง
ต่อแดดแผดแสงแขง ค่อยเศร้า
อยู่ชิดพิศร้ายแรง ร้อนทั่ว ตัวเอย
หนีออกนอกดงเข้า เขดลว้าพาเดิน ฯ

๓๓๑ ๏ สามยามตามเกรี่ยงอย้อง[๒] มองทาง
เดือนแหว่งแสงรางราง เรี่ยไม้
เกรี่ยงเราเป่าหลอดพลาง เพลิงชุด จุดแฮ
ออกจากปากดงได้ แด่นลว้า[๓]ป่าสูง ฯ

๓๓๒ ๏ หึ่งหึ่งพึ่ง[๔]เรียกร้อง ก้องกหึม
หมีบ่นด้นดุ่มพึม พุ่มไม้
เยนเยียบเงียบเงางึม สงบสงัด สัด[๕]เอย
ฟ้าพร่ำน้ำค้างให้ รเยือกเนื้อเหลือหนาว ฯ

๓๓๓ ๏ จวนรุ่งฟุ้งดอกไม้ ไพรพนม
รื่นรื่นชื่นอารม เรื่อยริ้ว
ร่วงหล่นบนเผ้าผม ผอยถูก ตมูกเอย
ลมผ่าวหนาวดอกงิ้ว ง่วงเศร้าเหงาหงิม ฯ

---

๑ ค่างหล้าง = ข้างล่าง

๒ หย้อง = ย่อง คือ เดิน

๓ แด่นลว้า = แดนละว้า

๔ พึ่ง = ผึ้ง

๕ สัด = สัตว์

๓๓๔ ◎ หนาวลมห่มพ่าแก้ แม่เอย
หนาวที่ใจใครเลย จแก้
ยามรุ่นอุ่นอกเคย เคียงคู่ อยู่แฮ
ยามเท่า[๑]เปล่าทรวงแท้ เที่ยวค้างกลางดง ฯ

๓๓๕ ◎ เกรี่ยงเราเป่าหลอดโหล้ง โหว่งดัง
สำเหนียกเรียกรว้า[๒]ฟัง ฝ่ายบ้าน
ข้างเขาเป่ารับระวัง วิเวกโร่ โหร่แฮ
รู้ชัดลัดเข้าหญ้าน หย่อมลว้ามาคอย ฯ

๓๓๖ ◎ เกรี่ยงปะละว้ารับ นับถือ
พาเค่าเย่าเรือนครี[๓] พี่น้อง
โหมไฟใส่ฟืนฮือ ให้นั่ง อังเอย
เช้าเพื่อนเกลื่อนมาพร้อง พรักพร้อมล้อมสลอน ฯ

๓๓๗ ◎ ลว้าเถือเนื้อสดให้ ใส่กระบุง
หนุ่มแต่งแกงเผ็ดปรุง เปราะพร้อม
กิ่นเค่า[๔]เหล่าเกรี่ยงมุง มองปาก อยากแฮ
เสจสับ[๕]กับเกรี่ยงล้อม กทะลิ้มชิมแกง ฯ

๓๓๘ ◎ ร้องอร่อยพลอยซดกลุ้ม หนุ่มสาว
แม่ลูกมูกฟูมยาว ยืดย้อย
มด[๖]เนื้อเหื่อโทรมพราว พร่ำอร่อย น้อยฤๅ
กอดหนุ่มอุ้มหนูน้อย น่าได้ไว้ผัว ฯ

---

๑ เท่า = เฒ่า
๒ รว้า = ละว้า
๓ ครี = คือ
๔ กินเค่า = กินข้าว
๕ เสจสับ = เสร็จสรรพ
๖ มด = หมด

๓๓๙ ◎ วานแกงแต่งพริกพร้อม ล้อมดู
ครกใหญ่ใส่โขลกครู ครอบให้
กวางป่าฮ่า[๑]กระทะหู ห้อมซด หมดแฮ
อิ่มอกยกมือไหว้ แวดล้อมพร้อมเพรียง ฯ

๓๔๐ ◎ สาวสาวเหล่าลูกลว้า หน้าชม
ยิ้มย่องผ่องผิวผม ผูกเกล้า
คิ้วตาน่านวลสม เสมอฮ่าม[๒] งามเอย
แค่ง[๓]ทู่หูเจาะเจ้า จึ่งต้องหมองศรี ฯ

๓๔๑ ◎ น้อยน้อยพลอยว่าลว้า หน้านวล
ยุทหยอกนอกเสื้อสวน[๔] แซ่ซ้อง
สาวสาวเหล่าลว้ากวน กอดหนุ่ม อุ้มเอย
ปล่ำ[๕]เล่นเช่นพี่น้อง นึกหน้าปรานี ฯ

๓๔๒ ◎ ตาลวด[๖]ยวดยิ่งลว้า ป่าเซียว
เคยปะพระเจดีเดียว เที่ยวด้วย
ลาสาวเหล่าลว้าเกรียว กรูส่ง ดงเอย
เกรี่ยงเลือกเผือกมันกล้วย แบกบ้างทางไกล ฯ

๓๔๓ ◎ ลวดลว้าพาเลี้ยวลัด ตัดทาง
ไผ่ป่าหนาหนามกลาง กลับเกลี้ยง
พ้นไผ่ไม้ยูงยาง ยามหล่น ผลเอย
ลูกร่อนว่อนเวียรเหลี้ยง หลีกต้นหล่นไกล ฯ

---

๑ ฮ่า = ห้า
๒ ฮ่าม = ห้าม หมายถึง นางห้าม หรือ นางชาววัง
๓ แค่ง = แข้ง
๔ สวน = สรวล
๕ ปล่ำ = ปล้ำ
๖ ตาลวด ละว้าผู้นำทาง

๓๔๔
๏ ลูกยางอย่างลูกน้อย ถ่อยสถุน[1]
ไม่รักศักศรีกระกุน[2] เก่งก้อ
ครูสอนห่อนเหนคุน คิดออก นอกเอย
ปลิ้นปลอกหลอกหลอนพ้อ เล่ต้นผลยาง ฯ

๓๔๕
๏ เยนชื่นรื่นร่มไม้ ไพรรหง
เปนป่ากฤศนาลง สลับไม้
โกร๋นเกราะเผาะผุะผง ผุยล่อน กร่อนเอย
กฤศนาว่าครี[3]ไสร้ พุะไม้ใหญ่พยูง ฯ

๓๔๖
๏ ขึ้นเนินเดินใกล้ชิด กฤศนา
หอมรื่นชื่นนาสา สูดซ้ำ
สมมุดดุจดังทา แป้งกแจะ และเอย
ใครไม่ได้ให้น้ำ กุหลาบกุหล้อยน้อยใจ ฯ

๓๔๗
๏ ฃาดขะมิ่นสริ้นแม่เลี้ยง ลูกเอย
สารภีพ่อเคย ขัดเนื้อ
บุญนากยากไร้เชย เช่นกลิ่น ขมิ้นแฮ
ถึงไม่เหลืองเรืองเหรื้อ ร่ำง้อฃอหญิง ฯ

๓๔๘
๏ หนุ่มหนูรู้อบผ้า หาหอม
ดอกไม้ใส่ห่อสนอม แนบไว้
ฃาดแป้งแต่งตัวมอม มีดอก ไม้เอย
ต่างฝูก[4]ลูกนอนได้ นุ่มเนื้อเจือหอม ฯ

---

๑ สถุน = สถุล
๒ กระกุน = ตระกูล
๓ ครี = คือ
๔ ฝูก = ฟูก

๓๔๙
๏ อกเอยเคยขู้พลอด ฉอดเสียง
ตกเถื่อนเพื่อนกับเกรี่ยง รว้า
ยามมีที่รักเคียง ค่างค่อน ฉออน[๑]เอย
ยามยากบากเบือนหน้า นึกน้องสยองแสยง ฯ

๓๕๐
๏ ทางร่มลมรื่นเหรื้อย เชื่อยโชย
หอมสุกกรมยมโดย ดอกไม้
ผิละพวงร่วงกลิ่นโรย รริกร่อน ว่อนเอย
ตูมตาดกลาดหล่นใกล้ เกลื่อนข้างทางเดิน ฯ

๓๕๑
๏ ตวันเที่ยงเลี่ยงเลียบน้ำ ลำธาร
ภบ[๒]ที่ศีลาลาน ภุกซึ้ง
อยุดยั้งนั่งสำราญ ร่มโศก ฉโงก[๓]เอย
ชื่นฉ่ำน้ำอ่อนอึ้ง อาบเหล้น[๔]เยนสบาย ฯ

๓๕๒
๏ หนูหนุ่มทุ่มท่องน้ำ ลำลหาน
ฟุ้งฟาดสาดสายสนาน สนุกบ้า
ลวดกวั่งซั่งบูเรบูราน เรียนหนุ่ม กระทุ่มเอย
เด็กอ่อนสอนเกรี่ยงลว้า ว่ายน้ำสำราน ฯ

๓๕๓
๏ เกรี่ยงเลือกเชือกชิ่งช้า ช่วยแขวน
หนุ่มหนุ่มรุมไกวแสน สนุกล้ำ
เจรจาว่าถวายแหวน หวังเหาะ เคราะแฮ
วัน[๕]ขาดพลาดโพล่งน้ำ สนั่นร้องซ้องเสียง ฯ

---

๑ ฉออน = ฉอ้อน
๒ ภบ = พบ
๓ ฉโงก = ชะโงก
๔ เหล้น = เล่น
๕ วัน = วัลย์ คือ เถาวัลย์ที่ทำเชือกผูกชิงช้า

๓๕๔
๏ น้ำใสไหลเลื่อนช้า ปลากริม
กระกรับเกราะเราะเรียงริม ร่มไม้
ศรีศะตะกั่วพิม พาตพาก[1] มากเอย
ปักเป่า[2]เหล่าหลดไหล้ แฉลบเลี้ยวเที่ยวสลอน ฯ

๓๕๕
๏ แห่งตื่น[3]พื้นกรวดแก้ว แวววาว
วาบวับจับพฤกษพร้าว[4] พร่างน้ำ
นิลบ้างหล่าง[5]เหลืองขาว เขียวแข่ง แดงเอย
ช้อนคื่น[6]มีนมัวคล้ำ เคลือบคล้ายสลายสลัว ฯ

๓๕๖
๏ กลางน้ำคล่ำดอกไม้ ไหลลอย
เหล่าหนุ่มสุ่มว่ายคอย แข่งคว้า
เด็จกลีบจีบเรือพลอย เพลินเล่น เยนเอย
เกรี่ยงว่ายได้ลว้า ว่ายไหม้ใคร่เปน[7]ฯ

๓๕๗
๏ ชุ่มชื่นขึ้นจากน้ำ สำราน
ลว้าเกรี่ยงเลี้ยงอ้อยตาน มตาดมต้อง
เงาะป่าว่าหวายหวาน วางต่าง ต่างเอย
อิ่มชื่นรื่นเริงร้อง รับช้าลาธาร ฯ

---

๑ ตพาก = ตะพาก
๒ ปักเป่า = ปักเป้า
๓ แห่งตื่น = แห่งตื้น – ที่ตื้น
๔ น่าจะเป็น พราว
๕ หล่าง = ลาง
๖ คื่น = ขึ้น
๗ กะเหรี่ยง คือ กวั่ง สังบุเร ว่ายน้ำได้ ส่วนละว้า คือ ลวด ว่ายน้ำไม่เป็น

๓๕๘ ◎ ตวันบ่ายหายเลื่อยล้า คลาไคล
ค่ามโป่งดงเหลกไหล แล่ง[๑]ขมิ้น
ภบเตาเก่าก่อไฟ ผ้าพาด บาตแฮ
ตายแน่แร่กินสริ้น ซากเนื้อเหลือของ[๒]ฯ

๓๕๙ ◎ สงสารท่านที่ม้วย อวยบุญ
กระดูกยังบังสกุน เก็บผ้า
ย่ามบาตขาดเปนจุน[๓] จุดใส่ ไฟเอย
ตายเปล่าเจ้ากูบ้า บ่อรู้ครูสอน ฯ

๓๖๐ ◎ เหล็กไหลได้แต่บ้า หาแสวง
ถูกแร่แม่สารแสลง เหล็กคล้าย
หลอมถลุงพลุ่งเพลิงแรง ราวรศ กรดเอย
ควันพิศฤทธสารร้าย ร่ำไซ้ไสร้สูร[๔]ฯ

๓๖๑ ◎ เดินทางหว่างไม้ชัด[๕] ลัดเฉลียง
ลมตกนกสนั่นเสียง แซ่ร้อง
ร่ายไม้ไต่มองเมียง เหมือนจัก ทักเอย
เพรียกพลอดฉอดเสียงซ้อง แซ่จ้อซอแซ ฯ

๓๖๒ ◎ นกตฃาบคาบตขบเต้น เผ่นโจร[๖]
บ้ารบุ่นขุนแผนโผน ผ่านหน้า
เหล่านกหกหิ้วโหน ห้อยไต่ ไม้แฮ
ไก่เถื่อนเกลื่อนไก่ฟ้า ฟุบไม้ไซ้ขน ฯ

---

๑ แล่ง = แหล่ง
๒ คือ พบพระซึ่งเล่นแร่ ถูกแร่กินตาย เหลือแต่ข้าวของ
๓ จุน = จุล
๔ สูร = สูญ
๕ ชัด = ชัฏ
๖ โจร = โจน

๓๖๓
◎ คู่ลา[๑]โห่โหรโร่โหร้ โห่โหย
โภระโดกโหวกวิเวกโหวย แว่วซ้อง
ยามยินยิ่งดิ้นโดย เดินหว่าง ทางเอย
เฒ้า[๒]กู่กุ๋กู่ก้อง ไก่แก้วแจ้วเสียง ฯ

๓๖๔
◎ แซ้งแซวแว่วแหว้วพลอด ฉอดเสียง
หวีดหว่อจ้อจับเคียง คู่เคล้า
นึกเหมือนเพื่อนรักเรียง ร่ำพลอด ฉอดเอย
อายนกอกใจเศร้า โศกสอื้นฝืนเดิน ฯ

๓๖๕
◎ ผงกผงกนกอี่แอ้น[๓] กระแวนกระเวน
กวักเกว่าเหล่ากางเขน แขกเต้า
ตัวภู่[๔]จู่โจมเจน กโจมจับ ทับแฮ
ขะมิ่นอ่อนนอนแนบเคล้า คู่ป้อนสลอนเหลือง ฯ

๓๖๖
◎ หนุ่มหนูดูขมิ้นอ่อน นอนคลอ
ใครช่วยทามาหนอ นกขมิ้น
เหลืองอ่อนหล่อนลองซอ ขมิ้นนก ขมิ้นเอย
ขมิ้นที่ของน้องสิ้น แซ่งฉอ้อนวอนซอ ฯ

อักษรสาม

๓๖๗
◎ รวังไพรร่ายร้องกร่อ กร๋อกรอ
แอ้แอ่แอ้แอ๊อุลอ เลียบร้อง
พญาลอล่อล้อคลอ เคล้าคู่ อยู่แฮ
กะหรอดกรอดกร๊อดกร๋อกร้อง กะรอกเต้นเล่นกระแต ฯ

---

๑ คู่ลา =คุลา
๒ เฒ้า = เค้า
๓ อี่แอ้น = อีแอ่น
๔ ตัวภู่ = ตัวผู้

๓๖๘
◎ ต้อยตี๋วิศ[๑]ชิศโฉบร้อง ก้องเกรียว
ตวี๋ดตวิ๋ดติ๋ดเตี่ยวเตียว เจี่ยวจ้อย
ตามทักปักหน้าเจียว เจ้าติ๋วิด กระจิ๋ดเอย
เด็กรักทักถามกต้อย กเตาะเต้นเผ่นหนี ฯ

๓๖๙
◎ กต่ายตุ่นวุ่นวิ่งข้าง ทางเตียน
เด็กโดดโลดไล่เฉวียร[๓] ฉวัดคว้า
ทักกระทอล่อเลี้ยวเวียร[๔] วิ่งลัด สกัดแฮ
ล้มลุกคุกเข่าหน้า นิ่วต้องย่องเดิน ฯ

๓๗๐
◎ ตวันเยนเหนโขดตขุ้ม[๕] เขาเขียว
สูงสุดดุจกลีบเกลียว เมฆคลุ้ม
เสือกวางต่างกระเกริงเกรียว เกริ่นป่า มาแฮ
เดชะพระเจ้าคุ้ม คชร้ายควายเสือ ฯ

๓๗๑
◎ ถึงถิ่นหินเงื้อมงอก กรอกเขา
หินหลักปักสองเสา ซอกน้อย
ลอดเลี้ยวเหนี่ยวหน่วงเถา ลัดา[๖]ช่วย ด้วยแฮ
ลงภุปรุะน้ำพร้อย พร่างคล้ายสายฝน ฯ

๓๗๒
◎ พระเจดีที่ค่างถ้ำ บุรำบุราน
สูงสักหกสอกประมาณ ลม่อมป้อม
ปตู[๗]มีที่ช่องดาน ดันปิด สนิดแฮ
ปูนเพชรเขตเขาล้อม แล่ง[๘]ไว้ใบลาน ฯ

---

๑ ต้อยตี๋วิศ = ต้อยตีวิด ชื่อนก
๒ ชิศ = ชิด
๓ เฉวียร = เฉวียน
๔ เวียร = เวียน
๕ ตขุ้ม = ตะคุ่ม
๖ ลัดา = ลดา
๗ ปตู = ประตู
๘ แล่ง = แหล่ง

๓๗๓
◎ หนูหนุ่มรุมเข้าผลัก ปักกตู[๑]
ปิดห่องของท่านผู่ ภิเศศ[๒]ไว้
ต่างมองซ่องดานดู แววับ ลับแฮ
สะมาบาปกราบกรานไหว้ หวังผึ้ง[๓]จึ่งมา ฯ

๓๗๔
◎ จัดแจงแต่งตั้งธูป เทียรถวาย
เข้าตอกดอกไม้ราย รอบล้อม
สง[๔]พระประสุคน[๕]ปราย ปรุงรศ สดเอย
กราบพระประนศน้อม นั่งไต้[๖]ไทรทอง ฯ

๓๗๕
◎ จุดเทียรเวียรสว่างเวิ้ง เพิงผา
น้ำภุ[๗]ทลุศีลา ลั่นครื้น
ห้วงห้องปล่องคงคา ขังเปี่ยม เปรี่ยมเอย
ชื่นชุ่มภูมิภาคพื้น ภิฦก[๘]หน้าอาไศย ฯ

๓๗๖
◎ หาถ้ำค่ำมืดไหม้[๙] ใคร่เหน
สงัดเงียบเยียบเยือกเยน อย่อมไม้
ภบแท่นแผ่นผาเปน ปูนเพช สำเรจเอย
ที่อยู่ผู่ภิเศศไว้ ฉวากเวิ้งเพิงเขา ฯ

---

๑ ปักกตู = ปากประตู
๒ ผู่ภิเศศ = ผู้วิเศษ
๓ ผึ้ง = พึ่ง
๔ สง = สรง
๕ สุคน = สุคนธ์
๖ ไต้ = ใต้
๗ น้ำภุ = น้ำพุ
๘ ภิฦก = พิลึก
๙ ไหม้ = ไม่

๓๗๗
◎ อาไส[๑]ในเงื้อมฉโงก โกรกผา
ที่แท่นแผ่นศีลา เลื่อมแก้ว
เทียรธูปบุพ[๒]บูชา เชิญช่วย ด้วยเอย
กราบพระอธิถานแล้ว ลูกน้อยพลอยนอน ฯ

๓๗๘
◎ เกรี่ยงกวั่งทังลวดลว้า กล้าแขง
ฟืนไส่ไฟโพลงแสง สว่างหน้า
หุงเค่าเต่า[๓]ต้มแกง กินเสร[๔] สำเรจแฮ
นั่งเล่นเยนเยือกฟ้า พร่ำพร้อยฝอยฝน ฯ

๓๗๙
◎ ลวดว่าป่าปู่เจ้า เซาโพรง
ที่อยู่หมู่ช้างโขลง คล่ำล้อม
เยนเช้าเหล่าช้างโยง ฝูงเที่ยว เกรียวแฮ
มาปลอดยอดดีด้อม ดอดเข้าเซาสบาย ฯ

๓๘๐
◎ ไต้เหนือเสือช้างรอบ ขอบเซา
อยู่แต่นอกสอกเสา แซ่ซ้อง
โกรกกรอกซอกแซกเรา ทลุโตล่ง โว่งเอย
สัต[๕]อื่นหมื่นแสนต้อง เติ่งค้างข้างเซา ฯ

๓๘๑
◎ เกรี่ยงลว้าป่าปู่เจ้า เขากลัว
อยู่แต่นอกกลอกหวัว ไว่[๖]ซ้อง
แสกเส้าเค่ามามัว มืดน่ำ ตาแฮ
เด็กใหญ่ไม่รู้ฉ้อง[๗] ฉวากโว้งโพรงเซา ฯ

---

๑ อาไส = อาศัย
๒ บุพ = บุปผ
๓ เต่า = เตา
๔ เสจ = เสร็จ
๕ สัต = สัตว์
๖ ไว่ = ไหว้
๗ ฉ้อง = ช่อง

๓๘๒ ๏ ตาลวดอวดอ้างเริ่ม เดิมที
โขลงไล่ไพล่ผลุนหนี เหนี่ยวไม้
เหนปล่องช่องเลกมี มุดลอด ตลอดแฮ
จึ่งปะพระเจดีได้ สดับต้นหนหลัง ฯ

๓๘๓ ๏ ฟังผร่ำ[๑]ตำ[๒]เรื่องรู้ บูราน
ศักสิทพิศฎาน[๓]ชาญ เชี่ยวแท้
ตรวดน้ำร่ำอธิถาน เทพช่วย ด้วยเอย
ขอปะพระปรอดแก้ สดวกได้ใบลาน ฯ

๓๘๔ ๏ น้ำพึ่ง[๔]ครึ่งจอกตั้ง สังเวย
เชิญพระปรอดเสวย หว่างไม้
บุบผาบุชาเชย ช่วยชัก สลักแฮ
ขออ่านลานทองได้ ดุจข้าอาวร ฯ

๓๘๕ ๏ หนึ่งครูผู้ภิเศศส้าง ปางหลัง
เชิญช่วยอวยสวัดิหวัง ไว่เท้า[๕]
ประโหญด[๖]โปรดสัตสัง สารวัด[๗] สวัดิ[๘]เอย
จึ่งจิตสิทธิแก่กล้า กม่อม[๙]หมั้นกตันยู[๑๐]ฯ

---

๑ ผร่ำ = พร่ำ
๒ ตำ = ตาม
๓ พิศฎาน = พิสดาร
๔ น้ำพึ่ง = น้ำผึ้ง
๕ ไว่เท้า = ไหว้เท้า
๖ ประโหญด = ประโยชน์
๗ สังสารวัด = สังสารวัฏ
๘ สวัดิ = สวัสดิ์
๙ กม่อม = กระหม่อม
๑๐ กตันยู = กตัญญู

๓๘๖ ◎ อัพิวาท[๑]ราตน[๒]หนั้ง ตั้งใจ
หวิดหวิดชิดเฉียดไฟ ฟอดผึ้ง
เทียรดับกลับจุดไฟ ส่องขเม่น[๓] เหนแฮ
สธุสพระปรอดขรึ้ง จอกแก้วแพรวว่าว ฯ

๓๘๗ ◎ หญิบขึ้นลื้นหลุดเหล้[๔] ปรอดเหลว
ใสเหน่งเปล่งปลอดเปลว ปลอบช้อน
ห่อนเหนเช่นองคเอว เล็ดฟ่าย[๕] คล้ายแฮ
หญิบหลุดปลุดปลิ้นปล้อน เปล่าคล้ายหายสูร ฯ

๓๘๘ ◎ น้ำพึ่งครึ่งกระบอกตั้ง หวังริน
ฟอดฟอดปรอดกิน กบปล้อง
ควักขึ้นลื่นตกหิน หายเปล่า เล่าแฮ
หนุ่มห่อ...[๖]อยู่ซ้อง แซ่ปล้ำคลำหวาม[๗]ฯ

๓๘๙ ◎ เกรี่ยงลว้าผ้าขอดเข้า เปล่าหาย
ใส่กลักหนักมือหมาย มั่นแท้
กลับลอดปลอดเปล่าดาย เดกกโดด[๘] โครท[๙]เอย
ลื่นหลุดสุดกลแก้ กิจสึ้งตรึงกระสิน ฯ

---

๑ อัพิวาท = อภิวาท
๒ ราตน = ราธน (อาราธนา)
๓ ขเม่น = เขม้น
๔ เหล้ = เล่ห์
๕ เล็ดฟ่าย = เล็ดฝ้าย – เมล็ดฝ้าย
๖ ที่ละไว้ ต้นฉบับลบเลือนอ่านไม่ออก
๗ หวาม หรือ หลาย ต้นฉบับไม่ชัด
๘ เดกกโดด = เด็กกระโดด
๙ โครท = โกรธ

๓๕๐
๏ หายลื่นคืนเข้ากบอก ออกถูน[๑]
รุ่มร่ำน้ำพึ่ง[๒]สูน ซิ่นม้วย[๓]
ปรอดหายฝ่ายกองกูล ก่อกลับ ดับแฮ
เทียรท่อยพลอยหมดด้วย เด็กจ้องส่องแสวง ฯ

๓๕๑
๏ ดึก[๔]สามยามสงัดครึ้ม งึมเงา
เยนเยียบเงียบขอบเฑา โขดเงื้อม
มืดคลุ้มพุ่มกระแบกกระเบา บังปิด มิดเอย
แววาวับลับแลเหลื้อม ปรอดหร้อน[๕]ว่อนเวียร ฯ

๓๕๒
๏ เกือบรุ่งฝูงช้างแซ่ แปร๋แปร๋น
กรวดป่ามาแกร๋นแกร๋น เกรินหย้าน
ฮูมฮูมอู่มอึงแสน สนั่นรอบ ขอบแฮ
คึกคึกทึกเสทือนสท้าน ถิ่นไม้ไพรพนม ฯ

๓๕๓
๏ ต่างตื่นฟื้นสติตั้ง ฟังโขลง
ครื้นครั่นลั่นผึงโผง แผดร้อง
เกรี่ยงเราเป่าหลอดโหวง โหว่งโว่ โร่แฮ
ช้างสงัดบัดเดี๋ยวซ้อง แซ่เข้าเสาหิน ฯ

๓๕๔
๏ อีกกทึกครึกครื้นนอก กรอกทาง
หักค่น[๖]ต้นยูงยาง ย่ำค้น
เหมือนรู้ว่าอยู่กลาง กลีบช่อง ปล่องแฮ
จนรุ่งฝูงช้างร้น รุกร้องซ้องเสียง ฯ

---

๑ ออกถูน หรือ ออกภูน ต้นฉบับไม่ชัด
๒ น้ำพึ่ง = น้ำผึ้ง
๓ ซิ่นม้วย = สิ้นม้วย หรือสิ้นถ้วย ต้นฉบับไม่ชัด
๔ ต้นฉบับสมุดไทยเล่ม ๓ เริ่มต้นตั้งแต่โคลงบทนี้เป็นต้นไป
๕ หร้อน = ร่อน
๖ ค่น = โค่น

๓๕๕ ◎ เกรี่ยงลว้าพาขึ้นฉโงก โกรกสูง
แลค่างล่าง[๑]ช้างฝูง ฟูดฉเง้อ
กลิ่นใกล้ไล่โยกยูง ย่างค่น[๒]ต้นแฮ
เขย่งคึ้นยื่นงวงเหญ้อ[๓] ยุดไม้ไต่เซา ฯ

๓๕๖ ◎ ดูเล่นเหนสนุกหน้า ผาเผิน
ตรงกรอกซอกเสาเนิน นั่งพร้อม
ช้างยิ่งวิ่งพล่านเพลิน พลอยคว่าง[๔] ช้างแฮ
ช้างแล่นแปร๋นฮูมห้อม หีดฮื้ออื้ออึง ฯ

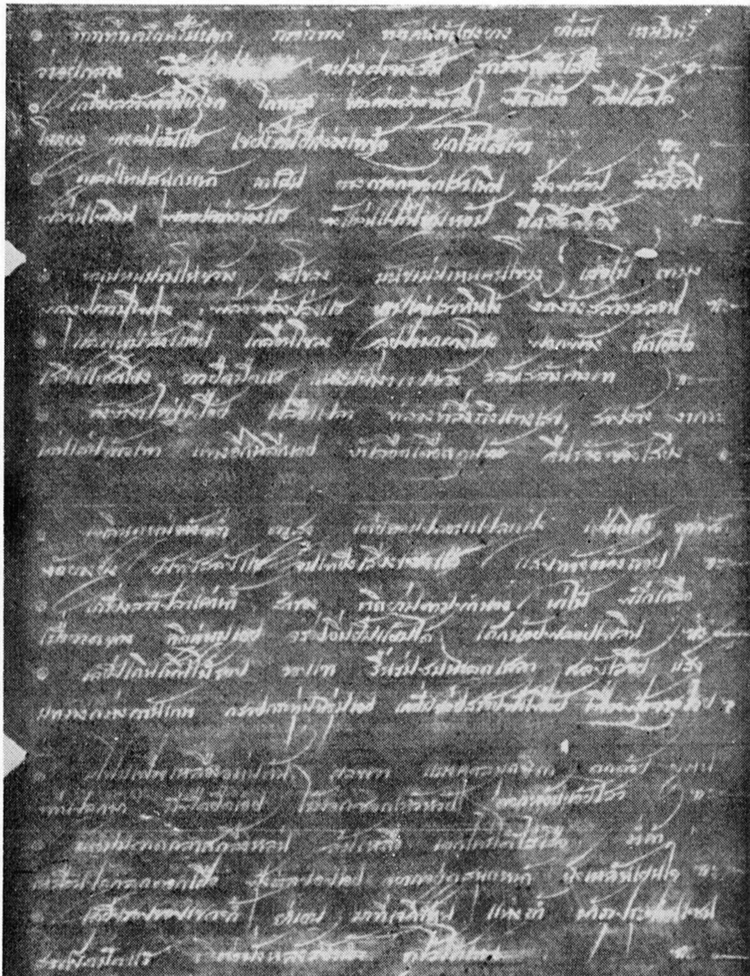
๓๕๗ ◎ หนุ่มหนุ่มรุมโห่ขว้าง ช้างโขลง
มันขเม่นเหนคนโขยง เย่อไม้
ตามุ่งพลุ่งพลามโพลง พลั่งพลั่ง ปลั่งแฮ
ฮูมเค่าเสาหินไง้ งัดง้างสล้างสลอน ฯ

๓๕๘ ◎ แลดูหมู่ช้างเถื่อน เกลื่อนโขลง
ลุยป่ามาผางโผง พวกพ้อง
ยัดเยียดเสียดแซกโยง ยาวยืด มืดแฮ
แหงนน่างาเงยซ้อง สลับสล้างค่างเซา ฯ

๓๕๙ ◎ ช้างบ้างาใหญ่เฟื้อย เปลือยเปลา
ทลวงทลึ่งถึงแทงเสา สวบง้าง
งากระเด่น[๕]เผ่นท้าวเทา แทงอึก ฉลึกเอย
บ้าเลือดเดือดดุนช้าง อึ่นร้องซ้องเสียง ฯ

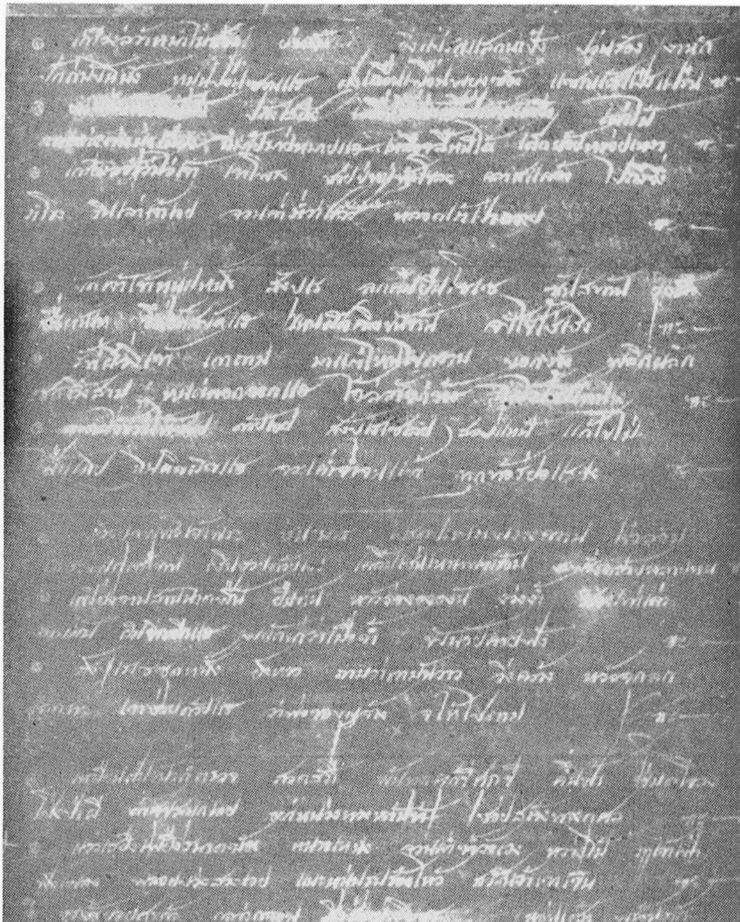
๑ ค่างล่าง = ข้างล่าง
๒ ค่น = โค่น
๓ เหญ้อ = เย่อ
๔ คว่าง = ขว้าง
๕ กระเด่น = กระเด็น

ภาพถ่ายจากต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว เล่ม ๓

โคลงบทที่ ๓๘๔-๔๐๕

ภาพถ่ายจากต้นฉบับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว เล่ม ๓

โคลงบทที่ ๔๓๐-๔๔๑

๔๐๐
๏ เพลินดูหมู่ช้างคล่ำ   ต่ำสูง
เตี้ยค่อมปลอมแปลกฝูง   เฟ่าฉแง้
ขุดขัด[๑]งัดยางยูง   ยับทับ สลับแฮ
จนเที่ยงเสียงเซงแส้   แสบท้องต้องถอย ฯ

๔๐๑
๏ เกรี่ยงลว้าปลาเค่าน้ำ   สำรอง
ติดย่ามตามทำนอง   น่าไม้
พรีกเกลือเมื่อขาดของ   คิดคู่ หมูเอย
อร่อยอิ่มยิ้มแย้มได้   เด็กน้อยพลอยเพลิน ฯ

๔๐๒
๏ เลียบเดินเนินไม้รอบ   ขอบเขา
รื่นร่มชมฉลูด[๒]เสลา   สลับเลื้อย
มสังมทรางกร่างกรันเกรา   กรวยกระทุ่ม ฉอุ่มเอย
เคี่ยมข่อยสร้อยฟ้าเฟื้อย   เฟื่องฟุ้งจรุงรวย ฯ

๔๐๓
๏ มไฟมเฟืองเหลืองอร่ามต้น   ผลพวา
แมงคุดลมุดยีดา   ดกด้วย
บูราณท่านปลูกมา   มีพืด ยืดเอย
ไม้งอกซอกเหวห้วย   ดอกห้อยย้อยไสว ฯ

๔๐๔
๏ มตูมมตาดกลาศกลิ้งหล่น   ล้นเหลือ
เดกใคร่ได้ใส่เรือ   ร่ำค้า
เหมือนปลูกลูกดอกเฝือ   ฟุ้งตลบ อบเอย
อยากอยู่ดูสนุกหน้า   นั่งเหล้น[๓]เยนใจ ฯ

---

๑ ขัด = คัด

๒ ฉลูด = ชะลูด

๓ นั่งเหล้น = นั่งเล่น

๔๐๕
◎ เลียบรอบขอบเขตซ้ำ[๑] ย่ำเยน
มาที่เจดีเหน แห่งถ้ำ
น้ำภุประซ่านเซน สาดปิด มิดแฮ
ต่อนั่งหลังรับน้ำ ภุไว้ได้เหน ฯ

๔๐๖
◎ อยากดูซู่[๒]เปียกน้ำ ตรำหนาว
มืดขเม่น[๓]เหนแวววาว สว่างหว้าน[๔]
ภุน้ำพร่ำพรมพราว หนาวสุด อยุดแฮ
ต่างต่างคางสั่นสท้าน สทึกสท้อนถอนใจ ฯ

๔๐๗
◎ หนาวน้ำซ้ำเปียกผ้า หน้าจ๋อย
สุมไส่ไฟโพลงพลอย ผึ่งผ้า
เพลิงแรงแห่ง[๕]แล้วคอย ซึงอื่น ผืนแฮ
พร้อมพรั่งทังเกรี่ยงลว้า ไว่[๖]ตั้งสังเวย ฯ

๔๐๘
◎ บุบผาสารพัดพร้อม หอมรเหย
บำบ่วงสรวงสังเวย สวัดให้
ผลักดูปตูเผย ภอขเยื่อน เคลื่อนแฮ
แย้มช่องสองนิ้วได้ เด็กด้วยช่วยดุน ฯ

---

๑ ซ้ำ = ค่ำ
๒ ซู่ = สู้
๓ ขเม่น = เขม้น
๔ หว้าน = ว่าน
๕ แห่ง = แห้ง
๖ ไว่ = ไหว้

๔๐๙ ๏ ในห้องมองมืดกลุ้ม คลุ้มคว้น
หอมรื่นชื่นกลิ่นจรร[๑] จากห้อง
ผลักอีกกริกกลอนดัน ดุนผลัก หนักแฮ
ปตูกลับหับกึงก้อง ปกับแหน้น[๒]แผ่นผนัง ฯ

๔๑๐ ๏ โยกคลอนห่อนจได้ ไหวสเทือน
รู้เท่าเจ้าบิดเบือน บ่อให้
เยนย่ำค่ำคิดเฟือน ไฟใส่ ไว้แฮ
ไกลถิ่นสริ้นเทียร[๓]ได้ ต่างต้องกองเพลิง ฯ

๔๑๑ ๏ เหมือนรู้ครูเถ้าเล่า เราเหน
ถ้ำที่เจดีเปน ป่าซึ้ง
เบิกสลักผลักกระดอนกระเดน กระดากกลับ หับแฮ
หมดเลี่ยนเทียรน้ำผึ้ง ผักส้าปลายำ ฯ

๔๑๒ ๏ คิดกลับหลับอ่อนสอื้น ตื้นใจ
กรีดกริ่งหริ่งเรไร เรื่อยร้อง
แจ้วแจ้วแว่วเสียงใส ซอรับ ขับเอย
เรื่อยเรื่อยเฉื่อยเสียงซ้อง เสนาะน้ำคำครวน ฯ

ฝัน

๔๑๓ ๏ เสียวทราบวาบสว่างเวิ้ง เผิงผา
เพียงพระโรงโถงฝา เฟ่า[๔]ท้าว
สี่นางค่าง[๕]เคียงพญา ยอดยิ่ง หญิงเอย
ไว้จุกลูกเล็กจ้าว แจ่มหน้าสง่างาม ฯ

---

๑ จรร = จันทน์
๒ ปกับแหน้น = ประกับแน่น
๓ เทียร = เทียน
๔ เฟ่า = เฝ้า
๕ ค่าง = ข้าง

๔๑๔
◎ ท้าทับจับปี่จ้อง ลองซอ
พร้อมพรั่งนั่งเรียงรอ เรียบร้อย
กระษัตรหัฐ[๑]จบขอ คำขับ สดับแฮ
ยินชื่อฦๅเลื่องถ้อย เทพท้าวกล่าวยอ ฯ

๔๑๕
◎ จำรับขับกล่อมท้าว กล่าวกลอน
ชมพระศะศริทร[๒] ถ่องฟ้า
ดาวประดับกับจรร[๓]จร แจ่มเมฆ วิเวกเอย
เพียงราชนาฏนวลหน้า นอบน้อมล้อมสลอน ฯ

๔๑๖
◎ ท้าวชอบตอบเหล้า[๔]เรื่อง เบื้องบุราณ
ปราสาทราชวังสถาน ท่านส้าง[๕]
เขารอบขอบปรากาล[๖] เกิดห่า มาแฮ
เปนเถื่อนเกลื่อนโขลงช้าง ช่วยเฝ้าเข้าของ ฯ

๔๑๗
◎ เจดีที่อยู่ห้อง ทองพทม
ปรอดเสร็จเพชปูนปสม[๗] ใส่ไว้
สำหรับกับถ้วนนม เนื้อแผด แปดแฮ
ของลูกจุกจได้ เกิดสร้างปรางทอง ฯ

---

๑ หัฐ = หัตถ์
๒ ศะศริทร = ศศิธร–พระจันทร์
๓ จรร = จันทร์
๔ เหล้า = เล่า
๕ ส้าง = สร้าง
๖ ปรากาล = ปราการ
๗ ปสม = ประสม

๔๑๘
๏ ใช่ยาอายุร้อย แสนปี
ทั่วล่า[๑]หาห่อนมี แม่นแล้ว
ปรอดฟอดรัศมี เสมอเม็จ[๒] เพชเอย
ใช่พระปรอดแพร้ว พระไหว้ใช่การ ฯ

๔๑๙
๏ หนึ่งคว่าง[๓]ช้างเจ้าป่า งากระเดน
โป่งป่ามาคอยเขน[๔] เคียดแค้น
สมเคราะ[๕]เพราะเหตุเหน ให้สวัดิ กษัตรเอย
นอนหลับทับที่แถ้น[๖] ท่านอ้างทางบุญ ฯ

ห้าม ๓ ข้อ

๔๒๐
๏ ห้ามอย่าหาปรอดแหร้ แซเชือน
สืบทร่างทางบุญเบือน แบ่งบ้าง
ยายืนหมื่นปีเฟือน ฝ่ายว่า บ้าแฮ
อย่าอยู่จู่หนีช้าง ช่วยให้ไปดี ฯ

๔๒๑
๏ ปลาดหลากฝากบุตรไว้ ให้เรียน
กลอนกล่าวท้าวลัศเตียน[๗] แต่ต้น
ลูกวานอ่านรามเกียร เกิดยุก[๘] สนุกแฮ
ช้างไล่ได้พาพ้น พูดอ้อนวอนวาน ฯ

---

๑ ล่า = หล้า
๒ เม็จ = เม็ด
๓ คว่าง = ขว้าง
๔ เขน = เข็ญ
๕ เคราะ = เคราะห์
๖ แถ้น = แท่น
๗ ท้าวลัศเตียน ตัวละครในรามเกียรติ์ เป็นพ่อของทศกัณฐ์
๘ ยุก = ยุค

ตื่น

๔๒๒ ◎ สว่างตื่นขึ้นเก้าค่ำ สำคัน
จาฤกเรื่องเมืองสุพรรณ ผูกไว้
เคลิ้มเหนเช่นไฝ่ฝัน ฟังเจ้า เล่าเอย
ลูกเล็กเด็กจได้ สดับห้ามสามสถาน ฯ

๔๒๓ ◎ เลยลาป่าปู่เจ้า เช้าสาย
ออกจากปากปล่องหมาย มุ่งช้าง
เหนเกลื่อนเถื่อนพังพลาย พล่านสกัด อัดเอย
ล้อมรอบขอบเขาข้าง เขดเข้าเสาหิน ฯ

๔๒๔ ◎ ใจหายหมายดุจเจ้า เข้าฝัน
โป่งป่ามาสกัดกัน เก่งแท้
โห่ขับกลับกลุ่มถลัน ทลวงไล่ ใกล้แฮ
อยู่จค่ำจำแก้ ก่อให้ไฟโพลง ฯ

๔๒๕ ◎ เกรี่ยงลว้ากล้าไล่ช้าง กลางโขลง
คบแกว่งแสงเพลิงโพลง พล่านร้อง
ช้างตื่นครึ้นเครงโยง เหยียดป่า ล่าแฮ
เซงแซ่แปร๋แปร๋นซ้อง สนั่นหน้าป่าเปิง ฯ

๔๒๖ ◎ ฮูมฮูมอูมอื้ออึก กทึกโขลง
ป่าแหลกแตกผางโผง แผดร้อง
ฝุ่นฟุ้งพลุ่งควันโขมง มืดล่า[๑] ฟ้าแฮ
สเทือนสทึกกึกก้อง เกือบเถี้ยง[๒] เสียงอึง ฯ

---

๑ ล่า = หล้า
๒ เถี้ยง = เที่ยง

๔๒๗
◎ เหนเงียบเลียบเลี้ยวออก กรอกทาง
งาหัก[๑]ดักเดินขวาง ไขว่ค้น
ไม้ไล่ก่ายกีดกาง เกะกะ ผงะแฮ
เหนจะไปไม่พ้น ผ่อนเข้าเสาหิน ฯ

๔๒๘
◎ บัดเดี๋ยวเกรียวตรวด[๒]แส้ แกร๋แกร๋น
ขวักไขว่ไปมาแทน ท่องเถี้ยว[๓]
พ้อเล่นเช่นผัดแพน พวกเดก เลกเลย
มันไล่ไพล่ผลุนเลี้ยว ลอดเข้าเสาหิน ฯ

๔๒๙
◎ จุดไฟไล่แล้วค่อย ถอยไป
เพลิงดับกลับเวียรรไว แวดล้อม
หลอดเป่าเท่าไรไร ไม่ว่าง ช้างเอย
ดุจว่าฆ่าศึกห้อม ฮุ่ม[๔] ไว้ใจหาย ฯ

๔๓๐
◎ เกรี่ยงลว้าหน้าไม้ส่อง ย่องบัง
ยิงแปรกแสกหน้าปั๋ง ป่วนร้อง
งาหักปักกมับ[๕] ฉมัง หมุนป่วน ซวนแฮ
ฝูงเถื่อนเพื่อนพยุงซ้อง แซกแส้แปร๋แปร๋น ฯ

---

๑ คือ ช้างงาหัก
๒ ตรวด หมายความว่า วิ่งตรงเข้ามา
๓ ท่องเถี้ยว = ท่องเที่ยว
๔ ฮุ่ม = หุ้ม
๕ กมับ = ขมับ

๔๓๑
◎ ยางน่องต้องช้างคลั่ง ปดัง[๑]เสียง
เพื่อนหน่วงงวงประคองเคียง เค่าไม้
ต่างห่างต่างมุ่งเมียง ฉม้ายม่าย หมายแฮ
เหลือจลี้หนีได้ เด็กน้อยหง่อยเหงา ฯ

๔๓๒
◎ เกรี่ยงลว้าว่าไว่[๒]เจ้า เขาโพรง
ช่วยขู่หมู่ช้างโขลง คลาศแคล้ว
ไปถึงจึ่งรำโรง รินเล่า[๓] เจ้าเอย
จวนค่ำร่ำว่าแล้ว หลอดเร้าเป่าถวาย ฯ

๔๓๓
◎ บัดเจ้าเข้าหนุ่มหนั้ง[๔] สังบุเร
ลุกคื่นยืนโซเซ ซั่น[๕] สท้าน
ยุดมือฮื่อหันเห ฮืดฮัด สบัดแฮ
เหนผิดคิดขันจ้าน จับไข้ใช่เชิง ฯ

๔๓๔
◎ รู้ที่[๖]ผีวิ่งเข้า เดาถาม
มาแต่ไหนไขความ บอกบ้าง
พลิกผลักซักถึงสาม หนตคอก[๗] ออกแฮ
ไอ้ลว้าฆ่าช้าง ฉุดไว้ใช้แทน ฯ

๔๓๕
◎ ลวดลว้าว่าให้ช่วย ด้วยเอย
สังบุเรเซเลย สลบแหน้[๘]
แก้ไขไม่ฟื้นเลย ฉุนคิด ผิดแฮ
จนค่ำจำจนแท้ ทุกท้อรย่อแสยง ฯ

---

๑ ปดัง = ประดัง
๒ ไว่ = ไหว้
๓ เล่า = เหล้า
๔ หนั้ง = นั่ง
๕ ซั่น = สั่น
๖ ที่ น่าจะเป็น ที
๗ ตคอก = ตะคอก
๘ แหน้ = แน่

๔๓๖
◎ หวังยุดพุทธิเจ้าพระ ชนะมาร
โปรดปราบราพรางควาน ไขว่ล้อม
เดชะพระกุศลชาน[๑] เชินช่วย ด้วยเอย
เคลิ้มเช่นเหนพระพร้อม สพรั่งคล้ายหลายหน ฯ

๔๓๗
◎ เกรี่ยงจามสามฉาดฟื้น ยืนหัน
หวัวร่องององัน ง่วงง้ำ
สองเท่าเค่าถามผัน ผินขีก[๒] อีกแฮ
พยักน่าว่าเมื่อซ้ำ[๓] ขับน้อยคอยฟัง ฯ

๔๓๘
◎ สังบุเรเซซุดหนั้ง[๔] ยังหาว
ถามว่าตามันวาว วิ่งคว้าง
หวัวจุกลูกเลกขาว เขาช่วย ด้วยแฮ
ว่าพ่อซอบุญจ้าง จให้ไปตาม ฯ

๔๓๙
◎ เหมือนฝันขันน้ำตรวจ สวดสัภี[๕]
พ้นทุก[๖]ศุกขีศุกขี คื่นฟ้า[๗]
โขมดโขลงโป่งป่าผี ผาศุข สนุกเอย
อย่าหน่วงหวงห้ามช้า ช่วยสร้างทางกุศล ฯ

---

๑ ชาน = ชาญ
๒ ขีก = ขิก คือ หัวเราะ
๓ ซ้ำ = ค่ำ
๔ หนั้ง = นั่ง
๕ สัภี = สัพพี
๖ ทุก = ทุกข์
๗ คื่นฟ้า = ขึ้นฟ้า

๔๔๐
◎ แว่วเสียงเพียงระนาดฆ้อง หนองเหนง
จวนค่ำซ้ำวังเวง หว่างไม้
ฤๅเจ้าเฟ่า[๑]ฟังเพลง พลอยบ่วง สวงเอย
แนะหนุ่มรุมร้องไห้ สวัดิเจ้าเฒ่าเขิน ฯ

๔๔๑
◎ ขับข้อยอยศท้าว กล่าวกลอน
สิงสู่อยู่สิงขร ห่อนเศร้า
พร้อมภัก[๒]อักษร[๓]สมร เสมอกษัตร สวัดิเอย
ขับกล่อมน้อมแนบเฝ้า ฟุบเฟี้ยมเสงี่ยมงาม ฯ

๔๔๒
◎ สองข้อยอยศหญิ้ง[๔] สิงขร
เสวยศุขทุกภุทันดร[๕] ห่อนร้าง
ไม้งอกออกออรชร ฉัด[๖]สพรั่ง บังเอย
ชุ่มชื่นพื้นพฤกสล้าง สลับล้อมพร้อมไสว ฯ

๔๔๓
◎ สามข้อยอยศไม้ ไพรศาร[๗]
ชื่นชุ่มภุมิภาก[๘]สถาน เถื่อนกว้าง
ผลดอกออกอวยทาน อุทิศทั่ว ตัวเอย
แขนงหน่อกอกาบสล้าง เลิศลำ[๙] จำเริญ ฯ

---

๑ เฟ่า = เฝ้า
๒ ภัก = ภักตร์, พักตร์
๓ อักษร = อัปสร
๔ หญิ้ง = ยิ่ง
๕ ภุทันดร = พุทธันดร
๖ ฉัด = ฉัตร
๗ ไพรศาร = ไพรสาณฑ์
๘ ภุมิภาก = ภูมิภาค
๙ ลำ = ล้ำ

๔๔๔
◎ สี่ข้อยอยศสริ้น[๑] ถิ่นถาน
เทพทุกรุกขโรงศาร[๒] ท่านส้าง
เชิญอยู่สู่สำราน วานช่วย ด้วยเอย
กั่น[๓]โป่งโหงห่าช้าง ช่วยให้ไปสบาย ฯ

๔๔๕
◎ อยุดขับตรับเกรียบไม้ ไพรรหง
เยนเยียบเงียบสงัดวง หว่างไม้
รอนรอนอ่อนอัศดง แดดดับ พยับเอย
แล่งล่า[๔]ป่าเหนือได้ เงียบสริ้นถิ่นสถาน ฯ

๔๔๖
◎ เกรี่ยงเหนเปนเด็กน้อย คอยนำ
ไว้จุกลูกจ้าวจำ จุดได้
วู้วู้กู่สมคำ คิดเช่น เหนแฮ
ออกจากปากดงได้ ดุ่มด้อมด่อมเดิน ฯ

๔๔๗
◎ ตามลว้าพาอ้อมออก นอกทาง
มืดขเม่นเหนรางราง รกเรี้ยว
ไม้ล่าย[๕]ก่ายกิด[๖]ขวาง ขวันพี่ หนีเอย
เด็กดอดลอดลัดเลี้ยว ล่วงหน้ากล้าหาน ฯ

---

๑ สริ้น = สิ้น
๒ โรงศาร = โรงศาล
๓ กั่น = กัน
๔ แล่งล่า = แหล่งหล้า
๕ ไม้ล่าย = ไม้ไล่
๖ กิด = กีด

๔๔๘
๏ ออกเลมาะ[๑]เหยาะเหย่าอย้อง[๒] มองรวัง
ตาเฟ่า[๓]ดูหูฟัง ฝ้ายช้าง
เคลิ้มเหมือนเพื่อนหน้าหลัง เลื่อมสว่าง ทางเอย
ยามหนึ่งถึงดงสล้าง แหล่งไม้ใหญ่สูง ฯ

๔๔๙
๏ เกรี่ยงลว้าว่าพ้นทุ่ง ฝูงโขลง
ตามไล่ใส่เพลิงโพลง พลอกม้วย
รั้งรอก่อไฟโขมง มึนเมื่อย เหนื่อยเอย
พ้นเถื่อนเดือนขึ้นด้วย สดวกได้ไคลคลา ฯ

๔๕๐
๏ แปร๋นแปร๋แหวแว่วช้าง ข้างหลัง
เหนเหตุเดชบุญบัง บาปแคล้ว
เกรี่ยงหน้าลว้ารวัง หลังพลอด ฉอดเอย
ร่มรื่นพื้นกรวดแก้ว กจ่างพร้อยพรอยพราย ฯ

๔๕๑
๏ พร่ำพร่ำน้ำค้างพร่าง กลางไพร
ผอยเผาะเหยาะเยนใจ แจ่มพร้อย
แน่นิ่งกิ่งก้านใบ บ่อกดิก[๔] ริกเอย
ด้าว[๕]เคลื่อนเดือนบ่ายคล้อย เคลือบคลุ้มพุ่มพง ฯ

---

๑ เลมาะ = ละเมาะ, ป่าละเมาะ
๒ อย้อง = ย่อง
๓ เฟ่า = เฝ้า
๔ กดิก = กระดิก
๕ ด้าว น่าจะเป็น ดาว

๔๕๒
◎ เดือนเอยเคยคู่แก้ว แววตา
เกือบตกอกอาทวา ว่างแล้ว
โปรดด้วยช่วยรอรา รถสว่าง ทางเอย
อย่าเลื่อนเคลื่อนคล้อยแคล้ว คลาดซ้ำอาไลย ฯ

๔๕๓
◎ เอนดูหนูหนุ่มน้อย หง่อยเหงา
เกรี่ยงเลือกเผือกมันเผา ผ่าให้
เลี้ยวลงโป่งป่ากระเบา บึงสนัด สกัดแฮ
เสือคุ่มดุ่มเดินใกล้ กลอกหน้าต่าวาว ฯ

๔๕๔
◎ เด็กเหนเปนหิ่งห้อย คอยมอง
มืดหน้าตาเสือสอง สว่างแก้ว
กวั่งเกรี่ยงเควี่ยง[๑]พยักฆ์[๒]ผยอง พยศฮึด มืดแฮ
กรวบกราบสาบสูนแล้ว หลอดโหร้โห่เสือ ฯ

๔๕๕
◎ บูราณท่านเทียบแท้ แน่เหลือ
มืดค่ำคลำศีศะเสือ สุดราย[๓]
ซึ้งซึกพฤกษครุมเครือ ครึมทั่ว มัวเอย
ย่องย่ำคลำเสือคล้าย ท่านอ้างปางหลัง ฯ

๔๕๖
◎ เกรี่ยงลว้าบ่าแบกอุ้ม หนุ่มสบาย
ผ้าผูกลูกเลกสพาย ผาก[๔]คล้อง
งุมหงุดดุจดังควาย ความรัก หนักเอย
ไก่เถื่อนเตือนขันก้อง กิ่งไม้ใสเสียง ฯ

---

๑ เควี่ยง = เขวี้ยง – ขว้าง
๒ พยักฆ์ = พยัคฆ์
๓ ราย = ร้าย
๔ ผาก น่าจะเป็น พาด

๔๕๗ ◎ เที่ยวสนุกทุก[๑]สนัดแท้ แต่เรา
เร่ร่อนนอนป่าเขา เค่าไม้
หลงเลี้ยวเที่ยวเดินเดา ดึกดื่น สอื้นเอย
หาพระปรอดได้ เดือดร้อนอ่อนหู ฯ

๔๕๘ ◎ เช้าตรู่พรูพร้อยพร่าง ทางจร
หวานฉ่ำน้ำทศกอน[๒] เกาะไม้
ขูดได้ใส่กระบอกคอน ค่อยชื่น ขึ้นแฮ
เปลี่ยวอกตกยากไร้ ร่อนเหร้รเหรหน ฯ

๔๕๙ ◎ วันครึ่งถึงไร่ลว้า ลาเลย
ลากวั่งสังบุเรเคย เขดแคว้น
ลงสองพี่น้อง[๓] สังเวย สวัดิ[๔]ว่า ลาพ่อ
รุ่งเรื่อเรือล่องแหล้น[๕] ทลุดถลิ้ง[๖]ถึงสถาน ฯ

๔๖๐ ◎ โคลงแทนแผนที่ข้าง ทางสุพรรณ
เที่ยวเล่นเปนสำคัน เขดคุ้ง
ไร้นาป่าปลายจรร ท[๗]ประเทศ ทุเรศเอย
เขาท่ำ[๘] ลำธารถุ้ง[๙] ถิ่นลว้าป่าโขลง ฯ

---

๑ ทุก = ทุกข์
๒ ทศกอน = ทศกร – ขัณฑสกร
๓ สองพี่น้อง = อำเภอสองพี่น้อง
๔ สวัดิ = สวัสดิ์
๕ แหล้น = แล่น
๖ ถลิ้ง = ทะลิ่ง
๗ จรรท = จันต จันท คือ ปัจจันต หรือ ประจันต หมายถึง ชายเขตแดน
๘ ท่ำ = ถ้ำ
๙ ถุ้ง = ทุ่ง

๔๖๑
◎ หวังไว้ให้ลูกเต้า เหล่าหลาน
รู้เรื่องเปลืองป่วยการ เกิดร้อน
อายุวันชนะ[๑]ขนาน นี้พ่อ ขอเอย
แร่ปรอดยอดยากข้อน คิดไว้ให้จำ ฯ

๔๖๒
◎ โคลงไว้ใช้ชื่ออ้าง ต่างนาม
นากคปริพัน[๒]ตาม กบเต้น
สรล้วน[๓]ส่วนอักษรสาม สกัดแคร่ แม่นา
ซ้อนดอกบอกบ่อเว้น ว่าไว้ให้ฟัง ฯ

---

๑ อายุวันชนะ เรียกกันในชั้นหลังว่า อายุวัฒนะ

๒ นากคปริพัน = นาคปริพันธ์ ชื่อโคลง

๓ สรล้วน = สระล้วน

สถานที่กล่าวถึงในโคลงนิราศสุพรรณ

ของ

สุนทรภู่

มหานาค ชื่อตำบล ขึ้นอำเภอป้อมปราบ มีคลองมหานาคเลียบข้างวัดสระเกศออกไปขนานกับถนนดำรงรักษ์ไปผ่านวังสระปทุม และไปบรรจบกับคลองแสนแสบ คลองมหานาคนี้ต่อกับคลองบางลำภูและคลองโอ่งอ่าง ที่ตรงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ หน้ากรมโยธาเทศบาล

วัดสระเกศ อยู่ปากคลองมหานาค ตำบลสำราญราษฎร์ อำเภอพระนคร เดิมชื่อวัดสะแก เป็นวัดโบราณ รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรื้อสถาปนาใหม่ พระราชทานนามใหม่ว่า วัดสระเกศ ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์และสร้างภูเขา ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างพระเจดีย์บนยอดภูเขาทอง แต่ไม่สำเร็จ มาสำเร็จในรัชกาลที่ ๕ และในรัชกาลปัจจุบันนี้ได้มีการประดับกระเบื้องทององค์พระเจดีย์บนยอดภูเขาทอง

เชิงเลน คือ วัดบพิตรภิมุข อยู่ในคลองโอ่งอ่างฝั่งใต้ ตำบลจักรวรรดิ อำเภอสัมพันธวงศ์ เดิมชื่อวัดตีนเลน หรือวัดเชิงเลน เป็นวัดโบราณ กรมพระราชวังหลังทรงสถาปนาใหม่ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่าวัดบพิตรภิมุข

วัดเลียบ คือ วัดราชบุรณะ เป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดเลียบ อยู่ในเขตกำแพงพระนครแถบพาหุรัด เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงปฏิสังขรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ทรงช่วย และพระราชทานนามใหม่ว่า วัดราชบุรณะ รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ถอนสีมาเก่าแล้วทรงสร้างพระอุโบสถและพระวิหารใหม่ ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระปรางค์องค์ใหญ่ ในรัชกาลต่อ ๆ มาให้ทรงปฏิสังขรณ์บ้าง เมื่อสงครามโลกคราวที่สอง ได้ถูกระเบิดทำลายเสียหายยับเยิน เพิ่งบูรณะขึ้นใหม่ในรัชกาลปัจจุบัน

วัดแจ้ง คือ วัดอรุณราชวราราม อยู่บนฝั่งตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยาเหนือพระราชวังเดิม เป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดแจ้ง พระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี ทรงปฏิสังขรณ์ส่วนบนอุโบสถเก่า รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสร้างพระอุโบสถใหม่แล้วพระราชทานนามใหม่ว่า วัดอรุณราชธารามก่อน ภายหลังเป็นวัดอรุณราชวราราม ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระปรางค์เป็นยอดมงกุฎ และปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มเติมบ้าง และในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงปฏิสังขรณ์มาก เพราะเพลิงไหม้พระอุโบสถ

ฉนวน ทางเดิน สำหรับเจ้านายฝ่ายในเสด็จออกทางท่าราชวรดิษฐ์

ท่าช้างวังหลวง อยู่บนลำน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ตรงข้ามวัดระฆังโฆสิตาราม อยู่ในเขตตำบลพระบรมมหาราชวัง อำเภอพระนคร

วังหลัง ตั้งอยู่แถวบริเวณศิริราชพยาบาล สุนทรภู่มีความสัมพันธ์กับวังหลังมาก โดยที่มารดาได้เป็นนางนมพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง สุนทรภู่เคยอยู่ในวังหลังกับมารดา และได้ถวายตัวเป็นข้าในพระราชวังหลังมาตั้งแต่ยังเด็กจนกระทั่งรุ่นหนุ่ม ได้ลอบรักใคร่กับหญิงชื่อจัน จนได้รับโทษทั้งสองคน

แล้วต่อมาสุนทรภู่ก็ได้จันเป็นภรรยา ทำนองเจ้าครอกข้างในชื่อทองอยู่ ซึ่งเป็นอัครชายาในกรมพระราชวังหลังจะยกประทานให้

คลองบางกอกน้อย คลองแยกแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก เหนือสถานีรถไฟธนบุรี เดิมเป็นลำน้ำเจ้าพระยา

บ้านบุ ชื่อตำบลขึ้นในอำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี ปัจจุบันนี้ยังมีตลาดบ้านบุอยู่

วัดชีปขาว คือ วัดศรีสุดาราม ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของคลองบางกอกน้อย วัดนี้เป็นสำนักศึกษาในวัยเยาว์ของสุนทรภู่ เดิมเรียกกันว่า วัดชีผ้าขาวหรือเรียกวัดประขาวก็มี เป็นวัดโบราณ มีมาก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ ครั้นในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ได้ทรงสถาปนาใหม่ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ปฏิสังขรณ์ แล้วพระราชทานนามใหม่ว่า วัดศรีสุดาราม

บางบำรุ คือบางบำหรุ ชื่อตำบลในอำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี บางทีเรียกว่าบางตำหรุ ตั้งอยู่ฝั่งเหนือของคลองบางกอกน้อย มีคลองบางบำหรุแยกจากคลองบางกอกน้อยที่ใต้วัดนายโรงไปจดวัดสนาม (นอก) เหนือวัดพิกุลทอง มีวัดบางบำหรุอยู่ในลำคลองนี้

บางระมาด ตำบลในอำเภอตลิ่งชัน จังหวัดธนบุรี อยู่ทางฝั่งตะวันตกของคลองบางกอกน้อย มีคลองบางระมาด แยกคลองศาลเจ้าตรงข้ามวัดสุวรรณคีรี (วัดขี้เหล็ก) ไปจดหนองขี้เหล็ก ในอำเภอตลิ่งชัน

สวนหลวง อยู่ฝั่งตะวันตกของคลองบางกอกน้อย ระหว่างวัดน้อยในถึงวัดชัยพฤกษ์มาลา ต่อมาตกเป็นที่ของคุณจอมกลีบ ใน

รัชกาลที่ ๕ แล้วแบ่งขายบ้าง ถวายเป็นที่ธรณีสงฆ์ของวัดชัยพฤกษ์มาลาบ้าง และมีที่ซึ่งตกเป็นของนางชื่น แดงอร่าม ภายในที่ผืนนี้ยังมีสระกว้างยาวประมาณร้อยเมตรและมีลำคู *(ตรงข้ามวัดพิกุล)* ขุดแยกจากคลองบางกอกน้อยฝั่งตะวันตกเข้าไปสู่สระ ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นทางเรือพระที่นั่งในเวลาเสด็จประพาส แต่เดี๋ยวนี้คูและสระตื้นเขินเสียแล้ว

วัดพิกุล ตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของคลองบางกอกน้อย บางทีก็เรียกว่าวัดพิกุลทอง เพื่อให้ต่างกับวัดพิกุลอีกแห่งหนึ่งที่ใต้อำเภอบางใหญ่ ซึ่งเรียกว่าวัดพิกุลเงิน

บางขวาง ชื่อคลองอยู่ในท้องที่อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี แยกจากคลองมหาสวัสดิ์ ตรงข้ามวัดชัยพฤกษ์มาลา ปัจจุบันเรียกกันว่า คลองขวาง

บางกรวย เป็นชื่อตำบล ขึ้นอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี ตั้งที่ว่าการอำเภอที่เหนือวัดชะลอ มีคลองบางกรวยแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตรงข้ามวัดเขมาภิรตารามมาต่อกับคลองวัดชะลอที่ขุดในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เหนือวัดชะลอ คลองบางกรวยนี้เดิมเป็นตอนหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่เมื่อขุดคลองใหม่ กระแสน้ำเปลี่ยนจากแม่น้ำอ้อมมาเดินทางหน้าวัดเฉลิมพระเกียรติ แม่น้ำเดิมจึงแคบและตื้นเขินกลายเป็นคลองไป

บางศรีทอง หรือบางสีทอง ชื่อตำบล ขึ้นอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี มีคลองบางสีทองแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งขวาตอนหน้าศาลากลางจังหวัดนนทบุรี ไปต่อกับคลองแม่น้ำอ้อม เหนือที่ว่าการอำเภอบางกรวย บางสีทองนี้เคยมีชื่อว่ามีลำไยดี

บางกร่าง ตำบลขึ้นอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี

บางขนุน ตำบลขึ้นอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี อยู่ริมคลองแม่น้ำอ้อมฝั่งใต้ มีคลองบางขนุนแยกจากคลองแม่น้ำอ้อมเข้าไป ในคลองนี้มีวัดบางขนุนเป็นวัดโบราณ มีหอไตรเก่า ภายในพระอุโบสถมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง ในนิราศพระประธมของสุนทรภู่อ้างว่า แต่ก่อนครั้งท้าวอู่ทองเรียกกันว่าบางถนน ภายหลังมาเรียกเพี้ยนเป็นบางขนุน

บางขุนกอง ตำบลขึ้นในอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี มีคลองแยกทางฝั่งตะวันตก

บางคูเวียง ตำบลขึ้นอำเภอบางกรวย บางทีเรียกบางโคเวียงอยู่ติดกับบางระนก มีคลองบางคูเวียงแยกจากคลองแม่น้ำอ้อมฝั่งตะวันตก มาเชื่อมกับคลองมหาสวัสดิ์ที่ใต้สถานีธรรมสพน์

บางม่วง ตำบลขึ้นอำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี มีคลองบางม่วงแยกทางฝั่งตะวันตก จากเหนือวัดอัมพวันหรือวัดบางม่วงไปเชื่อมกับคลองบางโสน

บางใหญ่ เป็นชื่อคลอง ตำบลและอำเภอ ขึ้นจังหวัดนนทบุรี ตั้งที่ว่าการอำเภอที่ปากคลองบางใหญ่ทางฝั่งซ้ายของลำคลองแม่น้ำอ้อม อำเภอบางใหญ่ เดิมเป็นกิ่งอำเภอ เรียกกิ่งบางแม่นาง ต่อมายกเป็นอำเภอบางแม่นาง แล้วภายหลังเปลี่ยนเป็นอำเภอบางใหญ่

คลองบางใหญ่ แยกจากคลองแม่น้ำอ้อมยาว ๑๒ กิโลเมตร ผ่านไปเข้าคลองโยง ผ่านตำบลลานตากฟ้า ออกแม่น้ำนครชัยศรี อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในสมัยโบราณเมื่อยังไม่ได้ขุดคลองมหาสวัสดิ์ ในรัชกาลที่ ๔ การคมนาคมระหว่างจังหวัดพระนครธนบุรี และนนทบุรี ได้อาศัยผ่านเส้นทางสายนี้

วัดใหม่ธงทอง ชื่อวัดในตำบลบ้านใหม่ธงทอง อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี

บ้านลานตากฟ้า ตำบลลานตากฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม
บ้านกระจัน อยู่ในตำบลท่ากระจัน ขึ้นอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม
บ้านศศิธร
บ้านขโมย หรือบางขโมย
บางปลา อยู่ในตำบลบางปลา อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
บางปลี
บางระกำ อยู่ในตำบลบางเลน อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ในแผนที่บางระกำอยู่ก่อนบางปลา
บางยุง อยู่ในตำบลบางเลน อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
บางกระบือ หรือบางควาย
บ้านไซ หรือบ้านบางไทร
บ้านหินมูล
บางหลวง อยู่ในตำบลบางหลวง อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
บางน้อย อยู่ในตำบลบางเลน อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
บางหวาย หรือบ้านบางหวาย
บ้านสามศาล
บ้านด่าน
บางซอ หรือบ้านบางซอ อยู่ในตำบลบางตาเกง อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านตเภาทลาย มีแต่บ้านสำเภาล่ม
บางปลาร้า
บางสะแก
บ้านคันชั่ง อยู่ในอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านกุ่ม อยู่ในอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี
บางนางแม่หม้าย หรือบ้านบางแม่หม้าย ตำบลบางแม่หม้าย อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

คลองกฤษณา ชื่อคลองในตำบลสำลี อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บางเลน หรือบ้านบางเลน อยู่ในตำบลบางแม่หม้าย อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บางบัว อยู่ในตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านดารา อยู่ในตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านชีปขาว อยู่ในตำบลตะค่า อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านชีหน หรือ บางยี่หน อยู่ในอำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บางปลาม้า อยู่ในตำบลโคกคราม อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

คุ้งโพกระ อยู่ในอำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

โคกคราม ชื่อตำบลในอำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

วัดสวนหงส์ อยู่ในตำบลบางปลาม้า อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

ตลาดแก้ว อยู่ในตำบลบางปลาม้า อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

วังตาเพชร อยู่ในตำบลบางปลาม้า อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

สวนขิง อยู่ในตำบลโคกคราม อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านยอด อยู่ในตำบลบางปลาม้า อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านขนมจีน อยู่ในตำบลบางปลาม้า อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

โพธิ์คอย ชื่อประตูน้ำและประตูระบายน้ำ ในคลองส่งน้ำบางปลาม้า อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี และมีวัดโพธิ์คอยในตำบลท่าระหัด อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านตาลราย อยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

วัดมะนาวหวาน อยู่ในตำบลทับตีเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

ทับขี้เหล็ก ปัจจุบันมีแต่ ตำบลทับตีเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

วัดฝาง อยู่ในตำบลท่าระหัด อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

ท่าระหัด ตำบลท่าระหัด อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

บางนางสุข อยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

ย่านยายท้าว อยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

ท่าโขลง อยู่ในตำบลท่าระหัด อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านกุฎีทอง อยู่ในตำบลทับตีเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

โคกหม้อ อยู่ในตำบลท่าระหัด อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านลาว อยู่ในตำบลท่าระหัด อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

บางน้ำตก อยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

เมืองสุพรรณบุรี อยู่ที่ตำบลท่าพี่เลี้ยง ปัจจุบันคืออำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

วัดพระรูป อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

วัดประตูสาร อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี กล่าวกันว่าบ้านขุนช้างอยู่ใกล้ ๆ วัดประตูสาร มีผู้ชี้ว่าน่าจะอยู่ตรงที่เป็นบริเวณโคกใหญ่ ระหว่างคลองวัดผึ้งกับแม่น้ำสุพรรณบุรี ใกล้วัดประตูสาร ปัจจุบันมีเรือน คุณยายไห นาคสุวรรณ อายุกว่า ๘๔ ปี เป็นต้น ตั้งอยู่บนโคกนั้น ท่านผู้ชี้สถานที่อธิบายบอกว่า โคกใหญ่นี้แม้ในฤดูน้ำมาก น้ำท่วมไปทุกหนทุกแห่งแต่ก็ไม่ท่วมโคกนี้ และยังมีที่เป็นแอ่งอยู่ข้างโคกใหญ่ กล่าวกันว่าเคยเป็นคอกช้างซึ่งดูสมกับที่ว่าขุนศรีวิชัยบิดาขุนช้างเป็นนายกองช้าง กรมช้างนอก

วัดกระไกร หรือวัดตะไกร อยู่ติดกับวัดประตูสารในตำบลรั้วใหญ่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสุพรรณ ทราบว่าโบราณสถานของวัดตะไกรถูกรื้อเสียเมื่อราว ๑๐ กว่าปีมานี้ แล้วปราบเนื้อที่ตั้งเป็นโรงเรียนวัดประตูสาร จึงไม่มีโบราณสถานอันใดเหลืออยู่ แต่หลังวัดประตูสารออกมาทางทิศตะวันออก ยังมีลำคลองวัดป่าให้เห็นอยู่ และที่ถนนหน้าศาลาวัดประตูสาร ก็ยังเห็นสะพานและปากคลองริมแม่น้ำสุพรรณเป็นคลองคั่นระหว่างวัดประตูสารกับวัดตะไกรแต่เดิมมา ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ว่า “ทองประศรีนั้นอยู่วัดตะไกร” แต่ในโคลงนิราศ

สุพรรณนี้ท่านสุนทรภู่ว่า "วัดกระไกรใกล้บ้านที่ ศรีประจัน ถามเหล่าชาวสูพรรณ, เพื่อนชี้"

วัดแค อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นวัดในที่เสภาขุนช้างขุนแผนกล่าวว่า ขุนแผนเมื่อยังเป็นเณรแก้วได้มาอยู่เรียนวิชาต่าง ๆ กับอาจารย์คง ปัจจุบันนี้มีต้นมะขามต้นหนึ่งลำต้นใหญ่กว่า ๕ คนอ้อม กล่าวกันว่าเมื่อเณรแก้วเรียนวิชาเสกใบมะขามเป็นต่อเป็นแตน ได้ใช้ใบมะขามจากต้นนี้

ท่าสิบเบี้ย อยู่ริมลำน้ำสุพรรณ ในตำบลท่าพี่เลี้ยง อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

วัดฝาโถ อยู่ในตำบลท่าพี่เลี้ยง อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี ตั้งอยู่แถวบริเวณที่เป็นบ้านพักศึกษาธิการและครูใหญ่โรงเรียนสตรีประจำจังหวัด ในปัจจุบันวิหารและอุโบสถถูกน้ำเซาะตลิ่งพังจมหายไปในแม่น้ำสุพรรณเสียแล้ว

วัดป่าเลไลยก์ อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี ในวิหารมีพระพุทธรูปโบราณนั่งห้อยพระบาทขนาดใหญ่สูงถึง ๒๑ เมตร ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานกันว่าเดิมเป็นพระพุทธรูปปางประทานเทศนาสมัยทวารวดี แต่ภายหลังคงชำรุดแล้วถูกบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อมา ช่างผู้ปฏิสังขรณ์ไม่ทราบความหมายเดิม จึงดัดแปลงพระหัตถ์เปลี่ยนไปเลยเรียกว่าพระป่าเลไลยก์ ในสมัยโบราณ วัดนี้เป็นแหล่งกลางที่ชาวสุพรรณบุรีมาร่วมกันทำบุญบำเพ็ญกุศลในงานเทศกาล เช่น งานสงกรานต์ ก่อพระทราย เทศน์มหาชาติ งานไหว้พระ

โพคลาน อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

โพหลวง อยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

สำประทิว อยู่ในตำบลพิหารแดง อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านรัดช้าง อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านธรรมกูล อยู่ในตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี
วัดสว่างอารมณ์ อยู่ในตำบลพิหารแดง อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี
โพธิ์พระยา ตำบลโพธิ์พระยา อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านซ่อง อยู่ในตำบลโพธิ์พระยา ชายเขตอำเภอเมืองต่อกับอำเภอศรีประจันต์
บางมดแดง ตำบลมดแดง อำเภอศรีประจันต์
วังยาง หรือบ้านวังยาง ตำบลวังยาง อำเภอศรีประจันต์
บ้านตาลเสี้ยน อยู่ในตำบลวังยาง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านศรีจัน หรือบ้านศรีประจันต์ อยู่ในตำบลศรีประจันต์ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
ด่านขนอน หรือ หัวขนอน อยู่ในตำบลศรีประจันต์ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บางกระพุ้ง อยู่ในตำบลศรีประจันต์ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านใหม่ อยู่ในตำบลบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านกร่าง อยู่ในตำบลบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านไร่ อยู่ในตำบลบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
วังปราน หรือ วังกรานต์ อยู่ในตำบลวังน้ำซับ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บางม่วง หรือ พังม่วง อยู่ในตำบลวังน้ำซับ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านย่านยาว อยู่ในเขตอำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี
ศาลปู่เจ้า อยู่ในตำบลบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
บ้านกล้วย อยู่ในตำบลบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
คลองน้ำซับ หรือวังน้ำซับ อยู่ในตำบลวังน้ำซับ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านหว้า หรือบ้านวังหว้า อยู่ในตำบลวังหว้า อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ,

วังหิน อยู่ในตำบลย่านยาว อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

ย่านยาว อยู่ในตำบลย่านยาว อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

วังฉลาม อยู่ในตำบลย่านยาว อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

บางขวาก อยู่ในตำบลย่านยาว อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

สามชุก อยู่ในตำบลสามชุก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

สามเพ็ง อยู่ในตำบลสามชุก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านชัดหอม อยู่ในตำบลสามชุก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านทึง (วัดขี้ทึ้ง) อยู่ในตำบลสามชุก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

บ้านกระตั้ว

บ้านโป่งแดง อยู่ในตำบลหนองผักนาก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

คลองกระเสียว อยู่ในตำบลกระเสียว อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

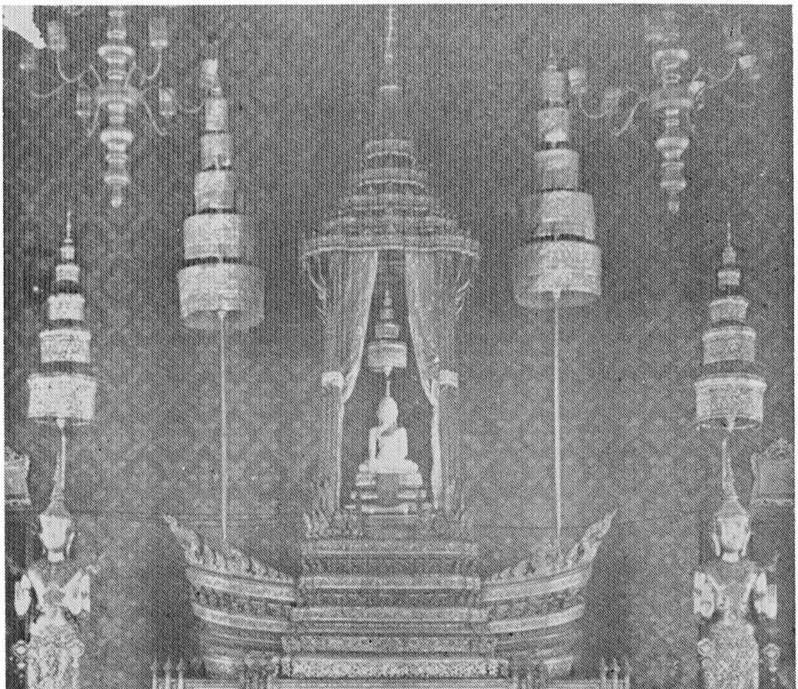
บางแวก

สองพี่น้อง อำเภอสองพี่น้อง

หมู่บ้านกะเหรี่ยง

หมู่บ้านละว้า

รำพันพิลาป

ช่วยจูงไปไว้ที่วัดได้ทัศนา　　　　พระศิลาขาวล้ำดังสำลี
ทั้งพระทองสององค์ล้วนทรงเครื่อง　　　　แลเลื่อมเหลืองเรืองจำรัสรัศมี

"พระศิลาขาวล้ำดังสำลี"

พระประธานในพระอุโบสถวัดเทพธิดาราม พระนคร

รำพันพิลาป

๏ สุนทร[๑] ทำคำประดิษฐ์นิมิตฝัน

พึ่งพบเห็นเป็นวิบัติมหัศจรรย์ จึ่งจดวันเวลาด้วยอาวรณ์
แต่งไว้เหมือนเตือนใจจะได้คิด ในนิมิตเมื่อภวังค์วิสังหรณ์
เดือนแปดวันจันทวา[๒]เวลานอน เจริญพรภาวนาตามบาลี
ระลึกคุณบุญบวชตรวจกสิณ ให้สุดสิ้นดินฟ้าทุกราศี
เงียบสงัดวัดวาในราตรี เสียงเป็ดผีหวี่หวีดจังหรีดเรียง
หริ่งหริ่งเรื่อยเฉื่อยชื่นสะอื้นอก สำเนียงนกแสกแถกแสกแสกเสียง
เสียงแมงมุมอุ้มไข่มาใต้เตียง ตีอกเพียงผึงผึงตะลึงฟัง
ฝ่ายฝูงหนูมูสิกกิกกิกร้อง เสียวสยองยามยินถวิลหวัง
อนึ่งผึ้งซึ่งมาทำประจำรัง ริมบานบังบินร้องสยองเย็น
ยิ่งเยือกทรวงง่วงเหงาซบเซาโศก ยามวิโยคยากแค้นสุดแสนเข็ญ
ไม่เทียมเพื่อนเหมือนจะพาเลือดตากระเด็น เที่ยวซ่อนเร้นไร้ญาติหวาดวิญญาณ์ ฯ

ระลึกความหลัง

๏ แต่ปีวอก[๓]ออกขาดราชกิจ บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา
เหมือนลอยล่องท้องชเลอยู่เอกา เห็นแต่ฟ้าฟ้าก็เปลี่ยวสุดเหลียวแล
ดูฟากฝั่งหวังจะหยุดก็สุดเนตร แสนเทวษเวียนว่ายสายกระแส
เหมือนทรวงเปลี่ยวเที่ยวแสวงทุกแขวงแคว ได้เห็นแต่ศิษย์หาพยาบาล
ทางบกเรือเหนือใต้เที่ยวไปทั่ว จังหวัดหัวเมืองสิ้นทุกถิ่นฐาน

---

๑ สุนทร คือ พระภิกษุสุนทรภู่ เวลานี้บวชมาราว ๑๘ พรรษา หรือ ๑๙ พรรษา

๒ "เดือนแปดวันจันทวาร์" วันจันทร์ เดือน ๘ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕

(จันทวา = จันทร์ทิวา แปลว่า วันจันทร์ นิราศพระประธมใช้เป็นจันทร์ทิวา ถวิลวันจันทร์ทิวาขึ้นห้าค่ำ)

๓ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗

เมืองพริบพรี[๑]ที่เขาทำรองน้ำตาล รับประทานหวานเย็นก็เป็นลม
ไปราชพรี[๒]มีแต่พาลจังทานพระ เหมือนไปปะบอระเพ็ดเหลือเข็ดขม
ไปขึ้นเขาเล่าก็ตกอกระบม ทุกข์ระทมแทบจะตายเสียหลายคราว ฯ
◎ ครั้งไปด่านกาญจน์บุรีที่กะเหรี่ยง ฟังแต่เสียงเสือสีห์ชะนีหนาว
นอนน้ำค้างพร่างพนมพรอยพรมพราว เพราะเชื่อลาวลวงว่าแร่แปรเป็นทอง
ทั้งฝ่ายลูกถูกปอบมันลอบใช้ หากแก้ได้ให้ไปเข้ากินเจ้าของ
เข้าวัสสามาอยู่ที่สองพี่น้อง[๓] ยามขัดข้องขาดมุ้งริ้นยุงชุม
ทุกเช้าค่ำลำบากแสนยากยิ่ง เหลือทนจริงเจ็บแสบใส่แกลบสุม
เสียงฉู่ฉู่หวู่ว่อนเวียนร่อนรุม เป็นกลุ่มกลุ่มกลุ้มกลัดนั่งปัดยุง
โอ้ยามยากอยากใคร่ได้เหล็กไหลเล่น ทำทองเป็นปั้นเตาเผาถลุง
ลองตำราอาจารย์ทองบ้านจุง จนเกลือหุงหายสูญสิ้นทุนรอน ฯ
◎ คราวไปคิดปริศนาตามตาเถร เขากาเพน[๔]พบมหิงส์ริมสิงขร
มันตามติดขวิดคร่อมอ้อมอุทร หากมีขอนขวางควายไม่วายชนม์
เดชะบุญคุณพระอนิสงส์ ช่วยดำรงรอดตายมาหลายหน
เหตุด้วยเคราะห์ว่าไว้วางใจคน จึ่งจำจนใจเปล่าเปลืองข้าวเกลือ ฯ
◎ โอ้ยามอยู่สุพรรณกินมันเผือก เคี้ยวแต่เปลือกไม้หมากเปรี้ยวปากเหลือ
จนแรงโรยโหยหิวผอมผิวเนื้อ พริกกับเกลือกลักใหญ่ยังไม่พอ
ทั้งผ้าพาดบาตรเหล็กของเล็กน้อย ขโมยถอยไปทั้งเรือไม่เหลือหลอ
เหลือแต่ผ้าอาศัยเสียใจคอ ชาวบ้านทอถวายแทนแสนศรัทธา ฯ

---

๑ เมืองเพชรบุรี

๒ เมืองราชบุรี

๓ สองพี่น้อง ตำบลและที่ตั้งอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

๔ มีเขากาเผ่น อยู่ในท้องที่ตำบลดอนแสลบ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี สูง ๓๘๓ เมตร เขาพ่อปู่ก็เรียก

๏ คิดถึงคราวเจ้านิพพาน[๑]สงสารโศก ไปพิศิโลก[๒]ลายแทงแสวงหา
ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้หากเทวดา ช่วยรักษาจึ่งได้รอดไม่วอดวาย
วันไปอยู่ภูผาเขาม้าวิ่ง[๓] เหนื่อยนอนพิงเพิงไศลหลับใจหาย
ครั้นดึกดูงูเหลือมเลื้อยเลื่อมลาย ล้อมรอบกายเกี่ยวตัวกันผัวเมีย
หนีไม่พ้นจนใจได้สติ สมาธิถอดชีวิตอุทิศเสีย
เสียงฟู่ฟู่ขู่ฟ่อเคล้าคลอเคลีย แลบลิ้นเลียแล้วเลื้อยแลเฟื้อยยาว
ดูใหญ่เท่าเสากระโดงผีโป่งสิง เป็นรูปหญิงยืนหลอกผมหงอกขาว
คิดจะตีหนีไปกลัวไม้เท้า โอ้เคราะห์คราวขึ้นไปเหนือเหมือนเหลือตาย ฯ
๏ เมื่อขาล่องต้องตอเรือหล่อล่ม เจียนจะจมน้ำม้วยระหวยระหาย
ปะหาดตื้นขึ้นรอดไม่วอดวาย แต่ปะตายหลายหนหากทนทาน
แล้วมิหนำซ้ำบุตรที่สุดรัก ขโมยลักหลายหนผจญผลาญ
ต้องต่ำต้อยย่อยยับอัประมาณ มาอยู่วิหารวัดเลียบยิ่งเยียบเย็น
โอ้ยามจนล้นเหลือสิ้นเสื่อหมอน สู้ซุ่มซ่อนเสียมิให้ใครใครเห็น
ราหูทับยับเยินเผอิญเป็น เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์ชีมณีจันท์[๔]ฯ
๏ จะสึกหาลาพระอธิษฐาน โดยกันดารเดือดร้อนสุดผ่อนผัน
พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ เธอช่วยกันแก้ร้อนค่อยหย่อนเย็น
อยู่มาพระสิงหะไตรภพโลก[๕] เห็นเศร้าโศกแสนแค้นสุดแสนเข็ญ
ทุกค่ำคืนฝืนหน้าน้ำตากระเด็น พระโปรดเป็นที่พึ่งเหมือนหนึ่งนึก

---

๑ หมายถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗

๒ หมายถึงเมืองพิษณุโลก

๓ มีเขาหนองม้าวิ่ง อยู่ในท้องที่อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

๔ คามณิจันทชาดก ติกนิบาต ในนิบาตชาดกแปลเล่ม ๖ น. ๖๐

๕ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดประทานอธิบายว่าพระสิงหไตรภพ หมายถึงเจ้าฟ้าอาภรณ์ พระอภัยมณี หมายถึงสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และศรีสุวรรณ หมายถึงเจ้าฟ้าปิ๋ว

ดังไข้หนักรักษาวางยาทิพย์ ฉันทองหยิบฝอยทองไม่ต้องสึก๑
ค่อยฝ่าฝืนชื่นฉ่ำดั่งอำมฤก , แต่ตกลึกเหลือที่จะได้สบาย ฯ
๏ค่อยเบาบางสร่างโศกเหมือนโรคฟื้น จะเดินยืนยังไม่ได้ยังไม่หาย
ได้ห่มสีมีหมอนเสื่ออ่อนลาย ค่อยคลายอายอุตส่าห์ครองฉลองคุณ
เหมือนพบปะพระสิทธาที่ปรารภ ชุบบุตรลพเลี้ยงเหลือช่วยเกื้อหนุน
สนอมพักตร์รักษาด้วยการุญ ทรงสร้างบุญคุณศีลเพิ่มภิญโญ
ถึงยากไร้ได้พึ่งเหมือนหนึ่งแก้ว พาผ่องแผ้วผิวพักตร์ขึ้นอักโข
พระฤๅษีที่ท่านช่วยชุบเสือโค๒ ให้เรืองฤทธิ์อิศโรเดโชชัย
แล้วไม่เลี้ยงเพียงแต่ชุบช่วยอุปถัมภ์ พระคุณล้ำโลกาจะหาไหน
ช่วยชี้ทางกลางป่าให้คลาไคล หลวิชัยคาวีจำลีลา
แต่ละองค์ทรงพรตพระยศยิ่ง เป็นยอดมิ่งเมืองมนุษย์นี้สุดหา
จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา พระชันษาสืบยืนอยู่หมื่นปี ฯ
๏เป็นคราวเคราะห์ก็ต้องพรากจากวิหาร กลัวพวกพาลผู้ร้ายจำย้ายหนี
อยู่วัดเทพธิดา๓ด้วยบารมี ได้ผ้าปี่ปัจจัยไทยทาน
ถึงยามเคราะห์ก็เผอิญให้เหินห่าง ไม่เหมือนอย่างอยู่ที่พระวิหาร๔
โอ้ใจหายกลายกลับอัประมาณ โดยกันดารเดือดร้อนไม่หย่อนเย็น
ได้พึ่งพระปะแพรพอแก้หน้า สองวัสสาสิ้นงามถึงยามเข็ญ
คิดขัดขวางอย่างจะพาเลือดตากระเด็น บันดาลเป็นปลวกปล่องขึ้นห้องนอน

---

๑ ข้อความตอนนี้แสดงว่า พระภิกษุสุนทรภู่ เคยคิดจะสึกเมื่ออยู่วัดเลียบ แต่แล้วไม่สึกคงบวชอยู่ต่อมา

๒ ดูเรื่องเปรียบเทียบในเสือโคคำฉันท์ และคาวี

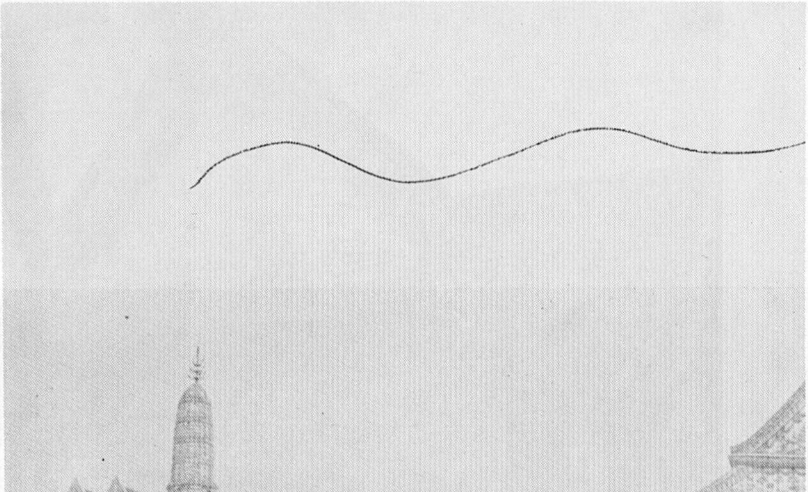
๓ พระภิกษุสุนทรภู่ ย้ายจากวิหารวัดเลียบมาอยู่วัดเทพธิดา ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ – ๒๓๘๕

๔ ที่ว่ากันว่า สุนทรภู่โจทเจ้า อาจเป็นตอนนี้ เคยพึ่งบารมีเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี และพระโอรสมาก่อนเมื่ออยู่วิหารวัดเลียบ แล้วไปอยู่วัดเทพธิดา พึ่งพระบารมีกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

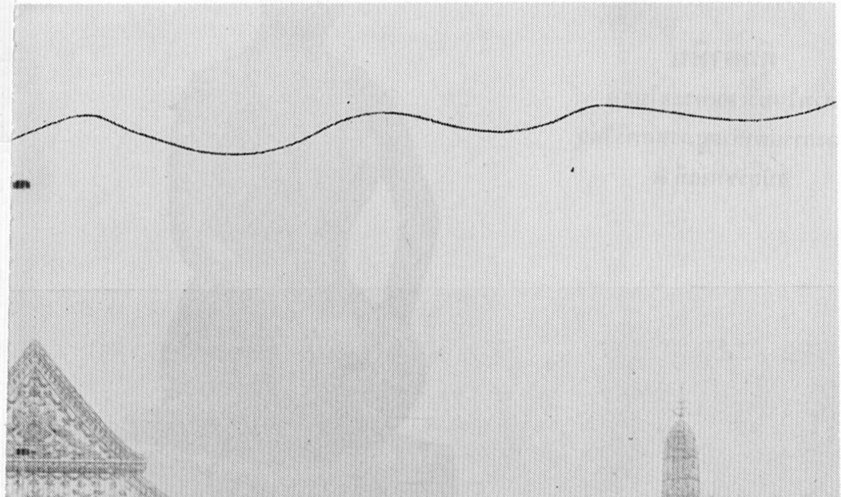

กุฎีที่สุนทรภู่เคยอยู่ ปัจจุบันเป็นคณะ ๗ ข.

เคยอยู่กินถิ่นที่กระฎีก่อ　　เป็นตึกต่อต่างกำแพงฝากแฝงฝา
เป็นสองฝ่ายท้ายวัดวิปัสสนา　　ข้างโบสถ์บาเรียนเรียงเคียงเคียงกัน
คิดขัดขวางอย่างจะพาเลือดตากระเด็น　　บันดาลเป็นปลวกปล่องขึ้นห้องนอน
กัดเสื่อสาดขาดปรุทะลุสมุด　　เสียดายสุดแสนรักเรื่องอักษร
เสียดายแพรผ้าอาศัยไตรจีวร　　ดุพรุนพรอนพลอยพาน้ำตาคลอ
เครื่องกระฎีที่ยังเหลือแต่เสื่อขาด　　เข้าไสยาสน์ยุงกัดปัดไม่ไหว
เคยสว่างกลางคืนขาดฟืนไฟ　　จะโทษใครเคราะห์กรรมจึ่งจำจน

เคยเดินเล่นเย็นลมเลียบชมรอบ
พระปรางค์มีสี่ทิศพิสดาร
ที่หน้าบันปั้นอย่างเมืองกวางตุ้ง
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง

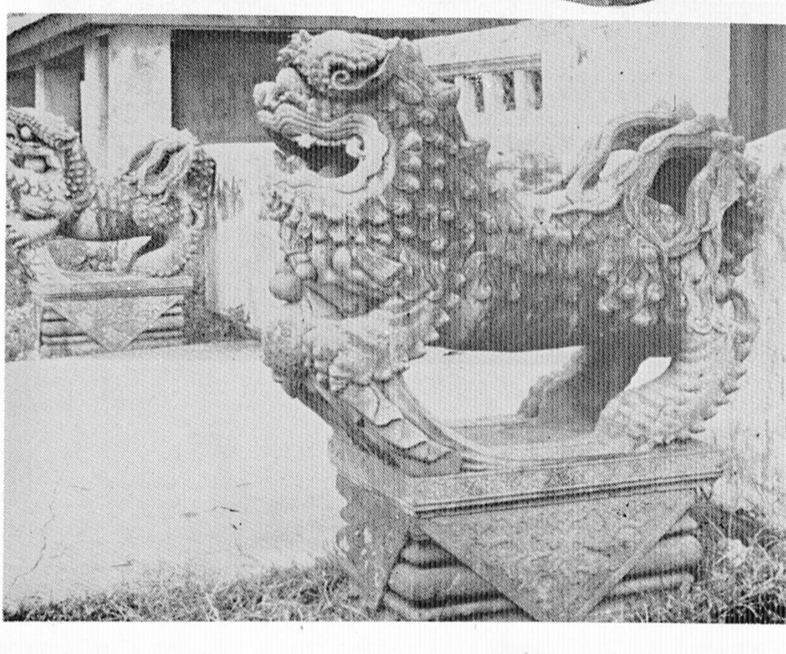
ริมแขวงขอบเขตที่เจดีย์ฐาน
โบสถ์วิหารการเปรียญล้วนเขียนทอง
ดูเรืองรุ่งรูปนกผกผยอง
ศาลาสองหน้ารอบขอบกำแพง

ตุ๊กตาหิน

ภาพในบริเวณพระอุโบสถ
แสดงการแต่งกายสุภาพสตรีไทย
สมัยรัชกาลที่ ๓

สิงโตจีนตีนตัวน่ากลัวกลอก
ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง

กัดเสื่อสาดขาดปรุทะลุสมุด เสียดายสุดแสนรักเรื่องอักษร
เสียแพรผ้าอาศัยไตรจีวร ดูพรุนพรอนพลอยพาน้ำตาคลอ
ถึงคราวคลายปลายอ้อยบุญน้อยแล้ว ไม่ผ่องแผ้วพักตราวาสนาหนอ
นับปีเดือนเหมือนจะหักทั้งหลักตอ แต่รั้งรอร้อนรนกระวนกระวาย ฯ
๏ ถึงเดือนยี่มีเทศน์สมเพชพักตร์ เหมือนลงรักรู้ว่าบุญสิ้นสูญหาย
สู้ซ่อนหน้าฝ่าฝืนสะอื้นอาย จนถึงปลายปีฉลู[๑]มีธุระ
ไปทางเรือเหลือสลดด้วยปลดเปลื้อง ระคางเคืองข้องขัดสลัดสละ
ลืมวันเดือนเชือนเฉยแกล้งเลยละ เห็นแต่พระอภัยพระทัยดี
ช่วยแจวเรือเกื้อหนุนทำบุญด้วย เหมือนโปรดช่วยชูหน้าเป็นราศี
กลับมาถึงผึ้งมาจับอยู่กับกระฎี ทำรังที่ทิศประจิมริมประตู
ต้องขัดเคืองเรื่องราวด้วยคราวเคราะห์ จวบจำเพาะสุริยาถึงราหู
ทั้งบ้านทั้งวังวัดเป็นศัตรู แม้นขืนอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร
เครื่องกระฎีที่ยังเหลือแต่เสื่อขาด เข้าไสยาสน์ยุงกัดปัดไม่ไหว
เคยสว่างกลางคืนขาดฟืนไฟ จะโทษใครเคราะห์กรรมจึงจำจน ฯ
๏ โอ้อายเพื่อนเหมือนเขาว่ากิ่งกาฝาก มิใช่รากรักเร่ระเหระหน
ที่ทุกข์สุขขุกเข็ญเกิดเป็นคน ต้องคิดขวนขวายหารักษากาย
ได้พึ่งบ้างอย่างนี้เป็นที่ยิ่ง สัจจังจริงจงรักสมัครหมาย
ไม่ลืมคุณพูนสวัสดิ์ถึงพลัดพราย มิได้วายเวลาคิดอาลัย ฯ
๏ จะลับวัดพลัดที่กระฎีตึก สุดแต่นึกน้ำตามาแต่ไหน
เฝ้านองเนตรเช็ดพักตร์สักเท่าไร ขืนหลั่งไหลรินร่ำน่ารำคาญ
คิดอายเพื่อนเหมือนเขาเล่าแม่เจ้านี่ เร่ไปปีละร้อยเรือนเดือนละร้อยบ้าน
เพราะบุญน้อยย่อยยับอัประมาณ เหลือที่ท่านอุปถัมภ์ช่วยบำรุง
ต่อเมื่อไรไปทำทองสำเร็จ แก้ปูนเพชรพบทองสักสองถุง
จะผาสุกทุกสิ่งนอนกลิ้งพุง กินหมูกุ้งไก่เปิดจนเข็ดฟัน

---

๑ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๔

ขอเดชะพระมหาอานิสงส์ ซึ่งรูปทรงสัจศีลถวิลสวรรค์
จะเที่ยวรอบขอบประเทศทุกเขตคัน ขอความฝันวันนี้บอกดีร้าย ฯ

หลับฝัน

๏ แล้วร่ำภาวนาในพระไตรลักษณ์ ประหารรักหนักหน่วงตัดห่วงหาย
หอมกลิ่นธูปงูบระงับหลับสบาย ฝันว่าว่ายสายชเลอยู่เอกา
สิ้นกำลังยังมีนารีรุ่น รูปเหมือนหุ่นเหาะเร่ร่อนเวหา
ช่วยจูงไปไว้ที่วัดได้ทัศนา พระศิลาขาวล้ำดังสำลี
ทั้งพระทองสององค์ล้วนทรงเครื่อง[๑] แลเลื่อมเหลืองเรืองจำรัสรัศมี
พอเสียงแซ่แลหาเห็นนารี ล้วนสอดสีสาวน้อยนับร้อยพัน
ล้วนใส่ช้องป้องพักตร์ดูลักขณะ เหมือนนางสะสวยสมล้วนคมสัน
ที่เอกองค์ทรงศรีฉวีวรรณ[๒] ดั่งดวงจันทร์แจ่มฟ้าไม่ราคี
ทั้งคมขำล้ำนางสำอางสะอาด โอษฐ์เหมือนชาดจิ้มเจิมเฉลิมศรี
ใส่เครื่องทรงมงกุฎดังบุตรี แก้วมณีเนาวรัตน์จำรัสเรือง
รูปจริตพิศไหนวิไลเลิศ เหมือนหุ่นเชิดโฉมแช่มแฉล้มเหลือง
พอแลสบหลบชม้ายชายชำเลือง ดูปลดเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโลม
ลำพระกรอ่อนชดประณตน้อม แลละม่อมเหมือนหนึ่งเขียนวิเชียรโฉม
หรือชาวสวรรค์ชั้นฟ้านภาโพยม มาประโลมโลกาให้อาวรณ์
แปลกมนุษย์ผุดผ่องละอองพักตร์ วิไลลักษณ์ล้ำเลิศประเสริฐสมร
ครั้นปราศรัยไถ่ถามนามกร ก็เคืองค้อนขามเขินสะเทินที
ขืนถามอีกหลีกเลี่ยงหลบเมียงม่าย เหมือนอายชายเฉยเมินดำเนินหนี
นางน้อยน้อยพลอยตามงามงามดี เก็บมาลีเลือกถวายไว้หลายพรรณ

---

๑ คงหมายถึงพระพุทธรูปศิลา ซึ่งเป็นพระประธาน และพระพุทธรูปทรงเครื่องยืนปางห้ามสมุทร (ประทานอภัย) ในพระอุโบสถวัดเทพธิดา

๒ หมายถึง กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

แล้วชวนว่าอย่าอยู่ชมพูทวีป นิมนต์รีบไปสำราญวิมานสวรรค์
แล้วทรงรถกลดกั้นนางทั้งนั้น นั่งที่ชั้นลดล้อมน้อมคำนับ
ที่นั่งทิพย์ลิบเลื่อนคล้อยเคลื่อนคล้าย พรรณรายพรายเรืองเครื่องประดับ
ประเดี๋ยวเดียวเฉี่ยวฉิบแลลิบลับ จนลมจับวับใจอาลัยลาน ฯ

๏ ซึ่งสั่งให้ไปสวรรค์หรือชันษา จะมรณาในปีนี้เป็นปีขาล[๑]
แม้นเหมือนปากอยากใคร่ตายหมายวิมาน ขอพบพานภัคินีของพี่ยา
ยังนึกเห็นเช่นโฉมประโลมโลก ยิ่งเศร้าโศกแสนสวาทปรารถนา
ได้แนบชมสมคะเนสักเวลา ถึงชีวาม้วยไม่อาลัยเลย
อยู่หลัดหลัดพลัดพรากไปฟากฟ้า ให้ดิ้นโดยโหยหานิจจาเอ๋ย
ถึงชาตินี้พี่มิได้บุญไม่เคย ขอชื่นเชยชาติหน้าด้วยอาวรณ์
แม้นรู้เหาะก็จะได้ตามไปด้วย สู้มอดม้วยมิได้ทิ้งมิ่งสมร
เสมอเนตรเชษฐาเวลานอน จะกล่าวกลอนกล่อมประทับไว้กับทรวง
สายสุดใจไม่หลับจะรับขวัญ ร้องโอดพันพัดชาช้าลูกหลวง[๒]
ประโลมแก้วแววตาสุดาดวง ให้อุ่นทรวงไสยาสน์ไม่คลาดคลาย

---

๑ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕

๒ โอดพัน พัดชา และช้าลูกหลวง เป็นศัพท์วิชาการ ในคีตศิลป์และดุริยางคศิลป์ของไทย ได้ขอให้ นายมนตรี ตราโมท อธิบายไว้ดังนี้

โอดพัน – หมายถึงการบรรเลงหรือขับร้องเพลงโดยดำเนินเป็นทำนอง ๒ อย่าง ตอนแรกหรือเที่ยวแรกใช้ทำนองเสียงยาวโหยหวน (โอด) ตอนหลังหรือเที่ยวหลังใช้ทำนองเสียงสั้นและถี่ (พัน) อีกนัยหนึ่งเป็นการเปลี่ยนระดับเสียงให้ตอนแรกตอนหลังเป็นคนละระดับ (Key)

พัดชา – เป็นชื่อเพลงที่มีทำนองไพเราะเย็น ๆ ในจำพวกขับกล่อมเพลงหนึ่งทางดนตรี รวมอยู่ในเพลงเรื่องทำขวัญในที่นี้หมายถึงการเห่กล่อมที่แยกออกไปเป็นทำนองเพลงพัดชา

ช้าลูกหลวง – เป็นทำนองเห่กล่อมอย่างหนึ่งซึ่งในโบราณใช้เห่กล่อมพระบรรทมพระเจ้าลูกเธอ หรือเจ้านายบางพระองค์เวลาขึ้นพระอู่

ยามกลางวันบรรทมจะชมโฉม ขับประโลมข้างที่พัดวีถวาย
แม้นไม่ยิ้มหงิมเหงาจะเล่านิยาย เรื่องกระต่ายตื่นตูมเหลือมูมมาม
ไม่รู้เหาะก็มิได้ขึ้นไปเห็น แม้นเหมือนเช่นชาวสุธาภาษาสยาม
ถ้ารับรักจักอุตส่าห์พยายาม ไปตามความคิดคงได้ปลงทอง ฯ
๏นี่จนใจไม่รู้จักที่หลักแหล่ง สุดแสวงสวาทหมายไม่วายหมอง
เมื่อยามฝันนั้นว่านึกนั่งตรึกตรอง เดือนหงายส่องแสงสว่างดังกลางวัน
เห็นโฉมยงองค์เอกเมขลา ชูจินดาดวงสว่างมากลางสวรรค์
รัศมีสีเปล่งดังเพ็งจันทร์ พระรำพันกรุณาด้วยปรานี
ว่านวลหงส์องค์นั้นอยู่ชั้นฟ้า ชื่อโฉมเทพธิดามิ่งมารศรี[๑]
วิมานเรียงเคียงกันทุกวันนี้ เหมือนหนึ่งพี่น้องสนิทร่วมจิตใจ
จะให้แก้วแล้วก็ว่าไปหาเถิด มิให้เกิดการระแวงแหนงไฉน
ที่ขัดข้องหมองหมางเป็นอย่างไร จะผันแปรแก้ไขด้วยใกล้เคียง ฯ
๏สดับคำฉ่ำชื่นจะยื่นแก้ว แล้วคลาดแคล้วคลับคล้ายเคลิ้มหายเสียง
ทรงปักษาการเวกแฝงเมฆเมียง จึ่งหมายเสี่ยงวาสนาอุตส่าห์คอย
เหมือนบุปผาปาริกชาติชื่น สุดจะยื่นหยิบได้มีไม้สอย
ด้วยเดชะพระกุศลให้หล่นลอย ลงมาหน่อยหนึ่งเถิดนะจะประคอง
มิให้เคืองเปลื้องปลดเสียยศศักดิ์ สนอมรักร้อยปีไม่มีหมอง
แม้นมั่งมีพี่จะจ้างพวกช่างทอง หล่อจำลองรูปวางไว้ข้างเคียง ฯ

ตื่นนึกถึงความฝัน

๏คิดจนตื่นฟื้นฟังระฆังฆ้อง กลองหอกลองทึ่มทึ่มกระหึ่มเสียง
โกกิลากาแกแซ่สำเนียง โอ้นึกเพียงขวัญหายไม่วายวัน
วิสัยเราเล่าก็ไม่สู้ใฝ่สูง นางฟ้าฝูงไหนเล่ามาเข้าฝัน
ให้เฟือนจิตกิจกรมพรหมจรรย์ หรือสาวสวรรค์นั้นจะใคร่ลองใจเรา

---

๑ คำกลอนตรงนี้ แสดงว่า นางเมขลา กับ โฉมเทพธิดา เป็นคนละองค์และอยู่ใกล้ ๆ กัน ถ้าโฉมเทพธิดา หมายถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ นางเมขลาจะหมายถึงใคร ดูต่อไป

ให้รักรูปซูบผอมตรมตรอมจิต เสียจริตคิดขยิ่มง่วงหงิมเหงา
จะได้หัวเราะเยาะเล่นทุกเย็นเช้า จึงแกล้งเข้าฝันเห็นเหมือนเช่นนี้
แม้นนางอื่นหมื่นแสนแดนมนุษย์ นึกกลัวสุดแสนกลัวเอาตัวหนี
สู้นิ่งนั่งตั้งมั่นถือขันตี อยู่กระฎีดั่งสันดานนิพพานพรหม
รักษาพรตปลดปละสละรัก เพราะน้ำผักต้มหวานน้ำตาลขม
คิดรังเกียจเกลียดรักหักอารมณ์ ไม่นิยมสมสวาทเป็นขาดรอน ฯ
๏ แต่ครั้งนี้วิปริตนิมิตฝัน เฝ้าผูกพันมั่นหมายสายสมร
สาวสวรรค์ชั้นฟ้าจงถาวร เจริญพรพูนสวัสดิ์กำจัดภัย
ซึ่งผูกจิตพิศวาสหมายมาดมุ่ง มักนอนสะดุ้งด้วยพระขวัญจะหวั่นไหว
เสวยสวรรค์ชั้นฟ้าสุราลัย ช่วยเลื่อมใสโสมนัสสวัสดี ฯ
๏ ขอเดชะพระอุมารักษาสวาท ให้ผุดผาดเพียงพักตร์พระลักษมี
วิมานแก้วแววฟ้าฝูงนารี คอยพัดวีแวดล้อมอยู่พร้อมเพรียง ฯ
๏ ขอเดชะพระอินทร์ดีดพิณแก้ว ให้เจื้อยแจ้วจับใจแจ่มใสเสียง
สาวสุรางค์นางรำระบำเรียง คอยขับกล่อมพร้อมเพรียงเคียงประคอง
ขอพระจันทร์กรุณารักษาศรี ให้เหมือนมณีนพเก้าอย่าเศร้าหมอง
เหมือนหุ่นเชิดเลิศล้วนนวลละออง ให้ผุดผ่องผิวพรรณเพียงจันทรา ฯ
๏ ขอพระพายชายเชยรำเพยพัด ให้ศรีสวัสดิ์สว่างจิตขนิษฐา
หอมดอกไม้ในทวีปกลีบผกา ให้หอมชื่นรื่นวิญญาณ์นิทรารมณ์ ฯ
๏ ขอเดชะพระคงคารักษาสนอม อย่าให้มอมมีระคายเท่าปลายผม
ให้เย็นเรื่อยเฉื่อยฉ่ำเช่นน้ำลม กล่อมประทมโสมนัสสวัสดี ฯ
๏ ด้วยเดิมฉันฝันได้ยลวิมลพักตร์[๑] สุดแสนรักลักประโลมโฉมฉวี
ถวิลหวังตั้งแต่นั้นจนวันนี้ ขออย่ามีโทษโปรดยกโทษกรณ์
ด้วยเกิดเป็นเช่นมนุษย์บุรุษราช มาหมายมาดนางสวรรค์ร่วมบรรจถรณ์
ขอมาการุญพระสุนทร[๒] ให้ถาพรภิญโญเดโชชัย ฯ

---

๑ ก่อนจะฝันก็เคยพบเคยเห็นหน้ากันมาแล้ว
๒ พระภิกษุสุนทรภู่

๏ อนึ่งโยมโฉมยงพระองค์เอก มณีเมขลามาโปรดปราศรัย
จะให้แก้วแล้วอย่าลืมที่ปลื้มใจ ขอให้ได้ดั่งประโยชน์โพธิญาณ
จะพ้นทุกข์สุขสิ้นมลทินโทษ เพราะพระโปรดโปรยปรายสายสนาน
ให้หน้าชื่นรื่นรสพจมาน เหมือนนิพพานพ้นทุกข์เป็นสุขสบาย
บวชตะบึงถึงตะบันน้ำฉันชื่น ยามดึกดื่นได้สังวรอวยพรถวาย
เหมือนพระจันทร์กรุณาให้ตายาย กับกระต่ายแต้มสว่างอยู่กลางวง
เหมือนวอนเจ้าสาวสวรรค์กระสันสวาท ให้ผุดผาดเพิ่มผลาอานิสงส์
ได้สมบูรณ์พูนเกิดประเสริฐทรง ศีลดำรงร่วมสร้างพุทธางกูร
อันโลกีย์วิสัยที่ในโลก ความสุขโศกสิ้นกายก็หายสูญ
เป็นมนุษย์สุดแต่ขอให้บริบูรณ์ ได้เพิ่มพูนผาสุกสนุกสบาย
ขอบุญพระจะให้อยู่ชมพูทวีป ช่วยชุบชีพชูเชิดให้เฉิดฉาย
ไม่ชื่นเหมือนเพื่อนมนุษย์ก็สุดอาย สู้ไปตายตีนเขาลำเนาเนิน ฯ
๏ โอ้ปีนี้ปีขาล[๑]บันดาลฝัน ที่หมายมั่นเหมือนจะหมางระคางเขิน
ก็คิดเห็นเป็นเคราะห์จำเพาะเผอิญ ให้ห่างเหินโหยหวนรำจวนใจ
จึงแต่งตามความฝันรำพันพิลาป ให้ศิษย์ทราบสุนทราอัชฌาสัย
จะสั่งสาวชาววังบางกอกข้างนอกใน ก็กลัวภัยให้ขยาดพระอาชญา[๒]
จึ่งเอื้อมอ้างนางสวรรค์ตามฝันเห็น ให้อ่านเล่นเป็นเล่ห์เสน่หา
ไม่รักใครในแผ่นดินถิ่นสุธา รักแต่เทพธิดาสุราลัย[๓] ฯ
๏ ได้ครวญคร่ำร่ำเรื่องเป็นเครื่องสูง พอพยุงยกย่องให้ผ่องใส
ทั้งสาวแก่แม่ลูกอ่อนลาวมอญไทย เด็กผู้ใหญ่อย่าเฉลียวว่าเกี้ยวพาน
พระภู่[๔]แต่งแกล้งกล่าวสาวสาวเอ๋ย อย่าถือเลยเคยเจนเหมือนเหลนหลาน

---

๑ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕

๒ จะสั่งใครไปบอกก็กลัวจะทรงทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอาจจะต้องพระราชอาญา เพราะเคยเข็ดขยาดมาแล้ว

๓ หมายถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

๔ พระภิกษุสุนทรภู่

นักเลงกลอนนอนฝันเป็นสันดาน เคยเขียนอ่านอดใจมิใคร่ฟัง
จะฝากดีฝีปากจะฝากรัก ด้วยจวนจักจากถิ่นถวิลหวัง
ไว้อาลัยให้ละห้อยจงคอยฟัง จะร่ำสั่งสิ้นสุดอยุธยา ฯ

รำพึงถึงวัตถุสถานในวัด

๏ โอ้ยามนี้ปีขาล[๑]สังสารวัด เคยโสมนัสในอารามสามวัสสา[๒]
สิ้นกุศลผลบุญการุณา จะจำลาเลยลับไปนับนาน
เคยเดินเล่นเย็นลมเลียบชมรอบ ริมแขวงขอบเขตที่เจดีย์ฐาน
พระปรางค์มีสี่ทิศพิสดาร[๓] โบสถ์วิหารการเปรียญล้วนเขียนทอง
ที่หน้าบันปั้นอย่างเมืองกวางตุ้ง ดูเรืองรุ่งรูปนกผกผยอง
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง ศาลาสองหน้ารอบขอบกำแพง[๔]
สิงโตจีนตีนตัวน่ากลัวกลอก[๕] ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง
ที่ตึกก่อช่อฟ้าใบระกาแดง ริมกำแพงตะพานขวางเคียงข้างคลอง
เป็นพลับพลาพาไลข้างในเสด็จ เดือนสิบเบ็ดเคยประทานงานฉลอง
เล่นโขนหนังฟังปี่พาทย์ระนาดฆ้อง ละครร้องเรื่องแขกฟังแปลกไทย
ประทานรางวัลนั้นไม่ขาดคนดาษดื่น ทั้งวันคืนครื้นครั่นเสียงหวั่นไหว
จะวายเห็นเย็นเยียบเหงาเงียบใจ โอ้อาลัยแลเหลียวเปลี่ยววิญญาณ์ ฯ

๏ เคยอยู่กินถิ่นที่กระฎีก่อ เป็นตึกต่อต่างกำแพงฝากแฝงฝา[๖]
เป็นสองฝ่ายท้ายวัดวิปัสสนา ข้างโบสถ์บาเรียนเรียงเคียงเคียงกัน
เป็นสี่แถวแนวทางเดินหว่างกุฏิ์ มีสระขุดเขื่อนลงพระสงฆ์ฉัน[๗]

---

๑ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕

๒ หมายถึงว่าพระภิกษุสุนทรภู่อยู่วัดเทพธิดาจนถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ นี้ได้ ๓ พรรษา

๓ หมายถึงพระปรางค์ ๔ ทิศ ของโบสถ์ในวัดเทพธิดา ยังเห็นอยู่ในปัจจุบัน

๔ มีศาลาสองหน้าตั้งคร่อมกำแพงล้อมวิหารโบสถ์และการเปรียญ

๕ สิงโตตั้งอยู่หน้าประตูเข้าโบสถ์วิหาร และการเปรียญ ประตูละ ๒ ตัว

๖ กุฎีที่สุนทรภู่อยู่จำพรรษา

๗ ฉบับเขียนเป็น *"มีสระขุดเขื่อนลงพระสรงฉัน"*

ข้างทิศใต้ในจงกรมพรหมจรรย์ มีพระคันธกุฎีที่บำเพ็ง[๑]
ศาลากลางทางเดินแลเพลินจิต ประดับประดิษฐ์ดูดีเป็นที่เก๋ง[๒]
จะเริดร้างห่างแหสุดแลเล็ง ยิ่งพิศเพ่งพาสลดกำสรดทรวง ฯ

๏ หอระฆังดังทำนองหอกลองใหญ่ ทั้งหอไตรแกลทอง[๓]เป็นของหลวง
ปลูกไม้รอบขอบนอกเป็นดอกดวง บ้างโรยร่วงรสรื่นทุกคืนวัน
ชมพู่แลแต่ละต้นมีผลลูก ดูดั่งผูกพวงระย้านึกน่าฉัน
ทรงบาดาลบานดอกรีบออกทัน[๔] เก็บทุกวันเช้าเย็นไม่เว้นวาย ฯ

๏ เห็นทับทิมริมกระฏีดอกยี่โถ สะอื้นโอ้อาลัยจิตใจหาย
เห็นต้นชาหน้ากระไดใจเสียดาย เคยแก้อายหลายครั้งประทังทน
ได้เก็บฉันวันละน้อยอร่อยรส ด้วยยามอดอัตคัดแสนขัดสน
จะซื้อหาชาจีนทรัพย์สินจน จะจากต้นชาให้อาลัยชา ฯ

๏ โอ้ชาตินี้มีกรรมเหลือลำบาก เหมือนนกพรากพลัดรังไร้ฝังฝา
โอ้กระฏีที่จะจากฝากน้ำตา ไว้คอยลาเหล่านักเลงฟังเพลงยาว
เคยเยี่ยมเยือนเพื่อนเก่าเมื่อเราอยู่ มาหาสู่ดูแลทั้งแก่สาว
ยืมหนังสือลือเลื่องถามเรื่องราว โอ้เป็นคราวเคราะห์แล้วจำแคล้วกัน[๕] ฯ

---

๑ ในหนังสือ Bhuddist Art in India, Ceylon and Java ของท่าน J. PH. Vogel มีเชิงอรรถาธิบายไว้ในหน้า ๖๐ ว่า คำว่า "คันธกุฎี" แต่เดิมเป็นกุฏีที่ประทับของพระพุทธเจ้าในเชตวันมหาวิหาร ณ เมืองสาวัตถี ต่อมาใช้เป็นชื่อเรียกโบสถ์หรือวิหาร ที่ประดิษฐานพระปฏิมาของพระพุทธเจ้า แต่ในที่นี้หมายถึงกุฎีที่พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาอยู่ อาจหมายถึงพระวิหารน้อย ๒ หลัง ซึ่งตั้งอยู่บนมุมกำแพงล้อมวิหาร (ใหญ่) ด้านใต้ ก็ได้

๒ เคยมีศาลาเก๋งคร่อมถนนทางเดิน ระหว่างแถวหมู่กุฏีกับโบสถ์วิหารและการเปรียญภายหลังชำรุดจึงย้ายไป ปัจจุบันไม่มี

๓ แกลทอง หมายถึง หน้าต่างเขียนลายรดน้ำทอง?

๔ ต้นไม้เหล่านี้ ปัจจุบันนี้ไม่มีแล้ว

๕ เล่ากันว่า เมื่อสุนทรภู่บวชอยู่วัดเทพธิดา รับอาสาแต่งเพลงยาวของผู้ชายให้ผู้หญิงและรับแต่งเพลงยาวผู้หญิงตอบผู้ชาย

รำพันถึงเครื่องไทยทาน

◎ ฤดูร้อนก่อนเก่าทำข้าวแช่ น่าชมแต่เครื่องกับสำรับฉัน
ช่างทำเป็นเช่นดอกจอกเป็นดอกจันทน์ งามจนชั้นกระชายทำเหมือนจำปา
มะม่วงดิบหยิบดูจึ่งรู้จัก ทำน่ารักรูปสัตว์เหมือนมัจฉา
จะแลลับกลับกลายสุดสายตา เคยไปมามิได้เห็นจะเว้นวาย ฯ

◎ ตรุษสงกรานต์ท่านแต่งเครื่องแป้งสด ระรื่นรสราเชนทร์พุมเสนกระสาย
น้ำกุหลาบอาบอุระแสนสบาย ถึงเคราะห์ร้ายหายหอมให้ตรอมทรวง
เหมือนแสนโง่โอ้เสียแรงแต่งหนังสือ จนมีชื่อลือเลื่องทั้งเมืองหลวง
มามืดเหมือนเดือนแรมไม่แจ่มดวง ต้องเหงาง่วงทรวงเศร้าเปลี่ยวเปล่าใจ
จำจากเพื่อนเหมือนจะพาน้ำตาตก ต้องระหกระเหินหาที่อาศัย
โอ้แสนอายปลายอ้อยเลื่อนลอยไป เจ็บเจ็บใจไม่รู้หายซังตายทน ฯ

◎ ที่อารีมีคุณการุญรัก ได้เห็นพักตร์พบปะปีละหน
เข้าวัสสามาทั่วทุกตัวคน ถวายต้นไม้กระถางต่างต่างกัน
ดูกิ่งใบไม้แซมติดแต้มแต่ง ลูกดอกแฝงแกล้งประดิษฐ์ความคิดขยัน
พุ่มสีผึ้งถึงดีลิ้นจี่จันทน์ ต้นแก้วกรรณิการ์มีสารพัด
ทำรูปพราหมณ์งามพริ้มแย้มยิ้มเยื้อน กินนรเหมือนนางกินนรแขนอ่อนหยัด
ดูนางนั่งปลั่งเปล่งดูเคร่งครัด หน้าเหมือนผัดผ่องผิวกรีดนิ้วนาง
รูปนกหกผกผินกินลูกไม้ บ้างจับไซ้ขนพลิกพลิ้วปีกหาง
นกยางเจ่าเซาจกเหมือนนกยาง รูปเสือกวางกบกระต่ายมีหลายพรรณ
ทำแปลกแปลกแขกฝาหรั่งทั้งเจ้าเงาะ หน้าหัวเราะรูปร่างคิ้วคางขัน
สุกรแกะแพะโผนเผ่นโดนกัน ล้วนรูปปั้นต่างต่างเหมือนอย่างเป็น
จะแลลับนับปีครั้งนี้หนอ ที่ชอบพอเพื่อนสำราญจะนานเห็น
ด้วยโศกสุมรุมร้อนไม่หย่อนเย็น จงอยู่เป็นสุขสุขทุกทุกคน
ขอแบ่งบุญสุนทรถาวรสวัสดิ์ ให้บริบูรณ์พูนสมบัติพิพัฒน์ผล
เกิดกองทองกองนากอย่ายากจน เจริญพ้นภัยพาลสำราญเริง ฯ

๏โอ้สงสารหลานสาวเหล่าข้าหลวง เคยมาลวงหลงเชื่อจนเหลือเหลิง
ไม่รู้เท่าเจ้าทั้งนั้นเสียชั้นเชิง เชิญบันเทิงเถิดนะหลานปากหวานดี
ได้ฉันลมชมลิ้นเสียสิ้นแล้ว ล้วนหลานแก้วหลอกน้ำต้องล่ำหนี
จะนับเดือนเลื่อนลับไปนับปี อยู่จงดีได้เป็นหม่อมให้พร้อมเพรียง[๑] ฯ
๏โอ้เดือนอ้ายไม่ขาดกระจาดหลวง ใส่เรือพ่วงพวกแห่เซ็งแซ่เสียง
อีกทึกครึกโครมคบโคมเคียง เรือรายเรียงร้องขับตีทับโทน
บ้างเขียนหน้าทาดำยืนรำเต้น ลางลำเล่นงิ้วหนังมีทั้งโขน
พวกขี้เมาเหล่าประสกตลกโลน ร้องโย้นโหยนโย้นฉับรับชาตรี
ล้วนเรือใหญ่ใส่กระจาดย่ามบาตรพร้อม ของคุณหม่อมจอมมารดาเจ้าภาษี[๒]
ทั้งขุนนางต่างมาด้วยบารมี ปี่พาทย์ตีเต้นรำทุกลำเรือ
ของขนมส้มสูกทั้งลูกไม้ หมูเป็ดไก่กุ้งแห้งแตงมะเขือ
พร้าวอ่อนด้วยกล้วยอ้อยนับร้อยเครือ จนล้นเหลือเกลือปลาร้าสารพัน
แล้วเราได้ไตรดีแพรสีแสด สบงแปดคืบจัดเป็นสัตตขันธ์
โอ้แต่นี้มิได้เห็นเหมือนเช่นนั้น นับคืนวันปีเดือนจะเลื่อนลอย
เหลืออาลัยใจเอ๋ยจะเลยลับ เหลืออาภัพพูดยากเหมือนปากหอย
ให้เขินขวยด้วยว่าวาสนาน้อย ต้องหน้าจ๋อยน้อยหน้าระอาอาย
ออกวัสสาผ้าสบงกระทงเข้า พระองค์เจ้าจบพระหัตถ์จัดถวาย
ไม่แหงนเงยเลยกลัวเจ้าขรัวนาย สำรวมกายก้มหน้าเกรงบารมี
สวดมนต์จบหลบออกข้างนอกเล่า ปะแต่เหล่าสาวแซ่ห่มแพรสี
สู้หลับตามาจนสุดถึงกุฎี เหมือนไม่มีตาตัวด้วยกลัวตาย ฯ
๏ ตั้งแต่นี้มิได้หลบไม่พบแล้ว จงผ่องแผ้วพักตร์เหมือนดั่งเดือนหงาย
จะเงียบเหงาเช้าเย็นจะเว้นวาย โอ้ใจหายหมายมาดเคลื่อนคลาดคลา

---

๑ หมายถึงหลอกให้แต่งเพลงยาว หรือหลอกแอบอ้างรับสั่ง?

๒ คงหมายถึง เจ้าจอมมารดาบาง ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพและพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ

เหมือนใบศรีมีงานท่านสนอม เจิมแป้งหอมน้ำมันจันทน์ให้หรรษา
พอเสร็จการท่านเอาลงทิ้งคงคา ต้องลอยมาลอยไปเป็นใบตอง
เหมือนตัวเราเล่าก็พลอยเลื่อนลอยลับ มิได้รับไทยทานดูงานฉลอง
โอ้ทองหยิบลิบลอยทั้งฝอยทอง มิได้ครองไตรแพรเหมือนแต่เดิม ฯ
๏ พระสิงหะพระอภัย[๑]พระทัยจืด ไม่ยาวยืดยกยอชะลอเฉลิม
เมื่อกระนั้นจันทน์และกระแจะเจิม ได้พูนเพิ่มเหิมฮึกอยู่ตึกราม
ครั้นเหินห่างร้างเริดก็เกิดทุกข์ ไพรีรุกบุกเบียนเป็นเสี้ยนหนาม
สู้ต่ำต้อยน้อยตัวเกรงกลัวความ ด้วยเป็นยามยากจนจำทนทาน ฯ
๏ ขอเดชะพระสยมบรมนาถ เจ้าไกรลาศโลกามหาสถาน
ทรงงัวเผือกเงือกหงอนสังวรสังวาล ถือพัดตาลตาไฟประลัยกัลป์
ประกาศิตอิทธิเวทวิเศษประเสริฐ ให้ตายเกิดสิ้นสุดมนุษย์สวรรค์
ตรัสอย่างไรไปเป็นเหมือนเช่นนั้น พระโปรดฉันเชิญช่วยอำนวยพร
เผื่อว่าจักรักใคร่ที่ไหนมั่ง ให้สมหวังดังจำนงประสงค์สมร
ทรงเวทมนตร์ดลประสิทธิ์ฤทธิรอน เจริญพรภิญโญเดโชชัย
ที่หวังชื่นกลืนกลั้นกระสันสวาท อย่าแคล้วคลาดเคลือบแคลงแหนงไฉน
มิตรจิตขอให้มิตรใจไป ที่มืดไม่เห็นห้องช่วยส่องเทียน ฯ
๏ ขอเดชะพระนารายณ์อยู่สายสมุทร พระโพกภุชงค์เฉลิมเสริมพระเศียร
มังกรกอดสอดประสานสังวาลเวียน สถิตเสถียรแท่นมหาวาสุกรี
ทรงจักรสังข์ทั้งคทาเทพาวุธ เหยียบบ่าครุฑเที่ยวทวาทศราศี
ขอมหาอานุภาพปราบไพรี อย่าให้มีมารขวางระคางระคาย
ที่คนคิดริษยานินทาโทษ พระเปลื้องโปรดปราบประยูรให้สูญหาย
ศัตรูเงียบเรียบร้อยจะลอยชาย ไปเชยสายสุดสวาทไม่ขาดวัน ฯ
๏ ขอเดชะพระมหาวายุพัด พิมานอัศวราชเผ่นผาดผัน
ทรงสีเหลืองเครื่องไฟประลัยกัลป์ กุมพระขรรค์กรดกระหวัดพัดโพยม

---

๑ พระสิงหไตรภพ และพระอภัยมณี ดูเชิงอรรถ ๕ หน้า ๒๗๑ ข้างต้น

ขอเดชาวายุเวกจะเสกเวท พอหลับเนตรพริบหนึ่งไปถึงโฉม
จะสอพลอฉอเลาะปะเหลาะประโลม เหมือนกินโสมโศกสร่างสว่างทรวง
สุมามาลย์บานแบ่งแมลงภู่ ขอสิงสู่สมสงวนไม่ควรหวง
จะเหือดสิ้นกลิ่นอายเสียดายดวง จะหล่นร่วงโรยรสต้องอดออม ฯ

๏โอ้อกเอ๋ยเชยอื่นไม่ชื่นแช่ม เชยที่แย้มยิ้มพรายไม่หายหอม
แต่หัสนัยน์ตรัยตรึงส์ท่านถึงจอม ยังแปลงปลอมเปลื้องปลิดไพจิตรา
ได้บุตรีที่รักยักษ์อสูร สืบประยูรอยู่ถึงดาวดึงสา
เราเป็นมนุษย์สุดรักต้องลักพา เหมือนอินทราตรึงส์ตรัยเป็นไรมี ฯ

รำพึงฝัน

๏ อย่าประมาทชาติหมู่แมงภู่ผึ้ง ประสงค์ซึ่งเสน่หาสร้อยสาหรี
ดูดอกไม้ในจังหวัดปัฐพี ดวงใดดีมีกลิ่นรวยรินรส
พอบานกลีบรีบถึงลงคลึงเคล้า ฟุบแฝงเฝ้าเฟ้นฟอนเกสรสด
สัจจังจริงมิ่งขวัญอย่ารันทด ถ้ากลิ่นใกล้ได้รสเหลืออดออม
อันโกสุมพุ่มพวงดอกดวงนี้ สร้อยสาหรีรำเพยระเหยหอม
ภมรมาดปรารถนาจึงมาตอม ต้องอดออมอกตรมระทมทวี
แม้นรับรักหักว่าเมตตาตอบ เมื่อผิดชอบฝ่ายหน้าจะพาหนี
เหมือนอิเหนาเขาก็รู้ไม่สู้ดี แต่เพียงพี่นี้ก็ได้ด้วยง่ายดาย
อย่าหลบหลู่ดูถูกแต่ลูกยักษ์ เขายังลักไปเสียได้ดังใจหมาย
เหมือนตัวพี่นี้ก็ลือว่าชื่อชาย รู้จักฝ่ายฟ้าดินชินชำนาญ
ถึงนัทีสีขเรศขอบเขตแขวง ป้อมกำแพงแหล่งล้อมพร้อมทหาร
เดชะฤทธิ์วิทยาปรีชาชาญ ช่วยบันดาลได้สมอารมณ์ปอง ฯ

๏ จริงจริงนะจะไปอุ้มเนื้อนุ่มน่วม ลงนั่งร่วมเรือกลพยนต์ผยอง
อยู่ท้ายพระจะได้เรียงเคียงประคอง ครรไลล่องลอยชเลเหมือนเภตรา
พอลมดีพี่จะให้ใช้ใบแล่น ไปตามแผนที่ประเทศเพศภาษา
แสนสบายสายสมุทรสุดสายตา เห็นแต่ฟ้าน้ำเขียวเปล่าเปลี่ยวทรวง

ในสายชลวนลึกโครมครึกคลื่น สุดจะฝืนฝ่าชเลหลวง[๑]
เห็นฝูงปลานาคินสิ้นทั้งปวง เกิดในห้วงห้องมหาคงคาเค็ม
แขกฝาหรั่งมังค่าพวกพาณิช สังเกตทิศถิ่นทางต้องวางเข็ม
เข้าประเทศเขตแดนเลียบแล่นเล็ม เขาไปเต็มตามทางกลางนที
ถ้าแม้นว่าปลาวาฬผุดผ่านหน้า เรือไม่กล้าใกล้เคียงหลีกเลี่ยงหนี
แนวชลาน่าชมน้ำลมดี[๒] ดูเร็วรี่เรือเรื่อยไม่เหนื่อยแรง
เย็นระรื่นคลื่นเรียบเงียบสงบ มหรณพลิบเนตรในเขตแขวง
แม้นควันคลุ้มกลุ่มกลมเป็นลมแดง เป็นสายแสงเสียงลั่นสนั่นดัง
บัดเดี๋ยวคลื่นครื้นครึกสะทึกโถม ขึ้นสาดโทรมดาดฟ้าคงคาขัง
เสียงฮือฮืออื้ออึงตูมตึงตัง ด้วยกำลังลมกล้าสลาตัน ฯ

๏แต่เรือเราเบาฟ่องถึงต้องคลื่น ก็ฝ่าฝืนฟูสบายแล่นผายผัน
แม่เห็นคลื่นครื้นเครงจะเกรงครัน จะรับขวัญอุ้มน้องประคองเคียง
จะเขียนธงลงยันต์ปักกันคลื่น ให้หายรื่นราบเรียบเงียบเซียบเสียง
จะแย้มสรวลชวนนั่งที่ตั่งเตียง ให้เอนเอียงแอบอุ่นละมุนทรวง
จะแสนชื่นรื่นรสแป้งสดหอม เห็นจะยอมหย่อนตามไม่ห้ามหวง
เหมือนได้แก้วแววฟ้าจินดาดวง ไว้แนบทรวงสมคะเนทุกเวลา ฯ

๏ออกลึกซึ้งถึงที่ชื่อสะดือสมุทร เห็นน้ำสุดสูงฟูมดั่งภูมผา
ดูพลุ่งพลุ่งวุ้งวงหว่างคงคา สูดนาวาเวียนวนไม่พ้นไป
เรือลูกค้าพาณิชไม่ชิดเฉียด แล่นก้าวเสียดหลีกลำตามน้ำไหล
แลชเลเภตราบ้างมาไป เห็นไรไรริ้วริ้วเท่านิ้วมือ
แม้นพรายน้ำทำฤทธิ์นิมิตรูป สว่างวูบวงแดงดั่งแสงกระสือ
ต้องสุมไฟใส่ประโคมให้โหมฮือ พัดกระพือเผาหนังแก้รังควาน ฯ

---

๑ ในต้นฉบับน่าจะขาดไปคำหนึ่ง อาจเป็น "สุดจะฝืนคลื่นฝ่าชเลหลวง" หรือคำอื่นก็ได้

ดูภาคผนวกท้ายเล่ม

๒ *ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น "แนวชลาน่าชมแม้นลมดี"*

๏ แต่ตัวพี่มีอุบายแก้พรายผุด　　เสกเพลิงชุดเช่นกับไฟประลัยผลาญ
ทิ้งพรายน้ำทำลายวอดวายปราณ　　มิให้พานพักตร์น้องอย่าหมองมัว
ดูปลาใหญ่ในสมุทรผุดพ่นน้ำ　　มืดเหมือนคล้ำคลุ้มบดสลดสลัว
พุ่งทะลึ่งถึงฟ้าดูน่ากลัว　　แต่ละตัวตละโขดนับโยชน์ยาว
จะหยอกเย้าเฝ้ายั่วให้หัวเราะ　　ชวนชมเกาะกะเปาะกลมชื่อนมสาว
สาคเรศเขตแคว้นทุกแดนดาว　　ดูเรือชาวเมืองใช้ใบไปมา
เรือสลัดตัดระกำร้อยลำหวาย　　ทำเรือค่ายรายแล่นล้วนแน่นหนา
น้าวกระเชียงเสียงเฮสุเรสุรา　　ใส่เสื้อผ้าโพกนั้นลงยันต์ร้าย
เหมือนเรือเปล่าเสากระโดงลดลงซ่อน　　ปลอมเรือจรจับบรรดาลูกค้าขาย
ตัวคนได้ไม่ล้างให้วางวาย　　เจาะตีนหวายร้อยส้นทุกคนไป ฯ
๏ โดยหากว่าถ้าไปปะเรือสลัด　　ศรีสวัสดิ์แพรว[๑]จะพรั่นประหวั่นไหว
จะอุ้มวางกลางตักสะพักไว้　　โบกธงชัยให้จังงังกำบังตา
แล้วจะใช้ใบเยื้องไปเมืองเทศ　　ชมประเภทพวกแขกแปลกภาษา
ทั้งหนุ่มสาวเกล้ามวยสวยโสภา　　แต่งกายาอย่างพราหมณ์งามงามดี
ล้วนนุ่งห่มโขมพัสตร์ถือสัจศีล　　ใส่เพชรนิลแนมประดับสลับสี
แลพิลึกตึกตั้งล้วนมั่งมี　　ชาวบุรีขี่รถบทจร ฯ
๏ จะเชิญแก้วแววเนตรขึ้นเขตแคว้น　　จัดซื้อแหวนเพชรรัตน์ประภัสสร
ให้สร่างทรวงดวงสุดาสถาวร　　สว่างร้อนรับขวัญทุกวันคืน
จะระวังนั่งประคองเคียงน้องน้อย　　ให้ใช้สอยสารพัดไม่ขัดขืน
กลืนไว้ได้ในอุระก็จะกลืน　　ให้แช่มชื่นชมชเลทุกเวลา ฯ
๏ แล้วจะชวนนวลละอองตระกองอุ้ม　　ให้ชมเพลินเนินมะงุมมะงาหรา
ไปเกาะที่อิเหนาชาวชวา　　วงศ์อสัญแดหวาน่าหัวเราะ
จมูกโด่งโง้งงุ้มทั้งหนุ่มสาว[๒]　　ไม่เหมือนกล่าวราวเรื่องหูเหืองเจาะ

---

๑ *ฉบับเขียนเป็น "ศรีสวัสดิ์แววจะพรั่นประหวั่นไหว"*

๒ รูปร่างดังนี้ คงพรรณนาตามที่เห็นรูปตัวหนังชวา

ไม่เพริศพริ้งหญิงชายคล้ายคล้ายเงาะ ไม่มีเหมาะหมดจดไม่งดงาม
ไม่แง่งอนอ้อนแอ้นแขนไม่อ่อน ไม่เหมือนสมรเสมอภาษาสยาม[๑]
รูปก็งามนามก็เพราะเสนาะนาม จะพาข้ามเข้าละเมาะเกาะมาลากา
เดิมของแขกแตกฝาหรั่งไปตั้งตึก แลพิลึกครึกครื้นขายปืนผา
เมื่อครั้งนั้นปันหยีอุ้มวียะดา ชี้ชมสัตว์มัจฉาในสาคร ฯ
๏ แม้นเหมือนหมายสายสุดใจไปด้วยพี่ จะช่วยชี้ชมตลิ่งเหล่าสิงขร
ประคองเคียงเอียงเอกเขนกนอน ร้องละครอิเหนาเข้ามาลากา
แล้วจะใช้ใบบากออกจากฝั่ง ไปชมละเมาะเกาะวังกัลพังหา
เกิดในน้ำดำนิลดังศิลา เหมือนรุกขาขึ้นสล้างหว่างคีริน
ชเลรอบขอบเขาเป็นเงาง้ำ เวลาน้ำขึ้นกระเพื่อมถึงเงื้อมหิน
เห็นหุบห้องปล่องชลาฝูงนาคิน ขึ้นมากินเกยนอนชะอ้อนเนิน
ภูเขานั้นวันหนึ่งแล่นจึ่งรอบ เป็นเขตขอบเทพเจ้าจอมเขาเขิน
จะชื่นชวนนวลละอองประคองเดิน เลียบเหลี่ยมเนินเพลินชมพนมนิล
จริงนะจ๊ะจะเก็บทั้งกัลพังหา เม็ดมุกดาคลื่นสาดกลางหาดหิน
เบี้ยอีแก้[๒]แลรอบขอบคีริน ระรื่นกลิ่นไม้หอมมีพร้อมเพรียง
สะพรั่งต้นผลดอกออกไม่ขาด ศิลาลาดลดหลั่นชั้นเฉลียง
จะค่อยเลียบเหยียบย่องประคองเคียง เป็นพี่เลี้ยงเพียงพี่ร่วมชีวา
จำปาดะองุ่นหอมกรุ่นกลิ่น ก้าแฝ่ฝิ่นสินธุต้นบุหงา
ด้วยเกาะนี้ที่ทำเลเทวดา แต่นกกาก็มิได้ไปใกล้กราย ฯ
๏ แล้วจะใช้ใบไปดูเมืองสุหรัด[๓] ท่าคลื่นซัดซึ้งวนชลสาย
ตั้งตึกรามตามตลิ่งแขกหญิงชาย แต้มผ้าลายกะลาสีพวกตีพิมพ์

---

๑ ไม่เหมือนสมรเสมอหน้าภาษาสยาม?

๒ เบี้ยอีแก้ มีประดับซุ้มหน้าต่างโบสถ์ วิหาร และพระปรางค์ในวัดเทพธิดา

๓ เมืองสุหรัด ในที่นี้หมายถึงเมืองสุราษฎร์ ปากแม่น้ำตาปี (Tapti) แถวฝั่งมลบาร์ตอนบนเหนือบอมเบย์

พื้นม่วงตองทองซ้ำย่ำมะหวาด ฉีกวิลาศลายลำยองเขียนทองจิ้ม
ทำที่อยู่ดูพิลึกล้วนตึกทิม เรียบเรียงริมฝั่งสมุทรแลสุดตา
จะตามใจให้เพลินเจริญเนตร ชมประเภทพราหมณ์แขกแปลกภาษา
ได้แย้มสรวลชวนใช้ใบลีลา ไปมังกล่า[๑]ฝาหรั่งระวังตระเวน
กำปั่นไฟใหญ่น้อยออกลอยเที่ยว ตลบเลี้ยวแลวิ่งดั่งจิ้งเหลน
ถ้วนเดือนหนึ่งจึงจะผลัดพวกหัศเกน เวียนตระเวนไปมาทั้งตาปี ฯ
๏เมืองมังกล่าฝาหรั่งอยู่ทั้งแขก พวกเจ๊กแทรกแปลกหน้าทำภาษี
แลพิลึกตึกรามงามงามดี ตึกเศรษฐีมีทรัพย์ประดับประดา
ดูวาววแวววแก้วกระหนกกระจกกระจ่าง ประตูหน้าต่างติดเครื่องรอบเฝืองฝา
ล้วนขายเพชรเจ็ดสีมีราคา วางไว้หน้าตึกร้านใส่จานราย
แล้วตัวไปไม่นั่งระวังของ คนซื้อร้องเรียกหาจึ่งมาขาย
ด้วยไม่มีตีโบยขโมยขมาย ทั้งหญิงชายเช้าค่ำเขาสำราญ
นอกกำแพงแขวงเขตประเทศถิ่น เป็นสวนอินทผาลัมทำน้ำหวาน
รองอ่างไว้ใช้ทำแทนน้ำตาล ต้องแต่งงานขันหมากเหลือหลากจริง
ถึงขวบปีมีจั่นทำขวัญต้น แต่งเหมือนคนขอสู่นางผู้หญิง
แม้นถึงปีมีลูกใครปลูกทิ้ง ไม่ออกจริงจั่นหล่นลำต้นตาย
บ้านตลาดกวาดเลี่ยนเตียนตะล่ง ถึงของหลงลืมไว้ก็ไม่หาย
ไปชมเล่นเช่นฉันว่าประสาสบาย บ้านเมืองรายหลายประเทศต่างเพศพันธุ์ ฯ
๏ จะพาไปให้สร้างทางกุศล ขึ้นสิงหล[๒]เห็นจะได้ไปสวรรค์
ไหว้เจดีย์ที่ทำเลเวฬุวัน พระรากขวัญอันเป็นยิ่งเขาสิงคุตร์ ฯ
๏คิดจะใช้ใบข้ามไปตามเข็ม เขียนมาเต็มเล่มแล้วจะสิ้นสมุด
เหมือนหมายทางต่างทวีปเรือรีบรุด พอสิ้นสุดสายมหาอารณพ
เหมือนเรื่องรักจักประเวศประเทศถิ่น มิทันสิ้นสุดคำก็จำจบ
แม้นขืนเคืองเปลื้องปลิดไม่คิดคบ จะเศร้าซบโศกสะอื้นทุกคืนวัน

---

๑ หมายถึงเบงคอล (Bengal)

๒ เกาะลังกา ที่ตั้งประเทศลังกา

เหมือนยักษีที่สิงขรต้องศรกก[๑] ปักตรึงอกอานุภาพซ้ำสาปสรร
อยู่นพบุรี[๒]ที่ตรงหว่างเขานางประจัน เสียงไก่ขันขึ้นนนทรีคอยตีซ้ำ
แสนวิตกอกพระยาอุณาราช สุดหมายมาดไม่มีที่อุปถัมภ์
ศรสะเทือนเหมือนอุระจะระยำ ต้องตีซ้ำช้ำในฤทัยระทม ฯ
๏ ถึงกระไรได้อุตส่าห์อาสาสมัคร ขอเห็นรักสักเท่าซีกกระผีกผม
พอชื่นใจได้สว่างสร่างอารมณ์ เหมือนนิยมสมคะเนเถิดเทวัญ
ถวิลหวังสังวาสสวาทแสวง ให้แจ่มแจ้งแต่งตามเรื่องความฝัน
ฝากฝีปากฝากคำที่สำคัญ ชื่อรำพันพิลาปล้ำกาพย์กลอน
เปรียบเหมือนกับขับกล่อมสนอมเสน่ห์ สำเนียงเห่เทวัญริมบรรจถรณ์
เสวยสวัสดิ์วัฒนาสถาวร วานฟังกลอนกลอยแก่[๓]เถิดแม่เอย ฯ

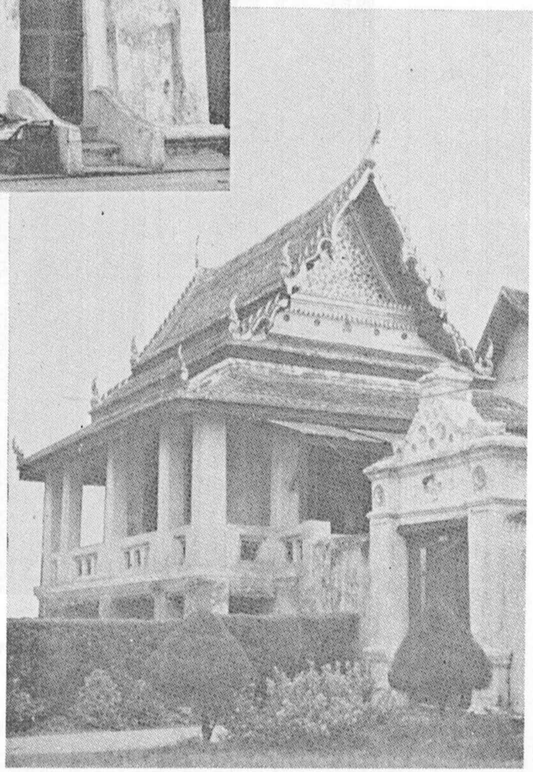
๑ หมายถึง นิทานเรื่องท้าวกกขนาก

๒ หมายถึง เมืองลพบุรี

๓ หมายถึง เวลาที่แต่งนี้ พระภิกษุสุนทรภู่ มีอายุ ๕๖ ปี

หอระฆังดังทำนองหอกลองใหญ่
ทั้งหอไตรแกลทองเป็นของหลวง

ปลูกไม้รอบขอบนอกเป็นดอกดวง
บ้างโรยร่วงรสรื่นทุกคืนวัน

รูปทวารบาลหญิง ลายรดน้ำทอง
(ซ่อมเขียนใหม่)
บานประตูพระวิหาร วัดเทพธิดาราม พระนคร

นิราศพระประธม

นิราศพระประธม[๑]

๏ ถวิลวันจันทร์ทิวาขึ้นห้าค่ำ[๒]

ลงนาวาคลาเคลื่อนออกเลื่อนลำ พอเสียงย่ำยามสองกลองประโคม[๓]
น้ำค้างย้อยพรอยพรมเป็นลมว่าว อนาถหนาวนึกเคยได้เชยโฉม
มาลับเหมือนเดือนดับพยับโพยม ยิ่งทุกข์โทมนัสในใจรัญจวน
โอ้หน้าหนาวคราวนี้เป็นที่สุด ไม่มีนุชแนบชมเมื่อลมหวน[๔]
พี่เห็นนางห่างเหยังเรรวน มิได้ชวนเจ้าไปชมประธมประโทน ฯ
๏ ที่ปลูกรักจักได้ชื่นทุกคืนค่ำ ก็เตี้ยต่ำตายฝอยกรองกร่อยโกร๋น
ที่ชื่นเชยเคยรักเหมือนหลักประโคน ก็หักโค่นขาดสูญประยูรวงศ์

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า สุนทรภู่แต่งนิราศเรื่องนี้ในระหว่างที่อยู่ในอุปการะของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์) และกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

ธนิต อยู่โพธิ์ และฉันท์ ขำวิไล สันนิษฐานระยะเวลาที่แต่งว่าประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๕ หลังจากที่สุนทรภู่ลาสิกขาบทแล้ว

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ก่อนลาสิกขาบท

๒ วันจันทร์ขึ้นห้าค่ำ นี้เข้าใจว่า วันจันทร์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลานั้นท่านสุนทรภู่มีอายุ ๕๖ ปี

๓ ออกเรือเวลา ๖ ทุ่ม เข้าใจว่าจากท่าพระราชวังเดิม ธนบุรี

๔ ฉบับที่เคยพิมพ์กันมา ว่า "จะจากนุชแนบข้างไปห่างหวน
นิราศร้างห่างเหให้เรรวน"

ยังเหลือแต่แม่ศรีสาคร[๑]อยู่ ไปสิงสู่เสน่หานางสาหงส์[๒]
จะเชิญเจ้าเท่าไรก็ไม่ลง ให้คนทรงเสียใจมิได้เชย ฯ
๏วัดระฆังตั้งแต่เสร็จสำเร็จศพ[๓] ไม่พานพบภัคินีเจ้าพี่เอ๋ย
โอ้แลเหลียวเปลี่ยวใจกระไรเลย มาชวดเชยโฉมหอมถนอมนวล
จนนาวาคลาคล่องเข้าคลองกว้าง ตำบลบางกอกน้อยละห้อยหวน
ตลาดแพแลตลอดเขาทอดพวน แลแต่ล้วนเรือตลาดไม่ขาดคราว
ทุกเรือแพแลลับระงับเงียบ ยิ่งเย็นเยียบยามดึกให้นึกหนาว
ในอากาศกลาดเกลื่อนด้วยเดือนดาว เป็นลมว่าวเฉื่อยฉิวหวิวหวัวใจ
โอ้บางกอกกอกเลือดให้เหือดโรค แต่ความโศกนี้จะกอกออกที่ไหน
แม้นได้แก้วแววตามายาใจ แล้วก็ไม่พักกอกดอกจริงจริง ฯ
๏ดูวังหลังยังไม่ลืมที่ปลื้มจิต เคยมีมิตรมากมายทั้งชายหญิง
มายามดึกนึกถึงที่พึ่งพิง อนาถนิ่งน้อยหน้าน้ำตานอง ฯ
๏บางหว้าน้อยน้อยจิตด้วยพิสมัย น้อยหรือใจจืดจางให้หมางหมอง
หมายว่ารักจักได้พึ่งเหมือนหนึ่งน้อง เห็นเจ้าของขายหน้าทั้งตาปี ฯ
๏ถึงวัดทอง[๔] หมองเศร้าให้เหงาเงียบ เย็นยะเยียบหย่อมหญ้าป่าช้าผี
สงสารฉิมนิ่ม[๕] น้องสองนารี มาปลงที่เมรุทองทั้งสองคน
ขอบุญญาอานิสงส์จำนงสนอง ช่วยส่งสองศรีสวัสดิ์ไปปฏิสนธิ์
ศิวาลัยไตรภพจบสกล ประจวบจนได้พบประสบกัน

---

๑ แม่ศรีสาคร เป็นแม่ม่ายสาว ผิวขาว ดูต่อไป

๒ ท่านสุนทรภู่นำเอาชื่อสาหงส์นี้ ไปเป็นตัวละครชื่อ ศรีสาหงส์ ในเรื่องอภัยณุราช และเข้าใจว่าจะสมมติให้เป็นตัวนางผีเสื้อสมุทร ในเรื่องพระอภัยมณีด้วย

๓ หมายถึงงานพระศพเจ้าครอกข้างใน ทองอยู่ พระอัครชายา ในกรมพระราชวังหลัง เมื่อปีวอก อัฐศก พ.ศ. ๒๓๗๙

๔ วัดสุวรรณาราม

๕ ฉิมและนิ่ม ๒ คนนี้ เป็นน้องสาวท่านสุนทรภู่ แต่ต่างบิดากัน ทั้งสองคนเป็นแม่นมพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง

ทั้งแก้วเนตรเกสรามณฑาทิพย์ จงลอยลิบลุล่วงถึงสรวงสวรรค์
จะเกิดไหนได้อยู่คู่ชีวัน อย่ามีอันตรายเป็นเหมือนเช่นนี้ ฯ
๏ วัดปะขาว[๑]ขาวเหลือเชื่อไม่ได้ ด้วยดวงใจเจ้ามันคล้ำดำมิดหมี
แม่หม้ายสาวขาวโศกโฉลกมี เหมือนแม่ศรีสาคร[๒]ฉะอ้อนเอว
โอ้เคราะห์กรรมจำคลาดนิราศร้าง เพราะขัดขวางความในเหมือนไขว่เฉลว
ทั้งเกลียดลิ้นนินทาพาลาเลว เหมือนควันเปลวปลิวต้องให้หมองมอม
เสียดายแต่แม่ศรีเจ้าพี่เอ๋ย จะชวดเชยชวดชิดสนิทสนอม[๓]
เหมือนดอกไม้ไกลแดนเพราะแตนตอม ใครแปลงปลอมปลิดสอยมันต่อยตาย ฯ
๏ บางบำหรุเหมือนบำรุบำรุงรัก จะพึ่งพักพิศวาสเหมือนมาดหมาย
ไม่เหมือนนึกตรึกตรองเพราะสองราย เห็นฝักฝ่ายเฟือนลงด้วยทรงโลม ฯ
๏ พอสิ้นแพแลล้วนสวนสงัด พยุพัดฮือฮือกระพือโหม
ยิ่งดึกดาววาววามดังตามโคม น้ำค้างโซมแสนหวานให้เปล่าใจ ฯ
๏ บางขุนนนท์ต้นลำภูดูหิ่งห้อย เหมือนเพชรพร้อยพรอยพร่างสว่างไสว
จังหรีดร้องซ้องเสียงเรียงเรไร จะแลไหนเงียบเหงาทุกเหย้าเรือน ฯ
๏ บางระมาดมาดหมายสายสวาท ว่าสมมาดเหมือนใจแล้วไม่เหมือน
แสนสวาทมาดหมายมาหลายเดือน มีแต่เคลื่อนแคล้วคลาดประหลาด[๔]ใจ ฯ
๏ วัดไก่เตี้ยไม่เห็นไก่เห็นไทรต่ำ กอระกำแกมสละขึ้นไสว
หอมระกำก็ยิ่งช้ำระกำใจ ระกำไม่เหมือนระกำที่ช้ำทรวง ฯ

---

๑ วัดชีปะขาว คือ วัดศรีสุดาราม

๒ เข้าใจว่าหญิงชื่อศรีสาครนี้ ท่านสุนทรภู่เอาไปสมมติเป็นนางมัจฉาแม่ของสุดสาคร ในเรื่องพระอภัยมณี

๓ บางฉบับว่า "จะชวดเชยชวดชมภิรมย์ถนอม"

๔ ฉบับพิมพ์กันมาแต่ก่อนว่า "มิคลาเคลื่อนแคล้วคลาดประหลาดใจ"

๏ ถึงสวนหลวง [๑]หวงห้ามเหมือนความรัก เหลือ [๒] ที่จักจับต้องเป็นของหลวง
แต่รวยรินกลิ่นผกาบุปผาพวง ระรื่นร่วงเรณูพู่ขจร
โอ้ไม้ต้นคนเฝ้าแต่เสาวรส ยังปรากฏกลิ่นกล่อมหอมเกสร
แต่โกสุมภุมรินมาบินวอน ไม่ดับร้อนร่วงกลิ่นให้ดิ้นโดย
ดึกกำดัดสัตว์อื่นไม่ตื่นหมด แต่นกกดร้องเร้ากระเหว่าโหวย
ระรวยรินกลิ่นโศกมาโบกโบย โอ้โศกโรยเหมือนพี่ร้างมาทางจร [๓] ฯ
๏ถึงบางขวางปางก่อนว่ามอญขวาง เดี๋ยวนี้นางไทยลาวแก่สาวสอน
ทำยกย่างขวางแขวนแสนแสงอน [๔] ถึงนางมอญก็ไม่ขวางเหมือนนางไทย ฯ
๏วัดพิกุลฉุนกลิ่นระรินรื่น โอ้หอมชื่นเช่นกับรสแป้งสดใส
เหมือนพิกุลอุ่นทรวงพวงมาลัย ที่เคยใส่หัตถ์หอมถนอมนวล
โอ้ยามนี้มิได้เชยเหมือนเคยชื่น มาหอมรื่นแต่ดอกไม้ที่ในสวน
พระพายโชยโรยรินกลิ่นลำดวน เหมือนจะชวนชื่นใจเมื่อไกลเชย ฯ
๏บางสนามนึกขามแต่หนามเสี้ยน หนามทุเรียนรักฉีกอีกเจ้าเอ๋ย
ที่กีดขวางทางความแต่หนามเตย ไม่น่าเชยน่าชังล้วนรังแตน ฯ
๏ถึงสวนแดนแสนเสียดายสายสวาท มาสิ้นชาติชนมโลกให้โศกแสน
ไปสวรรค์ชั้นบนคนละแดน ไม่ร่วมแผ่นภพโลกยิ่งโศกใจ ฯ
๏ถึงวัดเกดเจตนาแต่การะเกด ไม่สมเจตนาน่าน้ำตาไหล
เคยสบเนตรเกษน้อยกลอยฤทัย [๕] มาจำไกลกลีนกลั้นที่รัญจวน
น้ำค้างพรมลมชายระบายโลก หอมดอกโศกเศร้าสร้อยละห้อยหวน
เหมือนโศกร้างห่างเหเสน่ห์นวล มาถึงสวนโศกช้ำระกำทรวง

---

๑ ในโคลงนิราศสุพรรณของท่านสุนทรภู่ว่าเมื่อท่านยังเยาว์ ได้เคยตามเสด็จกรมพระราชวังหลัง มาประพาสสวนหลวงแห่งนี้

๒ บางฉบับเป็น "เหลือจักหักจับต้องเป็นของหลวง"

๓ ฉบับพิมพ์กันมาแต่ก่อนว่า "โอ้โศกโรยแรมร้างมาห่างจร"

๔ บางฉบับว่า "เดี๋ยวนี้นางไทยลาวสาวสลอน ทำยศอย่างขวางแขนแสนแสงอน"

๕ หญิงชื่อ เกษ การะเกด หรือ เกสรานี้ ท่านสุนทรภู่คงรักเขาข้างเดียวและเวลาที่รำพันถึงนี้ เธอตายเสียแล้ว (ดูความในหน้า ๒๕๕ ด้วย)

เห็นรักน้ำคร่ำคร่าไม่น่ารัก จะเด็ดหักเสียก็ได้เข้าไม่หวง
แต่ละต้นผลลูกดังผูกพวง ก็โรยร่วงเปล่าหมดไม่งดงาม
เหมือนรักคนคนรักทำยักยอก จะเก็บดอกเด็ดผลคนก็ขาม
แม้นยางลูกถูกหัตถ์ก็กัดลาม เหมือนรำรามรักรายริมชายพง ฯ
๏วัดชะลอใครหนอชะลอฉลาด เอาอาวาสมาไว้ให้อาศัยสงฆ์
ช่วยชะลอวรลักษณ์ที่รักทรง ให้มาลงเรือร่วมนวมที่นอน
ถนอมแนบแอบอุ้มประทุมน้อย แขนจะคอยเคียงวางไว้ต่างหมอน
เมื่อปลื้มใจใสยาอนาทร จะกล่าวกลอนกล่อมขนิษฐ์ให้นิทรา ฯ
๏ เห็นคลองขวางบางกรวยระทวยจิต ไม่ลืมคิดนิ่ม[๑]น้อยละห้อยหา
เคยร่วมสุขทุกข์ร้อนแต่ก่อนมา โอ้สิ้นอายุเจ้าได้เก้าปี
แต่ก่อนกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราก จึงจำจากนิ่มน้องให้หมองศรี
เคยไปมาหาน้องในคลองนี้ เห็นแต่ที่ท้องคลองนองน้ำตา
สงสารบุตร[๒] สุดเศร้าทุกเช้าค่ำ ด้วยเป็นกำพร้าแม่ชะแง้หา
เขม้นมองคลองบ้านดูมารดา เช็ดน้ำตาโซมซาบลงกราบกราน
ยิ่งตรอมตรึกดึกดื่นสะอื้นอั้น จนไก่ขันเอื้อนเอกวิเวกหวาน[๓]
เหมือนนิ่มน้องร้องเรียกสำเหนียกนาน เจียนจะขานหลงแลชะแง้คอย ฯ
๏บางสีทองคลองบ้านน้ำตาลสด อร่อยรสซาบซ่านหวานคอหอย
เหมือนปากพี่สีทอง[๔] ของน้องน้อย เป็นคู่บอกดอกสร้อยสักรวา
ทุกวันนี้พี่ก็เฒ่าเราก็หง่อม เธอเป็นจอมเราเป็นจนต้องบ่นหา
โอ้จอมพี่สีทองของน้องยา เมื่อไรจะพาพิมน้อยมากลอยใจ ฯ

---

๑ นิ่ม คนนี้เป็นชาวบางกรวย ภรรยาคนหนึ่งของท่านสุนทรภู่และเป็นมารดานายตาบ ในที่นี้ว่านิ่มตายมา ๕ ปีแล้ว คงจะตายราว พ.ศ. ๒๓๗๖

๒ หมายถึงนายตาบ

๓ บางฉบับว่า "จนไก่ขันเจื้อยเจ้กวิเวกหวาน"

๔ ผู้หญิงชื่อสีทอง เป็นนักกลอนสักวา เคยบอกดอกสร้อยสักวา คู่กันมากับท่านสุนทรภู่ ในโคลงนิราศสุพรรณว่าสีทองมีสามีชื่อสีเพช

๏บางอ้อช้างโอ้ช้างที่ร้างโขลง มาอยู่โรงรักป่าน้ำตาไหล
พี่คลาดแคล้วแก้วตาให้อาลัย เหมือนอกไอยราร้างฝูงนางพัง ฯ
๏พอจวนรุ่งฝูงนกวิหคร้อง ประสานซ้องเซ็งแซ่ดังแตรสังข์
กระเหว่าหวานขานเสียงสำเนียงดัง เหมือนชาววังหรีดเสียงสำเนียงนวล
อโณทัยไตรตรัสจำรัสแสง กระจ่างแจ้งแจ่มฟ้าพฤกษาสวน
หอมดอกไม้หลายพรรณให้รัญจวน เหมือนกลิ่นนวลน้ำกุหลาบซึ่งซาบทรวง[๑] ฯ
๏โอ้บุปผาสารพัดที่กลัดกลีบ ครั้นรุ่งรีบบานงามไม่ห้ามหวง
ให้ชื่นชุ่มภุมรินสิ้นทั้งปวง ได้ซาบทรวงเสาวรสไม่อดออม
แต่ดอกฟ้าส่าหรีเจ้าพี่เอ๋ย มิหล่นเลยละให้หมู่แมงภู่สนอม
จะกลัดกลิ่นสิ้นรสเพราะมดตอม จนหายหอมแลกลอกเหมือนดอกกลอย[๒] ฯ
๏ถึงวัดสักเหมือนพึ่งรักที่ศักดิ์สูง สูงกว่าฝูงเขาเหินเห็นเกินสอย
แม้นดอกฟ้าคลาเคลื่อนหล่นเลื่อนลอย จะได้คอยเคียงรับประคับประคอง[๓] ฯ
๏ บางขนุนขุนกองมีคลองกว้าง ว่าเดิมบางชื่อถนนเขาขนของ
เป็นเรื่องหลังครั้งคราวท้าวอู่ทอง แต่คนร้องเรียกเฟือนไม่เหมือนเดิม
สุดาใดได้เพื่อนอย่าเฟือนพี่ เหมือนมณีนพรัตน์ฉัตรเฉลิม
อันน้ำในใจรักช่วยตักเติม ให้พูนเพิ่มพิศวาสอย่าคลาดคลาย ฯ
๏ บางนายไกรไกรทองอยู่คลองนี้ ชื่อจึงมีมาทุกวันเหมือนมั่นหมาย
ไปเข่นฆ่าชาละวันให้พลันตาย เป็นยอดชายเชี่ยวชาญการวิชา
ได้ครอบครองสองสาวชาวพิจิตร สมสนิทนางตะเข้เสน่หา
เหมือนตัวพี่นี้ได้ครองแต่น้องยา จะเกื้อหน้าพางามขึ้นครามครัน ฯ

---

๑ บางฉบับเป็น "เหมือนกลิ่นนวลน้ำกุหลาบซึ่งอาบทรวง"

๒ ฉบับเขียนเป็น "จนหายหอมแห้งกรอกเหมือนดอกกลอย"

กลอนเปรียบเทียบ ๒ ตอนนี้ อาจเป็นความคิดคำนึงย้อนรำลึกไปถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ติดต่อมาแต่เรื่องรำพันพิลาปก็ได้

๓ กลอนเปรียบเทียบ ๒ ตอนนี้อาจเป็นความคิดคำนึงย้อนรำลึกไปถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ติดต่อมาแต่เรื่องรำพันพิลาปก็ได้

๏ ถึงคลองขวางบางระนกโอ้อกพี่ แม้นปีกมีเหมือนหนึ่งนกจะผกผัน
ไปอุ้มแก้วแววตาพาจรัล มาด้วยกันกับทั้งคู่ที่อยู่ริม
คงร่วมเรือเมื่อว่าตื่นสะอื้นอ้อน จะคอยช้อนโฉมอุ้มไม่หยุมหยิม
ให้แย้มสรวลชวนเสบยเฝ้าเชยชิม กว่าจะอิ่มอกแอบแนบนิทรา ฯ
๏ บางคูเวียงเสียงเงียบเชียบสงัด เป็นจังหวัดเวียงสวนล้วนพฤกษา
ดูรูปนางบางคูเวียงเหมือนเหนียงนา ไม่เหมือนหน้านางนั่งในวังเวียง ฯ
๏ เห็นโรงหีบหนีบอ้อยเขาคอยป้อน มีคนต้อนควายตวาดไม่ขาดเสียง
เห็นน้ำอ้อยย้อยรางที่อ่างเรียง โอ้พิศเพียงชลนาที่จาบัลย์
อันลำอ้อยย่อยยับเหมือนกับอก น้ำอ้อยตกเหมือนน้ำตาพี่กว่าขัน
เขาโหมไฟในโรงโขมงควัน เหมือนอั้นอั้นอกกลุ้มรุมระกำ
โอ้น้ำในใจคนเหมือนต้นอ้อย ข้างปลายกร่อยชืดชิมไม่อิ่มหนำ
ต้องหันหีบหนีบแตกให้แหลกลำ นั่นแลน้ำจึงจะหวานเพราะจานเจือ ฯ
๏ ถึงบางม่วงง่วงจิตคิดถึงม่วง[๑] ต้องจากทรวงเสียใจอาลัยเหลือ
มะม่วงงอมหอมหวนเหมือนนวลเนื้อ มิรู้เบื่อบางม่วงเหมือนดวงใจ
เห็นต้นรักหักโค่นต้นสนัด เป็นรอยตัดรักขาดให้หวาดไหว
เหมือนตัดรักหักสวาทขาดอาลัย ด้วยเห็นใจเจ้าเสียแล้วเจ้าแก้วตา ฯ
๏ ถึงบางใหญ่ให้จอดทอดประทับ เข้าเทียบกับกิ่งรักไม่พักหา
เมื่อกินข้าวเขาก็หักใบรักมา จิ้มปลาร้าลองดูด้วยอยู่ริม
อร่อยนักรักอ่อนปลาช่อนย่าง เปรียบเหมือนนางเนื้อนุ่มที่หยุมหยิม
อยากรู้จักรักใคร่พึ่งได้ชิม ชอบแต่จิ้มปลาร้าจึงพารวย

---

๑ ม่วงคนนี้ บางทีจะเป็นคนเดียวกับม่วง ซึ่งเป็นหลานสาวชาวเมืองแกลงไปพบกันเมื่อคราวนิราศเมืองแกลง แต่อาจเป็นอีกคนหนึ่ง หากมีชื่อพ้องกันเช่นที่รำพันในโคลงนิราศสุพรรณก็ได้ ดูเหมือนมีลูกด้วยกันกับท่านสุนทรภู่ ชื่อนิล และเดินทางไปด้วยกันในนิราศนี้ แต่เวลาที่รำพันถึงนี้ได้ตัดรักหักสวาทขาดกับภรรยาชื่อม่วงแล้ว

โอ้รักต้น[๑]คนรักเขาหักให้ ไม่พักได้[๒]เด็ดรักไม่พักฉวย
แต่รักน้องต้องประสงค์ถึงงงงวย ใครไม่ช่วยชักนำให้กล้ำกลืน ฯ

๏เสพอาหารหวานคาวเมื่อคราวยาก ล้วนของฝากเฟื่องฟูค่อยชูชื่น
แต่มะแป้นแกนในจะไปคืน ของอื่นอื่นอักโขล้วนโอชา
เห็นสิ่งของน้องรักฟักจันอับ แช่อิ่มพลับผลชิดเป็นปริศนา
พี่จรจากฝากชิดสนิทมา[๓] เหมือนแก้วตาตามติดมาชิดเชื้อ
แผ่นขนุนวุ้นแท่งของแห้งสิ้น แต่ละชิ้นชูใจอาลัยเหลือ
ได้ชื่นชิมอิ่มหนำทั้งลำเรือ เพราะน้องเนื้อนพคุณกรุณา ฯ

๏แล้วเข้าทางบางใหญ่ครรไลล่อง ไปตามคลองเคลื่อนคล้อยละห้อยหา
เห็นสิ่งใดในจังหวัดรัถยา สะอื้นอาลัยถึงคะนึงนวล
แม้นแก้วตามาเห็นเหมือนเช่นนี้ จะยินดีด้วยดอกไม้ที่ในสวน
ไม่แจ้งนามถามพี่จะชี้ชวน ชมลำดวนดอกส้มต้นนมนาง
ที่ริมน้ำง้ำเงื้อมจะเอื้อมหัก เอายอดรักให้น้องเมื่อหมองหมาง
ไม่เหมือนหมายสายสวาทมาขาดกลาง โอ้อ้างว้างวิญญาณ์ในสาคร ฯ

๏บางกระบือเห็นกระบือเหมือนชื่อบ้าน แสนสงสารสัตว์นาฝูงกาสร
ลงปลักเปลือกเกลือกเลนระเนนนอน เหมือนจะร้อนรนร่ำทุกค่ำคืน
โอ้อกพี่นี้ก็ร้อนเพราะศรรัก[๔] ถึงฝนสักแสนห่าไม่ฝ่าฝืน
แม้นเหมือนรสพจมานเมื่อวานซืน จะชูชื่นใจพี่ด้วยปรีดิ์เปรม
โอ้เปรียบชายคล้ายนกวิหคน้อย จะเลื่อนลอยลงสรงกับหงส์เหม
ได้ใกล้เคียงเรียงริมจะอิ่มเอม แสนเกษมสุดสวาทไม่คลาดคลาย ฯ

---

๑ บางฉบับเป็น *"โอ้ต้นรักคนรักเขาหักให้"*
๒ บางฉบับเป็น *"ไม่ตัดได้เด็ดรักไม่พักฉวย"*
๓ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"พี่จะจากฝากชิดสนิทมา"*
๔ บางฉบับว่า "โอ้อกพี่นี้ก็ร้อนด้วยความรัก"

๏ ถึงคลองย่านบ้านบางสุนัขบ้า เหมือนขี้ข้านอกเจ้าเฉาฉงาย
เป็นบ้าจิตคิดแค้นด้วยแสนร้าย ใครใกล้กรายเกลียดกลัวทุกตัวคน ฯ
๏ ถึงลำคลองช่องกว้างชื่อบางโสน สะอื้นโอ้อ้างว้างมากลางหน
โสนออกดอกระย้าริมสาชล บ้างร่วงหล่นแลงามเมื่อยามโซ
แต่ต้นเบาเขาไม่ใช้เช่นใจหญิง เบาจริงจริงเจียวใจเหมือนไม้โสน
เห็นตะโกโอ้แสนแค้นตะโก ถึงแสนโซสิ้นคิดไม่ติดตาม
พอสุดสวนล้วนแต่เหล่าเถาสวาด ขึ้นพันพาดเพ่งพิศให้คิดขาม
ชื่อสวาดพาดเพราะเสนาะนาม แต่ว่าหนามรกระชะกะกาง
สวาดต้นคนต้องแล้วร้องอุ๋ย ด้วยรุกรุยรกเรื้อรังเสือสาง
จนชั้นลูกถูกต้องเป็นกองกลาง เปรียบเหมือนอย่างลูกสวาทศรียาตรา๑
ริมลำคลองท้องทุ่งดูวุ้งเวิ้ง ด้วยน้ำเจิ่งจอกผักขึ้นหนักหนา
ดอกบัวเผื่อนเกลื่อนกลาดดาษดา สันตะวาสายติ่งต้นลิงจง ฯ
๏ ถึงบ้านใหม่ธงทองริมคลองลัด ที่หน้าวัดเห็นเขาปักเสาหงส์
ขอความรักหนักแน่นให้แสนตรง เหมือนคันธงแท้เที่ยงอย่าเอียงเอน
ได้ชมวัดศรัทธาสาธุสะ ไหว้ทั้งพระปฏิมามหาเถร
นาวาล่องคล่องแคล่วเขาแจวเจน เฟือยระเนนน้ำพร่างกระจ่างกระจาย
ดูชาวบ้านพรานปลาทำลามก เที่ยวดักนกยิงเนื้อมาเถือขาย
เป็นทุ่งนาป่าไม้รำไรราย พวกหญิงชายชาวเถื่อนอยู่เรือนโรง ฯ
๏ ที่ริมคลองสองฝั่งเขาตั้งบ้าน น่าสำราญเรียงรันควันโขมง
ถึงชะวากปากช่องชื่อคลองโยง เป็นทุ่งโล่งลิบลิ่วหวิวหวิวใจ
มีบ้านช่องสองฝั่งชื่อบางเชือก ล้วนตมเปือกเปอะปะสวะไสว
ที่เรือน้อยลอยล่องค่อยคล่องไป ที่เรือใหญ่โป้งโล้งต้องโยงควาย
เวทนากาสรสู้ถอนถีบ เขาตีรีบเร่งไปน่าใจหาย
ถึงแสนชาติจะมาเกิดกำเนิดกาย อย่าเป็นควายรับจ้างที่ทางโยง ฯ

---

๑ สียะตรา น้องชายนางบุษบาในเรื่องอิเหนา บทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒

๏ ตามแถวทางกลางย่านนั้นบ้านว่าง เขาปลูกสร้างศาลาเปิดฝาโถง
เจ๊กจีนใหม่ไทยมั่งไปตั้งโรง ขุดร่องน้ำลำกระโดงเขาโยงดิน
ดูทุ่งกว้างวางเวกหมอกเมฆมืด บรรพตพืดภูผาพนาสิณฑ์
ฝูงวิหคนกกาเที่ยวหากิน ตามที่ถิ่นเขตแคว้นทุกแดนดาว
บ้างเดินดินบินว่อนขึ้นร่อนร้อง ริมขอบหนองนกกระกรุมคุ่มคุ่มขาว
ค้อนหอยย่องมองปลาแข้งขายาว อีโก้งก้าวโก้งเก้งเขย่งตัว
กระทุงทองล่องเลื่อนดูเกลื่อนกลาด ไม่คลาคลาดคลอเคลียเหมือนเมียผัว
มีต่างต่างยางกรอกนกดอกบัว เที่ยวเดินยั้วเยี้ยย่องที่ท้องนา
นกกระจาบขาบคุ่มอีลุ้มร่อน ดูว้าว่อนเวียนเร่ในเวหา
เห็นยางเจ่าเซาจับคอยสับปลา นกกระสาซ่องซ่องค่อยย่องเดิน
โอ้ดูนกอกใจให้ไหวหวาด ยามนิราศเริดร้างมาห่างเหิน
เห็นสิ่งไรใจพี่ไม่มีเพลิน ส่วนเรือเดินด่วนไปใจจะคืน ฯ

๏จะออกช่องคลองโยงเห็นโรงบ้าน เขาเรียกลานตากฟ้าค่อยพาชื่น
โอ้แผ่นฟ้ามาตากถึงภาคพื้น น่าจะยืนหยิบเดือนได้เหมือนใจ
เจ้าหนูน้อยพลอยว่าฟ้าตกน้ำ ใครช่างดำยกฟ้าขึ้นมาได้
แม้นแดนดินสิ้นฟ้าสุราลัย จะเปล่าใจจริงจริงทั้งหญิงชาย ฯ

๏โอ้ฟังบุตรสุดสวาทฉลาดเปรียบ ต้องทำเนียบนึกไปก็ใจหาย
ถึงแขวงแควแลลิ่วชื่องิ้วราย สะอื้นอายออกความเหมือนนามงิ้ว[๑]
งามเสงี่ยมเอี่ยมอิ่มเมื่อพริ้มพักตร์ ดูน่ารักเรือนผมก็สมผิว
แสนสุภาพกราบก้มประนมนิ้ว เหมือนโฉมงิ้วงามราวกับชาววัง ฯ

๏ ถึงย่านน้ำสำประทวนรำจวนจิต เหมือนใจคิดทวนทบตลบหลัง
ไปลอบโลมโฉมเฉกที่เมฆบัง เปรียบเหมือนนั่งแอบอุ้มทุกทุ่มโมง ฯ

๏ ถึงปากน้ำลำคลองที่ท้องทุ่ง เจ๊กเขาหุงเหล้ากลั่นควันโขมง
มีรางรองสองชั้นทำคันโพง ผูกเชือกโยงยืนชักคอยตักเติม

---

๑ มีหญิงชื่องิ้ว ซึ่งท่านสุนทรภู่รักใคร่ใฝ่ฝันรำพันถึงในนิราศนี้และเข้าใจว่าท่านสุนทรภู่สมมติให้สตรีผู้นี้เป็น นางละเวงวัณฬา ในเรื่องพระอภัยมณี ดูต่อไป

น่าชมบุญขุนพัฒน์ไม่ขัดข้อง มีเงินทองทำทวีภาษีเสริม
เมียน้อยน้อยพลอยเป็นสุขไรจุกเจิม ได้พูนเพิ่มวาสนาเสียกว่าไทย
ทุกวันนี้มีทรัพย์เขานับถือ เหมือนเราหรือเขาจะรักมิผลักไส
สงสารจนอ้นอั้นให้ตันใจ จนเข้าในปากน้ำสำประโทน ฯ
๏ ริมลำคลองสองฝั่งสะพรั่งพฤกษ์ พินิจนึกเหมือนหนึ่งเขียนบ้างเกรียนโกร๋น
นกอีลุ้มคุ่มขาบจิบจาบโจน กระพือโผนโผผินขึ้นบินโบย
บนไม้สูงฝูงเปล้านกเค้ากู่ กระลุมพูโพระโดกเสียงโหวกโหวย
วิเวกใจได้ยินยิ่งดิ้นโดย ละห้อยโหยหาน้องในคลองลัด
พอมืดมนฝนคลุ้มชอุ่มอับ โพยมพยับเป็นพยุระบุระบัด
เสียงลมลั่นบันลือกระพือพัด พิรุณซัดสาดสายลงพรายพราว
ฟ้ากระหึมครึมครั่นให้ปั่นป่วน เหมือนพี่ครวญคราวทนน้ำฝนหนาว
แวมสว่างอย่างแก้วดูแวววาว เป็นเรื่องราวรามสูรอาดูรทรวง
เพราะนางเอกเมขลาหล่อนล่อแก้ว จะให้แล้วแล้วไม่ให้ด้วยใจหวง
เหมือนรักแก้วแววฟ้าสุดาดวง เฝ้าหนักหน่วงนึกเหมือนจะเคลื่อนคลา ฯ
๏ถึงบางแก้วแก้วอื่นสักหมื่นแสน ไม่เหมือนแม้นแก้วเนตรของเชษฐา
ดูรูปนางบางแก้วไม่แผ้วตา ไม่เหมือนหน้าน้องแก้วที่แคล้วกัน
จนเกินย่านบ้านคลองที่ท้องทุ่ง เป็นเขตคุ้งขอบป่าพนาสัณฑ์
ทุกถิ่นเถื่อนเรือนโรงโขมงควัน เป็นสำคัญเขตโขดโตนดตาล ฯ
๏ ถึงโพเตี้ยโพต่ำเหมือนคำกล่าว แต่โตราวสามอ้อมเท่าพ้อมสาน[๑]
เป็นเรื่องราวจ้าวฟ้าพระยาพาน มาสังหารพระยากงองค์บิดา
แล้วปลูกพระมหาโพธิบนโขดใหญ่ เผอิญให้เตี้ยต่ำเพราะกรรมหนา
อันเท็จจริงสิ่งใดเป็นไกลตา เขาเล่ามาพี่ก็เล่าให้เจ้าฟัง ฯ

---

๑ ต้นโพธิ์เตี้ย ที่กล่าวถึงนี้อยู่ริมคลองบางแก้วฝั่งใต้ ปัจจุบันมีแต่เนินดิน ส่วนต้นโพธิ์เตี้ยนั้นไม่มีแล้ว ดูสถานที่กล่าวถึงท้ายเล่ม

๏ ที่ท้ายบ้านศาลเจ้าของชาวบ้าน บวงสรวงศาลเจ้าผีบายศรีตั้ง[๑]
เห็นคนทรงปลงจิตอนิจจัง ให้คนทั้งปวงหลงลงอบาย
ซึ่งคำปดมดท้าวว่าเจ้าช่วย ไม่เห็นด้วยที่จะได้ดังใจหมาย
อันเจ้าผีนี้ถึงรับก็กลับกลาย ถือเจ้านายที่ได้พึ่งจึงจะดี
แต่บ้านนอกขอกนาอยู่ป่าเขา ไม่มีเจ้านายจึงต้องพึ่งผี
เหมือนถือเพื่อนเฟือนหลงว่าทรงดี ไม่สู้พี่ได้แล้วเจ้าแก้วตา ฯ

๏ บางกระชับเหมือนกำชับให้กลับหลัง กำชับสั่งว่าจะคอยละห้อยหา
วานซืนนี้พี่ได้รับกำชับมา ไม่อยู่ช้ากว่ากำชับจะกลับไป
แต่เป็ดหงส์ลงหาดไม่คลาดคู่ สังเกตดูดังจะพาน้ำตาไหล
เหมือนเสียทีมีเพื่อนไม่เหมือนใจ ดังดินไร้เส้นหญ้าอนาทร ฯ

๏ ถึงวัดสิงห์สิงสู่อยู่ที่นี่ แต่ใจพี่นี้ไปสิงมิ่งสมร
ถึงตัวจากพรากพลัดกำจัดจร ยังอาวรณ์หวังเสน่ห์ทุกเวลา ฯ

๏ ถึงวัดท่าท่าน้ำดูฉ่ำชื่น สำราญรื่นร่มไม้ไทรสาขา[๒]
คิดถึงนุชสุดสวาทที่คลาดคลา จะคอยท่าถามข่าวทุกคราวเรือ ฯ

๏ ถึงบ้านกล้วยกล้วยกล้ายเขารายปลูก น้ำเต้าลูกเท่ากระติกพริกมะเขือ
กล้วยหักมุกสุกห่ามอร่ามเครือ อยู่ริมเรือเรียดทางข้างคงคา
คิดถึงเมื่อเรือน้องมาคลองนี้ จะชวนชี้ชมประเทศกับเชษฐา
สะอื้นโอ้โพล้เพล้ถึงเวลา สกุณาข้ามฝั่งไปรังเรียง
บ้างเริงร้องซ้องแซ่กรอแกรกรีด หวิวหวิวหวีดเวทนาภาษาเสียง
ลูกอ่อนแอแม่ป้อนชะอ้อนเอียง บ้างคู่เคียงเคล้าคลอเสียงซอแซ
เอ็นดูนกกกบุตรแล้วสุดเศร้า เหมือนบุตรเราเคียงข้างไม่ห่างแห
หวนสะอื้นฝืนใจอาลัยแล ได้เห็นแต่ตาบ[๓]น้อยละห้อยใจ ฯ

---

๑ ศาลเจ้านี้ยังอยู่ หันหน้าศาลออกคลองบางแก้ว มีพิธีเป็นประจำปี

๒ ยังมีต้นไทรอยู่ริมคลองระหว่างท่าวัดกับโบสถ์

๓ ตาบ ลูกชายท่านสุนทรภู่ เกิดด้วยมารดาชื่อนิ่ม ชาวบางกรวย *ภายหลังได้เป็นมหาดเล็กพระเจ้าลูกเธอในพระบวรราชวัง รัชกาลที่ ๕ และได้แต่งกลอนเพลงยาวไว้เรื่องหนึ่ง*

๏ตะวันรอนอ่อนอับพยับแสง ดูดวงแดงดังจะพาน้ำตาไหล
ยังรอรั้งสั่งฟ้าด้วยอาลัย ค่อยไรไรเรื่องลับวับวิญญาณ์
พระจันทรจรจำรูญข้างบูรพทิศ กระต่ายติดแต้มสว่างกลางเวหา
โอ้กระต่ายหมายจันทร์ถึงชั้นฟ้า เทวดายังช่วยรับประคับประคอง
มนุษย์หรือถือดีว่ามีศักดิ์ มิรับรักเริดร้างให้หมางหมอง
ไม่เหมือนเดือนเหมือนกระต่ายเสียดายน้อง จึงขัดข้องขัดขวางทุกอย่างไป ฯ
๏น้ำค้างพรมลมเฉื่อยเรื่อยเรื่อยริ้ว หนาวดอกงิ้วงิ้วออกดอกไสว
เกสรงิ้วปลิวฟ้ามายาใจ ให้ทราบในทรวงช้ำสู้กล้ำกลืน
โอ้งิ้วป่าพาหนาวเมื่อคราวยาก สุดจะฝากแฝงหน้าไม่ฝ่าฝืน
แม้นงิ้วเป็นเช่นงานเมื่อวานซืน[๑] จะชูชื่นช่วยหนาวเมื่อคราวครวญ
โอ้ดูเดือนเหมือนได้ยลวิมลพักตร์ ไม่ลืมรักรูปงามทรามสงวน
กระจ่างแจ้งแสงจันทร์ยิ่งรัญจวน คะนึงหวนนิ่งนอนอ่อนกำลัง ฯ
๏ถึงบ้านธรรมศาลา[๒]ริมท่าน้ำ เป็นโรงธรรมภาคสร้างแต่ปางหลัง
เดชะคำทำคุณการุณัง เป็นที่ตั้งศาสนาให้ถาวร
ขอสมหวังดังสวาทอย่าคลาดเคลื่อน ให้ได้เหมือนหมายรักในอักษร
หนังสือไทยอธิษฐานสารสุนทร จงถาพรเพิ่มรักเป็นหลักโลม

---

๑ รำพันเลียบเคียงถึงหญิงชื่องิ้วอีก และเคยรำพันถึงหญิงชื่องิ้วนี้ ไว้ในนิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า

"ถึงบ้านงิ้วงิ้วต้นแต่พ้นหนาม ไม่งอนงามเหมือนแม่งิ้วที่ผิวเหลือง
เมื่อแลพบหลบพักตร์ลักชำเลือง ดูปลดเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโลม"

ดูต่อไป

๒ ในตำนานพระปฐมเจดีย์ ฉบับพระยาราชสัมภารากร (เทศ) และฉบับตาปะขาวรอดว่า ภายหลังพระยาพานปลงพระชนม์พระยากง พระราชบิดาแล้ว ได้มาปลูกสร้างโรงธรรมขึ้นเป็นที่ประชุมพระภิกษุสงฆ์ และพระอรหันต์ ระบุชื่อพระอรหันต์ไว้ ๒ องค์ คือ พระคิริมานนท์และพระองคุลิมาล แล้วทรงปรึกษาที่จะแก้บาปกรรมให้เบาบางลง ณ ที่นี้ จึงเรียกว่าธรรมศาลา ปัจจุบันมีวัดธรรมศาลาและมีพระภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษา

โอ้เย็นฉ่ำน้ำค้างลงพร่างพร้อย ให้ละห้อยหวนเห็นเหมือนเช่นโฉม
พอมืดมนฝนพยับอับโพยม ทรวงจะโทรมเสียเพราะรักที่หนักทรวง ฯ
๏ ถึงถิ่นฐานบ้านเพนียดเป็นเนินสูง ที่จับจูงช้างโขลงเข้าโรงหลวง
เหตุเพราะนางช้างต่อไปล่อลวง พลายทั้งปวงจึงต้องถูกมาผูกโรง
โอ้อกเพื่อนเหมือนหนึ่งชายที่หมายมาด แสนสวาทหวังงามมาตามโขลง
ต้องติดบ่วงห่วงรักชักชะโลง เสียดายโป่งป่าเขาคิดเศร้าใจ
เข้าจอดท่าหน้าเนินเพนียดช้าง มีโรงร้างไร้ฝาเข้าอาศัย
พอประทังบังฝนใต้ต้นไทร พวกผู้ใหญ่หยุดหย่อนเขานอนเรือ
แต่ลูกเล็กเด็กอ่อนนอนชั้นล่าง น้ำค้างพร่างพรมพราวให้หนาวเหลือ
โอ้รินรินกลิ่นเกสรขจรเจือ เหมือนกลิ่นเนื้อแนบชิดสนิทใน ฯ
๏ หนาวน้ำค้างพร่างพรมจะห่มผ้า พออุ่นอารมณ์ระงับได้หลับไหล
ถึงลมว่าวหนาวยิ่งจะผิงไฟ แต่หนาวใจจากเจ้าให้เศร้าซึม
สงัดเงียบเยียบเย็นทุกเส้นหญ้า แต่สัตว์ป่าปีบร้องก้องกระหึม
ไม่เห็นหนต้นไม้พระไทรครึม เสียงงึมงึมเงาไม้พระไทรคะนอง
ทั้งเป็ดผี[๑]ปี่แก้วแว่วแว่วหวีด จังหรีดกรีดกรีดเกรียวเสียวสยอง
เสียงหริ่งหริ่งกิ่งไทรเรไรร้อง แม่ม่ายลองในเพราะเสนาะใน ฯ
๏ สงสารแต่แม่ม่ายสายสวาท นอนอนาถหนาวน่าน้ำตาไหล
อ่านหนังสือหรือว่าน้องจะลองใน เสียดายใจจางจืดไม่ยืดยาว
แม้นยอมใจให้สัตย์จะนัดน้อง จะร่วมห้องหายม่ายทั้งหายหนาว
นี่หลงเพื่อนเหมือนเคี้ยวข้าวเหนียวลาว ลืมข้าวเจ้าเจ้าประคุณที่คุ้นเคย
โอ้คิดอื่นหมื่นแสนไม่แม้นเหมือน ที่ร่วมเรือนร่วมเตียงเคียงเขนย
สงัดเสียงเที่ยงคืนเคยชื่นเชย เมื่อไรเลยจะคืนมาชื่นใจ
จวนจะหลับกลับฝันว่าขวัญอ่อน แนบฉะอ้อนอุ่นจิตพิสมัย

---

๑ *บางฉบับเป็น "เปรตผีปี่แก้ว" แต่น่าจะเป็น "เป็ดผี" ซึ่งเป็นแมลงชนิดหนึ่งร้องในเวลากลางคืน (ดูภาคผนวก)*

พี่เคยเห็นเช่นเคยเชยฉันใด จนชั้นไฝที่ริมปากไม่อยากเฟือน
พอฟื้นกายหายรูปให้งูบง่วง กำสรดทรวงเสียใจใครจะเหมือน
ยังมิคุ้นอุ่นจิตไม่บิดเบือน มาเป็นเพื่อนทุกข์ยากเมื่อจากจร
ยังเหลือแต่แพรสีที่พี่ห่ม ขึ้นประธมจะถวายให้สายสมร
แม้นโฉมงามตามมาจะพาจร เมื่อขวัญอ่อนขึ้นไปชมประธมทอง
โอ้ยามสามยามจากเคยฝ่ากรัก ได้ฟูมฟักแฝงเฝ้าเป็นเจ้าของ
มาสูญขาดวาสนาน้ำตานอง มิได้น้องแนบเชยเหมือนเคยเคียง ฯ

๏ พอรุ่งรางวางเวงเสียงเครงครื้น ปักษาตื่นต่างเรียกกันเพรียกเสียง
โกกิลากาแกแซ่สำเนียง สนั่นเพียงพิณพาทย์ระนาดประโคม
กระหึมหึ่งผึ้งบินกินเกสร ทรวงภมรเหมือนพี่เคยได้เชยโฉม
น้ำค้างชะประเปรยเชยชโลม พื้นโพยมแย้มสว่างกระจ่างตา
เสพอาหารหวานคาวแต่เช้าชื่น ยังรวยรื่นรินรินกลิ่นบุปผา
กับพวกพ้องสองบุตร[๑]สุดศรัทธา ขึ้นเดินป่าไปตามทางเสียงวางเวง
กระเหว่าหวานขานเสียงสำเนียงเสนาะ ค้อนทองเคาะค้อนทองเสียงป๋องเป๋ง
เห็นรอยเสือเนื้อตื่นอยู่ครื้นเครง ให้กริ่งเกรงโห่ฉาวเสียงกราวเกรียว
ต้นกรวยไกรไทรสะแกแคแกรกร่าง น้ำค้างพร่างพร่างชุ่มชอุ่มเขียว
หนทางอ้อมค้อมคดต้องลดเลี้ยว พากันเที่ยวชมเนื้อดูเสือดาว
พอแสงแดดแผดร้อนอ่อนอ่อนอุ่น กระต่ายตุ่นต่างต่างบ้างด่างขาว
สุกรป่าช้ามดเหมือนแมวคราว เวลาเช้าชักฝูงออกทุ่งนา
เด็กเด็กโดดโลดไล่กระต่ายหลบ จับประจบหกล้มสมน้ำหน้า
สนุกในไพรพนัสรัถยา ทั้งบรรดาเด็กน้อยก็พลอยเพลิน ฯ

---

๑ บุตร ๒ คนของท่านสุนทรภู่ ที่ร่วมไปด้วยในคราวนี้ คนหนึ่งชื่อตาบ ซึ่งออกชื่อไว้หลายแห่งในนิราศนี้ แต่อีกคนหนึ่งสงสัยว่าจะเป็นนิล บุตรซึ่งเกิดด้วยภรรยาชื่อม่วง

๏ ครั้นถึงวัดพระประธม[๑]บรมธาตุ สูงทายาทอยู่สันโดษบนโขดเขิน
แลทะมึนทึนเทิ่งดังเชิงเทิน เป็นโขดเนินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน
ประกอบก่อย่อมุมมีซุ้มมุข บุดีบุกบรรจบถึงนภศูล[๒]
เป็นพืดแผ่นแน่นสนิททั้งอิฐปูน จงเพิ่มพูนพิสดารอยู่นานครัน
แล้วลดเลี้ยวเที่ยวรอบขอบข้างล่าง ล้วนรอยกวางทรายเกลื่อนไก่เถื่อนขัน[๓]
สะพรั่งต้นคนทาลดาวัลย์ ขึ้นพาดพันพงพุ่มชอุ่มใบ
เห็นห้องหับลับลี้เป็นที่สงฆ์ เที่ยวธุดงค์เดินมาได้อาศัย
พลอยศรัทธาพาเพลินเจริญใจ ถึงบันไดดูโกรกชะโงกงัน
เห็นสูงสุดหยุดแลชะแง้แหงน ถึงมาตรแม้นบรรลัยคงไปสวรรค์
ต่างอุตส่าห์พยายามต้องตามกัน ขึ้นถึงชั้นบนได้จิตใจมา ฯ
๏ สงสารสุดบุตรน้อยก็พลอยขึ้น ไม่เมื่อยมึนเหมือนผู้ใหญ่ไวหนักหนา
ประนมมือถือประทีปเทียนบูชา ตั้งวันทาทักษิณด้วยยินดี
ได้สามรอบชอบธรรมเป็นกำหนด กราบประณตกรประนมก้มเกศี
ถวายธูปเทียนบุปผาสุมาลี กับเทียนที่ฝากถวายนั้นหลายคน
เจ้าของคิดอธิษฐานที่บ้านแล้ว จงผ่องแผ้วผิวพักตร์ถึงมรรคผล
ให้ผาสุกทุกสมรอย่าร้อนรน ประจวบจนจะได้ตรัสด้วยศรัทธา
ฉันรับฝากอยากจะใคร่ได้เป็นญาติ ทุกทุกชาติไปอย่าขาดเหมือนปรารถนา
ให้รักใคร่ไปทุกวันเห็นทันตา ไปเบื้องหน้านั้นขอให้บริบูรณ์ ฯ
๏ สาธุสะพระประธมบรมธาตุ จงทรงศาสนาอยู่อย่ารู้สูญ
ข้าทำบุญคุณพระช่วยอนุกูล ให้เพิ่มพูนสมประโยชน์โพธิญาณ ฯ

---

๑ ที่เรียกว่า พระประธม เพราะมีตำนานเดิมว่า พระเจดีย์นี้สร้างขึ้นสวมพระแท่นที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาบรรทม และมีพระพุทธไสยาสน์เป็นสัญลักษณ์ แต่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงค้นพบว่า ที่ถูกควรเป็น ปฐม จึงโปรดให้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์

๒ บอกว่า พระปฐมเจดีย์องค์เดิม เวลานั้นบุดีบุก

๓ แสดงว่า บริเวณพระปฐมเจดีย์ในครั้งนั้นเป็นป่ารก เห็นจะมีคนมามาก ก็เฉพาะในฤดูเทศกาลมีงานนมัสการประจำปีในวันเพ็ญเดือน ๑๒

๏ หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ ให้สืบชื่อชั่วฟ้าสุธาสถาน
สุนทราอาลักษณ์เจ้าจักรพาฬ พระทรงสารศรีเศวตเกศกุญชร[๑]ฯ
๏ อนึ่งมนุษย์อุตริติต่างต่าง แล้วเอาอย่างเทียบทำคำอักษร
ให้ฟั่นเฟือนเหมือนเราสาปในกาพย์กลอน ต่อโอนอ่อนออกชื่อจึงลือชา ฯ
๏ อนึ่งหญิงทิ้งสัตย์เราตัดขาด ถึงเนื้อน้ำธรรมชาติไม่ปรารถนา
ข้างนอกนวลส่วนข้างในใจสุดา เหมือนปลาร้าร้ายกาจอุจาดจริง
ถึงรูปชั่วตัวดำระยำยาก รู้รักปากรักหน้าประสาหญิง
ถึงปากแหว่งแข้งคอดไม่ทอดทิ้ง จะรักยิ่งยอดรักให้หนักครัน
จนแก่กงกเงิ่นเดินไม่รอด จะสู้กอดแก้วตาจนอาสัญ
อันหญิงลิงหญิงค่างหญิงอย่างนั้น ไม่ผูกพันพิศวาสให้คลาดคลา ฯ
๏ ขอเดชะพระมหาอานิสงส์ ซึ่งเราทรงศักราชพระศาสนา[๒]
เสน่ห์ไหนให้คนนั้นกรุณา เหมือนในอารมณ์รักประจักษ์ใจ ฯ
๏ หนึ่งน้องหญิงมิ่งมิตรพิศวาส ซึ่งสิ้นชาติสิ้นภพสบสมัย
ขอคุณพระอานิสงส์ช่วยส่งไป[๓] ถึงห้องไตรตรึงษ์สถานพิมานแมน ฯ
๏ ที่ยังอยู่คู่เคยไม่เชยอื่น จงปรากฏยศยืนกว่าหมื่นแสน
มั่งมีมิตรพิศวาสไม่ขาดแคลน ให้หายแค้นเคืองทั่วทุกตัวคน
นารีใดที่ได้รักแต่ลักลอบ เสน่ห์มอบหมายรักเป็นพักผล
เผอิญขัดพลัดพรากเพราะยากจน แบ่งกุศลส่งสุดาทุกนารี
ให้ได้คู่สู่สมภิรมย์รัก ที่สมศักดิ์สมหน้าเป็นราศี
สืบสกุลพูนสวัสดิ์ในปัถพี ร่วมชีวีสองคนไปจนตาย ฯ
๏ แต่นารีขี้ปดโต้หลดหลอก ให้ออกดอกทุกวี่วันเหมือนมั่นหมาย
ทั้งลิ้นน้องสองลิ้นเพราะหมิ่นชาย เป็นแม่ม่ายเท้งเต้งวังเวงใจ ฯ

---

๑ อ้างถึงที่เคยรับราชการเป็นอาลักษณ์ของพระเจ้าช้างเผือก คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒ อ้างถึงอานิสงส์ที่ท่านเคยบวชเรียนมาในพระบวรพุทธศาสนา

๓ อุทิศกุศลแผ่ส่วนบุญให้ภรรยาชื่อนิ่ม ซึ่งสิ้นชีวิตไปแล้ว

๏ที่จงจิตพิศวาสอย่าคลาดเคลื่อน ให้ได้เหมือนหมายมิตรพิสมัย
อย่าหมองหมางห่างเหเสน่ห์ใน ได้รักใคร่ครองกันจนวันตาย
เป็นคู่สร้างทางกุศลจนสำเร็จ สรรเพชญ์โพธิญาณประมาณหมาย
ยังมิถึงซึ่งนิพพานสำราญกาย จะกลับกลายเป็นไฉนอย่าไกลกัน ฯ
๏แม้นเป็นไม้ให้พี่นี้เป็นนก ให้ได้กกกิ่งไม้อยู่ไพรสัณฑ์
แม้นเป็นนารีผลวิมลจันทร์ ขอให้ฉันเป็นพระยาวิชาธร
แม้นเป็นบัวตัวพี่เป็นแมงภู่ ได้ชื่นชูสู่สมชมเกสร
เป็นวารีพี่หวังเป็นมังกร ได้เชยช้อนชมชเลทุกเวลา
แม้นเป็นถ้ำน้ำใจใคร่เป็นหงส์ จะได้ลงสิงสู่ในคูหา
แม้นเนื้อเย็นเป็นเทพธิดา พี่ขออาศัยเสน่ห์เป็นเทวัญ
กว่าจะถึงซึ่งมหาศิวาโมกข์ เป็นสิ้นโศกสิ้นสุดมนุษย์สวรรค์
เสวยสวัสดิ์ชัชวาลนานอนันต์ เหลือจะนับกัปกัลป์พุทธันดร ฯ
๏โอ้คิดไปใจหายเสียดายนัก ที่เคยรักเคยเคียงเคยเรียงหมอน
มาวายวางกลางชาติถึงขาดรอน ให้ทุกข์ร้อนรนร่ำระกำตรอม
ยังเหลือแต่แพรชมพูของคู่ชื่น ทุกค่ำคืนเคยชมได้ห่มหอม
พี่ย้อมเหลืองเปลื้องปลดสู้อดออม เอาคลุมห้อมหุ้มห่มประธมทอง
กับแหวนนางต่างหน้าบูชาพระ สาธุสะถึงเขาผู้เจ้าของ
ได้บรรจงทรงเครื่องให้เรืองรอง เหมือนรูปทองธรรมชาติสะอาดตา ฯ
๏แล้วกราบลาพระประธมบรมธาตุ เลียบลีลาศแลพินิจทุกทิศา
เห็นไรไรไกลสุดอยุธยา ด้วยสุธาถมสูงที่กรุงไกร
ที่อื่นเตี้ยเรี่ยราบดังปราบเรี่ยม ด้วยยืนเยี่ยมสูงกว่าพฤกษาไสว
โอ้เวียงวังยังเขม้นเห็นไรไร แต่สายใจพี่เขม้นไม่เห็นทรง
ยิ่งเสียวเสียวเหลียวย้ายทั้งซ้ายขวา ล้วนทุ่งนาเนินไม้ไพรระหง
ภูเขาเคียงเรียงรอบเป็นขอบวง ในแดนดงดูสล้างล้วนยางยูง
ที่ทุ่งโถงโรงเรือนดูเหมือนเขียน เห็นช้างเจียนจะเท่าหมูด้วยอยู่สูง
เขาต้อนควายหวายผูกจมูกจูง เป็นฝูงฝูงไรไรทุกไร่นา ฯ

๖ ในอากาศดาดดูล้วนหมู่นก บ้างเวียนวกวนร่อนว่อนเวหา
เห็นนกไม้ไพรวันอรัญวา สะอื้นอาลัยเหลียวด้วยเปลี่ยวใจ
บนประธมลมเฉื่อยเรื่อยเรื่อยรื่น กระพือผืนผ้าปลิวหวิวหวิวไหว
เสียงฮือฮือรื้อร่ำยังค่ำไป อนาถใจจนสะอื้นกลืนน้ำตา
เห็นไรไรไม้งิ้วละลิ่วเมฆ ดังฉัตรเฉกชั้นชุ่มพุ่มพฤกษา
สูงสันโดษโสดสุดจึงครุฑา เธอแอบอาศัยสถานพิมานงิ้ว
เห็นไม้งามนามไม้อาลัยมิตร รำคาญคิดเขินขวยระหวยหิว
ฉิมพลีปลีอ่อนเกสรปลิว มาริ้วริ้วรื่นรื่นชื่นชื่นใจ[๑]ฯ
๏ โอ้ยามจนอ้นอั้นกระสันสวาท คิดถึงญาติดังจะพาน้ำตาไหล
แกล้งแลเลยเชยชมพนมไพร พระปรางค์ใหญ่เยี่ยมฟ้าสุธาธาร
ที่ริมรอบขอบคันข้างชั้นล่าง เอาอิฐขว้างดูทุกคนไม่พ้นฐาน
แลข้างบนคนข้างล่างที่กลางลาน สุดประมาณหมายหน้านัยน์ตาลาย
แล้วลาพระจะลงดูตรงโตรก สูงชะโงกเงื้อมไม้จิตใจหาย
เมื่อขึ้นนั้นขั้นกระไดขึ้นง่ายดาย จะลงเห็นเป็นว่าหงายวุ่นวายใจ
ต้องผินผันหันหลังลงทั้งสิ้น ถึงแผ่นดินยินดีจะมีไหน
เที่ยวชมวัดทัศนาศาลาลัย ต้นโพธิ์ไทรสูงสูงทั้งยูงยาง
ดูเย็นชื่นรื่นร่มพนมมาศ มะตูมตาดต้นเอื้องมะเฟืองฝาง
นมสวรรค์ลั่นทมต้นนมนาง มีต่างต่างต้นอกตกตะลึง
นมสวรรค์ฉันดูสู้ไม่ได้ เหมือนเตือนใจให้นึกรำลึกถึง

---

๑ รำพันเลียบเคียงถึงหญิงชื่องิ้วอีก และเคยรำพันหญิงชื่องิ้วนี้ไว้ในนิราศวัดเจ้าฟ้าอีกแห่งหนึ่งว่า

"จนดึกดื่นรื่นเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยฉิว หนาวดอกงิ้วงิ้วต้นให้คนหนาว
แม้นงิ้วงามนามงิ้วเล็บนิ้วยาว จะอุ่นราวนวลแนบนั่งแอบอิง"

หญิงชื่องิ้วนี้คงจะเป็นคนสงบเสงี่ยม สุภาพเรียบร้อย ทรงระหง ผิวผ่องเนื้อเหลืองและไว้เล็บยาว คล้ายลักษณะนางละเวงวัณฬา

เห็นเล็บนางหมางเมินเดินรำพึง ชมกระดึงดอกดวงพวงพะยอม
พิกุลใหญ่ใต้ต้นหล่นแซล่ม ดูกลีบแซมชื่นเชยระเหยหอม
ผลลูกสุกห่ามงามงามงอม แต่แตนตอมต่อผึ้งหึ่งหึ่งฮือ
เห็นนกเปล้าเขาไฟฝูงไก่เถื่อน เที่ยวเดินเกลื่อนกลางดินบ้างบินปรื๋อ
เหล่าลูกเล็กเด็กใหญ่ไล่กระพือ มันบินหวือว่อนลงข้างดงดอน[๑] ฯ
๏ ทั้งสระมีสี่มุมปทุมชาติ[๒] ระดะดาษดอกดวงบัวหลวงสลอน
บ้างร่วงโรยโปรยปรายกระจายจร หอมเกสรเสาวคนธ์ที่หล่นลอย
มีเต่าปลาอาศัยอยู่ในน้ำ บ้างผุดดำโดดคะนองพ่นฟองฝอย
ฝูงกริมกรายรายเรียงขึ้นเคียงคอย จะคาบสร้อยเสาวคนธ์ว่ายวนเวียน
เหมือนด้วยรักหนักหน่วงไม่ร่วงหล่น ให้เวียนวนหวั่นจิตตะขวิดตะเขวียน
แสนสนุกรุกขชาติดาษเดียร เที่ยวเดินเวียนวนชมประธมทอง ฯ
๏ โบสถ์วิหารท่านสร้างแต่ปางก่อน มีพระนอนองค์ใหญ่ยังไม่หมอง[๓]
หลับพระเนตรเกศเกยเขนยทอง ดูผุดผ่องพูนเพิ่มเติมศรัทธา ฯ
๏โอ้เอ็นดูหนูตาบจะกราบก้ม เปลื้องผ้าห่มนอบนบจบเกศา
ขึ้นห่มพระอธิษฐานให้มารดา[๔] พลอยน้ำตาตกพรากเพราะยากเย็น
แม้นยังอยู่คู่เชยไม่เลยละ มาไหว้พระก็จะพามาให้เห็น
โอ้ชาตินี้มีกรรมจึงจำเป็น มาแสนเข็ญขาดมิตรสนิทใน
กราบพระเจ้าเศร้าจิตคิดสังเวช โอ้น้ำเนตรเอ๋ยกลืนก็ขึ้นไหล
สารพัดตัดขาดประหลาดใจ ตัดอาลัยตัดสวาท[๕] ไม่ขาดความ ฯ

---

๑ บางฉบับว่า "มันบินรื้อร่อนลงข้างดงดอน"

๒สระ ๔ ลูกที่กล่าวถึงนี้ ปัจจุบันไม่มีแล้ว

๓ คงหมายถึงพระพุทธไสยาสน์องค์เดิม ซึ่งกล่าวกันว่ายาว ๔ วา อยู่ในพระวิหารทิศตะวันออกเฉียงใต้ คือพระวิหารหลวงบัดนี้ ต่อมาเมื่อปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ใหม่ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ย้ายไปสร้างขึ้นอีก ๒ องค์ในพระวิหารทิศตะวันตก องค์นอกยาว ๘ วา ๒ ศอก เรียกว่าพระนิพพาน และองค์ในยาว ๑ วา ๒ ศอก

๔ หมายถึงนิ่ม มารดานายตาบ

๕ บางฉบับเป็น "ตัดอาลัยสวาท"

๑ แกล้งพูดพาตาเฒ่าพวกชาวบ้าน คนโบราณรับไปได้ไถ่ถาม
เห็นรูปหินศิลาสง่างาม เป็นรูปสามกษัตริย์ขัตติยวงศ์
ถามผู้เฒ่าเล่าแจ้งจึงแต่งไว้ หวังจะให้ทราบความตามประสงค์[๑]
ว่ารูปทำจำลองฉลององค์ พระยากงพระยาพานกับมารดา[๒]
ด้วยเดิมเรื่องเมืองนั้นถวัลยราชย์ เรียงพระญาติพระยากงสืบวงศา
เอาพานทองรองประสูติพระบุตรา กระทบหน้าแต่น้อยน้อยเป็นรอยพาน
พอโหรทายร้ายกาจไม่พลาดเพลี่ยง ผู้ใดเลี้ยงลูกน้อยจะพลอยผลาญ
พระยากงส่งไปให้นายพราน ทิ้งที่ธารน้ำใหญ่ยังไม่ตาย
ยายหอมรู้จู่ไปเอาไว้เลี้ยง แกรักเพียงลูกรักไม่หักหาย
ใครถามไถ่ไม่แจ้งให้แพร่งพราย ลูกผู้ชายชื่นชิดสู้ปิดบัง[๓]
ครั้นเติบใหญ่ได้วิชาตาปะขาว แกเป็นชาวเชิงพนมอาคมขลัง
รู้ผูกหญ้าผ้าพยนต์มนต์[๔]จังงัง มีกำลังลือฤทธิ์พิสดาร

---

๑ เล่านิทาน เรื่องพระยากงพระยาพาน ต้นตำนานการสร้างพระปฐมเจดีย์

๒ มีรูปปฏิมาซึ่งเคยมีแผ่นป้ายหินอ่อนจารึกไว้ว่า พระยากงประดิษฐานอยู่ ณ ผนังด้านนอกของพระวิหารทิศเหนือ แต่ปัจจุบันแผ่นป้ายหายไปเสียแล้ว และอีกองค์หนึ่งมีจารึกว่า พระยาภาณ ประดิษฐานอยู่ ณ ผนังด้านนอกของพระวิหารทิศใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์ นักปราชญ์โบราณคดีพิจารณาเห็นว่าเป็นพระพุทธรูปศิลาปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ฝีมือช่างสมัยทวารวดีคงจะสมมติเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของพระยากงและพระยาพาน แต่พระพุทธรูป ฉลองพระองค์ของพระมารดาจะอยู่แห่งใดยังไม่ทราบ

๓ ในตำนานพระปฐมเจดีย์ ฉบับพระยาราชสัมภารากรและฉบับตาปะขาวรอดว่า พระยากงให้ราชบุรุษนำพระราชกุมารไปทิ้งไว้ในป่าไผ่ริมบ้านยายพรหม แต่ยายพรหมมีบุตรหลานมากจึงเอาพระราชกุมารไปให้ยายหอมเมียตาโฉมซึ่งไม่มีบุตรและเป็นน้องสาวเลี้ยงไว้

๔ ผ้าพยนต์ คือรูปคน รูปยักษ์ หรือรูปสัตว์ซึ่งผู้ผูกปลุกเสกให้มีอาการเคลื่อนไหวได้ดุจของมีชีวิต ใช้ให้เฝ้าคนเฝ้าของหรือให้ไปทำร้ายใครก็ได้ แล้วแต่ความมุ่งหมายของผู้ผูก ส่วนวัตถุที่ใช้นั้นจะเป็นหญ้าหรือผ้าก็เรียกว่าผ้าพยนต์ทั้งนั้น นักเล่นไสยศาสตร์ย่อมรู้จักของสิ่งนี้ดี ซึ่งกล่าวว่า “รู้ผูกหญ้าผ้าพยนต์” (ดูภาคผนวก)

พระยากงลงมาจับก็รับรบ ตีกระทบทัพย่นถึงชนสาร๑
ฝ่ายท้าวพ่อมรณาพระยาพาน จึงได้ผ่านภพผดุงกรุงสุพรรณ๒
เข้าหาพระมเหสีเห็นมีแผล จึงเล่าแต่ความจริงทุกสิ่งสรรพ์
เธอรู้ความถามไถ่ได้สำคัญ ด้วยคราวนั้นคนเขารู้ทุกผู้คน ฯ
๏ครั้นถามไถ่ยายหอมก็ยอมผิด ด้วยปกปิดปฏิเสธซึ่งเหตุผล
เธอโกรธาฆ่ายายนั้นวายชนม์ จึงให้คนก่อสร้างพระปรางค์ประโทน๓
แทนคุณตามความรักแต่หักว่า ต้องเข่นฆ่ากันเพราะกรรมเหมือนคำโหร
ที่ยายตายหมายปักเป็นหลักประโคน๔ แต่ก่อนโพ้นพ้นมาเป็นช้านาน
จึงสำเหนียกเรียกย่านบ้านยายหอม๕ ด้วยเดิมจอมจักรพรรดิอธิษฐาน
ครั้นเสร็จสรรพกลับมาหาอาจารย์ เหตุด้วยบ้านนั้นมีเนินศิลา
จึงทำเมรุเกณฑ์พหลพลรบ ปลงพระศพพระยากงพร้อมวงศา
แล้วปลดเปลื้องเครื่องกษัตริย์ขัตติยา ของบิดามารดรแต่ก่อนกาล
กับธาตุใส่ในตรุบรรจุไว้ ที่ถ้ำใต้เนินพนมประธมสถาน
จึงเลื่องลือชื่อว่าพระยาพาน คู่สร้างชานเชิงพนมประธมทอง ฯ

---

๑ ตามตำนานพระปฐมเจดีย์ว่า พระยากงกับพระยาพานชนช้างกันที่บริเวณแถวถนนขาด ทางไปดอนยายหอม อยู่ในตำบลถนนขาด อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

๒ ในตำนานว่า ครองราชสมบัติในเมืองศรีวิชัย

๓ มีเจดีย์พระประโทนตั้งอยู่ในวัดพระประโทน ริมถนนเพชรเกษมทางขวามือ ตำบลพระประโทน ขึ้นอำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

๔ มีเสาศิลาขนาดใหญ่เป็นเสาหิน ๘ เหลี่ยม วัดโดยรอบยาว ๑.๓๕ เมตร ยาวราว ๕ เมตร ตอนหัวเสาทำเป็น ๔ เหลี่ยมจำหลักลวดลายสมัยทวารวดี ขุดได้ที่โคกพระหรือเนินพระ เดี๋ยวนี้เก็บรักษาไว้ที่วัดดอนยายหอมหลักหนึ่ง และเล่ากันว่า ที่โคกพระหรือเนินพระนี้พระยาพานสร้างสถูปอุทิศให้ยายหอม ยังมีบริเวณและโคกพระเป็นที่สังเกตอยู่ทางซ้ายมือ ตอนกิโลเมตรที่ ๘ ถนนสายพระประโทนไปตำบลดอนยายหอม

๕ บ้านดอนยายหอมเป็นตำบลขึ้นอำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม มีถนนแยกซ้ายถนนเพชรเกษม ตรงข้ามวัดพระประโทน รถยนต์เดินได้ไปถึงวัดดอนยายหอม ระยะทาง ๕ กิโลเมตร

๏ ท่านผู้เฒ่าเล่าแจ้งจึงแต่งไว้ หวังจะให้สูงเสริมเฉลิมฉลอง
ด้วยเลื่อมใสในจิตคิดประคอง ให้เรืองรองรุ่งโรจน์ที่โบสถ์ราม
ก็จนใจได้แต่ทำคำหนังสือ ช่วยเชิดชื่อท่านผู้สร้างไว้ทั้งสาม
ให้ลือชาปรากฏได้งดงาม พอเป็นความชอบบ้างในทางบุญ
ถ้าขัดเคืองเบื้องหน้าขออานิสงส์ สิ่งนี้จงจานเจือช่วยเกื้อหนุน
ทั้งแก้วเนตรเชษฐาให้การุญ อย่าเคืองขุ่นข้องขัดถึงตัดรอน ฯ

๏ แล้วลาออกนอกโบสถ์ขึ้นโขดหิน ตรวจวารินรดทำคำอักษร
ส่งส่วนบุญสุนทราสถาพร ถึงบิดรมารดาครูอาจารย์
ถวายองค์มงกุฎอยุธเยศ ทรงเศวตคชงามทั้งสามสาร[๑]
เสด็จถึงซึ่งบุรีนีรพาน เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน
สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้ามาเปล่าอก น้ำตาตกตายน้อยลงร้อยหน
โอ้พระคุณทูลกระหม่อมจอมสกล[๒] พระคุณล้นเลี้ยงเฉลิมให้เพิ่มพูน ฯ

๏ ถึงล่วงแล้วแก้วเกิดกับบุญฤทธิ์[๓] ยังช่วยปิดปกอยู่ไม่รู้สูญ
สิ้นแผ่นดินทินกรรอนจำรูญ ให้เพิ่มพูนพอสว่างหนทางเดิน
ดังจินดาห้าดวงช่วงทวีป ได้ชูชีพ[๔]ช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน
เป็นทำนุอุปถัมภ์ไม่ก้ำเกิน จงเจริญเรียงวงศ์ทรงสุธา ฯ

---

๑ อุทิศกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒ บางฉบับว่า "ขอพบเห็นเป็นข้าฝ่ายุคล"

๓ หมายถึง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และทรงอุปถัมภ์ท่านสุนทรภู่อยู่ในเวลานั้น

๔ บางฉบับเป็น "ดังจินดาห้าดวงช่วงประทีป ให้ชูชีพช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน"

๏ อนึ่งน้อมจอมนิกรอัปสรราช[๑] บำรุงศาสนสงฆ์ทรงสิกขา
จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา ชนมาหมื่นแสนอย่าแค้นเคือง ฯ
๏ ทิโณทกตกดินพอสิ้นแสง ตะวันแดงดูฟ้าเป็นผ้าเหลือง
เข้าพลบค่ำร่ำรวีราศีประเทือง ก็จบเรื่องแต่งชมประธมเอย[๒] ฯ

---

๑ หมายถึง กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเคยทรงอุปการะท่านสุนทรภู่เมื่อบวชเป็นพระและอยู่วัดเทพธิดา เช่นที่ท่านสุนทรภู่รำพันถึงไว้ในคำกลอนเรื่องรำพันพิลาป

๒ บางฉบับว่า "ศิโรราบกราบลากลับมาเมือง เป็นสิ้นเรื่องที่ไปชมประธมเอย ฯ"

สถานที่กล่าวถึงในนิราศพระประธม

ของ

สุนทรภู่

๑. **วัดระฆัง** ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี ตรงข้ามท่าช้างวังหลวง

๒. **บางกอกน้อย** คลองแยกแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก เหนือสถานีรถไฟธนบุรี เดิมเป็นลำน้ำเจ้าพระยา

๓. **วังหลัง** ตั้งอยู่แถวบริเวณศิริราชพยาบาล

๔. **บางหว้าน้อย** เดี๋ยวนี้เรียกบางว้า ยังมีโบสถ์วัดบางว้าหรือวัดอัมรินทรารามอยู่ในบริเวณสถานีรถไฟธนบุรีเป็นสำคัญ

๕. **วัดทอง** วัดสุวรรณาราม ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของคลองบางกอกน้อย

๖. **วัดปะขาว** วัดชีปะขาว หรือ วัดศรีสุดาราม ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของคลองบางกอกน้อย

๗. **บางบำหรุ** ตำบลในอำเภอบางกอกน้อย บางตำหรุก็เรียก มีคลองแยกจากคลองบางกอกน้อยที่ใต้วัดนายโรง ไปจดวัดสนาม *(นอก)* เหนือวัดพิกุล

๘. **บางขุนนนท์** ตำบลในอำเภอบางกอกน้อย และมีคลองบางขุนนนท์ แยกคลองบางกอกน้อยฝั่งใต้ตอนเหนือวัดชีปะขาว *(วัดศรีสุดาราม)* ในท้องที่อำเภอตลิ่งชัน

๙. **บางระมาด** คลองแยกและตำบลในอำเภอตลิ่งชัน

๑๐. **วัดไก่เตี้ย** ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของคลองบางกอกน้อย และมีปากคลองแยกที่วัดไก่เตี้ย ในท้องที่อำเภอตลิ่งชัน

๑๑. **สวนหลวง** อยู่ฝั่งตะวันตกของคลองบางกอกน้อย ระหว่างวัดน้อยในถึงวัดชัยพฤกษ์มาลา ต่อมาตกเป็นที่ของคุณจอมกลีบในรัชกาลที่ ๕ แล้วแบ่งขายบ้าง ถวายเป็นที่ธรณีสงฆ์ของวัดชัยพฤกษ์มาลาบ้างและมีที่ซึ่งตกเป็นของนางชื่น แดงอร่าม ภายในที่ผืนนี้ ยังมีสระกว้างยาวประมาณร้อยเมตรและมีลำคู *(ตรงข้ามวัดพิกุล)* ขุดแยกจากคลองบางกอกน้อยฝั่งตะวันตกเข้าไปสู่สระ

ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นทางเรือพระที่นั่งในเวลาเสด็จประพาส แต่เดี๋ยวนี้คูและสระตื้นเขินเสียแล้ว

๑๒. **บางขวาง** คลองลัดในอำเภอบางกรวย แยกจากคลองมหาสวัสดิ์ ตรงข้ามวัดชัยพฤกษ์มาลา ไปบรรจบคลองวัดสัก ปัจจุบันเรียกกันว่า คลองขวาง

๑๓. **วัดพิกุล** วัดพิกุลตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกคลองบางกอกน้อย

๑๔. **บางสนาม** มีคลองแยกอยู่เหนือวัดพิกุล และมีวัดสนามนอกอยู่ริมคลองตำบลวัดชะลอ อำเภอบางกรวย

๑๕. **สวนแดน** คลองในอำเภอตลิ่งชัน จังหวัดธนบุรี อยู่ระหว่างวัดไก่เตี้ยกับวัดน้อยในปากคลองแยกจากคลองบางกอกน้อยที่วัดไก่เตี้ยไปจดคลองศาลเจ้ายาวราว ๓ กิโลเมตร

๑๖. **วัดเกด** ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของคลองบางกอกน้อย ตำบลวัดชะลอ อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี

๑๗. **วัดชะลอ** ตั้งอยู่ปากคลองวัดชะลอ คลองวัดชะลอนี้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้ขุดมาเชื่อมคลองบางกอกน้อยที่วัดสุวรรณคีรี *(วัดขี้เหล็ก)* เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๐ ต่อมาเลยเรียกคลองขุดเชื่อมตอนนี้เป็นคลองบางกอกน้อยไปด้วย และคำว่าวัดชะลอเรียกตำบลขึ้นอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรีด้วย ที่ว่าการอำเภอบางกรวยตั้งอยู่เหนือวัดชะลอ ตรงทางร่วมของคลองบางกรวยและคลองแม่น้ำอ้อมกับคลองบางกอกน้อย ในตำบลวัดชะลอ

๑๘. **บางกรวย** คลองบางกรวย แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาตรงหน้าวัดเขมาภิรตาราม มาทะลุที่ปากคลองวัดชะลอ หรือที่เรียกรวมเป็นคลองบางกอกน้อยตรงเหนือวัดชะลอ แต่คลองแม่น้ำอ้อมเหนือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอบางกรวย

๑๙. **บางสีทอง** คลองแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งขวาตอนหน้าเมืองนนทบุรีมาต่อกับคลองแม่น้ำอ้อมเหนือที่ว่าการอำเภอบางกรวย

๒๐. **บางอ้อช้าง** เดี๋ยวนี้เรียกบางอ้อยช้างและมีวัดบางอ้อยช้างตั้งอยู่ปากคลองบางอ้อช้างซึ่งแยกคลองแม่น้ำอ้อมทางฝั่งตะวันออก

๒๑. **วัดสัก** มีคลองวัดสักแยกทางฝั่งตะวันตก

๒๒. **บางขนุน** ตำบลนี้ขึ้นในอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี มีคลองแยกซ้ายทางฝั่งตะวันตกเข้าไปวัดบางขนุน ว่าแต่ก่อนครั้งท้าวอู่ทองเรียกกันมาว่าบางถนน ภายหลังมาเรียกเพี้ยนเป็นบางขนุน

๒๓. **บางขุนกอง** ตำบลนี้ขึ้นในอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี มีคลองแยกทางฝั่งตะวันตก

๒๔. **บางนายไกร** มีวัดบางไกรนอก ตั้งอยู่ริมคลองแม่น้ำอ้อม และมีคลองบางนายไกรแยกทางฝั่งตะวันตกเข้าไปวัดบางไกรใน ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าควรจะเรียกวัดบางนายไกรนอกและวัดบางนายไกรใน ไม่ควรจะตัดคำว่า "นาย" ออกเสีย ณ ที่วัดบางนายไกรใน มีปริศนาลายแทงว่า *"วัดบางนายไกร มีตะเข้สระใหญ่ ไปไข่สระขวาง ไข่แล้วโบกหาง เอาคางทับไว้"* มีพระพุทธรูปหลายองค์ในโบสถ์และวิหารวัดบางนายไกรในว่า นำมาจากวัดนาพิเก ซึ่งปัจจุบันเป็นวัดร้างอยู่ในตำบลบางขุนกองอำเภอบางกรวยนั่นเองและว่าที่วัดนาพิเกก็มีปริศนาลายแทงว่า *"วัดนาพิเก มีตะเข้สามศอก ใครคิดไม่ออก ให้เอาที่ถอกทาปูน"*

๒๕. **บางระนก** คลองแยกฝั่งตะวันตก จากคลองแม่น้ำอ้อมในท้องที่อำเภอบางกรวย

๒๖. **บางคูเวียง** คลองแยกจากคลองแม่น้ำอ้อมฝั่งตะวันตกมาเชื่อมกับคลองมหาสวัสดิ์ที่ใต้สถานีธรรมสพน์ตำบลขึ้นในอำเภอบางกรวย

๒๗. **บางม่วง** มีคลองบางม่วงแยกทางฝั่งตะวันตกที่ปากคลองมีวัดอัมพวันตำบลบางม่วง ขึ้นในอำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี

๒๘. **บางใหญ่** คลองยาว ๑๒ กิโลเมตรไปต่อคลองโยงและมีตำบลขึ้นในอำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี ตั้งที่ว่าการอำเภอที่ปากคลองด้านใต้

๒๙. **บางกระบือ** คลองแยกจากคลองบางใหญ่ ด้านตะวันตก ตำบลเสาธงหินอำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี

๓๐. **บางสุนัขบ้า** ปัจจุบันมีวัดชื่อบางโค และมีคลองซึ่งเรียกว่าบางโคบ้าคงจะเรียกกันมาตามชื่อเดิม อยู่ในตำบลบางแม่นาง อำเภอบางใหญ่ แต่ในนิราศนี้พรรณนาถึงบางสุนัขบ้า จะเป็นแห่งเดียวกันหรืออย่างไรไม่ทราบ

๓๑. **บางโสน** มีคลองโสนแยกคลองบางใหญ่ในอำเภอบางใหญ่ทางฝั่งตะวันออกมาเชื่อมกับคลองมหาสวัสดิ์

๓๒. **บ้านใหม่ธงทอง** ตำบลขึ้นในอำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี

๓๓. **คลองโยง** เป็นคลองแยกต่อจากคลองบางใหญ่ อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี ไปออกแม่น้ำนครชัยศรี เมื่อยังไม่ขุดคลองมหาสวัสดิ์ การเดินทางไปมาแต่ก่อนได้ใช้คลองโยงนี้เป็นทางเชื่อมคมนาคม แต่หน้าแล้งน้ำตื้นต้องใช้ควายโยงลากเรือเช่นที่กล่าวถึงในนิราศนี้

๓๔. **บางเชือก** หมู่บ้านในตำบลบ้านใหม่ อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี

๓๕. **ลานตากฟ้า** ตำบลในอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

๓๖. **งิ้วราย** ตำบลขึ้นในอำเภอนครชัยศรี มีวัดงิ้วรายและสถานีรถไฟสายใต้ชื่อวัดงิ้วราย

๓๗. **สำประทวน** ตำบลขึ้นอำเภอนครชัยศรี มีวัดสัมปทวนอยู่ฝั่งตะวันตกแม่น้ำนครชัยศรี

๓๘. **ปากน้ำสำประโทน** แถวที่ตั้งที่ว่าการอำเภอนครชัยศรี แต่ก่อนเรียกกันว่าตำบลปากน้ำ คงหมายถึงปากน้ำเข้าคลองบางแก้ว

๓๙. **บางแก้ว** คลองและตำบลขึ้นอำเภอนครชัยศรี มีคลองบางแก้วแยกแม่น้ำฝั่งขวา เหนือวัดกลางและใต้โรงกลั่นสุรา

๔๐. **โพเตี้ย** มีหมู่บ้านโพเตี้ยอยู่ในตำบลท่าตำหนัก แต่ปัจจุบันไม่มีต้นโพเตี้ยแล้ว คงมีเนินดินอยู่ในบริเวณบ้านของนายบุก อินทพงศ์ เหนือรางอุทัยแยกคลองบางแก้ว หมู่ที่ ๑ ตำบลท่าตำหนัก อำเภอนครชัยศรี

๔๑. **บางกระชับ** ตำบลท่ากระชับขึ้นในอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ถ้าเข้าไปตามคลองบางแก้ว ตำบลท่ากระชับอยู่เลยตำบลท่าตำหนักเข้าไป ฝั่งตะวันออกเป็นตำบลท่ากระชับ มีวัดไทรอยู่ริมคลอง ส่วนฝั่งตะวันตกเป็นตำบลบางแก้ว มีวัดบางแก้วอยู่ตรงข้ามวัดไทร

๔๒. **วัดสิงห์** อยู่ริมคลองบางแก้วฝั่งตะวันตก ในตำบลบางแก้ว อำเภอนคร

ชัยศรี มีผู้จำปริศนาลายแทงที่วัดนี้ไว้ว่า *"ตะริดติ๊ดตี่ กะดี่สอง ผินหน้าลงคลอง สองตะกร้าโกยเอา"*

๔๓. **วัดท่า** *(ใน)* อยู่ริมคลองบางแก้วฝั่งตะวันตก ในตำบลท่าพระยา อำเภอนครชัยศรี และมีศาลาวัดอยู่ริมถนนเพชรเกษมทางซ้ายมือ และปัจจุบันมีถนนพอรถยนต์เข้าไปได้ถึงวัด ระยะยาว ๒ กิโลเมตร

๔๔. **บ้านกล้วย** มีบ้านกวยในตำบลท่าพระยา ขึ้นในอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

๔๕. **บ้านธรรมศาลา** ตำบลขึ้นอำเภอเมืองนครปฐม มีวัดธรรมศาลา อยู่ด้านใต้ของถนนสายเพชรเกษม ในวัดมีโคกอิฐขนาดใหญ่อยู่หลังวิหาร เข้าใจว่าเป็นฐานพระเจดีย์

๔๖. **บ้านเพนียด** ตำบลขึ้นในอำเภอนครชัยศรี

๔๗. **วัดพระประธม** วัดพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

นิราศเมืองเพชร

นิราศเมืองเพชร[๑]

๏โอ้รอนรอนอ่อนแสงพระสุริย์ฉาย

ท้องฟ้าคล้ำน้ำค้างลงพร่างพราย　　พระพายชายชื่นเชยรำเพยพาน
อนาถหนาวคราวอาสาเสด็จ　　ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นสถาน[๒]
ลงนาวาหน้าวัดนมัสการ　　อธิษฐานถึงคุณกรุณา
ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกศ　　ถึงต่างเขตของประสงค์คงอาสา
จึงจดหมายรายทางกลางคงคา　　แต่นาวาเลี้ยวล่องเข้าคลองน้อย ฯ
๏ได้เห็นแต่แพแขกที่แปลกเพศ　　ขายเครื่องเทศเครื่องไทยได้ใช้สอย
ถึงวัดหงส์เห็นแต่หงส์เสาธงลอย　　เป็นหงส์ห้อยห่วงธงใช่หงส์ทอง
ถึงวัดพลับลับลี้เป็นที่สงัด　　เห็นแต่วัดสังข์กระจายไม่วายหมอง
เหมือนกระจายพรายพลัดกำจัดน้อง　　มาถึงคลองบางลำเจียกสำเหนียกนาม
ลำเจียกเอ๋ยเคยชื่นระรื่นรส　　ต้องจำอดออมระอาด้วยหนาหนาม
ถึงคลองเตยเตยแตกใบแฉกงาม　　คิดถึงยามปลูกรักมักเป็นเตย
จนไม่มีที่รักเป็นหลักแหล่ง　　ต้องคว้างแคว้งคว้าหานิจจาเอ๋ย
โอ้เปลี่ยวใจไร้รักที่จักเชย　　ชมแต่เตยแตกหนามเมื่อยามโซ
ถึงบางหลวงล่วงล่องเข้าคลองเล็ก　　ล้วนบ้านเจ๊กขายหมูอยู่อักโข
เมียขาวขาวสาวสวยล้วนรวยโป　　หัวอกโอ้อายใจมิใช่เล็ก
ไทยเหมือนกันครั้นว่าขอเอาหอห้อง　　ต้องขัดข้องแข็งกระด้างเหมือนอย่างเหล็ก
มีเงินงัดคัดง้างเหมือนอย่างเจ๊ก　　ถึงลวดเหล็กลนร้อนอ่อนละไม ฯ

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และธนิต อยู่โพธิ์ ว่าเป็นนิราศเรื่องสุดท้ายของสุนทรภู่ แต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๘ – ๒๓๙๒

พ.ณ ประมวญมารค และฉันท์ ขำวิไล ให้ความเห็นตรงกันในเรื่องระยะเวลาการแต่งนิราศเรื่องนี้ว่าประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๔

๒ ฉบับเขียนบางฉบับเป็น "อนาถหนาวคราวมาอาสาเสด็จ ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นหวาน"

◎ถึงวัดบางนางชีมีแต่สงฆ์ ไม่เห็นองค์นางชีอยู่ที่ไหน
หรือหลวงชีมีบ้างเป็นอย่างไร คิดจะใคร่แวะหาปรึกษาชี
ก็มืดค่ำอำลาทิพาวาส เลยลีลาศล่วงทางกลางวิถี
ถึงวัดบางนางนองแม้นน้องมี มาถึงที่ก็จะ[๑]ต้องนองน้ำตา
ตัวคนเดียวเที่ยวเล่นไม่เห็นห่วง แต่เศร้าทรวงสุดหวังที่ฝั่งฝา
ที่เห็นเห็นเป็นแต่ปะได้ประตา ก็ลอบรักลักลาคิดอาลัย
จะแลเหลียวเปลี่ยวเนตรเป็นเขตสวน มะม่วงพรวนหมากมะพร้าวสาวสาวไสว
พฤกษาออกดอกลูกเขาปลูกไว้ หอมดอกไม้กลิ่นกลบอบละออง ฯ
◎โอ้รื่นรื่นชื่นเชยเช่นเคยหอม เคยถนอมนวลปรางมาหมางหมอง
ถึงบางหว้าอารามนามจอมทอง ดูเรืองรองรุ่งโรจน์ที่โบสถ์ราม
สาธุสะพระองค์มาทรงสร้าง เป็นเยี่ยงอย่างไว้ในภาษาสยาม
ในพระโกศโปรดปรานประทานนาม โอรสราชอา[๒]รามงามเจริญ
มีเขื่อนรอบขอบคูดูพิลึก กุฎีตึกเก๋งกุฎิ์สุดสรรเสริญ
ที่ริมน้ำทำศาลาไว้น่าเพลิน จนเรือเดินมาถึงทางบางขุนเทียน
โอ้เทียนเอ๋ยเคยแจ้งแสงสว่าง มาหมองหมางมืดมิดตะขวิดตะเขวียน
เหมือนมืดในใจจนต้องวนเวียน ไม่ส่องเทียนให้สว่างหนทางเลย ฯ
◎บางประทุนเหมือนประทุนได้อุ่นจิต พอป้องปิดเป็นหลังคานิจจาเอ๋ย
หนาวน้ำค้างพร่างพรมลมรำเพย ได้พิงเขนยนอนอุ่นประทุนบัง ฯ
◎ถึงคลองขวางบางระแนะแวะข้างขวา ใครหนอมาแนะแหนกันแต่หลัง
ทุกวันนี้วิตกเพียงอกพัง แนะให้มั่งแล้วก็เห็นจะเป็นการ ฯ
◎ถึงวัดไทรไทรใหญ่ใบชอุ่ม เป็นเซิงซุ้มสาขาพฤกษาศาล
ขอเดชะพระไทรซึ่งชัยชาญ ช่วยอุ้มฉานไปเช่นพระอนิรุธ

---

๑ ฉบับเขียนบางฉบับเป็น "มาถึงนี่ก็จะต้องนองน้ำตา"
๒ ฉบับเขียนบางฉบับเป็น "โอรสราชทารามงามเจริญ"

ได้ร่วมเตียงเคียงนอนแนบหมอนหนุน พออุ่นอุ่นแล้วก็ดีเป็นที่สุด
จะสังเวยหมูแนมแก้มมนุษย์ เทพบุตรจะได้ชื่นทุกคืนวัน ฯ
๏ ถึงบางบอนบอนที่นี่มีแต่ชื่อ เขาเลื่องลือบอนข้างบางยี่ขัน
อันบอนต้นบอน[๑]น้ำตาลย่อมหวานมัน แต่ปากคันแก้ไขมิใคร่ฟัง ฯ
๏ ถึงวัดกกรกร้างอยู่ข้างซ้าย เป็นรอยรายปืนพม่าที่ฝาผนัง
ถูกทะลุปรุไปแต่ไม่พัง แต่โบสถ์ยังทนปืนอยู่ยืนนาน
แม้นมั่งมีมิให้ร้างจะสร้างฉลอง ให้เรืองรองรุ่งโรจน์โบสถ์วิหาร
ด้วยที่นี่ที่เคยตั้งโขลนทวาร ได้เบิกบานประตูป่าพนาลัย ฯ
๏ โอ้อกเอ๋ยเลยออกประตูป่า กำดัดดึกนึกน่าน้ำตาไหล
จะเหลียวหลังสั่งสาราสุดาใด ก็จนใจด้วยไม่มีไมตรีตรึง
ช่างเป็นไรไพร่ผู้ดีก็มิรู้ ใครแลดูเราก็นึกรำลึกถึง
จะปรับไหมได้หรือไม่อื้ออึง เป็นที่พึ่ง[๒]พาสนาพอพาใจ
โอ้นึกนึกดึกเงียบยะเยียบอก เห็นแต่กกกอปรงเป็นพงไสว
ลดาวัลย์พันพุ่มชอุ่มใบ เรไรไพเราะร้องซ้องสำเนียง
เสียงกรอดเกรียดเขียดกบเข้าขบเขี้ยว เหมือนกรับเกรี้ยวกรอดกรีดวะหวีดเสียง
หริ่งหริ่งแร่แม่ม่ายลองไนเรียง แซ่สำเนียงหนาวในใจรำจวน
เหมือนดนตรีปี่ป่าประสายาก ทั้งสองฟากฟังให้อาลัยหวน
ดังขับขานหวานเสียงสำเนียงนวล เมื่อโอดครวญคราวฟังให้วังเวง ฯ
๏ ถึงศีรษะกระบือเป็นชื่อบ้าน ระยะย่านยุงชุมรุมข่มเหง
ทั้งกุมภากล้าหาญเขาพานเกรง ให้วังเวงวิญญาณ์เอกากาย
ถึงศิษย์หามาตามเมื่อยามเปลี่ยว เหมือนมาเดียวแดนไพรน่าใจหาย
ถึงศีรษะละหานเป็นย่านร้าย ข้างฝั่งซ้ายแสมดำเขาทำฟืน
ถึงโคกขามคร้ามใจได้ไต่ถาม โคกมะขามดอกมิใช่อะไรอื่น

---

๑ ฉบับเขียน ๕ ฉบับเป็น *"อันบอนต้นปนน้ำตาลย่อมหวานมัน"*
๒ ฉบับเขียน ๕ ฉบับเป็น *"เป็นแต่พึ่งพาสนาพอพาใจ"*

ไม่เห็นแจ้งแคลงทางเป็นกลางคืน ยิ่งหนาวชื้นช้ำใจมาในเรือ
ถึงย่านซื่อสมชื่อด้วยซื่อสุด ใจมนุษย์เหมือนกระนี้แล้วดีเหลือ
เป็นป่าปรงพงพุ่มดูครุมเครือ เหมือนซุ้มเสือซ่อนร้ายไว้ภายใน
ถึงบ้านขอมลอมฟืนดูดื่นดาษ มีอาวาสวัดวาที่อาศัย
ออกชะวากปากชลามหาชัย อโณทัยแย้มเยี่ยมเหลี่ยมพระเมรุ ฯ

๏ข้างฝั่งซ้ายชายทะเลเป็นลมคลื่น นภางค์พื้นเผือดแดงดังแสงเสน
แม่น้ำกว้างว้างเวิ้งเป็นเชิงเลน ลำพูเอนอ่อนทอดยอดระย้า
หยุดประทับยับยั้งอยู่ฝั่งซ้าย แสนสบายบังลมร่มรุกขา
บรรดาเรือเหนือใต้ทั้งไปมา คอยคงค่าเกลื่อนกลาดไม่ขาดคราว
บ้างหุงต้มงมงายทั้งชายหญิง บ้างแกงปิ้งปากเรียกกันเพรียกฉาว
เสียงแต่ตำน้ำพริกอยู่ริกกราว เหมือนเสียงส้าวเกาะโกร่งที่โรงงาน ฯ

๏เห็นฝูงลิงวิ่งตามกันสอสอ มาคอยขอโภชนากระยาหาร
คนทั้งหลายชายหญิงทิ้งให้ทาน ต่างลนลานล้วงได้เอาไพล่พลิ้ว
เวทนาวานรอ่อนน้อยน้อย กระจ้อยร่อยกระจิริดจิดจีดจิ๋ว
บ้างเกาะแม่แลโลดกระโดดปลิว ดูหอบหิ้วมิให้ถูกตัวลูกเลย ฯ

๏โอ้พ่อแม่แต่ชั้นลิงไม่ทิ้งบุตร เพราะแสนสุดเสนหานิจจาเอ๋ย
ที่ลูกอ่อนป้อนนมนั่งชมเชย กระไรเลยแลเห็นน่าเอ็นดู
แต่ลิงใหญ่อ้ายทโมนมันโลนเหลือ จนชาวเรือเมินหมดด้วยอดสู
ทั้งลิงเผือกเทือกเถามันเจ้าชู้ ใครแลดูมันนักมักยักคิ้ว
บ้างกระโดดโลดหาแต่อาหาร ได้สมานยอดแสมพอแก้หิว
เขาโห่เกรียวประเดี๋ยวใจก็ไพล่พลิ้ว กลับชี้นิ้วให้ดูอดสูตา ฯ

๏ได้ชมเล่นเห็นแต่นกวิหคกลุ้ม เที่ยวดุ่มดุ่มเดินดินกินมัจฉา
กลางสมุทรผุดโผล่ล้วนโลมา ดูหน้าตาแต่ละตัวน่ากลัวเกรง
ล้วนหัวบาตรวาดหางไปกลางคลื่น ศีรษะลื่นเลี่ยนโล่งดูโจ่งเหม่ง
ดูมากมายหลายอย่างยิ่งวางเวง จนน้ำขึ้นครื้นเครงเป็นคราวเรือ
บ้างถอนหลักชักถ่อหัวร่อร่า บ้างก็มาบ้างก็ไปทั้งใต้เหนือ

บ้างขับร้องซ้องสำเนียงจนเสียงเครือ ต่างเลี้ยวเรือลงหน้าบ้านท่าจีน
เป็นประมงหลงละโมบด้วยโลภลาภ ไม่กลัวบาปเลยช่างนับแต่ทรัพย์สิน
ตลิ่งพังฝั่งชลาล้วนปลาตีน ตะกายปีนเลนเล่นออกเป็นแปลง ฯ
๏ ในลำคลองสองฟากล้วนจากปลูก ทะลายลูกดอกจากขึ้นฝากแฝง
ต้นจากถูกลูกชิดนั้นติดแพง เขาช่างแปลงชื่อถูกเรียกลูกชิด
ถึงบ้านบ่อกอจากมิอยากสิ้น เหมือนจากถิ่นท่องเที่ยวมาเปลี่ยวจิต
อันใบจากรากกอไม่ขอคิด แต่ลูกชิดชอบใจจะใคร่ชม ฯ
๏ ถึงคลองที่อีรำท่าแร้งเรียก สุดสำเหนียกที่จะถามความปฐม
เขาทำน้ำทำนาปลาอุดม เป็นนิคมเขตบ้านพวกพรานปลา
ที่ปากคลองกองฟืนไว้ดื่นดาษ ดูเกลื่อนกลาดเรียงรายทั้งซ้ายขวา
ถึงบางขวางข้างซ้ายชายชลา ไขคงคาขังน้ำไว้ทำเกลือ
หรือบ้านนี้ที่เขาว่าตำราร่ำ ช่างปั้นน้ำเป็นตัวน่ากลัวเหลือ
ดูครึ้มครึกพฤกษาลดาเครือ ล้วนรกเรื้อรำเริงเป็นเซิงซุ้ม
ตะบูนต้นผลห้อยย้อยระย้า ดาษดาดังหนึ่งผูกด้วยลูกตุ้ม
เป็นคราบน้ำคร่ำคร่าแตกตารุม ดูกระปุ่มกระปิ่มตุ่มติ่มเต็ม
ลำพูรายชายตลิ่งดูกิ่งค้อม มีขวากล้อมแหลมรายดังปลายเข็ม
เห็นปูเปี้ยวเที่ยวไต่กินไคลเค็ม บ้างเก็บเล็มลากก้ามครุ่มคร่ามครัน
โอ้เอ็นดูปูไม่มีซึ่งศีรษะ เท้าระกะก้อมโกงโม่งโค่งขัน
ไม่มีเลือดเชือดฉะปะแต่มัน เป็นเพศพันธุ์ไร้ผัวเพราะมัวเมา
แม้นเมียออกลอกคราบไปคาบเหยื่อ เอามาเผื่อภรรยาเมตตาเขา
ระวังดูอยู่ประจำทุกค่ำเช้า อุตส่าห์เฝ้าฟูมฟักเพราะรักเมีย
ถึงทีผัวตัวลอกพอออกคราบ เมียมันคาบคีบเนื้อเป็นเหยื่อเสีย
จึงเกิดไข่ไร้ผัวเที่ยวยั้วเยี้ย ยังแต่เมียเคลื่อนคล้อยขึ้นลอยแพ
สมเพชสัตว์ทัศนาพฤกษาสล้าง ล้วนโกงกางกุ่งแกมแซมแสม
สงัดเหงาเปล่าเปลี่ยวเมื่อเหลียวแล เสียงแอ้[๑]แจ้จักจั่นหวั่นวิญญาณ์ ฯ

---

๑ *ฉบับเขียนเป็น "เสียงแจ่แจ่จักระจั่นหวั่นวิญญาณ์"*

๏ถึงคลองนามสามสิบสองคดคุ้ง ชะวากวุ้งเวียนซ้ายมาฝ่ายขวา
ให้หนูน้อยคอยนับในนาวา แต่หนึ่งมาถ้วนสามสิบสองคด
อันคดอื่นหมื่นคดกำหนดแน่ เว้นเสียแต่ใจมนุษย์สุดกำหนด
ทั้งลวงล่องอเงี้ยวทั้งเลี้ยวลด ถึงคลองคดก็ยังไม่เหมือนใจคน ฯ
๏ถึงปากช่องคลองชื่อสุนัขหอน ทั้งเรือแพแลสลอนเสลือกสลน
ต่างแข็งข้อถ่อค้ำที่น้ำวน คงคาข้นขุ่นตื้นแต่พื้นเลน
เข้ายัดเยียดเสียดแทรกบ้างแตกหัก บ้างถ่อผลักอึดอัดขัดเขมร
บ้างทุ่มเถียงเสียงหญิงขึ้นเกนเกน ล้วนโคลนเลนเปื้อนเปรอะเลอะทั้งตัว
ที่น้อยตัวผัวเมียลงลากฉุด นางเมียหยุดผัวโกรธเมียโทษผัว
ด้วยยากเย็นเข็นฝืดทั้งมืดมัว พอตึงตัวเต็มเบียดเข้าเสียดแซะ
ทั้งยุงชุมรุมกัดปัดเปรียะประ เสียงผัวะผะพึบพับปุบปับแปะ
ที่เข็นเรียงเคียงลำขยำแขยะ มันเกาะแกะกันจริงจริงหญิงกับชาย ฯ
๏จนตกทางบางสะใภ้ครรไลล่อง มีบ้านช่องซ้ายขวาเขาค้าขาย
ปลูกทับทิมริมทางสองข้างราย ไม่เปล่าดายดกระย้าทั้งตาปี
บ้างดิบห่ามงามงอมจนค้อมกิ่ง เป็นดอกติ่งแตกประดับสลับสี
บ้างแตกร้าวพราวเม็ดเพชรโนรี เขาขายดีเก็บได้ใส่กระเชอ
มาตั้งขายฝ่ายเจ้าของไม่ต้องถือ เห็นเรือล่องร้องว่าซื้อทับทิมเหนอ
จะพูดจาคารวะทั้งคะเออ เสียเหน่อเหน่อหน้าตาน่าเอ็นดู
นึกเสียดายหมายมั่นใคร่พันผูก ไว้เป็นลูกสะใภ้ให้เจ้าหนู
พอนึกหยุดบุตรเราก็เจ้าชู้ อุตส่าห์รู้ร้องต่อจะขอชิม
เขาอายเอียงเมียงเมินทำเดินเฉย ไม่เกินเลยลวนลามงามหงิมหงิม
ได้ตอบต่อล้อเหล่าเจ้าทับทิม พอแย้มยิ้มเฮฮาประสาชาย ฯ

◎ ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาตั้งบ้าน น่าสำราญเรือนเรือดูเหลือหลาย
บ้างย่าง[๑]ปลาค่าเคียงเรียงเรียงราย ดูวุ่นวายวิ่ง[๒]ไขว่กันใหญ่น้อย
ขายสำเร็จเป็ดไก่ทั้งไข่พอก กระเบนกระบอกปลาทูทั้งปูหอย
ลูกค้ารับนับกันเป็นพันร้อย ปลาเล็กน้อยขมงโกรยโกยกระบุง
นางแม่ค้าปลาเค็มก็เต็มสวย กำไรรวยรวมประจบจนครบถุง
บ้างเหน็บท้องป่องปุ่ยตุ่ยตุ่ยตุง ต่างบำรุงรูปร่างสำอางตา ฯ
◎ พอออกช่องล่องลำแม่น้ำกว้าง บ้านบางช้างแฉก[๓]แชไปแควขวา
ข้างซ้ายตรงลงทะเลพอเวลา พระสุริยามืดมัวทั่วแผ่นดิน
ดูซ้ายขวาป่าปะโลงหวายโป่งเป้ง ให้วังเวงหวั่นไหวฤทัยถวิล
เวลาเย็นเห็นนกวิหคบิน ไปหากินแล้วก็พากันมารัง
บ้างเคียงคู่ชูคอเสียงซ้อแซ้ โอ้แลแลแล้วก็ให้อาลัยหลัง
แม้นร่วมเรือนเหมือนนกที่กกรัง จะได้นั่งแนบข้างเหมือนอย่างนก
นี่กระไรไม่มีเท่ากี่ก้อย โอ้บุญน้อยนึกน่าน้ำตาตก
ต้องลมว่าวหนาวหนังเหมือนคั่งคก จะได้กกกอดใครก็ไม่มี
จนเรือออกนอกอ่าวดูเปล่าโว่ง ทะเลโล่งแลมัวทั่ววิถี
ไม่เห็นหนสนธยาเป็นราตรี แต่ลมดีดาวสว่างกระจ่างตา
สำรวลรื่นคลื่นราบดังปราบเรี่ยม ทั้งน้ำเปี่ยมป่าแสมข้างแควขวา
ดาวกระจายพรายพร่างกลางนภา แสงคงคาเค็มพราวราวกับพลอย
เห็นปลาว่ายกายสล้างกระจ่างแจ่ม แลแอร่มเรืองรุ่งชั้นกุ้งฝอย
เป็นหมู่หมู่ฟูฟ่องขึ้นล่องลอย ตัวน้อยน้อยนางมังกงขมงโกรย
ชื่นอารมณ์ชมปลาเวลาดึก หวนรำลึกแล้วเสียดายไม่วายโหย

---

๑ ฉบับเขียนหลาย ๆ ฉบับ เขียนต่างกันคือเขียนเป็น ค้า - ขา - ข่า คา น่าจะเป็นค้าด้วยกลอนต่อจากนี้ว่า "ขายสำเร็จเป็ดไก่ทั้งไข่พอก กระเบนกระบอกปลาทูทั้งปูหอย" (ดูภาคผนวก)

๒ ฉบับเขียน ๔ ฉบับเป็น "ดูวุ่นวายวิ่งไขว่ทั้งใหญ่น้อย

๓ ฉบับเขียนเป็น "บ้านบางช้างแฉกแฉวขึ้นแควขวา"

แม้นเห็นปลาวารินจะดิ้นโดย ทั้งลมโชยเฉื่อยชื่นระรื่นเย็น
จะเพลินชมยมนาเวหาห้อง เช่นนี้น้องไหนเลยจะเคยเห็น
ทะเลโล่งโว่งว่างน้ำค้างกระเซ็น ดูดาวเด่นดวงสว่างเหมือนอย่างโคม
จะเปรมปรีดิ์ดีใจมิใช่น้อย น้องจะพลอยเพลินอารมณ์ด้วยชมโฉม
โอ้อายจิตคิดรักลักประโลม ทรวงจะโทรมตรงช่องปากคลองโคน
ด้วยมีดค่ำสำคัญที่นั่นแน่ เรียกแสมตายห่าพฤกษาโกร๋น
ลำพูรายชายเลนดูเอนโอน วายุโยนยอดระย้าริมสาคร
หิ่งห้อยจับวับวามอร่ามเหลือง ดูรุ่งเรืองรายจำรัสประภัสสร
เหมือนแหวนก้อยพลอยพรายเมื่อกรายกร ยังอาวรณ์แหวนประดับด้วยลับตา ฯ

๏ ถึงคลองช่องล่องเลียบเงียบสงัด เห็นเมฆกลัดกลางทะเลบนเวหา
เสียงโครมครื้นคลื่นกระทั่งฝั่งชลา ลมสลาตันตึงหึ่งหึ่งฮือ
นาวาเหเซหันให้ปั่นป่วน ต้องแจวทวนท้ายหันช่วยกันถือ
ถึงสี่แจวแล้วเรือยังเหลือมือ ลมกระพือพัดโงงดูโคลงเคลง
ทั้งคลื่นซ้ำน้ำซัดให้ปัดปั่น โอ้แต่ชั้นคลื่นลมยังข่มเหง
น่าอายเพื่อนเหมือนคำเขาทำเพลง มาเท้งเต้งเรือลอยน่าน้อยใจ
ยิ่งแจวทวนป่วนปั่นยิ่งหันเห ลมทะเลเหลือจะต้านทานไม่ไหว
เสียงสวบเสยเกยตรงเข้าพงไพร ติดอยู่ใต้ต้นโกงกางแต่กลางคืน
พอจุดเทียนเชี่ยนขันน้ำมันคว่ำ ต้องวิดน้ำนาวาไม่ฝ่าฝืน
เสื่อที่นอนหมอนนวมน้ำท่วมชื้น เหลือแต่ผืนผ้าแพรของแม่น้อง
ได้กันลมห่มหนาวเมื่อเช้าตรู่ ยังรักรู้จักคุณการุญสนอง
ลมรินรินกลิ่นกลบอบละออง ได้ปกครองครุมเครือเมื่อเรือค้าง ฯ

๏ เขาหลับเรื่อยเหนื่อยอ่อนนอนสนิท พี่นี้คิดใคร่ครวญจนจวนสว่าง
เสียงนกร้องซ้องแซ่ครอแครคราง ทั้งลิงค่างครอกโครกละโอกโอย
เสียงชะนีที่เหล่าเขายี่สาน วิเวกหวานหวัวหวัวผัวผัวโหวย
หวิวหวิวไหวได้ยินยิ่งดิ้นโดย ชะนีโหยหาคู่ไม่รู้วาย
เหมือนวิตกอกน้องที่ตรองตรึก เหลือรำลึกอาลัยมิใคร่หาย

จะเรียกบ้างอย่างชะนีก็มีอาย ต้องเรียกสายสวาทในใจรำจวน
จนรุ่งแจ้งแสงสว่างนภางค์พื้น ต้องค้างตื้นติดป่าพากันสรวล
จะเข็นค้ำล้ำเหลือเป็นเรือญวน พอเห็นจวนน้ำขึ้นค่อยชื่นใจ
ต้นแสมแลดูล้วนปูแสม ขึ้นไต่แต่ต้นกิ่งวิ่งไสว
เขาสั่นต้นหล่นผอยผ็อยผ็อยไป ลงมุดใต้ตมเลนเห็นแต่ตา ฯ
๏โอ้เอ็นดูหนูน้อยร้องหอยเหาะ ขึ้นไปเกาะกิ่งตลอดยอดพฤกษา
ล้วนจุ๊บแจงแผลงฤทธิ์เขาปลิดมา กวักตรงหน้าเรียกให้มันได้ยิน
จุ๊บแจงเอ๋ยเผยฝาหาข้าวเปียก แม่ยายเรียกจะให้ไปกฐิน
ทั้งงวงทั้งงาออกมากิน ช่วยปัดริ้นปัดยุงกระทุงราย
เขาร่ำเรียกเพรียกหูได้ดูเล่น มันอยากเป็นลูกเขยทำเงยหงาย
เยี่ยมออกฟังทั้งตัวกลัวแม่ยาย โอ้นึกอายด้วยจุ๊บแจงแกล้งสำออย
เหมือนจะรู้อยู่ในเล่ห์เสน่หา แต่หากว่าพูดยากเป็นปากหอย
เปรียบเหมือนคนจนทุนทั้งบุญน้อย จะกล่าวถ้อยออกไม่ได้ดังใจนึก
พอลอยลำน้ำมากออกจากป่า ได้แอบอาศัยแสมอยู่แต่ดึก
ในดงฟืนชื้นชุ่มทุกพุ่มพฤกษ์ ผู้ใดนึกฟันฟาดให้คลาดแคล้ว
แล้วเคลื่อนคลาลาจากปากคลองช่อง ไปตามร่องน้ำหลักปักเป็นแถว
ข้ามยี่สานบ้านสองพี่น้องแล้ว ค่อยคล่องแคล่วเข้าชะวากปากตะบูน
น้ำยังน้อยค่อยค้ำพอลำเลื่อน ไม่มีเพื่อนเรือประหลาดช่างขาดสูญ
ในคลองลัดทัศนายิ่งอาดูร เป็นดินพูนพานจะตื้นแต่พื้นโคลน
ป่าปะโลงโกงกางแกมแสม แต่ล้วนแต่ตายฝอยกร๋องกร๋อยโกร๋น
ตลอดหลามตามตลิ่งล้วนลิงโลน อ้ายทโมนนำหน้าเที่ยวคว้าปู
ครั้นล้วงขุดสุดอย่าง[๑]เอาหางยอน มันหนีบนอนร้องเกลือกเสือกหัวหู
เพื่อนเข้าคร่ำหน้าหลังออกพรั่งพรู ลากเอาปูออกมาได้ไอ้กะโต
ทั้งหอยแครงแมงดามันหาคล่อง ฉีกกระดองกินไข่มิใช่โง่

---

๑ ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น *"ครั้นล้วงขุดสุดหย่างเอาหางยอน"* หย่าง = หยั่ง *ไม่ใช่อย่างในคำ "อย่างนั้นอย่างนี้" (ดูภาคผนวก)*

ได้อิ่มอ้วนท้วนหมดไม่อดโซ อกเอ๋ยโอ้เอ็นดูหมู่แมงดา
ให้สามีขี่หลังเที่ยวฝั่งแฝง ตามหล้าแหล่งเลนเค็มเล็มภักษา
เขาจับเป็นเห็นสมเพชเวทนา ทิ้งแมงดาผัวเสียเอาเมียไป
ฝ่ายตัวผู้อยู่เดียวเที่ยวไม่รอด เหมือนตาบอดมิได้แจ้งตำแหน่งไหน
ต้องอดอยากจากเมียเสียน้ำใจ ก็บรรลัยแลกลาดดาษดา
แม้นเดี๋ยวนี้มีหญิงไม่ทิ้งผัว ถึงรูปชั่วฉันจะรักให้หนักหนา
โอ้อาลัยใจอย่างนางแมงดา แต่ดูหน้าในมนุษย์เห็นสุดแล ฯ

◎ จนออกช่องคลองบางตะบูนใหญ่ ล้วนป่าไม้ตีนเป็ดเสม็ดแสม
นกกะลางยางกรอกกระรอกกระแต เสียงซ้อแซ้สองข้างทางกันดาร ฯ

◎ถึงที่วังตั้งประทับรับเสด็จ มาทรงเบ็ดปลากะโห้ไม่สังหาร
ให้ปล่อยไปในทะเลเอาเพดาน แต่โบราณเรียกว่าองค์พระทรงปลา
แต่เดี๋ยวนี้ที่วังก็รั้งร้าง เป็นรอยทางทุบปราบราบรุกขา
ยังแลเลี่ยนเตียนดีที่พลับพลา นึกระอาอนิจจังไม่ยั่งยืน
เดิมเป็นป่ามาเป็นวังตั้งประทับ แล้วก็กลับไปเป็นป่าไม่ฝ่าฝืน
เหมือนมียศลดลงไม่คงคืน นึกสะอื้นอายใจมาในเรือ ฯ

◎ถึงบางหอหอใครที่ไหนหนอ มาปลูกหอเสน่หาในป่าเสือ
อันย่านนี้ที่บนบกก็รกเรื้อ ทั้งทางเรือจระเข้ก็เฉโก
ถึงเจ้าสาวชาวสวรรค์ฉันไม่อยู่ จะโศกสู้เอกาอนาโถ
ด้วยพรั่นตัวกลัวเสือก็เหลือโซ เห็นแต่โพธิ์ทะเลจระเข้ลอย
ทั้งเหลืองดำคร่ำคร่าล้วนกล้าแกล้ว จนเรือแจวจวนใกล้มิใคร่ถอย
ดูน่ากลัวตัวใหญ่มิใช่น้อย ต่างคนคอยภาวนาอุตส่าห์สำรวม
เห็นนกบินกินปลาล้วนน่ารัก นกปักหลักลงน้ำเสียงต้ำป๋วม
นกกระเต็นเต้นตามนกกามกวม กับเหี่ยต้วมเตี้ยมต่ายตามชายเลน ฯ

◎ไปครู่หนึ่งถึงเขาตะคริวสวาท มีอาวาสวัดวามหาเถร
มะพร้าวรอบขอบที่บริเวณ พอจวนเพลพักร้อนผ่อนสำราญ
กับหนูพัดจัดธูปเทียนดอกไม้ จะขึ้นไหว้พระสัมฤทธิ์พิษฐาน

เขานับถือลืออยู่แต่บุราณ ใครบนบานพระรับช่วยดับร้อน
ขึ้นลานวัดทัศนาดูอาวาส ศิลาลาดเลียบเดินเนินสิงขร
พฤกษาออกดอกช่ออรชร หอมขจรจำปาสารภี
ต้นโพธิ์ไทรไม้งอกตามซอกหิน อินทนิลนางแย้มสอดแซมสี
เหล่าลั่นทมร่มรอบขอบคีรี สุมาลีหล่นกลาดดูดาษดิน
ได้ชมเพลินเดินมาถึงหน้าโบสถ์ สมาโทษถือเทียนเวียนทักษิณ
เคารพสามตามกำหนดหมดมลทิน กับหนูนิลหนูพัดเข้ามัสการ
ได้สรงน้ำชำระพระสัมฤทธิ์ ถวายธูปเทียนอุทิศพิษฐาน
ขอเดชะพระสัมฤทธิ์พิสดาร ท่านเชี่ยวชาญเชิญช่วยด้วยสักครั้ง
ให้ได้แหวนแทนทรงสักวงหนึ่ง กับแพรซึ่งหอมห่มให้สมหวัง
แม้นได้ของสองสิ่งเห็นจริงจัง จะแต่งตั้งบายศรีมีละคร
ทั้งเทียนเงินเทียนทองของเสวย เหมือนเขาเคยบูชาหน้าสิงขร
สาธุสะพระสัมฤทธิ์ประสิทธิพร ให้ได้นอนฟูกฟูเหมือนชูชก ฯ
◎แล้ววันทาลาเลียบลงเหลี่ยมเขา พอบังเงาแดดร่มทั้งลมตก
ออกนาวามาทางบ้านบางครก มะพร้าวดกดูสล้างสองข้างคลอง
มีส้มสูกลูกไม้เหมือนในสวน ตลอดล้วนเรียงรายเรียกขายของ
เขาเลียนล้อต่อถามตามทำนอง ได้ยิ้มย่องนิดหน่อยอร่อยใจ
จนเรือออกนอกชะวากปากบางครก ต้องเลี้ยวฉวกไปตามลำแม่น้ำไหล
เป็นถิ่นฐานบ้านนาป่ารำไร เขาทำไร่ถั่วผักปลูกฟักแฟง
แต่ฟักทองร้องเรียกว่าน้ำเต้า ฟักเขียวเล่าเรียกว่าขี้พร้าแถลง
ล้วนเลี้ยงวัวทั่วถิ่นได้กินแรง แต่เสียงแปร่งเปรี้ยวหูไม่รู้กลัว
เจ้าสำนวนชวนตีแต่ฝีปาก พูดด้วยยากชาวบางกอกจนกลอกหัว
แสนแสงอนค้อนว่าค่อนด่าวัว เขาตัดหัวแขวนห้อยร้อยประการ
ล้วนแช่งซ้ำล้ำเหลืออ้ายเสือขบ ลำเลิกทบทวนชาติเสียงฉาดฉาน
อ้ายวัวเฒ่าเขาล้มคือสมภาร มันขี้คร้านทดข้าวเขาจึ่งแทง ฯ

◎ถึงบ้านใหม่ไถ่ถามตามสงสัย ว่ายังไกลอยู่หรือบ้านท่านขุนแขวง
ไม่บอกก่อนย้อนถามเป็นความแคลง จะพายแรงหรือว่านายจะพายเบา
ถ้าพายหนักสักครู่หนึ่งก็ถึงดอก สำนวนนอกน้ำเพชรแล้วเข็ดเขา
บ้างโห่ฉาวกราวเกรียวเกี่ยวข้าวเบา บ้างตั้งเตาเคี่ยวตาลพานอุดม ฯ
◎ถึงบางกุ่มหนุ่มแก่สาวแซ่ซ้อง มีบ้านสองฟากข้ามนามประถม
ข้างซ้ายมือชื่อบ้านสะท้านยายนม น่าใคร่ชมชื่นจิตคิดรำพึง
อย่างไรหรือชื่อเช่นนั้นขันหนักหนอ หรือแกล้งล้อจะให้นึกรำลึกถึง
ถึงบ้านโพธิ์โอ้นึกไปลึกซึ้ง เคยมาพึ่งพักร้อนแต่ก่อนไร
กับขุนรองต้องเป็นแพ่งตำแหน่งพี่ สถิตที่ทับนาพออาศัย
เป็นคราวเคราะห์เพราะนางนวลมากวนใจ จึงจำใจให้หมองหมางเพราะขวางคอ
นึกชมบุญขุนรองร้องท่านแพ่ง เธอซ่อมแปลงปลูกทับกลับเป็นหอ
จนผู้เฒ่าเจ้าเมืองนั้นเคืองพอ เพราะล้วงคอเคืองขัดถึงตัดรอน ฯ
◎โอ้สงสารท่านรองเคยครองรัก เมื่อมาพักบ้านโพธิ์สโมสร
เคยร่วมใจไหนจะร่วมนวมที่นอน ทั้งร่วมร้อนร่วมสุขสนุกสบาย
แต่เดือนสี่ปีระกานิราร้าง ไปอยู่บางกอกไกลกันใจหาย
เห็นถิ่นฐานบ้านเรือนเพื่อนหญิงชาย แสนเสียดายดูหน้านึกอาลัย ฯ
◎ถึงต้นตาลบ้านคุณหม่อมบุนนาค เมื่อยามยากจนมาได้อาศัย
มารดาเจ้าคราวพระวังหลังครรไล มาทำไร่ทำนาท่านการุญ
เมื่อเจ็บป่วยช่วยรักษาจะหาคู่ จะขอสู่ให้เป็นเนื้อช่วยเกื้อหนุน
ยังยากไร้ไม่มีของสนองคุณ ขอแบ่งบุญให้ท่านทั่วทุกตัวตน
ทั้งนารีที่ได้รักลักรำลึก เป็นแต่นึกลับหลังหลายครั้งหน
ขอสมาอย่าได้มีราคีปน เป็นต่างคนต่างแคล้วแล้วกันไป
แต่ปรางทองน้องหญิงยังจริงจิต แนบสนิทนับเชื้อว่าเนื้อไข
จะแวะหาสารพัดยังขัดใน ต้องอายใจจำลากลัวช้าการ ฯ
◎ถึงอารามนามที่กุฎีทอง ดูเรืองรองรุ่งโรจน์โบสถ์วิหาร
ริมอารามข้ามน้ำทำตะพาน นมัสการเดินมาในวารี

ถึงคุ้งเคี้ยวเลี้ยวลดชื่อคดอ้อย ตะวันคล้อยคล้ำฟ้าในราศี
ค่อยคล่องแคล่วแจวรีบถึงพริบพรี ประทับที่หน้าท่าพลับพลาชัย
ด้วยวัดนี้ที่สำหรับประทับร้อน นรินทรท้าวพระยามาอาศัย
ขอเดชะอานุภาพช่วยปราบภัย ให้มีชัยเหมือนเช่นนามอารามเมือง
ดูเรือแพแซ่ซ้องทั้งสองฟาก บ้างขายหมากขายพลูหนวกหูเหือง
นอนค้างคืนตื่นเช้าเห็นชาวเมือง ดูนองเนืองนาวาบ้างมาไป ฯ

๏ได้เยี่ยมเยือนเรือนบ้านท่านขุนแพ่ง มาปลูกแปลงแปลกกว่าเมื่ออาศัย
ด้วยศึกลาวคราวนั้นเธอบรรลัย ไม่มีใครครอบครองจึงหมองมัว
แสนสงสารท่านผู้หญิงมิ่งเมียหลวง เฝ้าข้อนทรวงเสียใจอาลัยผัว
ทั้งเมียน้อยอ้อยอิ่งหญิงคนครัว พากันมัวหมองคล้ำระกำตรอม
เมื่อมาเรือนเยือนศพได้พบพักตร์ ไม่หมองนัก[๑]คราวนี้รูปช่างซูบผอม
เพราะครวญคร่ำกำสรดสู้อดออม เหมือนแก่งอมหงิมเงียบเซียบสำเนียง
โอ้อกเอ๋ยเคยสำราญอยู่บ้านนี้ ได้ฟังปี่พาทย์เพราะเสนาะเสียง
ทั้งหญิงชายฝ่ายเพื่อนริมเรือนเรียง เคยพร้อมเพรียงเพรางายสบายใจ
โอ้คิดคุณขุนแพ่งเสียแรงรัก ไม่พบพักตร์พลอยพาน้ำตาไหล
ได้สวดทั้งบังสุกุลแบ่งบุญไป ให้ท่านได้สู่สวรรค์ชั้นวิมาน ฯ

๏ แล้วอำลาอาลัยใจจะขาด จำนิราศแรมร้างห่างสถาน
ลงเรือจอดทอดท่าหน้าตะพาน แสนสงสารศิษย์หาออกมาอึง
เห็นหน้าน้องทองมีอารีรัก ครั้นจะทักเล่าก็กลัวผัวจะหึง
ได้เคยเห็นเป็นฝีมือมักดื้อดึง จะตูมตึงแตกช้ำระยำเยิน
ทั้งที่ปรางค์นางใหญ่ได้ให้ผ้า เมื่อครั้งมาสอนบุตรสุดสรรเสริญ
ได้ห่มหนาวคราวระกำจงจำเริญ ยังเชื้อเชิญชวนชักรักอารมณ์ ฯ

๏ แล้วไปบ้านท่านแพ่งตำแหน่งใหม่ ยังรักใคร่ครองจิตสนิทสนม
ที่ธุระจะใคร่ได้ใจนิยม เขารับสมปรารถนาสามิภักดิ์

---

๑ *ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น "ไม่ผอมนักเดี๋ยวนี้รูปช่างซูบผอม"*

จะกลับหลังยังมิได้ดั่งใจชั่ว ต้องไปทั่วบ้านเรือนเพื่อนรู้จัก
เมื่อเป็นบ้ามาคนเดียวเที่ยวสำนัก เขารับรักรู้คุณกรุณา
ที่ไหนไหนไมตรียังดีสิ้น เว้นแต่อินวัดเกศของเชษฐา
ช่างตัดญาติขาดเด็ดไม่เมตตา พอเห็นหน้าน้องก็เบือนไม่เหมือนเคย
โอ้คิดแค้นแหวนประดับกับแพรเพลาะ เป็นคราวเคราะห์เพราะเป็นบ้านิจจาเอ๋ย
จนรักตายกลายตอเป็นกอเตย ไม่เห็นเลยว่าจะเป็นไปเช่นนั้น ฯ

๏ โอ้คิดถึงพึ่งบุญท่านขุนแพ่ง ไปหน้าแล้งรับแขกแรกวสันต์
ตำข้าวเม่าเคล้าน้ำตาลทั้งหวานมัน ได้ช่วยกันคั้นขยำน้ำกะทิ
เขาไปเที่ยวเกี่ยวข้าวอยู่เฝ้าห้อง เหมือนพี่น้องนึกโอ้อโหสิ
เนื้อเอ๋ยเนื้อเหลือเจ็บจนเล็บลิ ยังปริปริปริ่มพร้อยเป็นรอยราย
ครั้นไปเยือนเรือนหลานบ้านวัดเกาะ ยังทวงเพลาะแพรดำที่ทำหาย
ต้องใช้สีทับทิมจึงยิ้มพราย วิลาสลายลอยทองสนองคุณ ฯ

๏ แล้วไปบ้านตาลเรียงเคียงบ้านไร่ ที่นับในน้องเนื้อช่วยเกื้อหนุน
พอวันนัดซัดน้ำเขาทำบุญ เห็นคนวุ่นหยุดยั้งยืนรั้งรอ
เขาว่าน้องของเราเป็นเจ้าสาว ไม่รู้ราวเรื่องเร่อมาเจอหอ
เหมือนจุดไต้ว่ายน้ำมาตำตอ เสียแรงถ่อกายมาก็อาภัพ
จะแทนบุญคุณมาประสายาก ต้องกระดากดังหนึ่งศรกระดอนกลับ
ได้ฝากแต่แพรผ้ากับป้าทรัพย์ ไว้สำรับหนึ่งนั้นทำขวัญน้อง
ไปปีหนึ่งครึ่งปีเมื่อมีลูก จะมาผูกมือบ้างอย่าหมางหมอง
แล้วมาเรือเหลือรำลึกเฝ้าตรึกตรอง เที่ยวฉลองคุณท่านทุกบ้านเรือน ฯ

๏ แค้นแต่ข้ากรรมอะไรไฉนน้อง เฝ้าท้องท้องทุกทุกปีไม่มีเหมือน
ช่างกระไรใจจิตไม่บิดเบือน จะไปเยือนเล่าก็รู้ว่าอยู่ไฟ
จึงฝากคำทำกลอนไว้สอนสั่ง เมื่อมิฟังพี่ห้ามตามวิสัย
พอวันพระศรัทธาพากันไป เที่ยวแวะไหว้พระอารามตามกำลัง
สาธุสะพระนอนสิงขรเขา พระพุทธเจ้าหลวงสร้างแต่ปางหลัง
ยี่สิบวาฝากั้นเป็นบัลลังก์ ดูเปล่งปลั่งปลื้มใจกระไรเลย

พระเนตรหลับทับพระบาทไสยาสน์เหยียด อ่อนละเอียดอาสนะพระเขนย
พระเจ้างามยามประทมน่าชมเชย ช่วยรำเพยพัชนีนั่งวีลม
แล้วนึกว่าหน้าหนาวมาคราวนี้ ถึงแท่นที่พระสถิตสนิทสนม
ยังมีแต่แพรหอมถนอมชม ได้คลี่ห่มหุ้มอุระพระประธาน
อุทิศว่าผ้านี้ของพี่น้อง ฝ่ายเจ้าของขาดรักสมัครสมาน
มาห่มพระจะให้ผลดลบันดาล ได้พบพานภายหน้าสถาพร
ทั้งรูปงามทรามประโลมโฉมแฉล้ม ขอให้แก้มสองข้างอย่างเกสร
ทั้งเนื้อหอมพร้อมสิ้นกลิ่นขจร คนแสนงอนให้มาง้อมาขอชิม
อนึ่งผ้าข้าได้ห่มประทมพระ ขอทิฏฐะจงเห็นเป็นปัจฉิม
ให้มีใหม่ได้ดีสีทับทิม ทั้งขลิบริมหอมฟุ้งปรุงสุคนธ์
ทั้งศิษย์หาผ้ามีต่างคลี่ห่ม คลุมประทมพิษฐานการกุศล
ขอเนื้อหอมพร้อมกันเหมือนจันทน์ปน ได้เยาะคนขอจูบรักรูปเรา ฯ
◎แล้วลดเลี้ยวเที่ยวไปบันไดอิฐ ต่างเพลินพิศเพิงผารุกขาเขา
จิกจันทน์แจงแทงทวยกรวยกันเกรา โมกข์แมงเม่าไม้งอกซอกศิลา
เหล่าลั่นทมยมโดยร่วงโรยกลิ่น ระรวยรินรื่นรื่นชื่นนาสา
โบสถ์วิหารลานวัดทัศนา ล้วนศิลาแลสะอาดด้วยกวาดเตียน
มีกุฎีที่พระสงฆ์ทรงสถิต พฤกษาชิดชั้นไผ่เหมือนไม้เขียน
น่าสนุกรุกขชาติดาษเดียร เที่ยวเดินเวียนวงรอบขอบคีรี ฯ
◎พอแดดร่มลมชายสบายจิต เที่ยวชมทิศทุ่งทางกลางวิถี
ทั่วประเทศเขตแคว้นแดนพริบพรี เหมือนจะชี้ไปไม่พ้นแต่ต้นตาล
ที่พวกทำน้ำโตนดประโยชน์ทรัพย์ มีดสำหรับเหน็บข้างอย่างทหาร
พะองยาวก้าวตีนปีนทะยาน กระบอกตาลแขวนก้นคนละพวง
แต่ใจดีที่ว่าใครเข้าไปขอ ให้กินพออิ่มอุทรบห่อนหวง
ได้ชื่นฉ่ำน้ำตาลหวานหวานทรวง ขึ้นเขาหลวงเลียบเดินเนินบันได
ดูเย็นชื่นรื่นร่มพนมมาศ รุกขชาติช่อดอกออกไสว
บ้างหล่นร่วงพวงผกาสุมาลัย ต่างเด็ดได้เดินดมบ้างชมดวง

ภุมรินบินว่อนเที่ยวร่อนร้อง เหมือนเสียงฆ้องหึ่งหึ่งล้วนผึ้งหลวง
เวียนประเวศเกษราบุปผาพวง ได้เชยดวงดอกไม้เหมือนใจจง ฯ

๏โอ้อกน้องท่องเที่ยวมาเปลี่ยวจิต ไม่มีมิตรที่จะชมสมประสงค์
กับหนูน้อยพลอยเพลินเที่ยวเดินวง ขึ้นถึงองค์พระเจดีย์บนคีริน
ต่างเหนื่อยบอบนอบน้อมอยู่พร้อมพรั่ง บ้างหยุดนั่งเอนนอนกับก้อนหิน
เห็นประเทศเขตแคว้นในแดนดิน มีบ้านถิ่นทิวไม้ไรไรราย
คิรีรอบขอบเขื่อนดูเหมือนเมฆ แลวิเวกหวาดหวั่นยิ่งขวัญหาย
เห็นทะเลเคหาหน้าหาดทราย ดูเรียงรายเรี่ยเรี่ยเตี้ยติดดิน
ได้ชมเพลินเมินมุ่งดูทุ่งกว้าง มีแถวทางเถื่อนท่าชลาสินธุ์
ฝูงวิหคนกกาเที่ยวหากิน บ้างโบยบินว้าว่อนบ้างร่อนเรียง
ที่ไร้คู่อยู่เดียวก็เที่ยวร้อง ประสานซ้องสกุณาภาษาเสียง
กินปลีเปล้าเขาไฟจับไม้เรียง กรอดเคียงคู่กรอดแล้วพลอดเพลิน
รอกกระแตแลโลดกระโดดเล่น กระต่ายเต้นตามลำเนาภูเขาเขิน
ที่ทุ่งกว้างกลางหนเห็นคนเดิน หาบน้ำตาลคานเยิ่นหยอกเอินกัน
ทั้งล้อเกวียนเดียรดาษดูกลาดเกลื่อน ทุกถิ่นเถื่อนทุ่งแถวแพ้วจังหัน
โสมนัสทัศนาจนสายัณห์ แล้วพากันเข้าในถ้ำน่าสำราญ ฯ

๏มีพระไสยาสน์พระบาทเหยียด คนมันเบียดเบียนขุดสุดสงสาร
พระทรวงพังทั้งพระเพลาก็ร้าวราน โอ้ชาวบ้านช่างไม่สร้างขึ้นบ้างเลย
ทั้งผนังพังทับอยู่กับถ้ำ โอ้นึกน้ำตาตกเจียวอกเอ๋ย
ดูว้างเวิ้งเชิงพนมน่าชมเชย ต่างแหงนเงยชมชะง่อนก้อนศิลา
เป็นลดหลั่นชั้นช่องมีห้องหับ แลสลับเลื่อมคล้ายลายเลขา
กลางคิรินหินห้อยย้อยระย้า ดาษดาดูดูดังพู่พวง
ฉะเช่นนี้มีฤทธิ์จะคิดช้อน เอาสิงขรเข้าไปตั้งริมวังหลวง
เห็นหนุ่มสาวชาวบุรินสิ้นทั้งปวง จะแหนหวงห้องหับถึงจับกุม
เขาตั้งอ่างกลางถ้ำมีน้ำย้อย ดูผ็อยผ็อยเผาะลงที่ตรงหลุม
เป็นไคลคล้ำน้ำแห่งกลับแข็งคุม เป็นหินหุ้มอ่างอิฐสนิทดี ฯ

◎ แล้วเดินดูภูผาศิลาเลื่อม บ้างงอกเงื้อมเงาระยับสลับสี
เป็นห้องน้อยรอยหนังสือลายมือมี คิดถึงปีเมื่อเป็นบ้าเคยมานอน
ชมลูกจันกลั่นกลิ่นระรินรื่น จนเที่ยงคืนแขนซ้ายกลายเป็นหมอน
เห็นห้องหินศิลาน่าอาวรณ์ เคยกล่าวกลอนกล่อมช้าโอ้ชาตรี
พอจวนรุ่งฝูงนกวิหคร้อง เรไรซ้องเสียงจังหรีดดังดีดสี
คิดคะนึงถึงตัวกลัวต้องตี ต่อช้าปีจึงค่อยวายฟายน้ำตา
โอ้ยามยากจากบุรินมาถิ่นเถื่อน ไม่มีเรือนแรมอยู่ในคูหา
เดือนสว่างต่างไต้เมื่อไสยา แผ่นศิลาต่างฟูกกระดูกเย็น
ยังรินรินกลิ่นกลั่นจันทน์กระแจะ เหมือนจะแนะนำจิตให้คิดเห็น
เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น โอ้จำเป็นเป็นกรรมจึงจำไกล
มาเห็นถ้ำน้ำตาลงพรากพราก แต่เพื่อนยากยังไม่เห็นว่าเป็นไฉน
จะไปเรือนเยือนเยี่ยมก็เจียมใจ ขอสั่งไว้เถิดถ้ำที่ช้ำทรวง
อันถ้ำนี้ที่มนุษย์หยุดกินน้ำ มิใช่ถ้ำของอิเหนาถ้ำเขาหลวง
เขาช่วยเล่าเถิดว่าเขาไม่ล่อลวง แต่เขาหวงเขาห้ามต้องขามใจ
จึงเขียนกลอนนอนค้างไว้ต่างพักตร์ หวังประจักษ์มิ่งมิตรพิสมัย
จงภิญโญโมทนาให้อาภัย อย่าน้อยใจเลยถ้ำขออำลา ฯ

◎ แล้วลัดออกนอกลำเนาภูเขาหลวง ดูเด่นดวงเดือนสว่างกลางเวหา
โอ้เย็นฉ่ำน้ำค้างที่กลางนา เสียงปักษาเพรียกพลอดบนยอดตาล
มาตามทางหว่างโตนดลิงโลดจิต แต่พวกศิษย์แสนสุขสนุกสนาน
เห็นกระต่ายไล่โลดโดดทะยาน เสียงลูกตาลกรากตึงตะลึงแล
ต่างชิมชมดมเดินเจริญรื่น เที่ยวชมชื่นเขตแขวงด้วยแสงแข
ต่างลดเลี้ยวเที่ยวเด็ดดอกแคแตร ได้เห็นแต่นกน้อยต้อยติวิด
สักสองยามตามทักล้วนปักษา เสียงแจ้วจ้าจ้อยเจี๋ยวเตี๋ยวเตี๋ยวติด
โอ้ฟังฟังหวังสวาทไม่ขาดคิด ช่างไม่ผิดเสียงสาวชาวพริบพรี ฯ

◎ แล้วเลี้ยวลงตรงหน้าวัดพระธาตุ พอเดือนคลาดคล้อยจำรัสรัศมี
ดูพระปรางค์กลางอารามก็งามดี แต่ไม่มีเงาบ้างเป็นอย่างไร

สาธุสะพระมหาตถาคต ยังปรากฏมิได้เสื่อมที่เลื่อมใส
พอไก่ขันวันทาลาครรไล ลงเรือใหญ่ล่องมาถึงธานี ฯ

๏ จึงจดหมายรายความตามสังเกต ถิ่นประเทศแถวทางกลางวิถี
ให้อ่านเล่นเป็นเรื่องเมืองพริบพรี ผู้ใดมีคุณก็ได้ไปแทนคุณ
ทั้งผ้าหอมย้อมเหลืองได้เปลื้องห่ม พระประทมที่ลำเนาภูเขาขุน
กุศลนั้นบรรดาที่การุญ รับส่วนบุญเอาเถิดท่านที่อ่านเอย ฯ

ประชุมสุภาษิต

ของ

สุนทรภู่

สวัสดิรักษาคำกลอน

สวัสดิรักษาคำกลอน[๑]

๏ สุนทรทำคำสวัสดิรักษา

ถวายพระหน่อบพิตรอิศรา　ตามพระบาลีเฉลิมให้เพิ่มพูน
เป็นของคู่ผู้มีอิสริยยศ　จะปรากฏเกิดลาภไม่สาบสูญ
สืบอายุสุริย์วงศ์พงศ์ประยูร　ให้เพิ่มพูนภิญโญเดโชชัย
อย่าลืมหลงจงอุตส่าห์รักษาสิริ　ตามคติโบราณท่านขานไข
ว่าเช้าตรู่สุริโยอโณทัย　ตื่นนอนให้ห้ามโมโหอย่าโกรธา
ผินพักตร์สู่บูรพ์ทิศแลทักษิณ　เสกวารินด้วยพระธรรมคาถา
ที่นับถือคือพระไตรสรณา　ถ้วนสามคราจึงชำระสระพระพักตร์
แล้วเอื้อนอรรถตรัสความที่ดีก่อน[๒]　จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์
ด้วยราศีที่ชะลอนรลักษณ์　อยู่พระพักตร์แต่ทิวาเวลากาล
ยามกลางวันนั้นว่าพระราศี　สถิตที่วรองค์ให้สรงสนาน
พระอุระประสุคนธ์วิมลมาลย์　จะสำราญโรคาไม่ราคี
ครั้นพลบค่ำคล้ำฟ้าสุธาวาส　ฝ่ายเบื้องบาทซ้ายขวาเป็นราศี
จงรดน้ำชำระซึ่งราคี　ห้ามสตรีอย่าให้พาดบาทยุคล
เสวยนั้นผันพระพักตร์ไปบูรพ์ทิศ　เจริญฤทธิ์ชันษาสถาผล

---

๑ มีผู้ให้ข้อสันนิษฐานที่แตกต่างกันเกี่ยวกับเรื่องสวัสดิรักษาไว้ดังนี้

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ธนิต อยู่โพธิ์ และ ฉันท์ ขำวิไล ว่า สุนทรภู่แต่งถวายพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ เมื่อปลายรัชกาลที่ ๒ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๓๖๗

ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่า สุนทรภู่แต่งถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นศิษย์ในสมัยรัชกาลที่ ๒

พ.ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งถวายกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ขณะทรงผนวชเป็นสามเณร ในสมัยรัชกาลที่ ๔

๒ *ฉบับเขียนสมุดฝรั่งเป็น "แล้วเอื้อนอรรถตรัสประภาษแต่ดีก่อน"*

แม้นผินพักตร์ทักษิณถิ่นมณฑล ไม่ขาดคนรักใคร่เวียนไปมา
ทิศประจิมอิ่มเอมเกษมสุข บรรเทาทุกข์ปรากฏด้วยยศถา
แต่ทิศเหนือเหลือร้ายวายชีวา ทั้งชันษาทรุดน้อยถอยทุกปี ฯ
๏ อนึ่ง[๑]นั่งบังคนอย่ายลต่ำ อย่าบ้วนน้ำลายพาเสียราศี
ผินพักตร์สู่อุดรประจิมดี ไม่ต้องผีคุณไสยพ้นภัยพาล
แล้วสรงน้ำชำระพระนลาฏ จึงผุดผาดผิวพรรณในสัณฐาน
เสด็จไหนให้สรงชลธาร เป็นฤกษ์พารลูบไล้แล้วไคลคลา ฯ
๏อนึ่งพระองค์ทรงเจริญเพลินถนอม อย่าให้หม่อมห้ามหลับทับหัตถา
ภิรมย์รสอตส่าห์สรงพระคงคา เจริญราศีสวัสดิ์ขจัดภัย ฯ
๏อนึ่งวันชำระสระพระเกล้า อังคารเสาร์สิ้นวิบัติปัดไถม
ตัดเล็บวันพุธจันทร์กันจังไร เรียนสิ่งใดวันพฤหัสสวัสดี ฯ
๏อนึ่งภูษาผ้าทรงณรงค์รบ ให้มีครบเครื่องเสร็จทั้งเจ็ดสี
วันอาทิตย์สิทธิโชคโฉลกดี เอาเครื่องสีแดงทรงเป็นมงคล
เครื่องวันจันทร์นั้นควรสีนวลขาว จะยืนยาวชันษาสถาผล
อังคารม่วงช่วงงามสีครามปน เป็นมงคลขัตติยาเข้าราวี
เครื่องวันพุธสุดดีด้วยสีแสด กับเหลือบแปดปนประดับสลับสี
วันพฤหัสจัดเครื่องเขียวเหลืองดี วันศุกร์สีเมฆหมอกออกสงคราม
วันเสาร์ทรงดำจึงล้ำเลิศ แสนประเสริฐเสี้ยนศึกจะนึกขาม
หนึ่งพาชีขี่ขับประดับงาม ให้ต้องตามสีสันจึงกันภัย ฯ
๏อนึ่งว่าถ้าจะลงสรงสนาน ทุกห้วยธารเถื่อนถ้ำแลน้ำไหล
พระพักตร์นั้นผันล่องตามคลองไป ห้ามมิให้ถ่ายอุจจาร์ปัสสาวะ
อย่าผินหน้าฝ่าฝืนขึ้นเหนือน้ำ จะต้องรำเพรำพัดซัดมาปะ
เมื่อสรงน้ำสำเร็จเสร็จธุระ คำนับพระคงคาเป็นอาจิณ ฯ
๏อนึ่งวิชาอาคมถมถนำ เวลาค่ำควรคิดเป็นนิจศิล
จึงศักดิ์สิทธิ์ฤทธิรณพ้นไพริน ให้เพิ่มภิญโญยศปรากฏไป ฯ

---

๑ *คำว่า "อนึ่ง" ฉบับเขียนมักเป็น "หนึ่ง"*

๏ อนึ่งสุนัขมักเฝ้าแต่เห่าหอน อย่าขู่ค่อนด่าว่าอัชฌาสัย
เสียสง่าราศีมักมีภัย คนมิได้ยำเยงเกรงวาจา
อนึ่งเขพะอย่าถ่มเมื่อลมพัด ไปถูกสัตว์เสื่อมมนต์ดลคาถา
อนึ่งพบปะพระสงฆ์ทรงศีลา ไม่วันทาถอยถดทั้งยศทรัพย์
อนึ่งอย่าว่าแดดแลลมฝน อย่ากังวลเร่งวันให้พลันดับ
เมื่อเช้าตรู่สุริยงจะลงลับ จงคำนับสุริยันพระจันทร
อนึ่งเล่าเข้าที่ศรีไสยาสน์ อย่าประมาทหมั่นคำนับลงกับหมอน
เป็นนิรันดร์สรรเสริญเจริญพร คุณบิดรมารดาคุณอาจารย์ ฯ
๏ อนึ่งผ้าทรงจงนุ่งเหน็บข้างขวา กันเขี้ยวงาจระเข้เดรัจฉาน
อนึ่งอย่าไปใต้ช่องคลองตะพาน อย่าลอดร้านฟักแฟงแรงราคี
ทั้งไม้ลำค้ำเรือแลเขื่อนคอก ใครลอดออกอัปลักษณ์เสียศักดิ์ศรี
ถึงฤทธิ์เดชเวทมนตร์ดลจะดี ตัวอัปรีย์แปรกลับให้อัปรา
อนึ่งไปไหนได้พบอสภซาก อย่าออกปากทักทายร้ายนักหนา
ให้สรงน้ำชำระพระพักตรา ตามตำราแก้กันอันตราย ฯ
๏อนึ่งเครื่องผูกลูกสะกดตะกรุดคาด เข้าไสยาสน์ยามหลับทับฉลาย
เครื่องอาวุธสุดห้ามอย่าข้ามกราย อย่านอนซ้ายสตรีมักมีภัย
อนึ่งวันจันทร์คราสตรุษสารทสูรย์ วันเพ็ญบูรณ์พรรษาอัชฌาสัย
ทั้งวันเกิดเริดร้างให้ห่างไกล ห้ามมิให้เสนหาถอยอายุ
แม้นสตรีมีระดูอย่าอยู่ด้วย ถ้ามิม้วยก็มักเสียจักขุ
มักเกิดมีฝีพองเป็นหนองพุ ควรทำนุบำรุงองค์ให้จงดี ฯ
๏ อนึ่งนั้นวันกำเนิดเกิดสวัสดิ์ อย่าฆ่าสัตว์เสียสง่าทั้งราศี
อายุน้อยถอยเลื่อนทุกเดือนปี แล้วมักมีทุกข์โศกโรคโรคา
อนึ่งบรรทมถ้าลมคล่องทั้งสองฝ่าย พระบาทซ้ายอย่าพาดพระบาทขวา
ข้างขวาคล่องต้องกลับทับซ้ายมา เป็นมหามงคลเลิศประเสริฐนัก
อนึ่งว่าถ้าจะจรแลนอนนั่ง สำเนียงดังโผงเผาะเกาะกุกกัก
คือคุณผีปิศาจอุบาทว์ยักษ์ ใครทายทักถูกฤทธิ์วิทยา ฯ

๏ขอพระองค์จงจำไว้สำเหนียก ดังนี้เรียกเรื่องสวัสดิรักษา
สำหรับองค์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ให้ผ่องผาสุกสวัสดิ์ขจัดภัย
บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์ แต่คนนั้นมิใคร่แจ้งแถลงไข
จึงกล่าวกลับซับซ้อนเป็นกลอนไว้ หวังจะให้เจนจำได้ชำนาญ
สนองคุณมุลิกาสามิภักดิ์ ให้สูงศักดิ์สืบสมบัติพัสถาน
แม้นผิดเพี้ยนเปลี่ยนเรื่องเบื้องโบราณ ขอประทานอภัยโทษได้โปรดเอย ฯ

เพลงยาวถวายโอวาท

เพลงยาวถวายโอวาท[๑]

◎ควรมิควรจวนจะพรากจากสถาน

จึงเขียนความตามใจอาลัยลาน ขอประทานโทษาอย่าราคี
ด้วยขอบคุณทูลกระหม่อมถนอมรัก เหมือนผัดพักตร์ผิวหน้าเป็นราศี
เสด็จมาปราศรัยถึงในกุฎี ดังวารีรดซาบอาบละออง
ทั้งการุญสุนทราคารวะ ถวายพระวรองค์จำนงสนอง
ขอพึ่งบุญมูลิกาฝ่าละออง พระหน่อสองสุริย์วงศ์ทรงศักดา
ด้วยเดี๋ยวนี้มิได้รองละอองบาท จะนิราศแรมไปไพรพฤกษา
ต่อถึงพระวสาอื่นจักคืนมา พระยอดฟ้าสององค์จงเจริญ
อย่ารู้โรคโศกเศร้าเหมือนเขาอื่น พระยศยืนยอดมนุษย์สุดสรรเสริญ
มธุรสชดช้อยให้พลอยเพลิน จะต้องเหินห่างเหหทุกเวลา
ไหนจะคิดพิศวงถึงองค์ใหญ่ ทั้งอาลัยองค์น้อยละห้อยหา
มิเจียมตัวกลัวพระราชอาชญา จะใส่บ่าแบกวางข้างละองค์
พาเที่ยวชมยมนามหาสมุทร เมืองมนุษย์นกไม้ไพรระหง
ต่อรอนรอนอ่อนอับพยับลง จึงจะส่งเสด็จให้เข้าในวัง
แต่ครั้งนี้วิบากจากพระบาท ใจจะขาดคิดหมายไม่วายหวัง
มิสูญลับดับจิตชีวิตยัง จะเวียนบังคมบาทไม่ขาดปี
แม้นไปทัพจับศึกก็นึกมาด จะรองบาทบงกชบทศรี
สู้อาสากว่าจะตายวายชีวี ด้วยภักดีได้จริงทุกสิ่งอัน

---

๑ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และนักวรรณคดีส่วนมากมีความเห็นว่าสุนทรภู่แต่งเพลงยาวถวายโอวาทเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ ก่อนออกเดินทางไปจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แต่ พ. ณ ประมวญมารค ว่า สุนทรภู่แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ หลังกลับจากจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (คราวแต่งนิราศภูเขาทอง)

ขอฉลองสองพระองค์ดำรงรักษ์ ช่วยฉุดชักชุบย้อมกระหม่อมฉัน
ให้ยืนเหมือนเดือนดวงพระสุริยัน เป็นคืนวันเที่ยงธรรมไม่ลำเอียง ฯ

๏นิจจาเอ๋ยเคยรองละอองบาท โปรดประภาษไพเราะเสนาะเสียง
แสนละม่อมน้อมพระองค์ดำรงเรียง ดังเดือนเคียงแข่งคู่กับสุริยา
จงอยู่ดีศรีสวัสดิ์พิพัฒน์ผล ให้พระชนม์ยั่งยืนหมื่นพรรษา
ได้สืบวงศ์พงศ์มกุฎอยุธยา บำรุงราษฎร์ศาสนาถึงห้าพัน
เหมือนสององค์ทรงนามพระรามลักษมณ์ เป็นปิ่นปักปกเกศทุกเขตขัณฑ์
ประจามิตรคิดร้ายวายชีวัน เสวยชั้นฉัตรเฉลิมเป็นเจิมจอม
จะไปจากฝ่ากสมเด็จพระเชษฐา จงรักพระอนุชาอุตส่าห์ถนอม
พระองค์น้อยคอยประนตนิ่งอดออม ทูลกระหม่อมครอบครองกันสององค์
อุตส่าห์เรียนเขียนอ่านบุราณราช ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
ลำดับศักดิ์จักรพรรดิขัตติย์วงศ์ อุตส่าห์ทรงจดจำให้ชำนาญ
ด้วยพระองค์ทรงสยมบรมนาถ บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ มนเทียรบาลพระบัญญัติตัดสำนวน
อนึ่งให้รู้สุภาษิตบัณฑิตพระร่วง โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะได้ทูล
ทั้งพุทธไสยไตรดาทวายุค ให้ทราบทุกที่ถวิลบดินทร์สูร
พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน ได้พึ่งทูลกระหม่อมของฉันสององค์
แม้นออกวังตั้งใจจะไปอยู่ สำหรับปูเสื่อสาดคอยกวาดผง
ขอพึ่งบุญพูนสวัสดิ์เหมือนฉัตรธง[๑] ได้ดำรงร่มเกล้าทั้งเช้าเย็น
แต่ยามนี้มีกรรมจะจำจาก ด้วยแสนยากยังไม่มีที่จะเห็น
เพราะพระเจ้าเยาว์นักต้องรักเร้น จึงจำเป็นจำพรากจำจากไป

---

๑ *คำว่า "ธง" ในที่นี้มีความหมายแค่ฉัตร*

ธง โบราณเขียน ทง แต่ทรง ท่านเขียน ธรง บางทีแผลงเป็น ธำรง ธรง ถ้าเขียนตกตัว ร ก็เป็นธง ฉะนั้น ในที่นี้อาจหมายถึง "ฉัตรทรง" แต่เขียนเป็น "ฉัตรธรง" และในที่สุดก็เขียนเลือนมากระทั่งเลยเป็น "ฉัตรธง" ก็เป็นได้ (ดูภาคผนวก)

ขอพระองค์จงเอ็นดูอย่ารู้ร้าง ให้เหมือนอย่างเมรุมาศไม่หวาดไหว
อย่าหลงลิ้นหินชาติขาดอาลัย น้ำพระทัยทูลเกล้าจงยาวยืน
ถึงร้อยปีมิได้มาก็อย่าแปลก ให้เหมือนแรกเริ่มตรัสไม่ขัดขืน
เช่นงางอกออกไปมิได้คืน จึงจักยืนยืดยาวดังกล่าวคำ
ขอพระองค์ทรงยศเหมือนคชบาท อย่าให้พลาดพลั้งเท้าก้าวถลำ
ระมัดโอษฐ์โปรดให้พระทัยจำ จะเลิศล้ำลอยฟ้าสุราลัย ฯ

๏ หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก อย่าถือศักดิ์สนทนาอัชฌาสัย
อุตส่าห์ถามตามประสงค์จำนงใน จึงจักได้รู้รอบประกอบการ
หนึ่งบรรดาข้าไทที่ใจซื่อ จงนับถือถ่อมศักดิ์สมัครสมาน
หนึ่งคนมนต์ขลังช่างชำนาญ แม้พบพานผูกไว้เป็นไมตรี
เขาทำชอบปลอบให้น้ำใจชื่น จึงเริงรื่นรักแรงไม่แหนงหนี
ปรารถนาสารพัดในปัฐพี เอาไมตรีแลกได้ดังใจจง
คำบุราณท่านว่าเหล็กแข็งกระด้าง เอาเงินง้างอ่อนตามความประสงค์
จงทราบไว้ใต้ละอองทั้งสององค์ อุตส่าห์ทรงสืบสร้างทางไมตรี
แต่คนร้ายหลายลิ้นย่อมปลิ้นปลอก เลี้ยงมันหลอกหลอนเล่นเหมือนเช่นผี
อย่าพานพบคบค้าเป็นราคี เหมือนพาลีหลายหน้าระอาอาย
อันคนดีมีสัตย์สันทัดเที่ยง ช่วยชุบเลี้ยงชูเชิดให้เฉิดฉาย
เอาไว้ใช้ใกล้ชิดไม่คิดร้าย เขารักตายด้วยได้ด้วยใจตรง
อันโซ่ตรวนพรวนพันมันไม่อยู่ คงหนีสู้ซ่อนหมุนในฝุ่นผง
แม้นผูกใจไว้ด้วยปากไม่จากองค์ อุตส่าห์ทรงทราบแบบที่แยบคาย
อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
แม้นเจ็บอื่นหมื่นแสนจะแคลนคลาย เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ
จะรักชังทั้งสิ้นเพราะลิ้นพลอด เป็นอย่างยอดแล้วพระองค์อย่าสงสัย
อันช่างปากยากที่จะมีใคร เขาชอบใช้ช่างมือออกอื้ออึง
จงโอบอ้อมถ่อมถดพระยศศักดิ์ ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
ครั้นต่ำนักมักจะผิดคิดรำพึง พอก้ำกึ่งกลางนั้นขยันนัก ฯ

๏ อันความคิดวิทยาเหมือนอาวุธ ประเสริฐสุดซ่อนใส่เสียในฝัก
สงวนคมสมนึกใครฮึกฮัก จึงค่อยชักเชือดฟันให้บรรลัย
จับให้มั่นคั้นหมายให้วายวอด ช่วยให้รอดรักให้ชิดพิสมัย
ตัดให้ขาดปรารถนาหาสิ่งใด เพียรจงได้ดังประสงค์ที่ตรงดี
ธรรมดาว่ากษัตริย์อัติเรก เป็นองค์เอกอำนาจดังราชสีห์
เสียงสังหารผลาญสัตว์ในปัฐพี เหตุเพราะมีลมปากนั้นมากนัก
เหมือนหน่อเนื้อเชื้อวงศ์ทรงอาจ ย่อมเปรื่องปราดปรากฏเพราะยศศักดิ์
ผู้ใหญ่น้อยพลอยมาสามิภักดิ์ ได้พร้อมพรักทั้งปัญญาบารมี
ถ้าคร้านเกียจเกียรติยศก็ถดถอย ข้าไทพลอยแพลงพลิกออกหลีกหนี
ต้องเศร้าสร้อยน้อยหน้าทั้งตาปี ทูลดังนี้กลัวจะเป็นเหมือนเช่นนั้น
ด้วยไหนไหนก็ได้มาสามิภักดิ์ หมายจะรักพระไปกว่าจะอาสัญ
จึงทูลความตามจริงทุกสิ่งอัน ล้วนสำคัญขออย่าให้ผู้ใดดู ฯ
๏ พระผ่านเกล้าเจ้าฟ้าบรรดาศักดิ์ แม้นไม่รักษายศจะอดสู
ซึ่งยศศักดิ์จักประกอบจำรอบรู้ ได้เชิดชูช่วยเฉลิมให้เพิ่มพูน
อันเผ่าพงศ์วงศาสุรารักษ์ สามิภักดิ์พึ่งปิ่นบดินทร์สูร
ที่สิ่งไรไม่ทราบได้กราบทูล จึงเพิ่มพูนภาคหน้าปรีชาชาญ
ประเพณีที่บำรุงกรุงกษัตริย์ ปฏิพัทธ์ผ่อนผันตามบรรหาร
ต่างพระทัยนัยน์เนตรสังเกตการ ตามบุราณเรื่องราชานุวัตร
จงพากเพียรเรียนไว้จะได้ทราบ ทั้งกลอนกาพย์การกลปรนนิบัติ
หนึ่งแข็งอ่อนผ่อนผันให้สันทัด ตามกษัตริย์สุริย์วงศ์ดำรงดิน
อนึ่ง[๑] แยบยลกลความสงครามศึก ย่อมเหลือลึกล้ำมหาชลาสินธุ์

---

๑ *ถ้าใช้ "หนึ่ง" แทน "อนึ่ง" เป็น "หนึ่งแยบยลกลความสงครามศึก" กลอนจะกะทัดรัดเข้า คำว่า "อนึ่ง" มีที่ใช้ในกลอนเพลงยาวถวายโอวาทหลายแห่ง บางแห่งน่าจะใช้คำว่า "หนึ่ง" เพื่อให้เหมาะสมกับกลอน คำว่า "หนึ่ง" ตัดจาก "อนึ่ง" เพื่อให้เหมาะสมกับกลอน คำว่า "หนึ่ง" คิดจาก "อนึ่ง" ไม่ใช่หนึ่งคู่กับสอง อนึ่งก็ย่อมาจากอันหนึ่งนั่นเอง (ดูภาคผนวก)*

เร่งฝึกฝนกลการผลาญไพริน　　ให้รู้[๑]สิ้นรู้ให้มั่นกันนินทา
อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก　　แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา　　แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ ฯ

๏ซึ่งเปรียบปรายหมายเหมือนเตือนพระบาท　　ให้เปรื่องปราดปรีชาศักดาหาญ
แม้นหากฝ่าละอองไม่ต้องการ　　โปรดประทานโทษกรณ์ที่สอนเกิน
ด้วยรักใคร่ได้มาเป็นข้าบาท　　จะบำราศแรมร้างไปห่างเหิน
เป็นห่วงหลังหวังใจให้เจริญ　　ใช่จะเชิญชวนชั่วให้มัวมอม
พระมีคุณอุ่นอกเมื่อตกยาก　　ถึงตัวจากแต่จิตสนิทสนอม
จะจำไปไพรพนมด้วยตรมตรอม　　ทูลกระหม่อมเหมือนหนึ่งแก้วแววนัยนา
พระองค์น้อยเนตรซ้ายไม่หมายร้าง　　พระองค์กลางอยู่เกศเหมือนเนตรขวา
ความรักใคร่ไม่ลืมปลื้มวิญญาณ์　　ได้พึ่งพาพบเห็นค่อยเย็นทรวง
สามิภักดิ์รักใคร่จะไปเฝ้า　　พระทูลเกล้าก็ยังอยู่วังหลวง
จะสั่งใครไปเล่าเขาก็ลวง　　ต้องนิ่งง่วงเหงาอกตกตะลึง
ครั้นหาของต้องประสงค์ส่งถวาย　　ก็สูญหายเสียมิได้เข้าไปถึง
ทุกค่ำเช้าเศร้าจิตคิดรำพึง　　ด้วยลึกซึ้งสุดจิตจะติดตาม
จะร่ำลักษณ์อักษรเป็นกลอนกาพย์　　ทูลให้ทราบสิ้นเสร็จก็เข็ดขาม
กตัญญูสู้อุตส่าห์พยายาม　　ไม่ลืมความรักใคร่อาลัยลาน
ถึงลับหลังยังช่วยอวยสวัสดิ์　　ให้สมบูรณ์พูนสมบัติพัสถาน
คอยถามข่าวชาววังฟังอาการ　　ได้ทราบสารว่าเป็นสุขทุกพระองค์
พลอยยินดีปรีดาประสายาก　　เหมือนกาฝากฝ่าพระบาทดังราชหงส์
ไม่หายรักมักรำลึกนึกจำนง　　ไม่เห็นองค์เห็นแต่ฟ้าก็อาวรณ์
จึงพากเพียรเขียนความตามสุภาพ　　หวังให้ทราบเรื่องลักษณ์ในอักษร

---

๑ *นายธนิต อยู่โพธิ์ ให้ข้อสังเกตว่า น่าจะเป็น "รู้ให้สิ้น"*

จะได้วางข้างพระแท่นแทนสุนทร ที่จากจรแต่ใจอาลัยลาน
ซึ่งทูลเตือนเหมือนจะชูให้รู้รอบ ขอความชอบตราบกัลปาวสาน
อย่าฟังฟ้องสองโสตจงโปรดปราน ด้วยลมพาลพานพัดอยู่อัตรา
จงสอดส่องตรองตรึกให้ลึกซึ้ง เป็นที่พึ่งผ่อนผันให้หรรษา
ถึงแม้นมาตรขาดเด็ดไม่เมตตา กรุณาแต่หนังสืออย่าถือความ ฯ

๏ อนึ่งคำนำถวายหมายว่าชอบ แม้นทรงสอบเสียวทราบว่าหยาบหยาม
อย่าเฉียวฉุนหุนหวนว่าลวนลาม เห็นแก่ความรักโปรดซึ่งโทษกรณ์
แม้นเห็นจริงสิ่งสวัสดิ์อย่าผัดเพี้ยน เร่งร่ำเรียนตามคำที่พร่ำสอน
ดูดินฟ้าหน้าหนาวหรือคราวร้อน เร่งผันผ่อนพากเพียรเรียนวิชา
ซึ่งประโยชน์โพธิญาณเป็นการเนิ่น พอจำเริญรู้ธรรมคำคาถา
ถือที่ข้ออรหัตวิปัสสนา เป็นวิชาฝ่ายพุทธนี้สุดดี
ข้างฝ่ายไสยไตรเพทวิเศษนัก ให้ยศศักดิ์สูงสง่าเป็นราศี
สืบตระกูลพูนสวัสดิ์ในปัฐพี ได้เป็นที่พึ่งพาเหล่าข้าไท ฯ

๏ซึ่งทูลความตามซื่ออย่าถือโทษ ถ้ากริ้วโกรธตรัสถามตามสงสัย
ด้วยวันออกนอกพรรษาขอลาไป เหลืออาลัยทูลกระหม่อมให้ตรอมทรวง
เคยฉันของสองพระองค์ส่งถวาย มิได้วายเว้นหน้าท่านข้าหลวง
จะแลลับดับเหมือนดังเดือนดวง ที่แลล่วงลับฟ้าสุธาธาร
ถึงมาเฝ้าเล่าที่ไหนจะได้เห็น ด้วยว่าเป็นขอบเขตนิเวศน์สถาน
จะตั้งแต่แลลับอัประมาณ เห็นเนิ่นนานนึกน่าน้ำตากระเด็น
ต่อโสกันต์วันพระองค์ทรงสิกขา จะได้มานอบนบได้พบเห็น
ให้ใช้สอยคอยเฝ้าทุกเช้าเย็น มิให้เต้นโลดคะนองทั้งสององค์
ด้วยเหตุว่าฝ่าพระบาทได้ขาดเสร็จ โดยสมเด็จ[๑]ประทานตามความประสงค์
ทูลกระหม่อมยอมในพระทัยปลง ถวายองค์อนุญาตเป็นขาดคำ
ในวันนั้นวันอังคารพยานอยู่ ปีฉลูเอกศกแรมหกค่ำ[๒]

๑ คือเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ซึ่งเป็นพระมารดา

๒ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ ในรัชกาลที่ ๓

ขอละอองสองพระองค์จงทรงจำ อย่าเชื่อคำคนอื่นไม่ยืนยาว
อย่างหม่อมฉันอันที่ดีแลชั่ว ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร
แผ่นดินหลังครั้งพระโกศก็โปรดเกศ ฝากพระเชษฐา[๑]นั้นให้ฉันสอน
สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร ฟ้าอาภรณ์แปลกพักตร์อาลักษณ์เดิม
หากสมเด็จเมตตาว่าข้าเก่า ประทานเจ้าครอกฟ้าบูชาเฉลิม
ไม่ลืมคุณทูลกระหม่อมเหมือนจอมเจิม จะขอเพิ่มพูนพระยศให้งดงาม
เผื่อข้าไทไม่มีถึงที่ขัด กับหนูพัดหนูตาบ[๒]จะหาบหาม
สองพระองค์จงอุตส่าห์พยายาม ประพฤติตามแต่พระบาทมาตุรงค์
รักษาพระยศอตส่าห์รักษาสัตย์ พูนสวัสดิ์สังวาสตามราชหงส์
เห็นห้วยหนองคลองน้อยอย่าลอยลง จะเสียทรงสีทองละอองนวล
สกุลกาสาธารณ์ถึงพานพบ อย่าควรคบคิดรักศักดิ์สงวน
เหมือนชายโฉดโหดไร้ที่ไม่ควร อย่าชักชวนชิดใช้ให้ใกล้องค์
อันนักปราชญ์ราชครูเหมือนคูหา เป็นที่อาศัยสกุลประยูรหงส์
จงสิงสู่อยู่แต่ห้องทองประจง กว่าจะทรงปีกกล้าถาทะยาน
ขึ้นร่อนเร่เวหนให้คนเห็น ว่าชาติเช่นหงสาศักดาหาญ
ได้ปรากฏยศยงตามวงศ์วาน พระทรงสารศรีเศวตเกศกุญชร
ควรมิควรส่วนผลาอานิสงส์ ซึ่งรูปทรงสังวรรัตน์ประภัสสร
ให้สี่องค์[๓]ทรงมหาสถาวร ถวายพรพันวสาขอลาเอย ฯ

---

๑ คือ เจ้าฟ้าอาภรณ์

๒ บุตรสุนทรภู่ทั้ง ๒ คน

๓ สี่องค์ คือ เจ้าฟ้ากุณฑล ๑ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ๑ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ๑ เจ้าฟ้าปิ๋ว ๑

สุภาษิตสอนสตรี

สุภาษิตสอนสตรี[๑]

๏ประนมหัตถ์นมัสการขึ้นเหนือเศียร

ต่างประทีปโกสุมปทุมเทียน จำนงเนียรนบบาทพระศาสดา
อันเป็นมิ่งโมลีสี่ทวีป ดังประทีปส่องทั่วทุกทิศา
ก็ล่วงลับดับไกลนัยนา สู่มหาห้องนิพพานสำราญรมย์
ฉันชื่อภู่ผู้ประดิษฐ์คิดสนอง ขอประคองคุณใส่ไว้เหนือผม
ให้ประเสริฐเลิศล้ำด้วยคำคม โดยอารมณ์ดำริรักชักภิปราย ฯ
๏ขอเจริญเรื่องตำรับฉบับสอน ชาวประชาราษฎรสิ้นทั้งหลาย
อันความชั่วอย่าให้มัวมีระคาย จะสืบสายสุริย์วงศ์เป็นมงคล
ผู้ใดเกิดเป็นสตรีอันมีศักดิ์ บำรุงรักกายไว้ให้เป็นผล
สงวนงามตามระบอบให้ชอบกล จึงจะพ้นภัยพาลการนินทา
เป็นสาวแส้แร่รวยสวยสะอาด ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า
แม้นแตกร้าวรานร่อยถอยราคา จะพลอยพาหอมหายจากกายนาง[๒]

---

๑ สุภาษิตนี้ เดิมเรียกกันว่า "สุภาษิตสอนหญิง" หรือ "สุภาษิตไทย" แม้ในบัญชีชื่อหนังสือที่สุนทรภู่แต่ง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงไว้ท้ายประวัติสุนทรภู่ ก็เรียกว่า "สุภาษิตสอนหญิง" สำหรับเรื่องระยะเวลาแต่งนั้น มีข้อสันนิษฐานแตกต่างกัน ดังนี้

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องนี้ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๐-๒๓๘๓

พ.ณ ประมวญมารค และ ฉันท์ ขำวิไล สันนิษฐานว่า สุภาษิตนี้เป็นผลงานระยะแรก ๆ ของสุนทรภู่ก่อนเข้ารับราชการ

อนึ่ง ปัจจุบันมีนักวรรณคดีหลายท่านเชื่อว่าสุนทรภู่ไม่ได้แต่งสุภาษิตสอนสตรี

๒ น่าจะเป็น "ก็จะพาค่าหายจากกายนาง" เพราะตอนต้นเปรียบเทียบไว้ว่า "ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า" (ดูภาคผนวก)

อันตัวต่ำแล้วอย่าทำให้กายสูง ดูเยี่ยงยูงแววยังมีที่วงหาง
ค่อยเสงี่ยมเจียมใจจะไว้วาง ให้ต้องอย่างกิริยาเป็นนารี ฯ
๏จะนุ่งห่มดูพอสมศักดิ์สงวน ให้สมควรรับพักตร์ตามศักดิ์ศรี
จะผัดหน้าทาแป้งแต่งอินทรีย์ ดูฉวีผิวเนื้ออย่าเหลือเกิน
จะเก็บไรไว้ผมให้สมพักตร์ บำรุงศักดิ์ตามศรีมิให้เขิน
เป็นสุภาพราบเรียบแลเจริญ คงมีผู้สรรเสริญอนงค์ทรง
ใครเห็นน้องต้องนิยมชมไม่ขาด ว่าฉลาดแต่งร่างเหมือนอย่างหงส์
ถึงรูปงามทรามสงวนนวลอนงค์ ไม่รู้จักแต่งองค์ก็เสียงาม ฯ
๏ประการหนึ่งซึ่งจะเดินดำเนินนาด ค่อยเยื้องยาตรยกย่างไปกลางสนาม
อย่าไกวแขนสุดแขนเขาห้ามปราม เสงี่ยมงามสงวนไว้แต่ในที
อย่าเดินกรายย้ายอกยกผ้าห่ม อย่าเสยผมกลางทางหว่างวิถี
อย่าพูดเพ้อเจ้อไปไม่สู้ดี เหย้าเรือนมีกลับมาจึ่งหารือ
ให้กำหนดจดจำแต่คำชอบ ผิดระบอบแบบกระบวนอย่าควรถือ
อย่านุ่งผ้าพกใหญ่ใต้สะดือ เขาจะลือว่าเล่นไม่เห็นควร
อย่าลืมตัวมัวเดินให้เพลินจิต ระวังปิดปกป้องของสงวน
เป็นนารีที่อายหลายกระบวน จงสงวนศักดิ์สง่าอย่าให้อาย
อนึ่งเนตรอย่าสังเกตให้เกินนัก จงรู้จักอาการประมาณหมาย
แม้นประสบพบเหล่าเจ้าชู้ชาย อย่าชม้ายทำชม้อยตะบอยแล
อันนัยน์ตาพาตัวให้มัวหมอง เหมือนทำนองแนะออกบอกกระแส
จริงมิจริงเขาเอาไปเล่าแซ่[๑] คนรังแกมันก็ว่านัยน์ตาคม ฯ
๏อันที่จริงหญิงชายย่อมหมายรัก มิใช่จักตัดทางที่สร้างสม
แม้นจักรักรักไว้ในอารมณ์ อย่ารักชมนอกหน้าเป็นราคี
ดังพฤกษาต้องวายุพัดโบก เขยื้อนโยกก็แต่กิ่งไม่ทิ้งที่

---

๑ *ฉบับพิมพ์อื่น ๆ เป็น "จริงมิจริงเขาเอาไปเล่าแซ" คำว่าแซ แปลว่าไกล ไม่ตรงไปตรงมา ช้า, เชือน (ดูภาคผนวก)*

จงยับยั้งชั่งใจเสียให้ดี เหมือนจามรีรู้จักรักษากาย
อันตัวนางเปรียบอย่างปทุเมศ พึ่งประเวศผุดพ้นชลสาย
หอมผกาเกสรขจรจาย มิได้วายภุมรินถวิลปอง
ครั้นได้ชมสมจิตพิศวาส ก็นิราศแรมจรัลผันผยอง
ไม่อยู่เฝ้าเคล้ารสเที่ยวจดลอง ดูทำนองใจชายก็คล้ายกัน
แม้นชายใดใจประสงค์มาหลงรัก ให้รู้จักเชิงชายที่หมายมั่น
อันความรักของชายนี้หลายชั้น เขาว่ารักรักนั้นประการใด
จงพินิจพิศดูให้รู้แน่ อย่าทำแต่ใจเร็วจะเหลวไหล
เปรียบเหมือนคิดปริศนาอย่าไว้ใจ มันมักไพล่แพลงขุมเป็นหลุมพราง
อันแม่สื่ออย่าได้ถือเป็นบรรทัด สารพัดเขาจะพูดนี้สุดอย่าง
แต่ล้วนดีมีบุญลูกขุนนาง มาอวดอ้างให้อนงค์หลงอาลัย
อันร้ายดีมิได้เห็นเป็นแต่ว่า จะคาดหน้าแน่ลงที่ตรงไหน
เหมือนเขาหลอกบอกลาภถึงเมืองไกล อย่าควรไปตามคำเขารำพัน
ทางไกลตาอุปมาเหมือนเสียเนตร สุดสังเกตเท็จจริงทุกสิ่งสรรพ์
เขาจะนำไปให้ตายก็ตายพลัน คนทุกวันเชื่อมันยากปากมันโกง
อันแม่สื่อคือปีศาจที่อาจหาญ ใครบนบานเข้าสักหน่อยก็พลอยโผง
อย่าเชื่อนักมักตับจะคับโครง มันชักโยงอยากกินแต่สินบน
อันความชั่วอยู่ที่ตัวของเราหมด ต้องกำสรดโศกร้างอยู่กลางหน
จงฟังหูไว้หูกับผู้คน สืบยุบลเสียให้แน่อย่าแร่ไป ฯ
๏ คิดถึงตัวหาผัวนี้หายาก มันชั่วมากนะอนงค์อย่าหลงใหล
คนสูบฝิ่นกินสุราพาจัญไร แม้นหญิงใดร่วมห้องจะต้องจน
มักเบียดเบียนบีฑาประดาเสีย เหมือนเลี้ยงเหี้ยอัปรีย์ไม่มีผล
ไม่ทำมาหากินจนสิ้นตน แล้วซุกซนตีชิงเที่ยววิ่งราว
ที่บางคนนั้นชั่วเป็นหัวไม้ ให้พอใจชกตีเขามี่ฉาว
ท่านจับได้ใส่ตรวนพรวนคอยาว แล้วบอกข่าวโศกศัลย์ถึงภรรยา
เขาเป็นผัวตัวเมียเสียไม่ได้ มีหาไม่เงินทองก็ต้องหา

ไปเสียลดเสียหลั่นพันธนา ค่าฤชาก็ต้องเสียขายเมียลง
เพราะมีผัวชั่วไปจึงได้ยาก แสนลำบากบอบนักอย่ามักหลง
บ้างเล่นเบี้ยเสียถั่วมัวทะนง หน่อยก็ลงจำนำเขาร่ำไป
มีข้าวของเคยผูกให้ลูกเต้า ก็เบียนเอาสิ้นสุดหาหยุดไม่
ลงชั้นว่าผ้าผ่อนท่อนสไบ อย่าไปไขว้เล่นโปจนโซโทรม
ยังแต่เมียเกลี้ยไกล่ไปขายซื้อ คอยหารือร่วมภิรมย์เมื่อชมโฉม
ครั้นรักผัวก็จะมัวด้วยลมโลม ต่อล้มโครมแล้วก็ครวญหวนถึงตัว
จะคิดทำอย่างไรก็ใช่ที่ ต้องรับหนี้ยากแค้นใช้แทนผัว
ถ้าคนผู้รู้สึกสำนึกตัว จะยังชั่วด้วยไม่เฉยชะเลยใจ
จะหาคู่สู่สมนิยมหวัง จงระวังชั่วช้าอัชฌาสัย
ที่ชายดีนั้นก็มีอยู่ถมไป ใช่วิสัยเขาจะชั่วไปทั่วเมือง
แต่ใจคนมักจะรนไปหาผิด ครั้นได้คิดจิตตรอมออกผอมเหลือง
ต้องเดือดดิ้นกินน้ำตาอยู่นองเนือง สุดจะเปลื้องราคินให้สิ้นคาว ฯ

๏เป็นสตรีสุดดีแต่เพียงผัว จะดีชั่วก็แต่ยังกำลังสาว
ลงจนสองสามจืดไม่ยืดยาว จะกลับหลังอย่างสาวสิเต็มตรอง
ถ้าคนดีมิได้ช้ำระยำยับ ถึงขัดสนจนทรัพย์ไม่เศร้าหมอง
คงมีผู้ชูช่วยประคับประคอง เปรียบเหมือนทองธรรมดาราคามี
ถ้าแม้นตัวชั่วช้ำระยำแล้ว จะปัดแผ้วถางฝืนไม่คืนที่
เหมือนทองแดงแฝงฝ้าเป็นราคี ยากจะมีผู้ประสงค์จำนงใน
จงรักตัวอย่าให้มัวราคีหมอง ถือทำนองแบบโบราณท่านขานไข
อย่าเอาผิดมาเป็นชอบประกอบใจ จงอยู่ในโอวาทญาติวงศ์
แม้นรู้จักรักร่างเป็นอย่างยิ่ง จะเพริศพริ้งสมสวาทเป็นราชหงส์
จงกำหนดอดส่าหรักษาทรง อย่าลุ่มหลงด้วยอุบายของชายพาล
อันคำคมลมบุรุษนั้นสุดกล้า เขาย่อมว่ารสลิ้นนี้กินหวาน
จงระวังตั้งมั่นในสันดาน อย่าลนลานหลงละเลิงด้วยเชิงชาย
เขารักจริงให้สู่ขอกับพ่อแม่ อย่าวิ่งแร่หลงงามไปตามง่าย

เขาไม่เลี้ยงไล่ขับจะอับอาย ต้องเป็นม่ายอยู่กับบ้านประจานตน
ข้างพ่อแม่ก็จะโกรธพิโรธร่ำ จะจองจำตีโพยออกโหยหน
ด้วยท่านอายขายหน้าประชาชน ไม่รักตนเราจึงต้องมาหมองมัว
ถ้าปะว่าแม่พ่อใจคอร้าย กลับซื้อขายคิดเอากับเจ้าผัว
แม้นชายจนคนขัดพลัดเข้าตัว เราทำชั่วก็ต้องขายกายเราเอง
จะขึ้งโกรธโทษผู้ใหญ่ว่าไม่รัก เพราะเราคิดผิดนักไม่เหมาะเหม็ง
ชั้นพ่อแม่ของตัวไม่กลัวเกรง ใจตัวเองพาหลงไปลงตม
ท่านเลี้ยงมาว่าจะให้เป็นหอห้อง หมายจะกองทุนสินกินขนม
ครั้นลูกตัวชั่วถ่อยน้อยอารมณ์ จึงตรอมตรมโกรธบุตรนี้สุดใจ
แม้นลูกดีก็จะมีศรีสง่า ญาติวงศ์พงศาก็ผ่องใส
ถึงเพื่อนบ้านฐานถิ่นที่ใกล้ไกล ก็มีใจสรรเสริญเจริญพร ฯ

◎จงรักนวลสงวนนามห้ามใจไว้ อย่าหลงใหลจำคำที่ร่ำสอน
คิดถึงหน้าบิดาแลมารดร อย่ารีบร้อนเร็วนักมักไม่ดี
เมื่อสุกงอมหอมหวนจึงควรหล่น อยู่กับต้นอย่าให้พรากไปจากที่
อย่าชิงสุกก่อนห่ามไม่งามดี เมื่อบุญมีคงจะมาอย่าปรารมภ์
อย่าคิดเลยคู่เชยคงหาได้ อุตส่าห์ทำลำไพ่เก็บประสม
อย่าเกียจคร้านการสตรีจงนิยม จะอุดมสินทรัพย์ไม่อับจน
ถ้าแม้นทำสิ่งใดให้ตลอด อย่าทิ้งทอดเที่ยวไปไม่เป็นผล
เขม้นขะมักรักงานการของตน อย่าซุกซนคบเพื่อนไพล่เชือนแช
เมื่อเหนื่อยอ่อนนอนหลับอยู่กับบ้าน อย่าเที่ยวพล่านพูดผลอประจ๋อประแจ๋
อะไรฉาวกราวเกรียวอย่าเหลียวแล ฟังให้แน่เนื้อความค่อยถามกัน
ระวังดูเรือนเหย้าแลข้าวของ จะบกพร่องอะไรที่ไหนนั่น
เห็นไม่มีแล้วอย่าอ้างว่าช่างมัน จงผ่อนผันเก็บเล็มให้เต็มลง
มีสลึงพึงประจบให้ครบบาท อย่าให้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
จงมักน้อยกินน้อยค่อยบรรจง อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน
ไม่ควรซื้อก็อย่าไปพิไรซื้อ ให้เป็นมื้อเป็นคราวทั้งคาวหวาน

เมื่อพ่อแม่แก่เฒ่าชรากาล จงเลี้ยงท่านอย่าให้อดระทดใจ
ด้วยชนกชนนีนั้นมีคุณ ได้การุณเลี้ยงรักษามาจนใหญ่
อุ้มอุทรป้อนข้าวเป็นเท่าไร หมายจะได้พึ่งพาธิดาดวง
ถ้าเราดีมีจิตคิดอุปถัมภ์ กุศลล้ำเลิศเท่าภูเขาหลวง
จะปรากฏยศยิ่งสิ่งทั้งปวง กว่าจะล่วงลุถึงซึ่งพิมาน
เทพไทในห้องสิบหกชั้น จะชวนกันสรรเสริญเจริญสาร
ว่าสตรีนี้เป็นยอดยุพาพาล ได้เลี้ยงท่านชนกชนนี ฯ

๏ ที่บางนางนั้นก็ทำทุจริต มิได้คิดคุณท่านเท่าเกศี
เห็นพ่อแม่ยากไร้ไม่ไยดี ดูเป็นที่อายเพื่อนเบือนอารมณ์
เขาถามไถ่ว่ามิใช่เป็นพ่อแม่ ท่านพูดแก้เกลื่อนกลับจะทับถม
ให้ตามหลังบังคับด้วยคำคม ไม่ชื่นชมยกชูขึ้นบูชา
คนผู้นั้นครั้นตายวายชีวาตม์ คงไม่คลาดแคล้วนรกตกถลา
ไม่เห็นเดือนเห็นตะวันพระจันทรา ทรมาหมกไหม้ในไฟฟอน
ถ้าอยู่ไปในมนุษย์โลกเล่า เทพเจ้าท่านก็แช่งแสร้งสังหรณ์
ให้ยากยับอัปราอนาทร ยิ่งกว่าทำมารดรให้ร้อนใจ
แม้จะมีเงินทองของทั้งหลาย คงฉิบหายมั่นคงอย่าสงสัย
จะเกิดโจรราวีอัคคีภัย เพราะว่าใจหยาบช้าคิดทารุณ
หญิงเช่นนี้ชายอย่าได้ไปร่วมรัก จะเสื่อมศักดิ์เสียเช่นเป็นสถุล
แต่พ่อแม่เจียวยังใจไม่การุญ เนรคุณมิได้คิดอนิจจัง
ซึ่งสตรีที่ท่านดีอย่าดูเยี่ยง จงหลีกเลี่ยงเสียให้พ้นคนขี้ถัง
แม้นร่วมรอยก็จะพลอยระยำมัง ดุจดังเอาทองแดงเข้าแฝงกุม ฯ

๏ จะสอนใจไว้ทุกสิ่งเป็นหญิงสาว ให้พ้นคาวข่าวชั่วเข้ามั่วสุม
ให้ผันผ่อนเหมือนหนึ่งนอนในห่วงรุม จงสุขุมคิดแบ่งให้เบาบาง
อย่าทำนอกลักษณะจะเป็นโทษ ตัดประโยชน์พี่น้องเขาหมองหมาง
ถึงจะรักรักให้ยืดอย่าจืดจาง จะไว้วางกิริยาให้น่าดู
จะพูดจาปราศรัยกับใครนั้น อย่าตะคั้นตะคอกให้เคืองหู

ไม่ควรพูดอื้ออึงขึ้นมึงกู คนจะหลู่ล่วงลามไม่ขามใจ
แม้จะเรียนวิชาทางค้าขาย อย่าปากร้ายพูดจาอัชฌาสัย
จึงซื้อง่ายขายดีมีกำไร ด้วยเขาไม่เคืองจิตระอิดระอา
เป็นมนุษย์สุดนิยมเพียงลมปาก จะได้ยากโหยหิวเพราะชิวหา
แม้นพูดดีมีคนเขาเมตตา จะพูดจาจงพิเคราะห์ให้เหมาะความ
ถึงชายใดเขาพอใจมาพูดเกี้ยว อย่าโกรธเกรี้ยวโกรธาว่าหยาบหยาม
เมื่อไม่ชอบก็อย่าตอบเนื้อความตาม มันจะลามเล่นเลยเหมือนเคยเป็น
ถึงจะไปในพิภพให้จบทั่ว แต่ความชั่วอย่าให้ผู้ใดเห็น
จงอุตส่าห์ปกปิดให้มิดเม้น จึงจะเป็นคนดีมีปัญญา
เมื่อจะจรนอนเดินดำเนินนั่ง จงระวังในจิตขนิษฐา
อย่าเหม่อเมินเดินให้ดีมีอาญา แม้นพลั้งพลาดบาทาจะอายคน
เห็นผู้ใหญ่หรือใครเขานั่งแน่น อย่าไกวแขนปัดเช่นไม่เห็นหน
ค่อยวอนว่าข้าขอจรดล นั่นแลคนจึงจะมีปรานีนาง
แม้นสมรจะไปนอนที่เรือนไหน อย่าหลับไหลลืมกายจนสายสาง
ใครเห็นเข้าเขาจะเล่านินทานาง ความกระจ่างออกกระจายเพราะกายตัว
ถ้าจะนั่งก็นั่งระวังผ้า ไม่อาฌาเขาจะพากันยิ้มหัว
ยามสำรวลก็อย่าสรวลให้เมามัว แม้นจะหัวหัวร่อพอสบาย
เมื่อยามยิ้มยิ้มไว้แต่ในพักตร์ อย่ายิ้มนักเสียสง่าพาสลาย
อย่าเท้าแขนเท้าคางให้ห่างกาย อย่ากรีดกรายกรอมเพลาะเที่ยวเราะเริง
จะแต่งตัวก็อย่ามัวแต่การแต่ง อย่าทาแป้งจับกระเหม่าเข้าจนเหลิง
ใช่บ้านนอกขอกนามาแต่เยิง ทำเซาะเซิงเขาจะโห่วิ่งโร่ไป ฯ

๏ เมื่อยามตรุษยามสงกรานต์มีงานหลวง แต่งให้งามตามกระทรวงหาว่าไม่
ครั้นสิ้นเขตเทศกาลทำงานไป อย่ารำไรผัดหน้าทั้งตาปี
เมื่อไปเป็นชาววังจึงนั่งแต่ง แต่พอแจ้งเข้าก็จับกระจกหวี
ด้วยสำราญการอะไรนั้นไม่มี จะหาคู่ดูแต่ที่เจ้าพระยา
อยู่สถานบ้านช่องนั้นต้องคิด ให้รู้กิจการหญิงทุกสิ่งสา

เผื่อมีผัวพลเรือนเหมือนกันนา จะได้หาเลี้ยงกันจนวันตาย
รู้วิชาก็ให้รู้เป็นครูเขา จึงจะเบาแรงตนเร่งขวนขวาย
มีข้าไทใช้สอยค่อยสบาย ตัวเป็นนายโง่เง่าบ่าวไม่เกรง
การวิชาหาประดับสำหรับร่าง อย่าเอาอย่างหญิงโกงที่โฉงเฉง
การมิดีที่ชั่วจงกลัวเกรง อย่าครื้นเครงขับร้องคะนองใจ
คิดแต่ยากแต่จนเร่งขวนขวาย อย่าให้กายตกยากลำบากได้
พออิ่มเช้าอิ่มเย็นไม่เป็นไร อย่าพอใจเชื่อช้ำเขาก้ำเกิน
ค่อยเสงี่ยมเจียมตนจนเสียก่อน ค่อยผันผ่อนที่หลังเขาสรรเสริญ
อย่าเปิดเย้อพกใหญ่ออกให้เกิน ละเมิดเมินหมิ่นนักมักจะอาย
อย่าอวดดีมีทรัพย์เที่ยวจับแจก ทำเกี่ยวแฝกมุงป่าพาฉิบหาย
ใครจะช่วยตัวเราก็เปล่าดาย อย่ามักง่ายเงินทองของสำคัญ
เห็นผู้ดีมีทรัพย์ประดับแต่ง อย่าทำแข่งวาสนากระยาหงัน
ของตัวน้อยก็จะถอยไปทุกวัน เหมือนตัดบั่นต้นทุนสูญกำไร
จงนุ่งเจียมห่มเจียมเสงี่ยมหงิม อย่ากระหยิ่มยศถาอัชฌาสัย
อย่านุ่งลายกรายกรุยทำฉุยไป ตัวมิใช่ชาววังไม่บังควร ฯ
๏อย่าคบพวกหญิงพาลสันดานชั่ว ที่แต่งตัวไว้จริตผิดกระสวน
สุริย์ฉายบ่ายคล้อยเที่ยวลอยนวล เป็นเชิงชวนพวกเจ้าชู้เขารู้กล
พอรุ่งเช้าเฝ้าแต่มองส่องเกศี ให้เวียนหวีได้วันละพันหน
ตรงการงานแล้วขี้คร้านเป็นกังวล แต่งแต่ตนมิได้เว้นสักเวลา
ครั้นได้ยินเสียงกลองมาก้องหู ยังไม่รู้เนื้อความเที่ยวถามหา
วันนี้มีละครใครที่ไหนมา แม้นรู้ว่าเจ้ากรับเต้นหรับไป
นั่งพินิจพิศโฉมประโลมหลง ดูจนปลงกรรมฐานเหงื่อกาฬไหล
บ้างก็เห็นว่างามเลยตามไป ช่างกระไรหนอขนิษฐ์ไม่คิดอาย

บ้างก็รักข้างนักเลงเล่นเครงครื้น เที่ยวกลางคืนคบเพื่อนเดือนหงายหงาย
ห่มเพลาะดำทำปลอมออกกรอมกาย พวกผู้ชายชักพาเที่ยวร่าเริง
ครั้นไปไปใจแตกลงแหกคอก ปะเตะปลอกต้ำผางวางจนเหลิง
ควาญหมอรอไม่ติดเห็นผิดเชิง จะเปิดเปิงเข้าป่าไปท่าเดียว
ใครจะห้ามปรามไว้ก็ไม่ฟัง ทำส่งเสียงเถียงดังให้กราดเกรี้ยว
ถือว่าตนเปรื่องฉลาดปราดประเปรียว ประจบเที่ยวรู้จักทุกพักตรา
พูดก็มากปากก็บอนแสนงอนนัก เห็นเขารักกันไม่ได้ใจอิจฉา
เที่ยวรอนราญจนเพื่อนบ้านเขาระอา นั่งที่ไหนให้นินทาเขาเป็นแดน
ที่ส่วนตัวถึงจะชั่วออกล้นพ้น สู้ปิดปกยกตนนี่สุดแสน
ไม่ทำมาหากินจนสิ้นแกน ก็เลยแล่นเข้าบ่อนนอนสบาย
หญิงเช่นนี้เห็นไม่มีเจริญแล้ว ให้แว่วแว่วอยู่ข้างทางฉิบหาย
ลงสูบฝิ่นกินเหล้าอยู่เมามาย ไม่เสียดายอินทรีย์เท่าขี้เล็บ
มือก็ไวใจก็กล้าหน้าก็ด้าน จะเอาขวานเข้าไปถากไม่อยากเจ็บ
แต่ผ้าขาดก็ไม่ปรารถนาเย็บ ขี้เกียจเก็บผลัดวางไว้กลางเรือน
อันการเหย้าแล้วไม่เอาเป็นธุระ คิดแต่จะเที่ยวตลบไปคบเพื่อน
คบกันได้แต่นิสัยพวกแชเชือน จะคบคนพลเรือนก็เต็มที
ชั้นจะยืมของใครเขาไม่เชื่อ ด้วยตัวเหลือโป้ปดสบถถี่
ปากก็หวานเหมือนน้ำตาลเพชรบุรี ข้าวของมีให้ไปมิได้คืน
แม้นใครไปสมทบเข้าคบค้า จนชั้นผ้าไม่ติดตัวแต่สักผืน
มีแต่ภัยให้ระยำทุกค่ำคืน ใครจะชื่นชมชิดไปคิดคบ
หญิงไม่ดีนั้นก็มีอยู่หลายพวก จำจะบวกบอกใส่เสียให้จบ
ที่คนดีจะได้ดูให้รู้ครบ หล่อนจะได้ไม่คบพวกคนพาล ฯ

๏ หญิงพวกหนึ่งนั้นขันทำปั้นเจ๋อ เฝ้าเป้อเย้อหยิ่งเกินกับภูมิฐาน
ไม่เจียมจนเลยว่าตนต่ำสันดาน เห็นที่ท่านเป็นขุนนางอ้างเข้ามา
ล้วนคุณลุงคุณปู่อยู่ทุกแห่ง เที่ยวแอบแฝงพิงพาดวาสนา
พวกผู้ดีไม่นึกตรึกเจรจา เป็นพี่น้องร่วมฟ้านั้นเห็นจริง

ช่างพูดได้ไม่อายแก่ปลายลิ้น เป็นคนสิ้นความคิดผิดผู้หญิง
ถึงพูดไปใครเขาจะเห็นจริง เขาว่าหยิ่งยกยศเหมือนมดตะนอย
ถึงจะอวดอ้างไปที่ไหนนั่น เขารู้ทันอยู่ว่าเช่นเจ้าเป็นหอย
ถ้าสันดานการผู้ดีคงมีรอย ไม่กล่าวถ้อยเขาก็รู้ว่าผู้ดี
อันตัวต่ำแล้วอย่าทำให้เกินศักดิ์ เขาจะมักเหมิ่นปากเหมือนซากผี
เปรียบเหมือนเกลือเจือปนกับชลธี มันก็มีแต่จะจืดไม่ยืดยาว ฯ
◎ ที่บางคนจนยากไม่อยากทุกข์ ถือว่าสุขอยู่แก่ตาข้าเป็นสาว
อุตส่าห์แต่งแป้งขมิ้นไม่สิ้นคราว ไม่สร้อยเศร้าสู้ตาประชาชน
ทำไมแก่เงินทองของทั้งหลาย เห็นหาง่ายสารพัดไม่ขัดสน
ถือว่ารูปกูงามไม่คร้ามจน ลงแต่งตนขายกินจนสิ้นดี
สุภาษิตท่านประดิษฐ์ประดับไว้ ว่าผู้ใดงามพักตร์สมศักดิ์ศรี
ถึงเป็นองค์สุริย์วงศ์พระจักรี แม้นไม่มีสินทรัพย์ก็ลับไป
ทุกวันนี้มีทรัพย์เขานับหน้า อย่าถือว่าตนงามตามวิสัย
ถึงงามพักตร์เขาจะรักเจ้าเพียงไร เขาคาดใจเสียว่าเจ้าขี้เกียจการ ฯ
◎ ที่บางคนเห็นที่ท่านมีทรัพย์ แต่งประดับผิวพรรณในสัณฐาน
ประกอบผูกลูกสะกดสร้อยสังวาลย์ แลละลานล้วนสุวรรณอันลออ
เจ้าคนจนมันให้ร่ำจะทำบ้าง เอาเยี่ยงอย่างอยากได้น้ำลายสอ
แต่ตัวจนอั้นอั้นตันในคอ ลงเที่ยวผลอไพล่เผลเพทุบาย
หาทองแท้แก้ไขมันไม่คล่อง ต้องเอาทองเสาชิงช้าน่าใจหาย
แต่ล้วนเนื้อสินน้ำทองคำทวาย สายสร้อยสายหนึ่งก็ถึงสลึงเฟื้อง
แพงไม่เบาเขายังกล้าอุตส่าห์ซื้อ ผูกข้อมือแลงามอร่ามเหลือง
ถึงจนยากอยากบำรุงให้รุ่งเรือง จนทองเหลืองก็ไม่ละจะกละงาม
ก็สาสมกับอารมณ์ไม่เจียมศักดิ์ ทรลักษณ์เหลือตัวชั่วสำสาม
ผู้ดีว่าแล้วขี้ข้าก็พลอยตาม ไม่มีความอายจิตสักนิดเดียว
เขาจึงว่าหน้าสดปรากฏอยู่ สมแก่ผู้ที่ไม่ตรึกนึกเฉลียว
เมื่อน้ำตื้นขืนจะพายไปฝ่ายเดียว ไม่ถึงเลี้ยวก็จะล่มลงจมแปลง

เหมือนหิ่งห้อยน้อยสีหรี่หรุบรู่ จะแข่งสู้สุริยาอันกล้าแข็ง
เห็นไม่ถึงดอกอย่าโกยไปโดยแรง เขาจะแสร้งสรวลว่าเป็นบ้ายศ ฯ
๏ยังมีพวกหนึ่งนั้นขยันยิ่ง เป็นผู้หญิงสองใจไม่กำหนด
เที่ยวยักย้ายร่ายชมภิรมย์รส ใครมาจดโผจับรับตะกาง
จะรักไหนก็ไม่รักสมัครมั่น เล่นประชันเชิงลองทั้งสองข้าง
ชู้ต่อชู้รู้เรื่องเคืองระคาง ก็ขัดขวางหึงสาจะฆ่าฟัน
เพราะนารีมิได้ตรงจำนงหมาย ทำให้ชายเคืองแค้นแสนกระสัน
เหมือนพวกนางโมราวิลาวัณย์ ยื่นพระขรรค์ผัวให้กับไอ้โจร
โอ้ใจนางอย่างนี้ก็มีมั่ง จนลือดังข่าวก้องดังกลองโขน
เพราะนิสัยใจขนิษฐ์เล่นปลิดโยน จนมาโดนกันกระดากไม่อยากเชย
ต่างคนต่างก็เชือนออกเบือนเบื่อ ต้องเป็นเรือขึ้นคานอยู่เฉยเฉย
อันผัวดีที่จะได้อย่าหมายเลย ด้วยมากเชยหลายชู้เขารู้กล ฯ
๏บ้างลอบเล่นเพลงยาวเมื่อคราวขัด ฝีปากจัดตอบต่อข้อนุสนธิ์
ที่ไม่สู้รู้กลอนยังร้อนรน เที่ยววานคนแต่งให้พอได้การ
บ้างก็เล่นปริศนาเที่ยวหาของ ให้ถูกต้องตามอารมณ์ประสมประสาน
ครั้นห่อเสร็จส่งให้กับชายชาญ บอกอาการเรื่องรักประจักษ์ความ
ครั้นคิดคิดปริศนานั้นช้าเนิ่น ชวนกันเดินหลีกออกนอกสนาม
ทำดื้อด้านหาญหักไม่รักงาม จนเลยลามลืมบ้านสถานตน
ชนิดนางอย่างนี้มีชุมนัก เป็นโรครักเกิดมารศีรษะขน
ต้องกินยาเข้าสุราพริกไทยปน หมายประจญจะให้ดับที่อับอาย
รักสนุกครั้นได้ทุกข์แล้วถอยคิด จะปกปิดเปลวไฟเห็นไม่หาย
เทพเจ้าท่านไม่เข้าด้วยคนร้าย คงก่อกายขึ้นให้เห็นไว้เป็นตรา
ครั้นคิดล้างอย่างไรก็ไม่สูญ ก็อาดูรพูนเกิดสหัสสา
ทำอย่างไรมันก็ไม่มรณา เป็นเวราบาปนั้นไม่บรรเทา
ถ้ารู้ถึงพ่อแม่ต้องแก้ไข เอาลูกไปมุ่นหมกยกให้เขา
แล้วหาผัวตัวประจำเป็นสำเนา พอปัดเป่าความอายให้หายแคลง

ที่ชายโหดโฉดเขลาเข้าไปรับ มันช่างหลับตาสนิทไม่คิดแหนง
ดังแผ่นดินสิ้นหญ้าสุธาแพลง มาแอบแฝงเอามันเป็นว่านเครือ
ไม่คิดอายขายหน้านิจจาเอ๋ย เหมือนไม่เคยพบปะจะกละเหลือ
ลูกของเขาเอาเป็นสิทธิ์เฝ้าชิดเชื้อ นึกว่าเนื้อบุญธรรมกรรมไม่มี
เหมือนเช่นเราเขาจะให้ก็ไม่รัก มันขายพักตร์สารพัดจะบัดสี
ถึงรูปร่างอย่างยุพินกินรี แต่เช่นนี้แล้วไม่ปองประคองเคียง
เป็นขนิษฐ์ชอบแต่คิดให้เป็นหนึ่ง ไม่ควรถึงอย่าให้ถึงกับปากเสียง
เอ่ยว่ารักแล้วให้ได้ร่วมเรียง เป็นคู่เคียงของตัวว่าผัวเมีย
ท่านเปรียบมาเหมือนหนึ่งตราราชสีห์ ไม่พอที่เสียนวลอย่าควรเสีย
เป็นอนงค์แล้วก็คงจะเป็นเมีย ย่อมมีเบี้ยปรับไหมวิสัยนาง
ที่เกิดมาเป็นนารีไม่มีค่า จะเกิดมาทำไมให้หมองหมาง
เหมือนกรวดทรายปรายเล่นไม่เว้นวาง จะเอาอย่างนางโมราหรือว่าไร
เมื่อไม่ถือตราภูมิไว้คุ้มห้าม คนจึงลามเลยลวนมากวนได้
แม้นรู้จักรักษาถือตราไว้ จะคุ้มภัยให้พ้นมีคนกลัว
อย่าจับปลาสองหัตถ์จะพลัดพลาด จับให้คงลงให้ขาดว่าเป็นผัว
จึงนับว่าคนดีไม่มีมัว ถ้าชายชั่วร้างไปมิใช่ชาย
เป็นผู้หญิงสิ่งใดจะล้ำเลิศ สุดประเสริฐก็แต่ใจไม่เสื่อมสลาย
ถึงรูปทรงนงคราญจะพาลคลาย ก็อาจกลายส่งสวยด้วยใจงาม ฯ

๏บ้างมีผัวอยู่เป็นคู่ชื่น ยังหาอื่นเข้าประคองเป็นสองสาม
ทำรักซ้อนซ่อนสนิทปิดเนื้อความ จนเลยลามเป็นระฆังดังขึ้นเอง
ครั้นรู้ความถามไถ่ก็ไม่รับ เขาเฆี่ยนขับตีด่าว่าข่มเหง
พลอยประจบหลบความไปตามเพลง เพราะผัวเองจับไม่ได้ไล่ไม่ทัน
ทำองอาจพลาดพลั้งลงทั้งคู่ เขาจับได้ชายชู้ดูน่าขัน
ไม่แปรดแปร้นแสนสลดเหมือนทศกัณฐ์ ต้องโศกศัลย์เศร้าใจอยู่ในตรวน
เคยที่นอนหมอนหนุนละมุนนิ่ม ไปนอนทิมกรากกรำเฝ้ากำสรวล
เล็นก็กัดหมัดก็กินจนสิ้นนวล แลแต่ล้วนลูกความออกหลามไป

ครั้นเห็นชู้คู่ชมภิรมย์รื่น กีไม่ชื่นชมชิดพิสมัย
จะพึ่งชู้ชู้ก็เพียบกรอบเกรียบใจ จะพึ่งผัวตัวก็ไม่เมตตาตน
ตระลาการท่านถามเอาความชั่ว ข้างตัวกลัวก็บอกออกนุสนธิ์
เขาเฮฮาหน้าสลดต้องอดทน แทบจะด้นดำดินให้สิ้นอาย
ครั้นซักไซ้ไต่ถามได้ความชัด จึงจำกัดศักดินาราคาขาย
ถ้ารักชู้ก็ให้อยู่กับชู้ชาย มันเบื่อหน่ายขายกลับเอาทรัพย์คืน
ก็สาสมกับอารมณ์สตรีชั่ว อยู่กับผัวร่วมใจว่าไม่ชื่น
ไปคบชู้ชู้ชักหักทั้งยืน ต้องกล้ำกลืนชลนัยน์อาลัยวอน
ที่ใครเห็นจะเมตตานั้นหายาก มีแต่ปากแช่งอนงค์ส่งสลอน
เพราะเหตุตัวชั่วชื่อลือขจร ที่เคยนอนนั่งสบายว่าไม่ดี
ครั้นลำบากยากใจสิได้คิด แต่มันผิดเสียถนัดต้องบัดสี
ใช่ไม่รู้ว่าเขาห้ามความถ้อยมี ชั่วหรือดีก็ได้ยินสิ้นทุกคน
เออก็ใจเป็นไฉนนะน้องเอ๋ย มันจึงเลยไหลฉ่ำดังน้ำฝน
ช่างไม่คร้ามความชั่วติดตัวตน ทำซุกซนจนได้ยากลำบากกาย
มันเสียแล้วถึงจะฝืนไม่คืนศักดิ์ จะลงรักทองปิดไม่มิดหาย
อันความชั่วติดตัวกว่าจะตาย เปรียบเหมือนกายกามีราคีคาว
ถึงบินออกนอกตำบลให้พ้นเขต คงบอกเหตุรู้ว่าใช่กาขาว
ห้ามมันยากปากมนุษย์นี้สุดยาว ไม่แกล้งกล่าวค่อนว่าแก่นารี
ผู้ใดคิดผิดพลั้งเหมือนอย่างว่า ถูกตำราแล้วอย่าโกรธพิโรธพี่
ควรยับยั้งชั่งใจเสียให้ดี ถ้าหลีกลี้เลิกเล่นไม่เป็นไร
แม้นชั่วช้าใครเขาว่าแล้วโกรธเขา เช่นตัวเราผู้แต่งแถลงไข
จะวิบัติบาปกรรมซ้ำหนักไป ถึงตกใต้เทวทัตเพราะขัดเคือง
แม้คนดีมีปัญญาถ้าไม่โกรธ เห็นประโยชน์ตัดชั่วในตัวเปลื้อง
ให้พ้นทุกข์สุขีเป็นศรีเมือง อย่าแค้นเคืองคำข้าขออภัย ฯ

๏ เป็นสตรีมิใช่ชายเสียดายศักดิ์ จะปลูกรักเรรวนหาควรไม่
อันความดีมีอยู่ดูจำไว้ อย่าพอใจรักชั่วให้มั่วมอม

จะมีคู่ก็ให้รู้ปรนนิบัติ จงซื่อสัตย์สุจริตจิตถนอม
อย่าคิดร้ายย้ายแยกทำแปลกปลอม มโนน้อมเสน่หาต่อสามี
อย่าคบชู้สู่สมนิยมหวัง ไม่จีรังกาลดอกบอกโฉมศรี
เขารักหลอกหยอกเล่นดอกเช่นนี้ ถ้าแม้นมีข้าวของต้องบำเรอ
ธุระอะไรจะให้มันเสียของ อันเงินทองผัวสิทำสน่ำเสนอ
เพราะเชื่อใจภรรยายิ่งกว่าเกลอ ควรบำเรอลูกผัวของตัวตน
จะมีจิตพิศวาสไม่คลาดเคลื่อน เพราะแม่เรือนร่วมใจจึงได้ผล
แม้นนอกจิตคิดร้ายหมายประจญ จะพาตนยากยับอัประมาณ
จงกันภัยในเล่ห์เสน่หา อย่าให้มาปนปะจงประหาร
เอาความสัตย์ตัดตั้งปฏิญาณ ถึงเกิดการยากเข็ญไม่เป็นไร
จงซื่อต่อภัสดาสวามี จนชีวีศรีสวัสดิ์เจ้าตัดษัย
อย่าให้มีราคินที่กินใจ อุปไมยเหมือนอนงค์องค์สีดา
ถึงที่สุดทดลองก็ทองแท้ ด้วยนางแน่อยู่ในสัจอธิษฐาน์
หญิงเดี๋ยวนี้แม้นมีสัตยา ภัสดาก็ยิ่งรักขึ้นหนักครัน ฯ
◎แม้นเขารักแล้วอย่าดื้อทำถือจิต เร่งเกรงผิดกลัวภัยใหญ่มหันต์
คำนับนอบสามีทุกวี่วัน อย่าดุดันดื้อดึงตะบึงตะบอน
ยามสิ้นแสงสุริยาอย่าไปไหน จุดไต้ไฟเข้าไปส่องในห้องก่อน
ระวังดูปูปัดสลัดที่นอน ทั้งฟูกหมอนอย่าให้มีธุลีลง
ถ้าแม้นว่าภัสดาเข้าไสยาสน์ จงกราบบาททุกครั้งอย่าพลั้งหลง
เขาเหนื่อยเหน็บเจ็บปวดในทรวดทรง ช่วยบรรจงนวดฟั้นให้บรรเทา
ประพฤติกายสายสมรจะนอนหลับ อย่ากลิ้งกลับมือไม้ไปป่ายเขา
นอนให้ดีมีสติสิริเรา อย่าซมเซาอยู่จนแจ้งแสงพยับ
จงรีบฟื้นตื่นก่อนภัสดา น้ำล้างหน้าหาไว้ให้เสร็จสรรพ
จึงหุงข้าวต้มแกงแต่งสำรับ จัดประดับเทียบทำให้น้ำนวล
ทั้งกระโถนคนทีขัดสีไว้ ให้ผ่องใสสวยตาดูน่าบ้วน
อีกน้ำท่าอย่าให้ผงลงไปกวน จงใคร่ครวญพิเคราะห์ให้เหมาะการ

แม้นรู้ว่าสามีจะไปไหน แต่ยังไม่ตื่นพรากจากสถาน
ประจงปลุกภัสดาอย่าช้านาน ให้ลุกขึ้นรับประทานโภชนา
จงระวังนั่งดูอยู่ใกล้ใกล้ เผื่ออะไรมันขาดจะเรียกหา
อย่าให้ต้องร้องตะโกนโพนทะนา จงอุตส่าห์ตั้งใจระไวระวัง
อยู่จนผัวรับประทานอาหารแล้ว นางน้องแก้วเจ้าจงกินเมื่อภายหลัง
อย่ากินก่อนภัสดาดูน่าชัง เขาจะรังเกียจใจดูไม่ดี ฯ

๏ถ้าผัวทำราชการพระผ่านเกล้า เคยเข้าเฝ้าสู่วังนรังศรี
ทั้งล่วมปัดจัดแจงแต่งให้ดี หมากบุหรี่หาใส่ให้ไปกิน
อุตส่าห์ทำบำเรอเสนอสนอง ตามทำนองมิ่งมิตรเป็นนิจสิน
ปรนนิบัติภัสดาอย่ารำคิน จึงจะภิญโญยศปรากฏไป ฯ

๏เกิดเป็นหญิงให้เห็นว่าเป็นหญิง อย่าทอดทิ้งกิริยาอัชฌาสัย
เป็นหญิงครึ่งชายครึ่งอย่าพึงใจ ใครเขาไม่สรรเสริญเมินอารมณ์
แม้นผัวเดือดเจ้าจงดับระงับไว้ อย่าพอใจขึ้นเสียงเถียงประสม
เขาเป็นไฟเราเป็นน้ำคอยพร่ำพรม แม้นระดมขึ้นทั้งคู่จะวู่วาม
อันโทโสโมโหไม่อดได้ ความในใจก็จะดังออกกลางสนาม
ที่ชาวบ้านท่านไม่รู้จะรู้ความ อย่าทำตามใจนักมักจะเคย
เอาใจผัวผัวจะรักเจ้าหนักหนา หมั่นนำพาการเรือนอย่าเชือนเฉย
แม้นผัวทุกข์ขุกไข้ไม่เสบย อย่าวายเวยลามลวนให้กวนใจ
จงแย้มสรวลชวนปลอบให้ชอบชื่น เห็นเริงรื่นหัทยาจึงปราศรัย
ค่อยถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงฤทัย แม้นสิ่งไรเขาไม่ชื่นอย่าขืนทำ
จะพูดจาสารพัดประหยัดปาก อย่าพูดมากเติมต่อซึ่งข้อขำ
ความสิ่งไรในจิตจงปิดงำ อย่าควรนำแนะออกไปนอกเรือน
การสิ่งไรที่ชั่วผัวเขาห้าม ประพฤติตามแบบแผนให้แม้นเหมือน
อย่าดึงดื้อถือตนเป็นคนเชือน จะเอ่ยเอื้อนโอภาให้น่าฟัง ฯ

๏แม้นพิโรธโกรธขึ้งกับภัสดา อย่านินทาว่าผัวตัวลับหลัง
พึงข่มขืนกลืนไว้ในอุรัง อุตส่าห์บังกลบเกลื่อนที่เงื่อนเงา

จึงจะว่านารีมีความคิด　รู้ปกปิดมิดโทษไม่โฉดเขลา
ถึงใครรู้อยู่ว่าคมต้องชมเรา　หนึ่งผัวเขาเล่าก็เห็นเป็นคนดี
การนินทาด่าผัวนั้นชั่วถ่อย　เป็นคนน้อยปัญญาเสียราศี
ถึงร้างหย่าหาใหม่วิสัยมี　ชายที่ดีรู้กำพืดก็จืดไป
บ้างทำกลัวตัวสั่นแต่ต่อหน้า　ถึงตีด่าก็สู้นิ่งไม่ติงไหว
ครั้นผัวเดินเกินเลยเฉยเฉียดไป　ก็ด่าให้ไม่ดังตั้งกระซิบ
ทำเสงี่ยมเจียมตัวผัวไม่เห็น　ดูเหมือนเช่นปากว่าตาขยิบ
ครั้นว่าเขาเข้าใจรู้ไหวพริบ　ก็ต้องริบต้องร้างระคางแคลง ฯ
　◎บางนารีที่เป็นนางใจร้ายกาจ　หมิ่นประมาททุ่มเถียงส่งเสียงแข็ง
สำรากก้องร้องแรกแหกกระแชง　ตะคอกแกล้งข่มขี่ให้ผัวกลัว
ขู่คำรนบ่นว่าด่าประชด　ให้สามีอัปยศลงหดหัว
ลุอำนาจไม่อาจขยาดตัว　มัดมือผัวผูกแขวนแค่นเฆี่ยนตี
ทรมานภัสดาน่าสังเวช　ดูเหมือนเปรตเวทนาน่าบัดสี
ยังมิหนำซ้ำป่าวเหล่านารี　ที่ไม่มีภัสดาให้มาดู
ข้างฝ่ายผัวใจดีมิได้ว่า　นิ่งให้เมียเฆี่ยนด่าน่าอดสู
ดูเหมือนแม่กับลูกผูกขึ้นชู　มิได้สู้รบรับสัประยุทธ์
ช่างกระไรใจคอมันอดได้　ดูเหมือนไม่มีจิตผิดบุรุษ
จึงยอมตัวกลัวเมียจนหัวมุด　น้อยมนุษย์ที่จะเป็นได้เช่นนั้น
เหมือนเช่นเราแล้วไม่ต้องให้ตีตบ　คงสู้รบโต้เต็มให้เข้มขัน
จะถีบถองเสียให้ยับไล่ขับกัน　ร้างหย่ามันเสียให้ค้างอยู่กลางคัน ฯ
　◎สุภาษิตซึ่งประดิษฐ์มาไว้นี้　ล้วนแต่มีเยี่ยงอย่างดังเสกสรร
ใช่จะแกล้งแต่งคำมารำพัน　คนทุกวันมักอย่างนี้มีอาเกียรณ์
จะร่ำไปสักเท่าไรก็ไม่หมด　ขี้เกียจจดเหนื่ดเหนื่อยเมื่อยมือเขียน
อุตส่าห์ตรองตริตรึกนึกจำเนียร　ตั้งความเพียรผูกข้อต่อเรื่องราว
พอเป็นเรื่องสำหรับดับทุกข์โทษ　เป็นประโยชน์แก่สตรีที่สวยสาว
เป็นตำรับแบบฉบับไปยืดยาว　ในเรื่องราวสุภาษิตลิขิตความ

ข้อไหนชั่วแล้วอย่ามัวไปขืนทำ จงจดจำบุญบาปอย่าหยาบหยาม
เก็บประกอบเอาแต่ชอบในเรื่องความ ประพฤติตามห้ามใจเสียให้ดี
อย่าฟังเปล่าเอาแต่กลอนสุนทรเพราะ จงพิเคราะห์คำเลิศประเสริฐศรี
ไว้เป็นแบบสอนตนพ้นราคี กันบัดสีคำค่อนคนนินทา
ให้สุขีศรีเมืองเลื่องลือฟุ้ง หอมจรุงกลิ่นกลั้วทั่วทิศา
เป็นที่ชื่นเช่นอย่างนางสีดา ในใต้หล้าหมายประคองตัวน้องเอย ฯ

ภาคผนวก

คำแถลง

ในการจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง "นิราศสุนทรภู่" ในคราวนี้ ได้นำคำแถลงที่ นายหรีด เรืองฤทธิ์ เปรียญ อดีตข้าราชการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ตรวจสอบกับสมุดไทย และพิมพ์ไว้ท้ายฉบับ พ.ศ. ๒๔๙๙ (ซึ่งกรมศิลปากรยังไม่ได้ตรวจสอบชำระ)[๑] มาเป็นภาคผนวกดังต่อไปนี้

นิราศเมืองแกลง

หน้า ๖๒ *คิดถึงไปแนบทรวงดวงสมร*
หอมสุคนธ์เคียงกายขจายจร
ฉบับเขียนสมุดฝรั่งและสมุดไทย เป็น
คิดถึงไปแนบทรวงดวงสมร
หอมสุคนธ์ปนกายขจายจร
หมายความว่า หอมกลิ่นน้ำหอมซึ่งซึมซาบอยู่ในเนื้อนางดูได้ความชัดเจนดีกว่า

หน้า ๖๒ *เขาแจวจ้องล่องแล่นแสนสำราญ*
มาพบบ้านบางระเจ้ายิ่งเศร้าใจ
ฉบับเขียน เป็น
เขาแจวจ้วงล่วงแล่นแสนสำราญ
มาพบบ้านบางระเจ้ายิ่งเศร้าใจ
บางระเจ้าปัจจุบันเรียก บางกระเจ้า

หน้า ๖๔ *ข้างซ้ายมือนั้นแลคือปากตะครอง*
ข้างขวาคลองบางเหี้ยทะเลวน
ฉบับเขียน เป็น
ข้างซ้ายมือเขาเรียกปากตะครอง
ข้างขวาคลองบางเหี้ยชเลวน
ซึ่งกล่าวเข้าทำนองนิราศอันเป็นจดหมายรายทาง แม้จะไม่มี

---

๑ ในการพิมพ์ครั้งนี้ กรมศิลปากรได้พิมพ์เนื้อเรื่องตามที่ได้ตรวจสอบชำระแล้ว ดังนั้น ข้อความในภาคผนวกบางแห่งจึงไม่ตรงกับเนื้อเรื่องตามที่อ้างไว้แต่เดิม

สัมผัสในก็ยังฟังไพเราะ ในเชิงอรรถจึงบันทึกไว้มิให้สูญคำ

ชเล = ทะเล

หน้า ๗๐ *ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน*

ขึ้นโขดเตียนตอกรอกยอกระยำ

ฉบับเขียน เป็น

ด้วยน้ำฝนหล่นค้างหนทางเตียน

ขึ้นโขดเสี้ยนตอตอกยอกระยำ

หน้า ๗๐ *เห็นพฤกษาไม้มะค่ามะขามข่อย*

ทั้งไทรย้อยยอดโยนโดนตะโขง

ตะโขง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ ว่า "ตะโขง น. ชื่อสัตว์น้ำอย่างหนึ่งในจำพวกจระเข้" จะพิจารณาความว่า ถ้าไทรย้อยต้นที่กล่าวนี้ ตั้งอยู่ชายน้ำแผ่สาขาลงไปคลุมน้ำ ยอดโยนปัดผิวน้ำโดนหัวตะโขงซึ่งโผล่ขึ้นมา ความก็สม แต่เนื่องจากกลอนตอนบนว่าต้นไม้เหล่านี้ตั้งอยู่บนบก ไม่ติดต่อกับชายน้ำลึกเลย ดังความว่า

เจ็บระบมคมหญ้าคาระคาง

ค่อยย่องย่างเหยียบฝุ่นให้จุ่นโจ่ง

เช่นนี้ ยอดไทรย้อยจะโยนไปปัดหัวตะโขง ซึ่งอยู่ในน้ำได้อย่างไร

ฉบับเขียน เป็น

เห็นพฤกษาไม้มะค่ามะขามข่อย

ทั้งไทรย้อยเอนโอนต้นตะโขง

ต้นตะโขง บอกว่าเป็นต้นไม้ชัด ๆ และเป็นไม้ใหญ่พอที่จะเข้าคู่กับไทรได้สวย ๆ เพราะมีพุ่มสูงต่ำไล่เลี่ยกันเหมาะกับกลอนต่อลงมาว่า

เหมือนไม้ดัดจัดวางข้างพระโรง

กลอนต่อไปกล่าวถึงต้นตะโขงอีกแห่งหนึ่งว่า

ทั้งรากยางขวางโกงตะโขงโคน
สะดุดโดนโดดข้ามไปตามทาง

หน้า ๗๒ *ส่งกระทั่งหลังโคกเป็นโตรกตรง*
เมื่อจะลงก็ต้องวิ่งเหมือนลิงโลน

ฉบับเขียน เป็น

สูงกระทั่งหลังโขดเป็นโตรดตรง
เมื่อจะลงก็ต้องวิ่งเหมือนลิงโลน

หน้า ๗๓ *แต่ล้วนทากตะเละรำลำพูไพร*
ไต่ใบไม้ยูงยางมากลางแปลง

ฉบับเขียน เป็น

แต่ล้วนทากแต่ละรากลำพูไพร
ไต่ใบไม้ยุ่งย่างมากลางแปลง

หน้า ๗๘ *แล้วถอยลงโพลงขึ้นไม่ขาดตา*
ถามผู้เฒ่าเขาว่าปลามันพ่นฟอง

ฉบับเขียน เป็น

แล้วถอยลงโพลงขึ้นไม่ขาดตา
ถามผู้เฒ่าเขาว่าปลาพ่นฟอง

ไม่มี "มัน" ฟังเกลี้ยงเกลาดี

หน้า ๗๘ *พยายามตามกิจด้วยบิดา*
เป็นฐานานุประเทศอธิบดี

ฉบับเขียน เป็น

พยายามตามกิจท่านบิดา
เป็นฐานานุประเทศธิบดี

อธิ, ธิ แปลว่า "ยิ่ง ใหญ่ เป็นหัวหน้า หรือเป็นประธาน" มีความหมายเท่ากัน แต่ที่ใช้ "ธิบดี" กลอนกะทัดรัดเข้าและฟังรื่นหูดี *"เป็นฐานานุประเทศธิบดี"* น่าจะต้องตามนิยมของผู้แต่ง

ขอให้สังเกตบทกลอนของสุนทรภู่ โดยมากมักกะทัดรัด ไม่เยิ่นเย้อ จะมีบ้างแต่ในที่จำเป็นจริง ๆ

นิราศพระบาท

หน้า ๘๕ *ตามเสด็จเสร็จโดยแดนกันดาร*
นมัสการรอยบาทพระศาสดา
ฉบับเขียนสมุดไทย ลางฉบับเป็น
ตามเสด็จโดยแดนแสนกันดาร
นมัสการรอยบาทพระศาสดา

หน้า ๘๖ *ถึงสามเสนแจ้งความตามสำเหนียก เมื่อแรกเรียกสามแสนทั้งกรุงศรี ประชุมฉุดพุทธรูปในวารี ไม่เคลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน จึงสาปนามสามแสนเป็นชื่อคุ้ง เออชาวกรุงกลับเรียกสามเสนสิ้น นี่หรือรักจะมิน่าเป็นราคิน แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ ขอใจนุชที่ฉันสุจริตรัก ให้แน่นหนักเหมือนพุทธรูปเลขาขำ ถึงแสนคนจะมาวอนชะอ้อนนำ สักแสนคำอย่าให้เคลื่อนจงเหมือนใจ*

ตอนนี้ได้ยินว่ากันว่า

ถึงสามเสนแจ้งนามตามสำเหนียก เมื่อแรกเรียกสามแสนทั้งกรุงศรี ประชุมฉุดพุทธรูปในวารี ไม่เคลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน จึงขนานนามสามแสนเป็นชื่อคุ้ง เออชาวกรุงกลับเรียกสามเสนสิ้น นี่หรือรักจักมิน่าเป็นราคิน แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ ขอใจนุชที่พี่สุจริตรัก จงหน่วงหนักเหมือนพุทธรูปเลขาขำ ถึงแสนคนจะมาวอนฉะอ้อนคำ สักแสนคำอย่าเคลื่อนจงเหมือนใจ

"ถึงแสนคนจะมาวอนฉะอ้อนคำ" ตรงกับสมุดไทยดำเขียนตัวรงค์.....*ฉะอ้อนคำ สักแสนคำ* สัมผัสด้วยคำซ้ำกันผิดข้อบังคับ แต่ความดี บทกลอนที่มีชื่อเคยเห็นสอดสัมผัสซ้ำกันก็มี ทั้งนี้

เพื่อรักษาข้อความอันดีเด่น ไม่ปล่อยให้กลอนพาไปทั้ง ๆ ที่เห็นว่าผิดข้อบังคับ แต่ก็มีน้อยแห่งที่เดียว

หน้า ๘๗ *เห็นจันทน์สุกลูกเหลืองตลบกลิ่น*
แมลงภู่บินร่อนร้องประคองหวง และ
แมลงภู่เชยเหมือนพี่เคยประคองชิด
นิ่งพินิจนึกน่าน้ำตาไหล

หน้า ๘๗ *ถึงหาดขวางบางพูดเขาพูดกัน*
พี่คิดฝันใจฉงนอยู่คนเดียว
ฉบับเขียน เป็น
ถึงหาดขวางบางพูดเขาพูดกัน
พี่คิดพรั่นใจฉงนอยู่คนเดียว

หน้า ๘๘ *เห็นกิ่งกีดมีดพร้าเข้าราราน*
ถึงหนามกรานก็ไม่เหน็บเหมือนเจ็บทรวง
ฉบับเขียนทั้ง ๓ ฉบับ เป็น
เห็นกิ่งกีดมีดพร้าเขาราราน
ถึงหนามกรานก็ไม่เหน็บเหมือนเจ็บทรวง

หน้า ๘๘ *ถึงวังตำหนักพักพลพอเสวย*
แล้วก็เลยตามแควกระแสไหล
ฉบับเขียน ๓ ฉบับ เป็น
ถึงวัดตำหนักพักเพลพอเสวย
แล้วก็เลยตามแควกระแสไหล
แต่อีกฉบับ ๑ เป็น
ถึงวัดตำหนักพักพลพอเสวย
แล้วก็เลยตามแควกระแสไหล

หน้า ๘๙ *สักครู่หนึ่งก็มาถึงบางเกาะอิน*
กระแสสินธุ์สายชลเป็นวนวัง

ฉบับเขียน เป็น

สักครู่หนึ่งก็มาถึงบางอออิน

กระแสสินธุ์สายชลเป็นวนวัง

บางเกาะอิน บางอออิน เรียกได้ทั้งสองชื่อเป็นที่ลุ่มลาดอยู่ในจังหวัดอยุธยา เดิมว่าหญิงชื่ออินอยู่ที่นั่น จึงเรียกกันว่า "บางอีอิน" ต่อมาถึงสมัยแต่งนิราศพระบาท หรือก่อนนั้นเห็นว่า "อีอิน" ฟังต่ำไป จึงเรียกเสียใหม่ว่า "อออิน" ถัดจากนั้นชื่ออออินเปลี่ยนมาเป็น "ป้าอิน" และเลือนมาเป็น – ปอิน ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า "บางปะอิน"

หน้า ๔๒ *นี่แลแลก็เห็นแต่ตลิ่งชัน*

ถึงปากจั่นตะละเตือนให้ตรอมใจ

ฉบับเขียน เป็น

พี่แลแลเห็นแต่ตลิ่งชัน

ถึงปากจั่นตะละเตือนให้ตรอมใจ

หน้า ๔๒ *ถึงอรัญญิกยามแดดแผดพยับ*

เสโทซับซาบโทมนัสา

ฉบับเขียน ๔ ฉบับ เป็น

ถึงอรัญญิกยามแดดแผดพยับ

เสโทซับซาบโทรมทั้งนาสา

เสโท = เหงื่อ นาสา (บ. นาสา) = จมูก หมายความว่า ยามแดดร้อนจัดเผาจมูกเหงื่อโซม ดูก็น่าฟัง

หน้า ๔๓ *จนไก่เถื่อนเตือนขันสนั่นแจ้ว*

ดุเหว่าแว่วหวาดหมายว่าสายสมร

เดือนแอร่มแจ่มล้ำในอัมพร

กองกุญชรผูกช้างมายืนเรียง

ฉบับเขียนสมุดไทยขาว เป็น

แสงทองส่องแอร่มแจ่มอัมพร

กองกุญชรผูกช้างมายืนเรียง

ฟังเป็นว่าได้อรุณรุ่งเช้า ดุเหว่าขัน มักจะเป็นเวลาเช้าตรู่

หน้า ๙๔ *แต่ตึงเศียรเวียนหน้านัยน์ตาวิง*

เอาคอพิงพาดตักมาตามทาง

ฉบับเขียน ๓ ฉบับ เป็น

แต่ตึงเศียรเวียนหน้านัยน์ตาวิง

เอาขอพิงพาดตักมาตามทาง

หน้า ๙๕ *ถ้านกผู้ดูเหมือนหัวอกพี่*

แสนทวีเวทนาประดาเสีย

ฉบับเขียนเลข ๑๕๒ ข. เป็น

ที่นกผู้ดูนกเหมือนอกพี่

แสนทวีเวทนาประดาเสีย

ความฟังดี ที่จะหมายความว่า ที่นกผู้อยู่แต่ตัวเดียว ดูนกอื่น ๆ ที่มีคู่พลอดก็เศร้าใจ เหมือนอกพี่เศร้าด้วยไร้คู่ครอง แต่อีก ๒ ฉบับเป็น

"ถ้านกผู้ดูนกเหมือนอกพี่"

หน้า ๙๙ *นาคสะดุ้งรุงรังกระดึงห้อย*

ใบโพธิ์ร้อยระเรงอยู่เหง่งหงั่ง

ฉบับเขียนเลข ๑๕๒ เป็น

นาคสะดุ้งรุงรังกระดึงห้อย

ใบโพธิ์ร้อยดังระเหน่งอยู่เหง่งหงั่ง

หน้า ๙๙ *ผนังในกุฎีทั้งสี่ด้าน*

โอพาร์พารทองทาฝาผนัง

ฉบับเขียน ๓ ฉบับ เป็น

ผนังในดูดีทั้งสี่ด้าน

โอพาพารทองทาฝาผนัง

กลอนตอนบนหลาย ๆ บทชมพระมณฑปนั้นดูดีด้วยทาทองทั้งสี่ด้าน จะไม่ใช่ผนังในกุฎี อย่างที่พิมพ์กันในชั้นหลัง

หน้า ๑๐๑ *พี่พูดพูดเขาขาดแล้วหวาดจิต*

พี่ขาดมิตรมาไกลถึงไพรสัณฑ์

ฉบับเขียน เป็น

พี่ดูดูเขาขาดแล้วหวาดจิต

พี่ขาดมิตรมาไกลถึงไพรสัณฑ์

หน้า ๑๐๔ *ประดับด้วยก้อนแก้วปัทมราช*

สดสะอาดทาเขียวก็เขียวขัน

ทา ในที่นี้คงจะหมายถึง ท่า (ถ้า) คือ ถ้าเขียวก็เขียวขัน

ฉบับเขียน เป็น

ประกอบด้วยกรวดแก้วปัทมราช

สุกสะอาดสีเขียวก็เขียวขัน

ความจะเหมาะข้าง – กรวดแก้ว ด้วยของสิ่งนี้อยู่ที่ชายน้ำธารเกษม

คำขนานธารเกษมก็สมชื่อ

สนุกคือเรื่องอิเหนาเสน่หา

เมื่อใช้บนเล่นชลธารา

อันเรื่องว่ากับเราเห็นก็เช่นกัน

ฉบับเขียนอีกฉบับหนึ่งเป็น

ประกอบก้อนกรวดแก้วปัทมราช

สุกสะอาดขาวแดงดั่งแกล้งสรรค์

ปัทมราช = แก้วสีดอกบัว คือทับทิมซึ่งมีสีแดงเจืออยู่ในพื้นทอง กรวดแก้วปัทมราช คือกรวดที่มีสีเหมือนแก้วทับทิม

นิราศภูเขาทอง

พิมพ์ตามต้นฉบับซึ่งหอสมุดแห่งชาติพิมพ์ไว้ สมุดไทยไม่มีสอบ แต่อ่านดูก็เรียบร้อยดี

นิราศวัดเจ้าฟ้า

หน้า ๑๒๑ *โอ้คิดไปใจหายเสียดายรัก*
เหมือนเกรียกจักแจกซีกกระผีกผม
ฉบับเขียน เป็น
โอ้คิดไปใจหายเสียดายรัก
เหมือนเกรียกจักเจ็ดซีกกระผีกผม

หน้า ๑๒๑ *เผอิญหญิงชิงชังน่าคลั่งใจ*
จะรักใคร่เขาไม่มีปรานีเลย
ฉบับเขียน เป็น
เผอิญหญิงชิงชังน่าคลั่งใจ
จะรักใครเขาไม่มีปรานีเลย

หน้า ๑๒๑ *ถึงวัดตั้งฝั่งสมุทรพระพุทธร้าง*
ว่าท่านวางไว้ให้คิดปริศนา
ฉบับเขียน เป็น
ถึงวัดตั้งฝั่งสมุทรพระพุทธสร้าง
ว่าท่านวางไว้ให้คิดปริศนา

หน้า ๑๒๒ *เขากินหมูหนูพัดจะกัดเกลือ*
ไม่ถ่อเรือแหหาปลาตำแบ
ฉบับเขียน เป็น
เขากินหมูหนูพัดจะกัดเกลือ
ไม่ง้อเรือแหหาปลาตำแบ

หน้า ๑๒๒ *กระทุงทองล่องเลื่อนค่อยเคลื่อนคลา*
ดาษดาดอกบัวขาวคลัวเคลีย
ฉบับเขียน เป็น
กระทุงทองล่องเลื่อนค่อยเคลื่อนคลา
ดาษดาดอกบัวเข้าคลัวเคลีย

หน้า ๑๒๔ *ยังถือมั่นขันตีนี้ประโลม*
ถึงรูปโฉมพาหลงไม่งงงวย
ฉบับเขียน เป็น
ยังถือมั่นขันตีหนีประโลม
ถึงรูปโฉมพาหลงไม่งงงวย

หน้า ๑๒๕ *ถึงต้องง้าวหลาวแหลนสักแสนเล่ม*
ไม่ติดเต็มตัวฉุดพอหลุดถอน
ฉบับเขียน เป็น
ถึงต้องง้าวหลาวแหลนสักแสนเล่ม
ให้ติดเต็มตัวฉุดพอหลุดถอน

หน้า ๑๒๗ *ถึงเกาะเรียงเคียงคลองเป็นสองแยก*
ป่าละแวกวังราชประพาสสินธุ์
ฉบับเขียน เป็น
ถึงเกาะเรียงเคียงคลองเป็นสองแสก
ป่าละแวกวังราชประพาสสินธุ์
สองแสก เป็นภาษากวีดีกว่า *สองแยก* ซึ่งเป็นคำตลาด

หน้า ๑๒๘ *ที่ไร้คู่อยู่เปลี่ยวเที่ยวเดี่ยวโดด*
ไม่เต้นโลดแลเหงาเหมือนเศร้าหมอง
ฉบับเขียน เป็น
ที่ไร้คู่อยู่เปลี่ยวตัวเดียวโดด
ไม่เต้นโลดแลเหงาเหมือนเศร้าหมอง

หน้า ๑๒๘ *แต่เจ็ดย่านบ้านนั้นก็นับถือ*
ร้องเรียกชื่อว่าพระเจ้าปูนเถาก๋ง
ฉบับเขียน เป็น
แต่เจ๊กย่านบ้านนั้นก็นับถือ
ร้องเรียกชื่อว่าพระเจ้าปูนเถาก๋ง
ฟังสนิทหู น่าจะถูกอย่างว่า เพราะจีนโบราณชอบเรียกพระ–ประธานวัดพนัญเชิงว่า "ปูนเถาก๋ง"

หน้า ๑๓๐ *จึงมาหายาอายุวัฒนะ*
ตามได้ปะลายแทงแถลงไข
ฉบับเขียน เป็น
จึงมาหายาอายุวันชนะ
ตามได้ปะลายแทงแถลงไข
ยาอายุวัฒนะ เป็นยาเจริญอายุ กินแล้วมีกำลังร่างกายสดชื่นเหมือนจะไร้ชรา โบราณเรียกว่า "ยาอายุวันชนะ"

หน้า ๑๓๒ *จนพ้นป่ามาถึงโป่งห้วยโข่งคุด*
มันหมกมุดเหมือนเขาแจ้งแถลงไข
ฉบับเขียน เป็น
จนพ้นป่ามาถึงโป่งหอยโข่งคุด
มันหมกมุดเหมือนเขาแจ้งแถลงไข

นิราศอิเหนา

หน้า ๑๔๒ *โอ้โพล้เพล้เวลาปานฉะนี้*
เคยเข้าที่พี่เคยได้เชยโฉม
ฉบับเขียน เป็น
โอ้โพล้เพล้เวลาปานฉะนี้
เคยร่วมที่พี่เคยได้เชยโฉม

หน้า ๑๔๒ *ยังเคลิ้มเคล้นเช่นประทุมกระพุ่มพวง*

เคยแนบทรวงไสยาสน์ไม่คลาดคลาย

ฉบับเขียน เป็น

ยังเคลิ้มเห็นเช่นประทุมกระพุ่มพวง

เคยแนบทรวงไสยาสน์ไม่คลาดคลาย

หน้า ๑๔๗ *พระน้องนุชบุษบาเจ้าข้าเคย*

เป็นคู่เชยชมชื่นให้คืนมา

ฉบับเขียน เป็น

พระน้องนุชบุษบาของข้าเคย

เป็นคู่เชยชมชื่นให้คืนมา

หน้า ๑๔๘ *จนพลบค่ำรำลึกนึกอนาถ*

ไม่ไสยาสน์ยามวิโยคโศกกำสรด

ฉบับเขียน เป็น

ยิ่งคิดคิดพิศวงพะวงสวาท

ไม่ไสยาสน์ยามวิโยคโศกกำสรด

ถูกตามฉบับเขียน เพราะกลอนตอนบนบอกไว้ชัดถึงสองแห่งว่า

พระครวญคร่ำรำลึกจนดึกเงียบ

เย็นระเยียบหย่อมหญ้าพฤกษาไสว

น้ำค้างพรมลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยโชย

ยิ่งดิ้นโดยเดือนดับไม่หลับเลย

ซึ่งหมายความว่าดึกดื่นแล้ว จะกลับย้อนไปกล่าวว่า *จนพลบค่ำ* ก็ไม่ได้ความชัด

หน้า ๑๔๘ *จนถึงทางร่วมที่บุรีรัตน์*

ที่จะตัดมรคาไปกาหลัง

ฉบับเขียน เป็น

จนถึงทางร่วมสี่บุรีรัตน์

ที่จะตัดมรคาไปกาหลัง

โคลงนิราศสุพรรณ

หน้า ๑๕๕ *จำขาดชาติน้ีแคล้ว คลาดน้องของสงวน*

ฉบับเขียนและฉบับพิมพ์

ตรงกัน แต่น่าจะเป็น *"คลาดน้องครองสงวน"*

หน้า ๑๕๖ *อีกองค์มงกุฎเกล้า ชาวกรุง*

สืบกระษัตริย์ขัติยบำรุง รอบแคว้น

ถวายพระอันทรงผดุง พระเดชเฟื่อง กระเดื่องเอย

สิ่งโศกโรคเรื่องแค้น ขจัดผ้ายวายเข็ญ ฯ

ฉบับเขียน เป็น

ถวายพระอนิสงส์ผดุง พระเดชเฟื่อง กระเดื่องเอย

อนิสงส์ = อานิสงส์ ความฟังดีและไม่เสียเอกตามข้อบังคับโคลงด้วย ความก็ว่า ถวายพระอานิสงส์เท่าที่ได้บวชเรียนช่วยอุปถัมภ์ค้ำชูพระเดชานุภาพพระมหากษัตริย์ให้กระเดื่องเฟื่องฟู

หน้า ๑๕๖ *ยามนี้ที่เคยเลย ลืมพัก ที่แฮ*

ต่างขึ้นอื่นแอบเคล้า คลาดแคล้วแล้วหนอ

ฉบับเขียน เป็น

ยามนี้ที่เคยเลย ลืมภัก พี่แฮ

ภัก = พักตร์ หรือ หน้า

หน้า ๑๕๙ *บางระมาดมิ่งมิตรครั้ง คราวงาน*

บอกบทขุนยังพยาน พยักหน้า

ฉบับเขียน เป็น

บอกบทบุนยังพยาน พยักหน้า

บุน = บุญ คือนายบุญยัง ซึ่งเป็นตัวละครลือชื่อในสมัยนั้น

หน้า ๑๖๒ *ม่วงหม่อมหอมหวนหน้า* *เช่นเนื้อเจือจันทน์*

ฉบับเขียน เป็น

ม่วงหม่อมหอมห่วนหน้า *เสน่เนื้อเจือจันทน์*

หน้า ๑๖๓ *คนขี่ตีต้อนเร่ง* *รันควาย*

ถอนถีบตะกุยตะกาย *โก่งโก้*

ฉบับเขียน เป็น

ถอนถีบกีบกวนตะกาย *โก่งโก้*

หน้า ๑๖๕ *นกกาน้ำแหวกหว้าย* *วาริน*

ฉบับเขียน เป็น

กาน้ำดำแหวกหว้าย *วาริน*

หน้า ๑๖๖ *เย็นค่ำน้ำค้างฟุ้ง* *ฟากฟ้าสากล*

ฉบับเขียน เป็น

เย็นย่ำน้ำค้างฟุ้ง *ฟากฟ้าสากล*

หน้า ๑๖๘ *บุราณท่านว่าสัน* *ตามสัตว์ กำหนัดแฮ*

ฉบับเขียน เป็น

บุราณท่านว่าสัน *ดานสัตว์ กำหนัดแฮ*

ตรงนี้ฉบับเขียนตัว น. คล้ายกับตัว ม. มากทีเดียว

หน้า ๑๖๘ *บางปลาหน้าบ้านอยู่* *หญิงชาย*

สองฮ่องสองเรือนราย *ไร่กล้วย*

ฉบับเขียน เป็น

สองฮ่องสองเรือนราย *ร่ายกล้วย*

ที่จะว่าปลูกกล้วยไว้รอบ ๆ เรือน หรือรอบ ๆ บ้าน

หน้า ๑๖๙ *สาวหนุ่มสุ่มซ่อนทำ* *แทงพวก ฉมวกแฮ*

ฉบับเขียน เป็น

สาวหนุ่มสุ่มส้อนทำ *แทงพวก ฉมวกแฮ*

น่าจะถูกตามฉบับเขียน ด้วยเคยเห็นและเคยทราบว่า *สุ่ม, ส้อน, ฉมวก* แต่ละอย่างเป็นเครื่องมือดักจับและแทงสัตว์น้ำ (ปลา)

หน้า ๑๗๙ *ตลาดแก้วแถวถิ่นจระเข้ คนขาม*

ฉบับเขียน เป็น

ตลาดแก้วแถวถิ่นตะเข้ คนขาม

ใช้ตะเข้ตามฉบับเขียน กลอนจะกะทัดรัดเข้า ตะเข้ = จระเข้ ต่างจากตะเฆ่ลากข้าว ซึ่งเป็นยานพาหนะของชาวนา ชาวชนบทยังเรียกจระเข้ว่า "ตะเข้" อยู่หนาหู

หน้า ๑๘๔ *ต่างต่อล้อเลื่อนเกวียน เก็บไว้*

ฉบับเขียน เป็น

ต่างต่อล้อเลื่อนเกียน เก็บไว้

เกียน – เก็บ อักษรเดียวกันเรียกว่า "สัมผัสอักษร" กวีชอบใช้ด้วยฟังเสนาะในลีลาโคลง เกียน = เกวียน เป็นยานพาหนะเข็นข้าว

ชาวชนบทยังเรียกเกวียนว่า "เกียน" อยู่มากเหมือนกัน ฉบับเขียนใช้ "เกวียน" บ้าง "เกียน" บ้าง แล้วแต่จะเหมาะในที่ ๆ เห็นเหมาะ

หน้า ๑๘๗ *ลิงเผือกเลือกสมอพวา ถวายไว้ ใกล้แฮ*
ช้างเผือกเลือกผึ้งทั้ง กิ่งไม้ไหว้ถวาย

ฉบับเขียน เป็น

ลิงเผือกเลือกสมอพวา ถวายไว่ ใกล้แฮ

ไว่ – ไหว้ อาจจะเป็นเอกโทษ เพราะในที่นี้ต้องการเอกในที่บังคับโคลง พระพุทธรูปวัดป่าเลไลย์ประทับนั่งห้อยพระบาท ท่านผู้แต่งโคลงนิราศสุพรรณ เห็นมีรูปสองสัตว์ประกอบ คือ ลิงเผือกชูผลไม้ ช้างเผือกชูรวงผึ้งทั้งกิ่งไม้ ไหว้ถวายอยู่ใกล้ ๆ

พระพุทธรูป แต่อย่างไรก็ดีคำ "ไว้" อาจถูกก็ได้ เพราะถ้าเป็น "ไหว้" ตรงนี้จะซ้ำคำ "ไหว้" บาทสุดท้ายอีก

อรรถกถาธรรมบทเล่าเรื่องว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในรักขิตวัน (ป่าอันช้างรักษา) มีสองสัตว์ปฏิบัติ คือลิงเผือกถวายผลไม้และรวงผึ้ง เคาะตัวผึ้งออก ช้างเผือกชื่อปาเลไลยกะถวายน้ำ

พระพุทธรูปปางป่าเลไลย์ลางแห่ง ทำเป็นพระรูปประทับนั่งห้อยพระบาทอยู่บนตอไม้ มีลิงเผือกนั่งยื่นถวายรวงผึ้ง ช้างเผือกคุกกราบชูงวงถวายกระบอกน้ำ

หน้า ๑๘๘ *ศีรษะเวียงเสียงแซ่ล้วน พวนลาว*

ฉบับเขียน และฉบับพิมพ์หอสมุดแห่งชาติตรงกัน

ศีรษะเวียง ชาวเมืองสุพรรณเรียก "หัวเวียง" แทบทั้งนั้น ชื่อตำบลหรือชื่อสถานที่ตั้ง เช่น *หัวกระบือ หัวรอ หัวหิน หัวโพ* เป็นต้น โบราณไม่นิยมเรียก *หัว* ว่า *ศีรษะ* บทประพันธ์ที่แต่งดี ๆ ไม่เรียกชื่อสถานที่ตั้ง เช่นหัวกระบือว่า *"ศีรษะกระบือ"* เลย เช่น

หัวกระบือกบินทระราชร้า รณรงค์ แลฤๅ

(นิราศนรินทร์)

ที่เรียก *"หัวเวียง"* ว่า *"ศีรษะเวียง"* น่าจะเกิดความคิดขึ้นในชั้นหลัง ด้วยเห็นว่า *"หัว"* ฟังหยาบจึงเปลี่ยนเป็น *"ศีรษะ"* ซึ่งผิดความหมายแห่งภาษาไปถนัด ฉบับเขียนสมุดไทยเดิมซึ่งยังไม่ได้คัดลอกกันต่อ ๆ มาน่าจะเป็น

หัวเวียงเสียงแซ่ล้วน พวนลาว

รำพันพิลาป

หน้า ๒๖๕ *เดือนแปดวันจันทวาเวลานอน*

เจริญพรภาวนาตามบาลี

จันทวา = จันทร์ทิวา แปลว่า "วันจันทร์" นิราศพระประธม ใช้เป็นจันทร์ทิวา "ถวิลวันจันทร์ทิวาขึ้นห้าค่ำ"

หน้า ๒๗๙ *เป็นสี่แถวแนวทางเดินหว่างกุฏิ์*

มีสระขุดเขื่อนลงพระสงฆ์ฉัน

ฉบับเขียน เป็น

เป็นสี่แถวแนวทางเดินหว่างกุฏิ์

มีสระขุดเขื่อนลงพระสรงฉัน

สรง = อาบ ที่จะหมายความว่า มีสระน้ำลงเขื่อนกันดินพังไว้ เพื่อภิกษุสามเณรได้ตักอาบและตักไปฉันด้วย สังเกตดูในท้องถิ่นชนบทต่าง ๆ มีสระน้ำซึ่งทั้งตักกิน และตักอาบอยู่มากแห่งทีเดียว

หน้า ๒๘๕ *ในสายชลวนลึกโครมครึกคลื่น*

สุดจะฝืนฝ่าชเลหลวง

ฉบับเขียนและพิมพ์ตรงกัน น่าจะตกไปคำหนึ่ง ฟังเหมือนว่าจะเป็น "สุดจะขืนฝืนฝ่าชเลหลวง" หรือ "สุดจะฝืนฝ่าฟันชเลหลวง"

หน้า ๒๘๕ *แนวชลาน่าชมน้ำลมดี*

ดูเร็วรี่เรือเรื่อยไม่เหนื่อยแรง

ฉบับเขียน เป็น

แนวชลาน่าชมแม้นลมดี

ดูเร็วรี่เรือเรื่อยไม่เหนื่อยแรง

หน้า ๒๘๖ *โดยหากว่าถ้าไปปะเรือสลัด*

ศรีสวัสดิ์แพรวจะพรั่นประหวั่นไหว

ฉบับเขียน เป็น

โดยหากว่าถ้าไปปะเรือสลัด

ศรีสวัสดิ์แววจะพรั่นประหวั่นไหว

นิราศพระประธม

หน้า ๒๙๕ *แสนสวาทมาดหมายมาหลายเดือน*
มิคลาเคลื่อนแคล้วคลาดประหลาดใจ
ฉบับเขียน เป็น
แสนสวาทมาดมายมาหลายเดือน
มีแต่เคลื่อนแคล้วคลาดประหลาดใจ

หน้า ๒๙๖ *ถึงสวนหลวงหวงห้ามเหมือนความรัก*
เหลือจักหักจับต้องเป็นของหลวง
ฉบับเขียน เป็น
ถึงสวนหลวงหวงห้ามเหมือนความรัก
เหลือที่จักจับต้องเป็นของหลวง

หน้า ๒๙๘ *หอมดอกไม้หลายพรรณให้รัญจวน*
เหมือนกลิ่นนวลน้ำกุหลาบซึ่งอาบทรวง
ฉบับเขียน เป็น
หอมดอกไม้หลายพรรณให้รัญจวน
เหมือนกลิ่นนวลน้ำกุหลาบซึ่งซาบทรวง

หน้า ๒๙๘ *จะกลัดกลิ่นสิ้นรสให้มดตอม*
จนหายหอมแห้งกรอกเหมือนดอกกลอย
ฉบับเขียน เป็น
จะกลัดกลิ่นสิ้นรสเพราะมดตอม
จนหายหอมแห้งกรอกเหมือนดอกกลอย

หน้า ๓๐๐ *โอ้รักต้นคนรักเขาหักให้*
ไม่ตัดได้เด็ดรักไม่พักฉวย
ฉบับเขียน เป็น
โอ้ต้นรักคนรักเขาหักให้
ไม่พักได้เด็ดรักไม่พักฉวย

หน้า ๓๐๐ *พี่จะจากฝากชิดสนิทมา*
เหมือนแก้วตาตามติดมาชิดเชื้อ
ฉบับเขียน เป็น
พี่จรจากฝากชิดสนิทมา
เหมือนแก้วตาตามติดมาชิดเชื้อ

หน้า ๓๐๖ *ทั้งเปรตผีปี่แก้วแว่วแว่วหวีด*
จังหรีดกรีดกรีดเกรี้ยวเสียวสยอง
เสียงหริ่งหริ่งกิ่งไทรเรไรร้อง
แม่ม่ายลองในเพราะเสนาะใน

ฉบับพิมพ์เหมือนกันหมด ฉบับเขียนไม่มีตรวจ ด้วยขาดหายไปตอนหนึ่ง *เปรตผี* น่าจะเป็น *เป็ดผี* เพราะกล่าวรวมไว้ในพวกสัตว์เล็กด้วยกัน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ "เป็ดผี น. แมลงชนิดหนึ่งตัวโตเท่าตั๊กแตนตัวใหญ่ร้องหวี่หวีดในเวลากลางคืน" เรื่องรำพันพิลาป มีพูดถึงเป็ดผี

เงียบสงัดวัดวาในราตรี
เสียงเป็ดผีหวี่หวีดจังหรีดเรียง

หน้า ๓๑๒ *สารพัดตัดขาดประหลาดใจ*
ตัดอาลัยสวาท ไม่ขาดความ

ฉบับเขียน ตอนนี้ขาดหาย

ตัดอาลัยสวาท = น่าจะตก "ตัด" ไปคำหนึ่ง พิเคราะห์ดูจะเป็น "ตัดอาลัยตัดสวาทไม่ขาดความ"

หน้า ๓๑๓ *รู้ผูกหญ้าภาพยนตร์มนต์จังงัง*
มีกำลังลือฤทธิ์พิสดาร

ฉบับเขียน ตอนนี้ขาดหาย สอบฉบับพิมพ์อื่น ๆ เป็น

รู้ผูกหญ้าผ้าพยนต์มนต์จังงัง
มีกำลังลือฤทธิ์พิสดาร

ผ้าพยนต์คือรูปคน รูปยักษ์ หรือรูปสัตว์ ซึ่งผู้ผูกปลุกเสกให้มีอาการเคลื่อนไหวได้ดุจของมีชีวิต ใช้ให้เฝ้าคนเฝ้าของ หรือให้ไปทำร้ายใครก็ได้ แล้วแต่ความมุ่งหมายของผู้ผูก ส่วนวัตถุที่ใช้ผูกนั้นจะเป็นหญ้าหรือเป็นผ้า ก็เรียกว่าผ้าพยนต์ทั้งนั้น นักเล่นไสยศาสตร์ย่อมรู้จักของสิ่งนี้ดี ซึ่งกล่าวว่า

"รู้ผูกหญ้าผ้าพยนต์" นั้นถูกแน่

ส่วนภาพยนตร์ เป็นชื่อหนัง ซึ่งถ่ายจากศัพท์ "สินิมา" ภาษาฝรั่งแปลว่า "ภาพที่ไหวได้" หรือ "กระดุกกระดิกได้" พึ่งบัญญัติใช้ในรัชกาลที่ ๖ เดิมเราเรียก "หนังญี่ปุ่น"

หน้า ๓๑๔ *ดังจินดาห้าดวงช่วงประทีป*

ให้ชูชีพช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน

ฉบับเขียน เป็น

ดังจินดาห้าดวงช่วงทวีป

ได้ชูชีพช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน

นิราศเมืองเพชร

หน้า ๓๒๕ *อนาถหนาวคราวอาสาเสด็จ*

ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นสถาน

ฉบับเขียนลางฉบับ เป็น

อนาถหนาวคราวมาอาสาเสด็จ

ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นหวาน

ถิ่นหวาน ฟังดีกว่า *ถิ่นสถาน* เพราะบุรินเป็นแหล่งที่อยู่ อยู่แล้ว ถึงจะใช้ "ถิ่นสถาน" ประกอบ ก็ไม่มีความหมายมากออกไป แต่คำว่า "ถิ่นหวาน" ที่ใช้ประกอบ "บุริน" นั้นมีความหมาย คือท่านผู้แต่ง แต่งตามความรู้สึกนึกคิดของคนสมัยนั้นว่า เพชรบุรีเป็นเมืองน้ำตาลหวานและใช่จะหวานแต่น้ำตาลเท่านั้น แม้ปากคน

ก็หวานไม่แพ้น้ำตาลเลย จึงเหมาะแก่การที่จะแต่งว่า "ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นหวาน"

หน้า ๓๒๖ *ถึงวัดบางนางนองแม้นน้องมี*
มาถึงที่ก็จะต้องนองน้ำตา

ฉบับเขียน เป็น

ถึงวัดบางนางนองแม้นน้องมี
มาถึงนี่ก็จะต้องนองน้ำตา

หน้า ๓๒๖ *ในพระโกศโปรดปรานประทานนาม*
โอรสราชอารามงามเจริญ

ฉบับเขียนทั้ง ๕ ฉบับ เป็น

ในพระโกศโปรดปรานประทานนาม
โอรสราชหารามงามเจริญ

หน้า ๓๒๗ *อันบอนต้นบอนน้ำตาลย่อมหวานมัน*
แต่ปากคันแก้ไขมิใคร่ฟัง

ฉบับเขียนทั้ง ๕ ฉบับ เป็น

อันบอนต้นปนน้ำตาลย่อมหวานมัน
แต่ปากคันแก้ไขมิใคร่ฟัง

หน้า ๓๒๗ *จะปรับไหมได้หรือไม่อื้ออึง*
เป็นที่พึ่งพาสนาพอพาใจ

ฉบับเขียนทั้ง ๕ ฉบับ เป็น

จะปรับไหมได้หรือไม่อื้ออึง
เป็นแต่พึ่งพาสนาพอพาใจ

หน้า ๓๒๘ *สงัดเหงาเปล่าเปลี่ยวเมื่อเหลียวแล*
เสียงแอ้แจ้จักจั่นหวั่นวิญญาณ์

ฉบับเขียน เป็น

สงัดเหงาเปล่าเปลี่ยวเมื่อเหลียวแล
เสียงแจ่แจ่จักระจั่นหวั่นวิญญาณ์

หน้า ๓๓๑ *บ้างย่างปลาค่าเคียงเรียงเรียงราย*
ดูวุ่นวายวิ่งไขว่กันใหญ่น้อย

ฉบับเขียนหลาย ๆ ฉบับ เขียนต่าง ๆ กัน คือ เขียนเป็น *ค้า-ขา-ข่า-คา* พิเคราะห์ดูความน่าจะเป็น-*ค้า* ด้วยกลอนต่อจากนี้ ว่า *"ขายสำเร็จเป็ดไก่ทั้งไข่พอก กระเบนกระบอกปลาทูทั้งปูหอย"* กันเป็น *ทั้ง* ถึง ๔ ฉบับ คือ ดูวุ่นวายวิ่งไขว่ *ทั้ง* ใหญ่น้อย

หน้า ๓๓๑ *พอออกช่องล่องลำแม่น้ำกว้าง*
บ้านบางช้างแฉกแซไปแควขวา

ฉบับเขียน เป็น

พอออกช่องล่องลำแม่น้ำกว้าง
บ้านบางช้างแฉกแฉวขึ้นแควขวา

แฉว บางฉบับเป็นแฉ – แฉ = แฉว ความหมายเท่ากัน

หน้า ๓๓๓ *อ้ายทโมนนำหน้าเที่ยวคว้าปู*
ครั้นล้วงขุดสุดอย่างเอาหางยอน
มันหนีบนอนร้องเกลือกเสือกหัวหู

ฉบับเขียน เป็น

ครั้นล้วงขุดสุดหย่างเอาหางยอน
มันหนีบนอนร้องเกลือกเสือกหัวหู

หย่าง = หยั่ง ไม่ใช่ "อย่าง" ในคำ อย่างนั้น อย่างนี้

หน้า ๓๓๗ *เมื่อมาเรือนเยือนศพได้พบพักตร์*
ไม่หมองนักคราวนี้รูปช่างซูบผอม

ฉบับเขียน เป็น

เมื่อมาเรือนเยือนศพได้พบพักตร์
ไม่ผอมนักเดี๋ยวนี้รูปช่างซูบผอม

สวัสดิรักษาคำกลอน

หน้า ๓๔๗ *แล้วเอื้อนอรรถตรัสความที่ดีก่อน*

จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์

ฉบับเขียน เป็น

แล้วเอื้อนอรรถตรัสประภาษแต่ดีก่อน

จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์

คำ "อนึ่ง" และ "หนึ่ง" ฉบับเขียนมักเป็น – หนึ่ง

เพลงยาวถวายโอวาท

คำว่า "อนึ่ง" มีที่ใช้ในเพลงยาวถวายโอวาทหลายแห่ง แต่บางแห่งใช้ "หนึ่ง" เหมาะแก่กลอน เช่น

"หนึ่งแข็งอ่อนผ่อนผันให้สันทัด"

แต่ถ้าใช้ "อนึ่ง" เป็น

อนึ่งแข็งอ่อนผ่อนผันให้สันทัด

กลอนก็เยิ่นเย้อ

อนึ่งแยบยลกลความสงครามศึก

ย่อมเหลือลึกล้ำมหาชลาสินธุ์

แต่ถ้าใช้ "หนึ่ง" แทน "อนึ่ง" กลอนจะกะทัดรัดเข้า

หนึ่งแยบยลกลความสงครามศึก

ย่อมเหลือลึกล้ำมหาชลาสินธุ์

หนึ่ง – ตัดจากอนึ่ง ไม่ใช่หนึ่งคู่กับสอง อนึ่งก็ย่อมมาจาก อันหนึ่งนั่นเอง

(เพลงยาวถวายโอวาท ฉบับตัวเขียนไม่มีตรวจ)

หน้า ๓๕๔ *ขอพึ่งบุญพูนสวัสดิ์เหมือนฉัตรธง*

ได้ดำรงร่มเกล้าทั้งเช้าเย็น

ธงในที่นี้ฟังเก้อ ๆ "เหมือนฉัตรธง" มีความหมายแค่

ฉัตร คือผู้นั่งอยู่ภายใต้ฉัตรย่อมเย็นเศียร และมีสง่า เปรียบเหมือนพระพี่น้องสองเจ้าฟ้า ซึ่งให้ความร่มใจเหมือนฉัตรที่ร่มกาย

ธง โบราณเขียน – *ทง* แต่ *ทรง* ท่านเขียน – *ธรง* ลางที่แผลงเป็น – *ธำรง ธรง* ถ้าเขียนตกตัว ร. ก็เป็น – *ธง* ฉะนั้นในที่นี้อาจจะหมายถึง "ฉัตรธง" แต่เขียนเป็น "ฉัตรธรง" และในที่สุดก็เขียนเลือนมาจนกระทั่งเลยเป็น "ฉัตรธง" ก็เป็นได้

สุภาษิตสอนสตรี

สุภาษิตนี้ เดิมเรียกกันว่า "สุภาษิตสอนหญิง" หรือ "สุภาษิตไทย" แม้ในบัญชีชื่อหนังสือที่สุนทรภู่แต่ง ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้ท้ายประวัติสุนทรภู่ ก็เรียกว่า "สุภาษิตสอนหญิง" ซึ่งฟังแล้วยังไม่ล้าสมัย

หน้า ๓๖๓ *เป็นสาวแส้แร่รวยสวยสะอาด*
ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า
แม้นแตกร้าวรานร่อยถอยราคา
จะพลอยพาหอมหายจากกายนาง

แปลว่าสาวสวยบริสุทธิ์ ซึ่งถ้ามีมลทินเกลือกกลั้วก็หายหอม เปรียบเหมือนดวงมณีมีค่า ถ้าแตกร้าวราคาก็ตกต่ำ *"จะพลอยพาหอมหาย"* ฟังดูไม่ตรงกับอุปมานัก เพราะแก้วไม่หอม แต่มีราคา

เคยจำได้ว่า

เป็นสาวแส้แร่รวยสวยสะอาด
ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า
แม้นแตกร้าวรานร่อยถอยราคา
ก็จะพาค่าหายจากกายนาง

ซึ่งแปลว่า สาวสวยสุดสะอาด ถ้ามีมลทินโทษติดตัวก็จะพาให้ค่าตัวตกต่ำ ฟังดูได้ท่วงทีกับคำอุปมามากกว่า

หน้า ๓๖๔ *เหมือนทำนองแนะออกบอกกระแส*

จริงมิจริงเขาเอาไปเล่าแซ

คนรังแกมันก็ว่านัยน์ตาคม

ฉบับพิมพ์อื่น ๆ เป็น

จริงมิจริงเขาเอาไปเล่าแซ่

คนรังแกมันก็ว่านัยน์ตาคม

ซึ่งฟังสนิทหูมากกว่าเพราะแซ่ – ซ อักษรต่ำผันด้วยไม้เอกเป็นเสียงโท ด้วยไม้โทเป็นเสียงตรี (แซ – แซ่ – แซ้) ท่านผู้แต่งคงเห็นว่า แซ่ พื้นเสียงเป็นเสียงโทสัมผัสกับกระแสเสียงสูงได้ แม้จะผิดบังคับในข้อที่ว่า "อักษรต่ำ ผันด้วยไม้เอกใช้แทนอักษรสูง" กวีที่แท้จริงนั้น ย่อมรักษาภาษาและข้อความมากกว่ารักษาข้อบังคับ ยกตัวอย่าง เช่น โคลง ๔ สุภาพ บัญญัติว่า บาทที่ ๒ คำที่ ๒ และบาทที่ ๓ คำที่ ๓ ต้องลงเอก กวีที่เอกจริง ๆ ถึงคราวเข้าที่สลักสำคัญก็ฝืนบัญญัติ

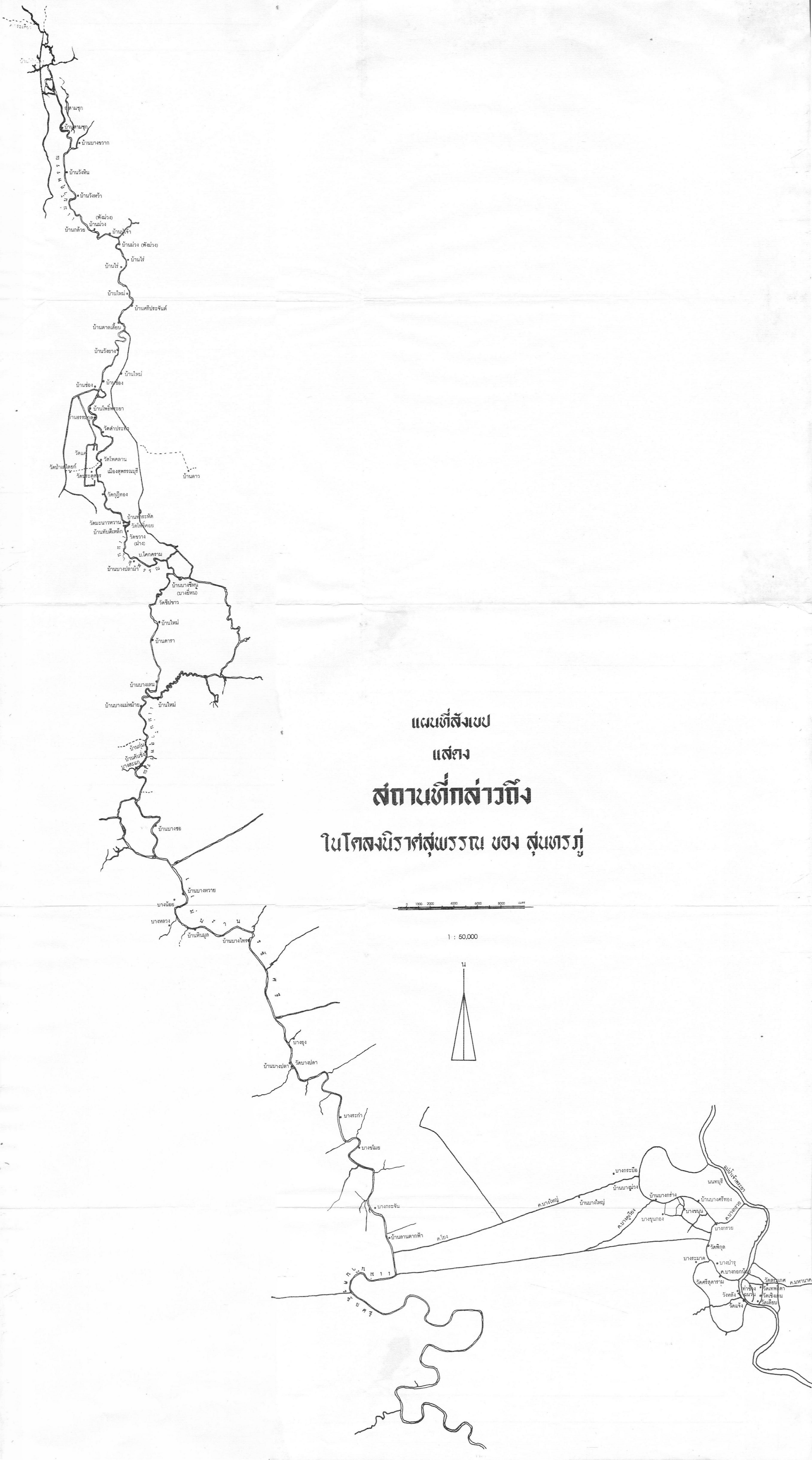
พวงจาวเจอดแจ่มแก้ว จักรพรรดิ
สมเสมอสมรรัตน์ แท่งแท้
จำเรอญชำเราสวัสดิ์ สังวาส
เล็งเลียบดินฟ้าแพ้ ภาพนี้ฤๅหา

(นิราศนรินทร์)

เสมอ – ชำเรา ไม่ถูกกฎเกณฑ์ แต่กระนั้นท่านก็ยังฝืนใช้เพราะเพื่อจะรักษาอรรถอันสุขุม และสำนวนอันคมขำของท่านไว้ แต่กรณีเช่นนี้นาน ๆ จะมีสักครั้ง

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว นายวิชัย พยัคฆโส ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๔๓

แผนที่สังเขป

แสดง

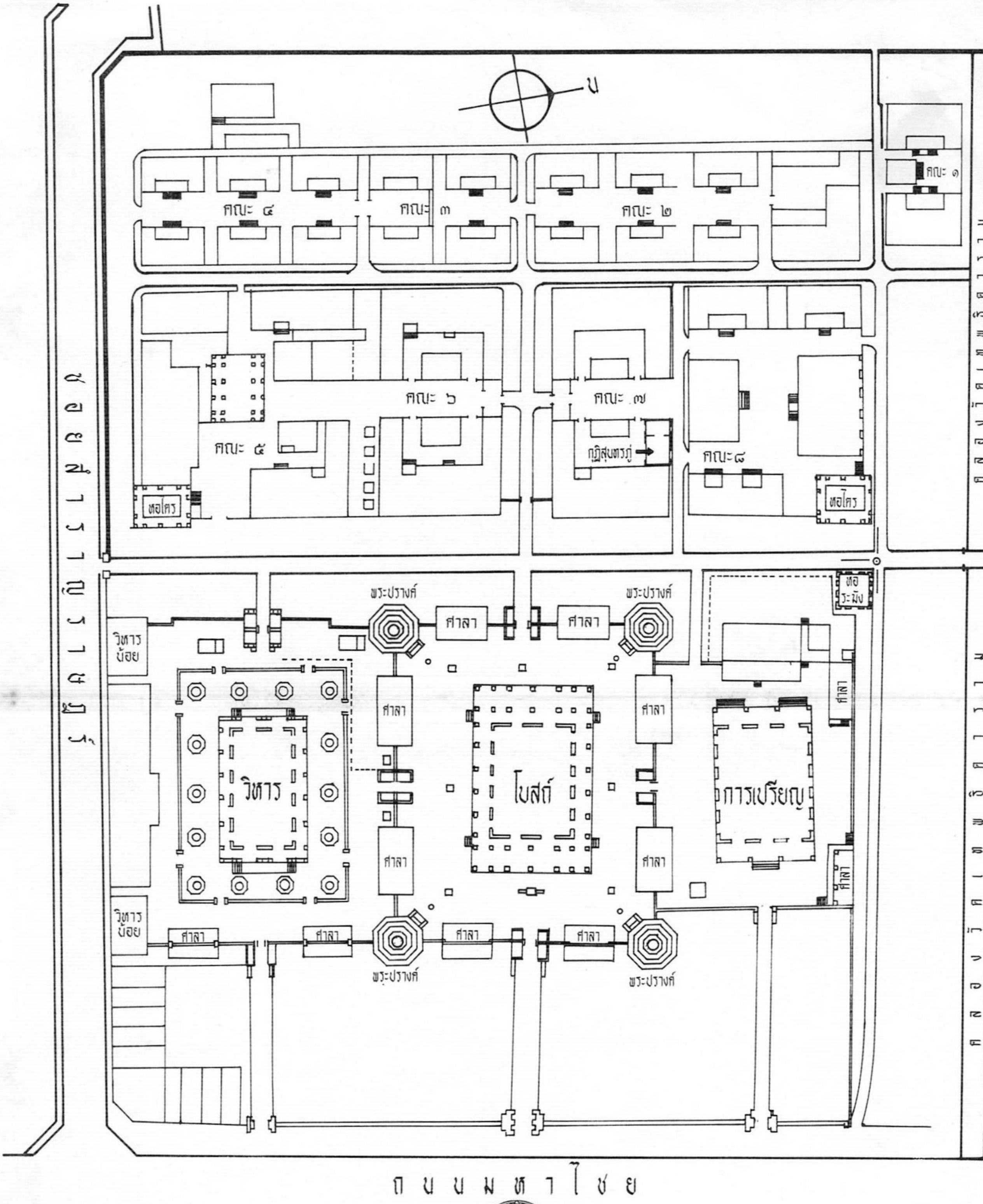
สถานที่กล่าวถึง

ในโคลงนิราศสุพรรณ ของ สุนทรภู่

0 1000 2000 4000 6000 8000 เมตร

1 : 50,000

น

ผังบริเวณ วัดเทพธิดาราม พระนคร

ชีวิตและงานของสุนทรภู่

๖๐๓

ชีวิตและงานสุนทรภู่
ISBN 974-00-8242-4
9 789740 082422
ราคา 125.00 บาท